

153. évfolyam (2019) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
153. évfolyam (2019) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Jeszenszky Géza: A brit külpolitika útja Ausztria–Magyarország felbomlasztásához</i>	5
<i>Pósán László: A Német Lovagrend és az erdélyi püspökök viszonya a Barcaságban</i> (1211–1225)	41
<i>Sudár Balázs: A turbános morvák esete a korai magyar szállásokkal. A <i>Hudúid al-álam</i></i> <i>és a magyar őstörténet</i>	75
<i>Shaul Stampfer: Áttértek-e a kazárok a zsidó vallásra?</i>	101
<i>Zsoldos Ildikó: A Károlyiak szerepvállalásai az 1905–1906-os kormányzati krízis idején</i>	123

KÖZLEMÉNYEK

<i>Urbán Aladár: Az özvegy és a történelem. 130 éve halt meg gróf Zichy Antónia,</i> <i>Batthyány Lajos miniszterelnök özvegye</i>	151
<i>Gál Judit: A dalmáciai egyházak szerepe Imre és András trónharca idején (1197–1204)</i>	165
<i>Nagy-L. István: A császári-királyi hadsereg magyar tábornokainak kutatásáról</i> (1787–1815)	179

KRÓNIKA

<i>B. Halász Éva: Szokás és törvény. A Magyar Történelmi Társulat konferenciája</i> 2018. december 7-én	211
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Bagi Dániel: Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás</i> <i>az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században</i> (<i>Kis Iván</i>)	215
---	-----

<i>Adinel Ciprian Dincă</i> : Instituția episcopală latină în Transilvania medievală (sec. XI/XII–XIV) (<i>Kovács Mihai</i>)	218
<i>Ольга Владимировна Хаванова</i> : Усердие, честолюбие и карьера. Чиновничество в монархии Габсбургов в эпоху просвещенного абсолютизма (<i>Dinnyés Patrik</i>)	221
<i>Joachim Bahlcke</i> : Erinnerungskonkurrenz. Geschichtsschreibung in den Böhmischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart (<i>Törő László Dávid</i>)	224
<i>Lukács Anikó</i> : Nemzeti divat Pesten a 19. században (<i>Vigh Barbara</i>)	227
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	231

Jeszenszky Géza

A BRIT KÜLPOLITIKA ÚTJA AUSZTRIA–MAGYARORSZÁG FELBOMLASZTÁSÁHOZ*

Az évszázados külpolitikai doktrínáját feladó Nagy-Britannia (és a világpolitika színterére lépő Egyesült Államok) nem állt olyan könnyen és egyértelműen az önrendelkezési elv alapján létrehozandó „nemzeti” kisállamok programja mellé, mint azt az utókor gondolja. A brit külügyminisztérium hosszú ideig megosztott volt abban a kérdésben, hogy szabad-e felszámolni a hatalmi egyensúly olyan fontos elemét, mint az Osztrák–Magyar Monarchia, maga a brit kormány pedig csak 1918 késő tavaszán-nyarán kötelezte el magát Közép-Európa radikális területi átalakítása mellett.¹ Jelen tanulmányom az ide vezető, távolról sem egyenes vonalú utat mutatja be.

A Habsburg Monarchia megőrzésétől a felosztás mérlegeléséig

A magyar szabadságharc okairól és az 1849. évi tavaszi hadjáratról Kossuth emisszáriusa, Pulszky Ferenc és felesége, Walter Teréz, olyan eredményesen tájékoztatta a brit közvéleményt, hogy óriási rokonszenv támadt a magyarok iránt, a brit Alsóházban is többen kiálltak „a szabad és független magyar királyság” ügye mellett, elítélve az orosz beavatkozást. 1849. július 21-én Lord Palmerston külügyminiszter világosan leszögezte Nagy-Britannia közép-európai politikájának alapelvét: európai érdek Ausztria mint nagyhatalom fennmaradása és integritása, ennél fogva bármi, ami gyöngítene Ausztriát, ellentétes Európa és Anglia

* Angliai levéltári kutatásaim zömét a Magyar Tudományos Akadémia 1975. évi ösztöndíja tette lehetővé. A jelen téma tágabb vagy szűkebb összefüggéseit számos korábbi és újabb publikáció érinti, mindenekelőtt *Jeszenszky Géza: Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918).* Bp. 1986., 2. kiadás 1994.; *Peace and Security in Central Europe: its British Programme during World War I.* In: *Etudes historiques hongroises* 1985. Bp. 1985. 457–482.; *A dunai államszövetség eszméje Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban az I. világháború alatt. Századok* 122. (1988) 648–663.; *British Policy towards Central Europe during Word War I.* In: *20th Century Hungary and the Great Powers.* Ed. Ignác Romsics. New York 1995. 55–71. A jelen tanulmány egyik korábbi munkám folytatásának is tekinthető, lásd *A brit külügyminisztérium és Magyarország. 1890–1914. Történelmi Szemle* 20. (1977) 209–246.

¹ Az elveszett presztízs című könyvem 7. fejezetében összefoglaltam a Brit Birodalomnak az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásában – felbomlasztásában – vitt, meghatározó szerepét. A közvéleményt e folyamatban nagymértékben befolyásoló személyekről és fő orgánumukról lásd *Jeszenszky Géza: A történelmi Magyarország egyik sirásója: H. W. Steed.* In: *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.)* azonos című paneljének anyaga. Szerk. Horváth Jenő – Pritz Pál. Bp. 2012. 18–34.

érdekeivel.² 65 évvel később e tétel fokozatosan vált érvénytelenné, mert a világháborús győzelem kíváncsi felülírták a százados doktrínát. A magyarok iránti, a szabadságharcra és Kossuth személyére épült tartós rokonszenv már az 1904–1906. évi magyarországi politikai válság hatására megrendült, mert e válság cáfolta azt a millennium idejére elterjedt nézetet, hogy a kitűnő politikai érzékeléssel bíró magyarok a Monarchia liberalizáló és stabilizáló tényezőjét jelentik. Henry Wickham Steed,³ a művelt angolok gondolkodását meghatározó *Times* napilap ausztria–magyarországi tudósítója a magyarok barátjából ekkor vált mind keményebb bírálóvá.⁴ Egy fiatal skót történész, Robert William Seton-Watson,⁵ kezdetben a magyar függetlenség lelkes híve, az erdélyi szász, majd a szlovák politikusokkal és írókkal, újságírókkal megismerkedve 1908-ban megjelentette az egész dualista korszak nemzetiségi politikáját jogos megállapítások mellett elfogult hangon bíráló, *A nemzetiségi kérdés Magyarországon* című, az adott téma nemzetközi megítélését a mai napig meghatározó munkáját.⁶ Kettőjük írásai a hivatalos politikát csak a világháború kitörése nyomán kezdték befolyásolni, ekkor azonban „nézeteiknek nagyobb volt a hatása, mint az összes többi megfigyelőnek együttvéve”.⁷

1914-ig az angol politika sohasem kezdeményezte az államok és határaiak nemzeti alapon történő átalakítását, viszont a nyugalom megőrzése érdekében kíváncsian tartotta a nemzeti törekvések conciliáns kezelését. A Habsburg Monarchia (csakúgy, mint az Oszmán Birodalom) a hosszú 19. században sokat

² Palmerston felszólalása az Alsóházban, 1849. júl. 21. Közl. *Haraszti Éva*: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen. Bp. 1951. 234–235.

³ Henry Wickham Steed (1871–1956) berlini és párizsi közgazdaságtani tanulmányok után 1896-ban lépett a *Times* szolgálatába mint annak olaszországi, 1902-től pedig ausztria–magyarországi tudósítója. 1913-ban Londonba visszatérve az új tulajdonos, a sajtómágnás Lord Northcliffe (1904 előtt Alfred Harmsworth) bizalmából ő lett a külpolitikai szerkesztő, 1918-ban pedig a főszerkesztő egészen 1922-ig. Hitler hatalomátvétele után régi németellenessége új tartalmat kapott, következetes harcot folytatott a „megbékéltetés” és a diktatúrákkal való egyezkedés ellen. Vö. *Peter Schuster*: Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. Vol. LII.) Wien 1970. és *Andre Liebich*: Wickham Steed: Greatest Journalist of his Times. Bern etc. 2018.

⁴ *Jeszzenszky G.*: Elveszett presztízs i. m. 156–157., 178–186. és *Uő*: A történelmi Magyarország egyik sírásója i. m.

⁵ Robert William Seton-Watson (1879–1951) vallásos skót presbiteriánus családból származó publicista és történész. Kossuth csodálójából 1907-re a magyar politika bírálója lett, de 1914-ig bízott az Osztrák–Magyar Monarchia megreformálhatóságában. A háború alatt Steeddel együtt a nemzeti alapon történő felosztás fáradhatatlan szorgalmazója. 1916–1920-ban a *The New Europe* hetilap főszerkesztője. A háború után Oxfordban tekintélyes történész-professzor, számos Közép-Európával foglalkozó könyv szerzője.

⁶ *Scotus Viator*: Racial Problems in Hungary. London 1908. Könyvét a „Hungar” nemzetnek ajánlotta, abban a reményben, hogy a magyar szupremácia megszűntével megvalósul a nemzetiségek egyenjogúsága.

⁷ *Carlile Aylmer Macartney*: The Habsburg Empire, 1790–1918. London 1968. 784.

köszönhetett a brit politikának, mivel az úgy vélte, hogy egy nagyhatalom felbomlásának (és az ezzel gyakran együtt járó örökösödési háborúknak) a következménye szükségképpen csak az egyensúly veszedelmes megrendülése lehet. Ezt megelőzendő, Nagy-Britannia mind a külső, mind a belső fenyegetésekkel szemben támogatta e két soknemzetiségű birodalom megmaradását, amint ez 1848–1849-ben, 1878-ban vagy 1913-ban is világosan megmutatkozott. Egy közép-európai nagyhatalomra különösen akkor volt szüksége, amikor nyugtalanította Oroszország egyre jobban erősödő délkelet-európai befolyása. Viszont a századvégen a britek Konstantinápolyt leírták a feltétlenül török kézen tartandó területek jegyzékéről, 1907-ben pedig kiegyeztek Oroszországgal, elhatárolva egymástól közép-ázsiai érdekszféráikat. Noha az antant-egyezmények megkötése és az 1908-as boszniai válság után Nagy-Britannia és Ausztria–Magyarország az egymással egyre nyíltabban szembenálló hatalmi csoportosulások tagjaként eltávolodott egymástól, viszonyuk távol állt az ellenségestől, egészen 1914-ig számos kérdésben (így az 1913-as balkáni krízisekben is) jól együttműködtek. Az uralkodók, rokonságuk és a két birodalom arisztokráciája között továbbra is fönnállott a kölcsönös rokonszenv, s még az ausztriai, illetve a magyarországi belső viszonyok brit bírálóinak fejében sem fordult meg a Monarchia szándékos bomlasztásának, a nemzetiségi szeparatizmus támogatásának a gondolata. A kettévált Európa békéjét a liberális kormány külügyminisztere, Edward Grey⁸ úgy remélte megőrizni, hogy a hatalmi egyensúlyt a két blokk egyensúlyával valósítja meg. Éppen ezért nem leválasztani kívánta Ausztria–Magyarországot német szövetségeséről, hanem azt remélte, hogy a belső konfliktusainak megoldásában biztató tendenciákat is mutató, szláv népei politikai térnyerésének teret engedő soknemzetiségű alakulat önálló külpolitikát folytatva képes lesz lefékezni Németország agresszív hajlamait, és így ellensúlyozni fogja II. Vilmos szeszélyes, az angolokat a Közel-Keleten és Afrikában időnként komolyan zavaró külpolitikáját.

Grey a szarajevói merénylet után ellenezte Szerbia megbüntetését, feltéve, hogy a háború lokalizálható marad és nem vezet annexióhoz.⁹ Az angol társadalom többsége az első hadüzenetek után még semleges kívánt maradni, de 1914. augusztus 4-én, Belgium semlegességének német megsértése miatt a kormány hadat üzent Németországnak, mert egy német győzelemmel végződő háború elkerülhetetlenül

⁸ Sir Edward Grey (1862–1933) Fallodon első vikomtja, liberális párti politikus, 1905–1916 között külügyminiszter, 1919–1920-ban nagykövet az Egyesült Államokban.

⁹ Tárcaján belül sokan sürgették Franciaország feltétel nélküli támogatását, de a Belgrádnak küldött hadüzenetig a Kabinet legalább fele távol akarta tartani Britanniát egy balkáni vitától. Lásd *Zara S. Steiner: The Foreign Office and Foreign Policy 1898–1914*. Cambridge 1969. 157–160. A júliusi krízis dokumentumai: Public Record Office, London. Foreign Office (továbbiakban: FO) 371/1899 és 1900 jelzetű kötetek.

felborította volna az európai hatalmi egyensúlyt. Ausztria–Magyarországnak azonban csak egy jó héttel később, szövetségesi szolidaritásból küldte el a Foreign Office néhány tisztviselője által már erősen szorgalmazott hadüzenetet. Plasztikusan írja le F. R. Bridge, hogy a művelt és jómódú társadalmi körökben milyen erős rokonszenv uralkodott a Monarchia iránt.¹⁰ A Foreign Office adminisztratív feje, Arthur Nicolson pedig a távozó Mensdorff nagykövetnek¹¹ sajnálkozott, hogy „egy időre el kell válnunk”.¹² Ugyanakkor a „királygyilkos” Szerbiával szemben csak annak eredményes katonai ellenállása nyomán oldódott az ellenszenv.¹³

Az állóháború kialakulását követően mindkét hadviselő oldal új szövetségesek bevonásával remélte a fölényt és így a győzelmet megszerezni. Versenyfutás indult, hogy ki milyen területi ígéretekkel tudja maga mellé állítani a semleges államokat. Érthető módon mindkét tábor ellenfele területét kínálta csalétkül. Olaszország esetében Tirol, Isztria és Dalmácia, Romániánál Erdély és a Tiszántúl, illetve Besszarábia lehetett az alku tárgya, Bulgária esetében pedig az 1913-ban Szerbiához került Macedónia átengedéséért cserébe merült föl a Száva menti királyság kompenzálása a Monarchia területéből. A brit diplomácia vezető szerepet játszott a Balkánt érintő titkos tárgyalásokban.¹⁴

Az 1915 áprilisában megkötött titkos londoni egyezmény hadba lépése esetén Olaszországnak ígérte az olasz többségű Trentino mellett a horvát többségű Isztriát és Észak-Dalmáciát is. Ez is előrevetítette a Monarchia pusztulását, ezért ilyen értelemben jól jött a birodalom felosztásáért küzdő cseheknek és brit barátainak.¹⁵ A londoni egyezmény miatt érzett lelkiismeret-furdalásának is szerepe volt abban, hogy Grey hajlott a szerb és általában a délszláv igények méltányolására, így végül 1915. augusztus 30-án személyes, írásos ígéretet tett a horvát politikai emigránsok vezérének, Frano Supilónak, hogy a háború után a Monarchia délszláv birtokai maguk dönthetnek sorsuk felől.¹⁶ Románia esetében a brit kormány

¹⁰ F. R. Bridge: The British Declaration of War on Austria–Hungary in 1914. The Slavonic and Eastern European Review 47. (1969) 420–422.

¹¹ Albert Graf von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein (1861–1945) osztrák–magyar diplomata, testvére révén Apponyi Albert sógora. 1920-ban ő volt az Osztrák Köztársaság első képviselője a Nemzetek Szövetségénél.

¹² Victor H. Rothwell: British War Aims and Peace Diplomacy 1914–1918. Oxford 1971. 77.

¹³ Nagy-Britannia délszláv politikájáról lásd Szeghbő Patrik: The Champions of Lasting Peace: Pro-Yugoslav British Intellectuals' Crusade for a United Southern Slav State in the Course of the Great War. Doktori (PhD) értekezés. ELTE 2018.

¹⁴ Hugh and Christopher Seton-Watson: The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria–Hungary. London 1981. 6–7. fejezet; Kenneth J. Calder: Britain and the Origins of the New Europe 1914–1918. Cambridge 1976. 29–46.

¹⁵ Uo. 46.

¹⁶ Seton-Watson, H. and C.: New Europe i. m. 139.; Calder, K. J.: Origins i. m. 37–38., 41–43. Érdeemes megjegyezni, hogy Nicola Pašić szerb miniszterelnök következetesen elvetette az egyenlők szabad egyezményeként létrejövő délszláv egység tervét, ő szerb és ortodox vezetésű Nagy-Szerbiát akart.

1915 elején még csak az egység létrehozatalának támogatását ígérte,¹⁷ viszont sokallotta az egész Bánátra, valamint az oroszok által részben maguknak igényelt Bukovinára vonatkozó román igényt. Brit részről a Bánát nyugati felét Szerbiának szánták (az ott többséget alkotó magyar és német lakosságot teljesen figyelmen kívül hagyva), de 1915 júliusában az orosz vezetés – egyes források szerint angol és francia nyomásra – belement az angolok által is fél Magyarországgént megjelölt maximális román igények teljesítésébe, s ezt London július 7-én hivatalosan is jóváhagyta.¹⁸ 1916. augusztus 17-én, Bruszilov sikeres offenzívája után Bukarestben Ion Brătianu román miniszterelnök és a négy antant nagyhatalom követe által Románia hadba lépéséről aláírt titkos szerződés minden román igényt kielégített.¹⁹ Wickham Steed Románia ígéretét Magyarország halálos ítéletének tartotta,²⁰ a Foreign Office pedig biztos volt benne, hogy ezek után a magyarok ellenezni fognak minden egyezkedést.²¹ A Szerbiának, Olaszországnak és Romániának tett brit ígérek Ausztria–Magyarország olyan nagymértékű megcsonkítását helyezték kilátásba, hogy beváltásuk esetén valóban nehéz lett volna elképzelni a beteg túlélését. Erre az angol külügyi hivatalnokok és politikusok közül elsőként Arthur Nicolson²² figyelmeztetett. Külön kitért arra, hogy a Magyarországgal kapcsolatos igények teljesítése újabb konfliktusok forrása lenne.²³ E tapasztalt, magas rangú diplomata aggályaira azonban nem fordítottak figyelmet. Illetve Grey külügyminiszterben felmerült, hogy a szlávok és a magyarok kiválása után a maradék Ausztria csatlakozhatna Németországhoz, és ezzel jelentősen csökkenne ott a poroszok befolyása.²⁴ Mivel azonban a Külügyminisztérium korai

¹⁷ Sir George Barclay és Grey táviratváltása, 1915. jan. 25. és 27. FO 800/71.

¹⁸ *Calder, K. J.*: Origins i. m. 39–40.; *Seton-Watson, H. and C.*: New Europe i. m. 137.

¹⁹ *Galántai József*: Az első világháború. Bp. 1980. 304.; *Seton-Watson, H. and C.*: New Europe i. m. 177.; *Hercegh Géza*: A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945. Bp. 1999. 55–56. A Bukarestben aláírt titkos szerződés szövegét közli *Sztáray Zoltán*: A bukaresti titkos szerződés. Hogyan adták el Erdélyt az antanthatalmak? Új Látóhatár 31. (1980) 1. sz. 3–8.

²⁰ Steed memorandumuma a Times szerkesztősége számára, London, 1916. aug. 4. Printing House Square Papers, London. Vö. *Wilfried Fest*: Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914–1918. London 1981. 37.

²¹ *Rothwell, V. H.*: British War Aims i. m. 78.

²² Sir Arthur Nicolson (1849–1928) 1916-tól Lord Carnock, brit diplomata, 1888 és 1893 között budapesti főkonzul, később spanyolországi, majd oroszországi nagykövet, 1910–1916-ban Permanent Under-Secretary, vagyis az apparátus feje. Budapesti elődeivel és utódaival ellentétben kifejezetten nem kedvelte a magyarokat, egyes források szerint ennek oka felesége budapesti viselkedése volt.

²³ „Ausztriát és Magyarországot nem lehet egyszerűen leradírozni a térképről. [...] Ha egyszer sor került a békefeltételek megvitatására, igen kínos lesz azoknak az ígéreknek a beváltása, amiket most valamilyen pillanatnyi cél érdekében sebtében teszünk.” 1915. április 24-ei (25-ei) feljegyzés a Foreign Office-ban. *Calder, K. J.*: Origins i. m. 39.

²⁴ Edward Grey üzenete George Buchanan szentpétervári brit nagykövetnek Pavel Miljukov orosz kádat politikussal folytatott beszélgetéséről. London, 1916. máj. 15. Idézi *Rothwell, V. H.*: British War Aims i. m. 78.

kötelezettségvállalásait a kormánnyal nem hagyták jóvá, ez a tény csökkentette azok jelentőségét.

A változó brit álláspontokat elsősorban a háborús stratégia szükségletei indokolták, nem pedig a Monarchia iránti szimpátia vagy antipátia, esetleg a nemzetiségi elv elfogadása, az etnikai határok megteremtése melletti elvi döntés. A közvéleményt és magukat az egyszerű katonákat viszont megfogta a hatásos szöveg: „The war to end war”, vagyis hogy ez lesz az utolsó háború, mert kiküszöböli az újabb háborúk veszélyét. Mivel az előző évszázad háborúinak oka általában a kiélegítetlen nemzeti törekvésekben rejtett, nem volt nehéz érvelni Közép-Európa nemzeti alapon történő felosztása mellett. Seton-Watson és Steed a Monarchiából érkező emigránsokkal együtt a háború kezdetétől fogva intenzív kampányt folytatott e nemesnek tűnő cél mellett.²⁵

1916-ban mindkét oldalon a kimerültség félreérthetetlen jelei mutatkoztak, erősödött a békevág, Wilson amerikai elnök pedig késznek mutatkozott közvetíteni a harcoló felek között. Aktuálissá vált a brit békefeltételek megállapítása. A Foreign Office két diplomatája, a miniszter másodhelyettese (Assistant Under Secretary) Ralph Paget és Grey korábbi magántitkára, William Tyrrell 1916. augusztus 7-én kelt memoranduma arra hivatkozva, hogy a Habsburg Monarchia mindig is Németország eszköze maradna, annak felosztását javasolta, pótlása érdekében pedig elképzelhetőnek tartotta az Oroszországgal való baráti, sőt szövetségi viszony kiépítését. A Közép-Európára vonatkozó javaslatban Seton-Watsonék, illetve Supilo felfogását ágyazták be a hagyományos egyensúlyi politikába. „A Bécsi Kongresszus úgy próbálta biztosítani a hatalmi egyensúlyt Franciaországgal szemben, hogy királyságok sorát hozta létre, abban a reményben, hogy ezek minden jövőbeli francia agresszióval szemben hatásos gátnak fognak bizonyulni. E teremtmények azonban nem feleltek meg a hozzájuk fűzött várakozásoknak, mert mesterségesek voltak és népeiknek nem hoztak megelégedettséget és jólétet. Az általunk javasolt megoldásnak az az előnye, hogy szilárdabb és tartósabb alapokon nyugszik, mint a bécsi szerződésben foglalt rendelkezések.” E szilárdabb és tartósabb alapot a két tapasztalt diplomata a nemzetiségi elv elfogadásában és az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásában vélte megtalálni, s ennek megfelelően helyére egy föderális alapon szervezett délszláv államot és egy Lengyelországgal egyesült cseh államot javasolt.²⁶

²⁵ *Harry Hanak: Great Britain and Austria-Hungary during the First World War: a Study in the Formation of Public Opinion.* London 1962.; *Seton-Watson, H. and C.: New Europe* i. m.; *Jeszenszky Géza: Egy brit hetilap szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítésében.* In: Seton-Watson és a New Europe. Megjelenés alatt.

²⁶ „Suggested Basis for a Territorial Settlement in Europe”. London, 1916. aug. 7. A memorandumot (a szerzők megnevezése nélkül) elsőként közölte *David Lloyd George: War Memoirs of David Lloyd*

A politikusokétól gyakran eltérő utakon járó brit hadvezetés a külpolitikában nehezen tért le a kitaposott ösvényekről, s az önrendelkezés gondolatát sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem találta szerencsés ötletnek. Lord William Robertson, a vezérkar főnöke 1916. augusztus 31-én benyújtott memoranduma kétségbe vonta, hogy a német hadseregre teljes vereséget lehetne mérni, de azt az európai egyensúly szempontjából nem is tartotta kívánatosnak. Kifejezetten helytelenítette Ausztria–Magyarország felosztásának gondolatát, csak Bosznia–Hercegovinát adta volna át Szerbiának. Lengyelország függetlenségének helyreállítását viszont – egy orosz nagyherceg uralma alatt – támogatta.²⁷ Az álláspontok egyeztetésére hivatott testület, a Háborús Bizottság (War Committee) számára készített memorandumban Arthur Balfour, ekkor az Admirális első lordja, pár hét múlva azonban már külügyminiszter, a konzervatív alapállásúak közül szinte egyedül hajlott az önrendelkezési gondolat elvi és gyakorlati támogatására. A jövődő nemzetközi vitaforrások csökkentésének reményében javasolta, hogy tanulmányozzák a Habsburg Monarchia nemzetiségi mozgalmainak követeléseit. Ő viszont – összhangban Steed és Seton-Watson felfogásával s az utolsó száz év angol külpolitikájával – Lengyelország függetlenségét nem látta megvalósíthatónak, csupán Oroszországon belüli autonómiáját tartotta kívánatosnak.²⁸ Ekkor azonban még nem született kormány szintű döntés, az adott pillanatban a brit vezetés nem kívánta magát semmilyen program mellett elkötelezni, el akarta ugyanis kerülni, hogy előzetes kötelezettségvállalások nehezítsék akár egy különbéke, akár egy általános megegyezéses béke megkötését vagy a győzelem maximális kiaknázását.

Az Egyesült Államok újraválasztott elnöke, a „győzelem nélküli békét” szorgalmazó Woodrow Wilson 1916. december 18-án békefeltételeik közlését javasolta a hadviselőeknek, hogy azok alapján tárgyalásokat lehessen kezdeni. Pár nappal korábban a Központi Hatalmak ugyancsak béketárgyalásokat javasoltak, konkrét feltételek megnevezése nélkül. Az antant ezt merő propagandának tekintve elutasította, de Amerikának a hadikölcsönök és az élelmiszer-szállítások miatt lekötözött olyan választ kellett adnia, amely vonzó, igazságos hadicélokot hirdetve alkalmasnak tűnt az elnök és a közvélemény megnyerésére.²⁹ A december

George I–II. London 1936. I. 43., illetve *Uő*: The Truth About The Peace Treaties I–II. London 1938. I. 31–50. Részletesen összefoglalja *Rothwell, V. H.*: British War Aims i. m. 42–44., itt: 43. A Monarchiát érintő vonatkozásokat kimerítően veszi szemügyre *Calder, K. J.*: Origins i. m. 94–96.

²⁷ *Field Marshal Sir William Robertson*: General Staff Memorandum. London, 1916. aug. 31. Lásd *Calder, K. J.*: Origins i. m. 97–98.; *Rothwell, V. H.*: British War Aims i. m. 49–50. David French szerint a katonai vezetés realisabban mérte fel az erőviszonyokat, és a békében kevésbé akarta figyelembe venni francia és orosz szövetségese szándékait. Lásd *David French*: British Strategy and War Aims 1914–1916. London–Boston 1986.

²⁸ *Calder, K. J.*: Origins i. m. 100.

²⁹ *Sterling Kernek*: The British Government's Reactions to President Wilson's 'Peace' Note of December 1916. The Historical Journal 13. (1970) 721–766. A brit kormány szakértői megállapították, hogy

28-ai angol–francia konferencián elfogadott és Wilsonnak 1917. január 10-én átnyújtott válaszejgyezék a háborúnak morális jelleget tudott adni azzal, hogy leszögezte, a hadviselő felek célja „az olaszok, valamint a szlávok, a románok és a cseh-szlovákok felszabadítása az idegen uralom alól”. A nemzetközi kapcsolatokban forradalmi újdonság volt az „elnyomott nemzetek” fogalma és felszabadításuk meghirdetése.³⁰ A lengyelek jövőjét viszont a jegyzék az orosz kormányzat hatáskörébe utalta.³¹

Különbéke-kísérletek Ausztria–Magyarországgal

Az 1917 tavasza és 1918 tavasza közötti időszak brit politikája is azt bizonyítja, hogy Közép-Európa jövője akkor még nem dőlt el. Nem csupán a harctereken volt még kérdéses a háború kimenetele, de a brit kormány is kész volt új utakon keresni a megoldást. 1916 decemberében az erőteljesebb hadviselést szorgalmazó David Lloyd George walesi liberális politikus vette át a brit kormány vezetését és egy öttagú, úgynevezett Háborús Kabinettel szinte egyszemélyi hatalmat épített ki. Az új miniszterelnök a 20. század nagy demagógjaihoz hasonlóan meg volt arról győződve, hogy a világ nagy problémáira egyszerű válaszok adhatók. Azt ígérte, hogy Németországot egy „knock out blow”-val kiüti, és ehhez csupán arra van szükség, hogy különbékét kössenek a Habsburg Monarchia új uralkodójával.

A kis szövetségeseknek tett eddigi ígéretek súlyát nagyban csökkentette a tény, hogy Szerbia már összeomlott, majd a vérmes reményeket keltő román beavatkozás is csődöt mondott, sőt tovább növelte az antant stratégiai gondjait. Charles Hardinge, a külügyminiszter új állandó helyettese³² már 1917 januárjában úgy vélte, hogy kisebb területi veszteségeket elfogadva a Monarchia ráállna a különbékére, sőt a németellenes gát oszlopává válhatna.³³ Elgondolásait részletesebben Eric Drummond dolgozta ki, aki korábban Grey, majd Balfour magántitkára volt. Szerinte a különbéke tartósan eltávolította volna egymástól Németországot és Ausztriát. A cseheket és a délszlávokat Drummond Magyarországhoz hasonló autonóm státussal gondolta kielégíteni, így négy egységből álló föderációvá alakítva a Monarchiát. A lengyelek Galíciával és Porosz–Lengyelországgal kiegészülve Oroszországgal perszónáluniót alkottak volna. Olaszországnak,

ha az Egyesült Államok felfüggesztené szállításait, ez néhány hónapon belül megbénítaná a brit hadigépezetet, tehát Wilson képes lenne kikényszeríteni a békekötést.

³⁰ *Ormos Mária*: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983. 16–17.

³¹ *Calder, K. J.*: *Origins* i. m. 103–104.

³² Charles Hardinge (1858–1944) diplomata és politikus. Nagykövet Oroszországban (1904–1906), a külügyminiszter állandó helyettese (1906–1910). 1910-ben főnemesi rangra emelve (Lord Hardinge of Penshurst) India alkirálya (1910–1916). 1916–1920 között ismét a külügyminiszter állandó helyettese.

³³ Uo. 113–114.

Szerbiának és Romániának a korábban ígérteknél kevesebbel kell majd beérniük, jelentette ki a február 19-ei memorandum. Olaszország Kis-Ázsiában, Szerbia pedig Bosznia-Hercegovinában és Dél-Dalmáciában kapott volna területeket. Romániát Besszarábia egy részével és az erdélyi románoknak biztosított jogokkal javasolta kielégíteni.³⁴ Hardinge több ízben is hangsúlyozta, hogy e négyes föderáció „erős gátat teremtené a német *Drang nach Osten*nel szemben”.³⁵

A korábban inkább felosztás-pártinak mutatkozó Foreign Office-ban sokan álltak a terv mellé, a politikus-katonák pedig (így Maurice Hankey, William Robertson, John Jellicoe) még könnyebben fogadták el a Habsburgokat megmentő különbéke tervét.³⁶ Lord Robert Cecil (ekkoriban blokádügyi miniszter)³⁷ számára ez jóval rokonszenvesebb megoldás volt, mint a „balkanizálódás”, hiszen amint mondta, „kis független államokkal kapcsolatos balkáni tapasztalataink nem túlságosan biztatóak”, ezért nem tartotta célszerűnek a kipróbálatlan kis nemzetekre bízni Európa jövőjét és biztonságát.³⁸ Ezt a felfogást a leghatározottabban az úgynevezett „liberális imperialisták” új nemzedéke (a „fehér domíniumok”-ról származó vagy ott hosszú időn át működő rangos hivatalnokok, mint például Lord Alfred Milner³⁹ és korábbi beosztottai, valamint Philip Kerr, Leo Amery⁴⁰) vallotta, a búr háború tapasztalataiból vonva le azt a következtetést, hogy a túl szigorú békefeltételek szükségtelenül meghosszabbítják a katonai konfliktusokat. Mint a birodalmi gondolat (a szó eredeti jelentésében az „imperializmus”) meggyőződéses hívei, bizonyos szimpátiát is éreztek a Habsburg Birodalom iránt, nem kívánták „elpusztítani azokat a politikai csoportosulásokat,

³⁴ Eric Drummond memoranduma, 1917. febr. 12–19. FO 800/197, 800/214. Vö. *Calder, K. J.: Origins* i. m. 114–115. Hardinge és Cecil jóváhagyta a tervezetet. *Rothwell, V. M.: British War Aims* i. m. 81.

³⁵ Hardinge feljegyzése, 1917. márc. 29. FO 371/3081/78 326, továbbá CAB 23/24. Vö. *Wilfried Fests: Peace or Partition: The Habsburg Monarchy and British Policy, 1914–1918*. New York 1978. 87.

³⁶ *Calder, K. J.: Origins* i. m. 115–117.

³⁷ Lord Robert Cecil (1864–1958) Lord Salisbury konzervatív miniszterelnök (1895–1902) harmadik fia, jogász, politikus. A világháború alatt blokádügyi miniszter, majd a külügyminiszter egyik helyettese. A Nemzetek Szövetsége alapításában és működtetésében vitt szerepéért 1937-ben Nobel-békedíjat kapott.

³⁸ Robert Cecil 1917. febr. 19-ei feljegyzése, FO 371/197. Vö. *Rothwell, V. H.: British War Aims* i. m. 83.; *Fests, W.: Peace or Partition* i. m. 88.

³⁹ Alfred Milner (1854–1925) német felmenőkkel is rendelkező brit gyarmati irányító és politikus. Az angol–búr háborúban kemény eszközökkel járult hozzá a győzelemhez. 1916–1918-ban a Háborús Kabinet tagja, 1918–1919-ben hadügyminiszter.

⁴⁰ Leopold Moritz Stennett Amery (1873–1955) apja az indiai brit igazgató tisztviselője, anyja az 1841-ben Pesten született, a zsidó vallásból református hitre tért Szafrir (Saphir) Erzsébet, a neves orientalista Gottlieb William Leitner húga volt. 1911-ben Liberális Unionista (később Konzervatív) platformon Dél-Birmingham képviselőjévé választották, mandátumát egészen 1945-ig megőrizte. 1916-ban David Lloyd George miniszterelnök parlamenti államtitkára lett. Közreműködött a zsidó államot megalapozó 1917-es Balfour-deklaráció megszületésében. A háború után Churchill híveként fontos miniszteri tárcákat töltött be.

amelyeknek legalább van összetartó ereje és szilárdsága, hogy ezzel szabadjára engedjünk egy sereg laza felépítésű kísérleti államot, amelyek az európai politika örvényes vizeiben az éles fogú, nagy birodalmakhoz veszélyesen közel fognak úszkálni”.⁴¹ Milner, konzervatív létére Lloyd George egyik elsőszámú bizalmasa, a Háborús Kabinet tagja, szóban még tovább ment ennél: „Célszerűtlennek tartja a háború utáni rendezés részeként Csehszlovákia, Jugoszlávia és a megnagyobbított Románia létrehozását. [...] Igyekeznünk kell biztosítani autonómiájukat stb., de nem kellene hangoztatnunk, hogy addig harcolunk, amíg törekvések nem teljesülnek, vagyis amíg Ausztria, Törökország és Bulgária fel nem bomlik.”⁴² Ráadásul két további esemény is a Monarchia létének megőrzése mellett szólt. Az 1917. februári oroszországi forradalom miatt egyre nyilvánvalóbbá vált a keleti front válsága, ez pedig megnövelte a német győzelmi esélyeket, következésképp a Monarchiával kötendő azonnali béke szükségességét is. Ezzel egybeesett Ausztria–Magyarország új uralkodójának erősödő eltökéltsége, hogy befejezi a háborút, mielőtt még az ő trónját is elsöpri a forradalom. A Sixtus páрмаi herceg nevéhez fűződő titkos missziókat angol részről nagy érdeklődéssel fogadták, maga a miniszterelnök is több alkalommal találkozott Károly sógorával, de a beígért zsákmányt féltő olasz kormány vétót emelt a tárgyalások ellen, így nem is derült arra fény, hogy Ausztria–Magyarország valójában nem különbékére, hanem általános megegyezéses békére törekedett.⁴³

1917. április 11-én nyújtotta be a brit Háborús Kabinet számára Leo Amery, a liberális imperialisták egyik legjobb koponyája a békefeltételek területi vonatkozásairól készített memorandumát. A független nemzetállamok létrehozását nemcsak nehezen elérhető maximális célnak, de az etnikai kevertség miatt megvalósíthatatlannak, gazdaságilag pedig kifejezetten károsnak tartotta. Egy általános kompromisszumos béke érdekében Kelet-Európában lehetőséget látott az engedményekre, a nemzeti törekvéseket pedig autonómiákkal és az egész térség föderális megszervezésével javasolta megoldani.⁴⁴ A Háborús Kabinet kiküldött bizottsága 1917. április 28-ei jelentésében mindezek figyelembevételével készítette el az

⁴¹ Alfred Milner egyik szócsövének, a magyar származású Sidney Low-nak az Egyesült Államokban publikált szavait idézi *Arthur J. May: The Passing of the Hapsburg Monarchy I–II.* Philadelphia 1966. II. 542.

⁴² A kabinetminiszter 1917. márc. 28-ai Sidney Low-hoz intézett szavait lásd *Desmond Chapman-Huston: A Memoir of Sir Sidney Low.* London 1936. 267–268.

⁴³ Lajos Iván, Wolfgang Steglich, Friedrich Engel-Janosi, Pierre Renouvin és Zbyněk Anthony Bohuslav Zeman kutatásai és munkái alapján ismerteti e meghíúsult békekísérlet történetét *Galántai J.: Az első világháború i. m. 375–376., 405–412.* Angol szempontból foglalja össze *Rothwell, V. H.: British War Aims i. m. 84–87.* Vö. *Calder, K. J.: Origins i. m. 116.*

⁴⁴ *Calder, K. J.: Origins i. m. 118–119.* Amery a következő hetekben két további memorandumban foglalkozott a Kelet-Közép-Európában brit szempontból kívánatos megoldásokkal. Lásd uo. 236. és 37. jegyz.

új helyzet diktálta békefeltételek területi pontjait. „Az elérni kívánt rendezésben az alapvető brit érdek a következőkre irányul. Csökkenteni a központi hatalmak erejét és erőforrásait, figyelembe venni az érintett lakosság óhajait (amennyire ez lehetséges), végül olyan szilárd viszonyokat teremteni, amelyek tartós békét eredményeznek. [...] A Bizottság magáévá tette azt a nézetet, hogy rendkívül fontos Kelet-Európában hatásos gátat hozni létre a német politikai, gazdasági és kereskedelmi hatalommal szemben, amely befolyásának a Közel-Kelet felé történő kiterjesztésére törekszik.”⁴⁵

A tradicionális – és tradicionálisan osztrákbarát – brit politikai elitnek tehát nem esett nehezére visszatáncolni Ausztria–Magyarország felosztásának gondolatától, hiszen valójában csak egy kisebb csoportja rokonszenvezett a nagy múltú birodalom eltüntetésének tervével, míg a többség nehezen szánta rá magát a kisebb közép-európai népek kispolgári emigránsai által képviselt nemzeti törekvések támogatására. A fő (sőt az egyetlen igazi) hadicél a Németország fölötti győzelem elérése volt, ennek érdekében készek voltak ugyan belemenni a közép-európai nagyhatalom megszüntetésébe, de legalább ennyire készek voltak kiegészíteni is vele.

1916 őszétől már komoly nyilvános viták folytak Angliában a Monarchia jövőjéről.⁴⁶ 1916. október 19-én Seton-Watson – saját pénzén és a Tomáš Garrigue Masaryk által Amerikában összegyűjtött 2000 fonttal – megindította a Monarchia nemzeti alapon történő felosztásának népszerűsítésére hivatott, e programot nevében is hirdető *The New Europe* című hetilapot.⁴⁷ A jól szerkesztett, nemzetközi szerzői gárdával rendelkező, kezdetben 5000 példányban megjelenő hetilapnak köszönhetően a brit politikai vezetésben és a közvéleményben Közép-Európával kapcsolatban teret nyertek a részletes ismeretek, de egyoldalú, elfogult beállításban. Seton-Watson őszinte meggyőződéssel hirdette, hogy Ausztria–Magyarország szétzúzásával, népeinek önálló államalakításával jobb és igazságosabb világ jön létre, és ez győzelemhez segíti az antanthatalmakat.⁴⁸

1917 elején azonban, Károly trónra lépése nyomán új erőre kaptak a Habsburg Monarchia föderalizálásának brit hívei. Noel Buxton liberális parlamenti képviselő, aki régóta elkötelezett híve volt a Balkánon élő népek függetlenségének, előterjesztette saját, a föderális átalakuláson alapuló rendezési tervét, mint az

⁴⁵ Uo. 119.

⁴⁶ Ezekről részletesen lásd *Jeszenszky G.*: *Elveszett presztízs* i. m.; *Uő.*: *A történelmi Magyarország egyik sírásója* i. m.; *Uő.*: *Seton-Watson és a New Europe* i. m.

⁴⁷ *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 171–180.

⁴⁸ A „felszabadítás” programja azért nem vonatkozott mindenkire. Seton-Watson kifejezetten elhatárolta magát – és lapját – Lengyelország függetlenségének támogatásától, mert nem kívánt szembekerülni a cári szláv birodalmával. Lásd *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 188–189.

egyetlen olyan megoldást, amely valamennyi nemzeti csoport és kisebbség jogait és érdekeit biztosítani tudja.⁴⁹ Az oroszországi fejlemények, az „annexiók és hadisarc nélküli béke” programja hatására a radikális brit parlamenti képviselők elérték, hogy az Alsóház 1917. július 24-én vitát tartott a hadicélokról. Buxton itt azt követelte, hogy ajánljanak föl Ausztria–Magyarországnak elfogadható békefeltételeket. Kétségbe vonta, hogy kis nemzeti államok gátat tudnának képezni Németországgal szemben. „Amennyiben a tartós békét a nemzetközi gépezet tökéletesítésével próbáljuk megteremteni, úgy a tüzet okádó Ausztria-ellenesek legtöbb érve csődöt mond.”⁵⁰ Balfour miniszter helyettese, Lord Robert Cecil révén óvatos választ adott. Hangsúlyozta, hogy nyilvánvalóan nem Ausztria az elsőszerű ellenség, a brit kormány pedig nem kötelezte el magát a felszabadítás semmilyen konkrét formája mellett, amit majd a békekonferencián képviselni fog.⁵¹

Henry Noel Brailsford, munkáspárti publicista augusztusban alapos érveléssel fejtette ki Ausztria–Magyarország föderális alapon történő újjászervezésének lehetőségét mint alternatív megoldást. A háború utáni rendezés legalapvetőbb kérdését vetette fel a tekintélyes *Contemporary Review*-ban: vajon a javasolt nagyarányú határváltozások után kialakuló új hatalmi egyensúly révén tudják-e majd a szövetségesek a jövőbeni biztonságot jobban garantálni, vagy olyan új megoldásokkal, amelyek a demokrácia térhódításán és a nemzetközi együttműködés eszméjén alapulnak? Nem zárta ki bizonyos határváltozások lehetőségét és elismerte annak szükségességét, hogy meg kell törni Németország közép-európai hegemoniáját, de úgy vélte, hogy az oroszországi forradalom után, amely kiküszöbölte a reakciós pánszlávizmust, elkerülhetetlenné vált, hogy az osztrák–magyar dualizmust felváltsa a föderalizmus. A Monarchia felosztása ellen nyomós érveket sorakoztatott fel. Úgy vélte, hogy a ragaszkodás e célhoz meghosszabbítaná a háborút, megvalósulása esetén pedig jelentős nagyságú, az uralkodó többségnek kiszolgáltatott, tehát valószínűleg elégedetlen és boldogtalan kisebbségek, újabb Ulsterek jönnének létre. Hangsúlyozta, hogy amint az Olaszországgal és Romániával kötött és napvilágra került titkos szerződésekből látszik, az új határok minden bizonnyal inkább a katonai és politikai adok-veszek játszámát és a különféle stratégiai megfontolásokat tükröznék, semmint a kérdéses területek nemzeti összetételét és a lakosság kívánságait. Gazdasági szempontból nézve pedig az új határok végeláthatatlan problémákat idéznének elő a vámok és a közlekedési útvonalak használata terén: a kis államok egészen az alárendeltségig rá lennének utalva szövetségeseikre, így a függetlenség reális tartalma kevesebb lenne, mint

⁴⁹ Noel Buxton: The Entente and the Allies of Germany. *Contemporary Review*, 1917. január

⁵⁰ T. P. Conwell-Evans: Foreign Policy from a Back Bench. Oxford 1932. 141–143.

⁵¹ Seton-Watson, H. and C.: New Europe i. m. 222.

egy olyan föderáció tagsága esetén, amely az újonnan létrehozandó Nemzetek Szövetségéhez kapcsolódna. Brailsford más megoldást javasolt. „Németország agresszív katonai terjeszkedésével szemben az ideális akadályt egy túlnyomóan szláv többségű Ausztria jelenti, amelyet múlt szenvedései és vegyes nemzetiségi összetétele érdekeltté tesz a béke fenntartásában.” Úgy vélte, hogy Károly alatt Ausztria már rálépett a föderációhoz vezető útra, sőt már Magyarországon is láthatók a helyes irányba tett lépések. A választójog folyamatban lévő kiterjesztése „Magyarországot épp annyira demokratikus országgá fogja tenni, mint amennyire már ma is alkotmányos”. A föderatív átalakulás „konkrét végrehajtása nem tartozik ránk. Ránk az tartozik, hogy ragaszkodjunk a Kettős Monarchia valamennyi nemzetisége számára megadandó valódi önkormányzathoz”. Végül Brailsford figyelmeztetett, hogy a csehek és a délszlávok nem azonosítják magukat emigránsaik programjával, nem kívánják a teljes függetlenséget. „A cseh képviselőknek a Reichsratban elmondott beszédeit vizsgálva azt találjuk, hogy sok férfias bátorsággal és nyílt kritikával [...] arról beszélnek, hogy egy föderatív, demokratikus Ausztria gyülekezőhelye lesz valamennyi nyugati és déli szlávnak. Azt akarják, hogy gátat lássunk benne Poroszország agresszív junkereivel szemben. Arra kérnek bennünket, hogy jussunk ezzel az Ausztriával megegyezésre.” Brailsford realista konklúziója az volt, hogy valószínűleg illúzió az Ausztriával köthető különbéké, de az átalakulóban lévő Monarchia „Németországot is a tárgyalóasztalhoz kényszerítheti, [...] csatlakozva hozzánk a tartós béke alapjainak kimunkálásában, ... [elérjük – J. G.] két fő célunkat: a militarizmus fölszámolását és a nemzetiség biztosítását”.⁵² Nem sokkal korábban a legszínvonalasabb konzervatív folyóirat, a *Saturday Review* is állást foglalt a nemzetiségi elvvel szemben.⁵³ Sőt egyesek még azt is fölvetették, hogy amennyiben elkerülhetetlen Ausztria némi amputációja, a dinasztíát kompenzálni lehetne Szilézia visszaadásával, amelyet Nagy Frigyes az 1740-es években ragadott el a Habsburgoktól.⁵⁴

1917 elején, Károly trónra lépése és első intézkedései nyomán úgy tűnt, hogy az új császár-király komolyan törekszik a háború befejezésére és a nemzeti kérdés autonómiák útján történő megoldására. Július 19-én a berlini Reichstag határozatban csatlakozott az annexiók és a hadisarcok elvetésének programjához. A különbéké melletti érvek azonban nem maradtak válasz nélkül. Steed és Seton-Watson köre a *New Europe* mellett más folyóiratokban is hatásos érvekkel állt elő.⁵⁵ A napi események egyoldalú beállításán túl e cikkek – ellentétben

⁵² H. N. Brailsford: *The New Spirit in Austria*. *Contemporary Review*, 1917. augusztus 130–138.

⁵³ *Saturday Review*, 1917. június 9., idézi *Fest, W.*: *Peace or Partition* i. m. 97–98.

⁵⁴ Lady Walburga Paget: *Austria and Prussia*. *The Nineteenth Century*, 1917. május 1098–1100.

⁵⁵ H. W. Steed: *Austria and Europe*. *The Edinburgh Review*, 1917. január 1–22.; *Uő*: *What is Austria?* *The Edinburgh Review*, 1917. október 364–385.; C. W. Barry: *Break Austria!* *The Nineteenth Century*

vitapartnereikével – a jövőről csak általánosságokban beszéltek, s kiemelték, hogy az új és megnagyobbodott államok szoros együttműködését garantálni fogják közös németellenes érdekeik. A realisabb perspektíva, a magyarellen es együttműködés, nem szerepelt az érvek között, talán mert ez kevésbé lett volna hatásos és meggyőző az angol olvasók számára.

A Foreign Office munkatársainak többsége növekvő rokonszenvvel fogadta a felosztást szorgalmazók programját. Az Információs Minisztériumban létrehozott Hírszerző Hivatal (Intelligence Bureau) tele volt olyan „szakértők”-kel (élükön Seton-Watsonnal), akik elfogadták a Monarchiából érkezett emigránsok felosztást szorgalmazó programját, és ebben a szellemben készítették jelentéseiket és memorandumait. 1917 nyarán azonban a viszony még távolról sem volt harmonikus az új Hírszerző Hivatal és a Külügyminisztérium között. A minisztérium egyenesen arra figyelmeztette az előbbi, hogy „tartsák magukat a pusztá tényekhez, és tartózkodjanak ajánlások és javaslatok tételétől”.⁵⁶ Lord Robert Cecil helyettes külügyminiszter kifejezett fenntartásokkal fogadta az „Új Európa” tervet. Szerinte ugyanis a 19. századi európai nemzeti átalakulások tapasztalatai nem sok jót ígérnek, „amennyiben az európai béke kizárólag a nemzetiségi elv alapján jön létre”.⁵⁷

Az oroszországi forradalmak, illetve a bolsevik hatalomátvétel nyomán mindkét oldalon felerősödött a békét követelők hangja. A korábbi konzervatív kormány külügyminisztere, Lord Lansdowne 1917. november 29-én levelet jelentetett meg a *Daily Telegraph*-ban (mivel a *Times* visszautasította a közlést), ebben általános békét javasolt a háború előtti status quo alapján. Ezt a politikusok nagy többsége elutasította. Megerősödött azonban az a vélemény, hogy a hatalmi egyensúly fenntartása érdekében szükség van a Habsburg Monarchia megőrzésére. A legfőbb érv emellett az volt, hogy ha Európa keleti felén két nagyhatalom is megszűnik, akkor ki fogja útját állni Németországnak? Erre hívta fel a figyelmet egy Bernből továbbított lengyel memorandum is, amely a brit vezetésben nagy figyelmet keltett.⁵⁸

Októberben katasztrofális vereséget szenvedett Olaszország Caporettonál, az Oroszországban a hatalmat megszerző bolsevikok novemberben nyilvánosságra

and After, 1917. szeptember 441–453.; *F. Gribble*: The Passing of a Legend. The Nineteenth Century and After, 1917. szeptember 870–884.; *C. W. Barry*: How to Break Austria. The Nineteenth Century and After, 1917. szeptember 885–902.; *Politicus*: Austria's Hour of Destiny. The Fortnightly Review, 1917. augusztus 288–295.; *Louise E. Matthaei*: Domestic Politics in Hungary. The Contemporary Review, 1917. október 413–421.; *Vladimir Nosek*: The New Spirit in Austria. The Contemporary Review, 1917. november 430–432.

⁵⁶ *Seton-Watson, H. and C.*: New Europe i. m. 210–211.

⁵⁷ Robert Cecil J. St. Loe Strachey-nek, 1917. nov. 13. FO 800/196.

⁵⁸ Horace Rumbold berni brit követ 1917. dec. 5-ei távirata két galíciai lengyel, Pininski és Perlowski javaslataival. Lásd *Fest, W.*: Peace or Partition i. m. 160–161.

hozták a cári birodalom által kötött titkos politikai szerződéseket (köztük a Konstantinápolyt Oroszországnak, Erdélyt pedig Romániának biztosítót), a hónap végén pedig általános fegyverszünetet javasoltak a hadviselőeknek. A Központi Hatalmak ezt elfogadták, és december 5-én meg is állapodtak egy tíznapos fegyvernyugvásban, amelyet azután meghosszabbítottak. Ennek hatására december 9-én az egyesített román–oroszhaderő is fegyverszünetet kötött Focşaniban. Ezek az antant számára drámai események egyszerre igen vonzóvá tették az Ausztria–Magyarországgal kötendő különbéke gondolatát. Teljes katonai győzelemre ekkor nem lehetett számítani, Oroszország káoszba látszott hullani, így valóban úgy tűnt, hogy a jövőben Németországgal szemben csak a Monarchia képezhet ellensúlyt.⁵⁹ Seton-Watsonék kampánya és főként hetilapjuk hatására a brit közvélemény elhitte, hogy a nacionalista magyarok tántoríthatatlan ellenfelei minden komolyabb belső átalakulásnak, ezért a Foreign Office addig komolytalannak tekintette a Függetlenségi Párt nevében fellépő, Magyarországnak a háborúból történő kiválását felvető megkereséseket.⁶⁰ Most azonban érdeklődéssel fordult Károlyi Mihály személye felé, aki 1917. november végén Svájcban kereste a béke lehetőségét. Sir Horace Rumbold svájci brit követ (1897 és 1900 között Bécsben volt másodtitkár) engedélyt kapott, hogy fogadja az ellenség prominens ellenzéki vezetőjét, de mire az engedély megérkezett, Károlyi már hazautazott. A svájci angol hírszerzés vezetőjén keresztül azonban el tudta juttatni régi ismerősehez a békével és a Monarchia föderációvá történő átalakításával kapcsolatos nézeteit.⁶¹

Az antant számára kedvezőtlen hadi helyzetben Eric Drummond, Balfour magántitkára 1917 végén memorandumban fejtette ki, hogy Németországot kis szláv államokkal nem lehet majd kordában tartani, de erre egy átalakult Habsburg Monarchia képes lehetne. Ebben a német és a magyar rész mellett autonómiája lenne Csehországnak, tagja lenne az autonóm Lengyelország és egy autonóm Jugoszlávia, benne Szerbiával.⁶² Hasonló megközelítést képviselt a Háborús Kormány tagja, Jan Christiaan Smuts tábornok, Lloyd George feltétlen híve és ugyancsak bizalmasa.⁶³

⁵⁹ Rothwell, V. H.: *British War Aims* i. m. 162–163.

⁶⁰ Jeszenszky G.: *Elveszett presztízs* i. m. 288–289., 293–294.

⁶¹ Károlyi életrajzírójának a genfi tárgyalásokról adott részletes beszámolója nem lát érdemleges antant-hajlandóságot. Lásd *Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Bp. 1978. 234–238. Wilfried Fest szerint viszont Károlyi javaslatai kapóra jöttek a felosztást ellenzőknek, lásd *Fest, W.*: *Peace or Partition* i. m. 163–165.

⁶² Drummond memorandumja, 1917. dec. 12. FO 800/200, 86–88. Részletesebb ismertetése *Arday Lajos*: *Economics Versus Nationality. British plans for re-shaping East-Central Europe in 1917–1919. Angol Filológiai Tanulmányok / Hungarian Studies in English* 11. (1977) 167. Vö. *Calder, K. J.*: *Origins* i. m. 124.; Rothwell, V. H.: *British War Aims* i. m. 163–164.

⁶³ Jan Christiaan Smuts (1870–1950) dél-afrikai búr származású politikus. Sikeresen harcolt az angolok ellen az angol–búr háborúban (1899–1902), de a békekötés után a két gyarmatosító nép szoros együttműködésének volt a híve. A világháború első hónapjaiban a Német-Délnyugat-Afrikát elfoglaló

Smuts a miniszterelnök megbízásával és az 1917. november 29-ei szövetségesközi konferencia jóváhagyásával december 18-án Genfben érkezett, hogy Mensdorff volt londoni osztrák–magyar nagykövettel a jövőről tárgyaljon. Összefoglaló jelentése szerint „Londonból történt elutazásom előtt külön-külön megtárgyaltam a miniszterelnökkel és Mr. Balfourral, hogy milyen irányvonalat képviseljek e megbeszéléseken. Úgy értelmeztem, hogy utam célja kettős: meggyőzni az osztrákokat, hogy amennyiben kiszabadítják magukat a német uralom alól és felelevenítik a Brit Birodalomhoz fűződő jó viszonyukat, úgy számíthatnak teljes megértésünkre és támogatásunkra; másodsorban pedig minél több értesülésre tenni szert, miközben nem bocsátkozunk a németeket is érintő békefeltételek általános megvitatásába. [...] Volt egy harmadik célom is: lehetőleg rávenni az osztrákokat a különbékére. De ezt a témát sok szempontból kockázatosnak tűnt felhozni, minthogy nem szerettem volna kitenni magunkat annak a jövőbeli vádnak, hogy a különbéke érdekében Ausztriával intrikáltunk. Mielőtt azonban megbeszélésünk során eljutottam volna erre a pontra, Mensdorff megkímélt ettől a nehézségtől, és ő maga vetette fel a kérdést, kijelentve, hogy Ausztria számára a különbéke szóba sem jöhet. Ennek még a gondolata is örülség volna a számukra, a körülmények folytán képtelenek lennének azt végrehajtani, s bármennyire is súlyos a helyzetük, annyira még nem kétségbeesztő, hogy ilyen hiteszge és becsstelen dologra vetemedjenek. [...] Ausztria kész mindenre annak érdekében, hogy tisztességes béke jöjjön létre, de a háború alatt szövetségesét nem hagyja el.”

A december 18–19-ei szigorúan titkos megbeszéléseken Smuts abból indult ki, hogy már csak udvariasságból is választ kívánnak adni a Hollandián és Svájcban keresztül érkezett osztrák békepuhatolozásokra. A brit kormány részéről biztosította partnerét, hogy „az a baráti érzés, amelyet a háború előtt a brit nép Ausztria irányában táplált, korántsem enyészett el. [...] Oroszország összeomlása friss aggodalmakat ébresztett Európa politikai jövőjét illetően, s befolyásos körökben sokan attól tartanak, hogy amennyiben nem jön létre a kontinensen valamilyen ellensúly Németországgal szemben, Oroszországot pótolva, úgy továbbra is bizonytalan maradhat Európa jövőendő békéje”. Amennyiben Ausztria függetlenné válna a Német Birodalomtól, Anglia kész lenne őt támogatni a gazdasági újjászülésben is. „Célunk segíteni Ausztriát abban, hogy nyújtsa a legnagyobb szabadságot és autonómiát az uralma alatt álló nemzetiségeknek, amennyiben egy valóban liberális birodalommá tudna válni, amelyben a hozzá tartozó népek – amennyire csak lehetséges – elégedettek, úgy Közép-Európában olyan szerepet tölthetne be, mint amit a Brit Birodalom játszik a világban: Szabad

csapatok parancsnoka volt. 1917-től Lloyd George miniszterelnök bevette öttagú Háborús Kabinetjébe a brit domíniumok képviselőjeként. Az 1920-as években, majd a második világháború idején a Dél-Afriai Unió miniszterelnöke volt. A Tanácsköztársaság idején az antant nevében Budapesten tárgyalta Kun Bélával, aki a korábbiaknál méltányosabb javaslatokat elutasította.

Nemzetek Szövetségévé alakulna. [...] Így Ausztria küldetése a jövőben még jelentősebb lenne, mint a múltban volt. [...] Rámutattam, milyen sikereket ért el a Brit Birodalom a különböző népek és fajok kormányzása terén. Amennyiben Ausztria ugyanezt a liberális politikát követné – népei békés ön-fejlődésére törekedve a lehető legmesszebb menő helyi autonómiák révén –, akkor talán nem kevésbé meglepő sikert érne el, s ez az új politika olyan népeket is vonzáskörébe vihetne, amelyek jelenleg nem tartoznak hatósugarába.”

Mensdorff örömmel fogadta, hogy az alig egy évvel korábban meghirdetett brit felosztási szándék megváltozott, de hangsúlyozta, hogy „amíg tart a háború, addig semmit sem lehet tenni a Németországtól való elszakadás vagy egy új politika megkezdése érdekében”. Kifejtette, hogy Németországban a politikai hangulat változóban van, a művelt és hazafias német munkásosztály ugyan nem fogja követni az orosz példát, de „amint a háború befejeződik és a német nép szóhoz jut, az egész katonai rendszert elfújja”. Smuts kíváncsi volt, hogy „a jövő békés Európa alapját képező átrendezések lehetőség szerint nemzeti alapon történjenek”, s hogy „az osztrák politika a délszláv népek megbékítésére” törekedjék, majd kifaggatta partnerét, Ausztria–Magyarország hogyan oldaná meg a lengyel kérdést, milyen módon gondolja Szerbia, Románia és Olaszország [ebben a sorrendben! – J. G.] jogos igényeit kielégíteni. Mensdorff Szerbia esetében ezt nem tartotta túl nehéznek, de Romániát áruló országnak nevezte, és sógorát, „a pacifista” Apponyit idézte, aki szerint a magyarok „utolsó csepp vérükig harcolnak, de nem adnak át Romániának egy talpalatnyi földet sem”. Szerinte a románok egységét Bukovina átengedésével és Besszarábiával lehetne biztosítani. Végül megkérdezte, hogy „miként akarjuk a nemzeti elvet védeni azokkal az ígéretekkel, amelyeket Olaszországnak tettünk?” A brit tanács erre az volt, hogy Ausztria „fojtson el magában minden neheztelést, kezelje Olaszországot magasabb államférfiúi módon, s »a majdnem egészében olasz« Trentino átengedésével tegye Olaszországot barátjává és szövetségesevé”.

Második találkozójukon Mensdorff ismét az általános béke mellett érvelt. „Ha még egy évig tart ez a pusztítás, akkor Európa és a civilizáció már most is szánalmas helyzete helyrehozhatatlanná válik. [...] Németországban a politikai forradalom csak követheti a békét, meg nem előzheti [...], jelöljük meg céljainkat pontosan, tegyük oda az ellenség elé, s az majd vagy elfogadja, vagy elveti feltételeinket. Másként a háború félreértésből folytatódna.” Smuts Amerika erőforrásai, Anglia és Franciaország katonai és lélektani helyzete alapján a szövetségesek biztos győzelmét jósolta. „A háborúval járó minden rosszat nem valamiféle háborús szellemből kifolyólag vagyunk készek tovább is elviselni, hanem éppen a háborútól való irtózásunk következtében, azért, hogy a jövőben ne legyenek háborúk.” Egy harmadik, eredetileg nem tervezett megbeszélésen Mensdorff feljánlotta a

közvetítést a két fő ellenfél között, javasolta, hogy folytassák a tárgyalásokat, most már Czernin, „a politikai idealizmussal teli” fiatal államférfi és egy „meszszenenő felhatalmazással rendelkező” személy [minden bizonnyal Lloyd George-ra gondolt – J. G.] között. Smuts a javaslattal egyetértett. A jelentést a befolyásos kabinetttag azzal a meggyőződéssel zárta, hogy „az Ausztriával szemben ez alkalommal követett irányvonalunk hasznosnak és gyümölcsözőnek fog bizonyulni. [...] Megaláztatása és kétségbeesése mélypontján Ausztriának látni engedünk egy fénysugarat. Úgy hiszem, hogy minden idegszálának megfeszítésével azon lesz, hogy rávegye Németországot a mérsékelt békefeltételek elfogadására, s ezután segítségünkkel arra fog törekedni, hogy visszanyerje politikai függetlenségét Németországtól, és ezt érvényre is juttassa. Azt csak a jövő fogja megmutatni, hogy a valóban liberális Ausztria vízióját államférfijai tényleg vonzónak fogják-e találni.”⁶⁴ Lloyd George a jelentéshez annyit fűzött hozzá, hogy világossá vált, szükség van a brit hadicélok világos és határozott kifejtésére, nemcsak az ellenfelek számára, de a növekvő hazai háborús fáradtság és pacifista propaganda ellenúlyozására is.

A bolsevik békepropaganda és a Bresztben megkezdődött fegyverszüneti tárgyalások nagy ijedelmet keltettek az antantkormányok körében. Lloyd George szükségesnek látta nemcsak a hadicélok megfogalmazását, de az annexiós célok cáfolatát, a brit kormány békés szándékainak a hangsúlyozását is. A hódítási szándékokat elutasító, 1918. január 5-ei beszédét nem véletlenül a szakszervezetek vezetői előtt mondta el. Tagadta, hogy a háború a német nép ellen folya, s hangsúlyozta, hogy azt csak a Belgium ellen elkövetett német agresszió váltotta ki és védekező jellegű. „Azért sem harcolunk, hogy elpusztítsuk Ausztria–Magyarországot. A Czernin december 25-ei beszédében megjelölt célok túlságosan általánosak, sok minden beléjük fér, de hiányzik az alávett nemzetiségek autonómiája.” Márpedig – folytatta – az új Európának szilárd alapokon kell állnia, minden területi rendezésnek a kormányzottak beleegyezésén kell alapulnia. Lengyelország helyreállításának szükségessége után a brit miniszterelnök egyetértését fejezte ki Wilson elnök azon állásfoglalásával, miszerint Ausztria–Magyarország feldarabolása nem része hadicéljaiknak, ugyanakkor azonban hangsúlyozta: „úgy véljük, hogy nem lehet megszüntetni az azokon a tájakon a békét régóta veszélyeztető nyugtalanság okait, amíg igazán demokratikus elveken alapuló valódi önkormányzata nem lesz Ausztria–Magyarország azon nemzetiségeinek, akik azt régóta kívánják”.⁶⁵ Hasonlóan fogalmazott Wilson elnök

⁶⁴ FO 371/2864. Smuts jelentését először *Lloyd George, D.: War Memoirs* i. m. II. 1478–1489. adta közre. (Az ismertetés és fordítás az 1938-as kiadás alapján történt.) Vö. *Rothwell, V. H.: British War Aims* i. m. 164. és *Galántai J.: Az első világháború* i. m. 439.

⁶⁵ *Lloyd George, D.: War Memoirs* i. m. 1514.; *Taylor, A. J. P.: English History* i. m. 96–97.

három nappal később bejelentett 14 pontjában, bár ebben kétértelmű megfogalmazást olvashatunk a Monarchiával szembeni amerikai célokról. „Ausztria–Magyarország népei számára – amelyeknek a helyét a többi nemzet között tartalmazni és biztosítani kívánjuk – meg kell adni a legszabadabb lehetőséget az autonóm fejlődéshez.” Mindkét deklarációról elmondható, hogy a „valódi önkormányzat” és az „autonóm fejlődés” fogalmába akár a belső autonómia, akár a különválás és a teljes állami függetlenség belefért.

1918 január–februárjában mind a kormány, mind a Külügyminisztérium óvatossággal készült egy újabb tárgyalásra Ausztriával, de Cecil úgy vélte, hogy nem kell sietni, mert ha a Monarchia belső helyzete valóban annyira súlyos, érdemes a rá nehezedő nyomást tovább növelni. Olaszországot tájékoztatni kívánta a kapcsolatfelvételtől, de nem óhajtott neki beleszólást engedni a megbeszélésekbe. Hardinge és munkatársai eközben arra a következtetésre jutottak, hogy Orosz–Lengyelország kérdésére az osztrák megoldás lehet a legjobb. Arról is hírek érkeztek, hogy Svájcban George Herron [Wilson nem-hivatalos bizalmasa – J. G.] és az osztrák Heinrich Lammasch professzor között informális amerikai–osztrák megbeszélések folynak a különbékéről, tehát adódott a feladat, hogy meg kell kérdezni Wilson, rábízná-e Londonra az ügyet? Február 2-án Rumbold berni követ azt táviratozta, hogy Aleksander Skrzynski osztrák–magyar diplomata (1925–1926-ban lengyel miniszterelnök) közlése szerint Ausztia már kész lenne különbékét kötni. Február 7-én azonban egy angol szociáldemokrata lap leleplezte, hogy Smuts titkos tárgyalásokat folytatott az osztrákokkal. Emiatt a felosztás-párti csoport pánikba esett. Steed főnöke, Northcliffe útján megkísérelte rávenni a kormányt egy olyan nyilatkozat kiadására, mely szerint a kormány támogatja az elnyomott nemzetiségek felszabadítását. Balfour azonban ezt kezeken megtagadta, mivel úgy látta, hogy a propagandának is csak akkor szabad függetlenséget ígérnie, ha meghiúsul a remény, hogy Béccsel meg lehet egyezni.⁶⁶

Március 1-jén a brit kormány azon vitázott, hogy maga tárgyaljon-e Ausztriával, vagy bízza azt az amerikaiakra. Balfour ez utóbbi mellett érvelt, mivel az Egyesült Államok pénzügyi segítséget is tud kínálni Bécsnek, s ami fontosabb, őt nem kötik az Olaszországnak tett ígéretek. Mivel a miniszterelnökhöz közel álló befolyásos személyek (Lord Milner és Maurice Hankey, a Háborús Kabinet titkára) már tiltakoztak, amiért a Külügyminisztérium késlekedik élni a különbéke lehetőségével, a miniszterelnök úgy döntött, hogy bizalmi embere, Philip Kerr utazzon el Svájcba és szerezzen Skrzynskitől pontos információkat Bécs szándékairól, s hogy a németek tudnak-e a tervezett különbéke-tárgyalásról. Lloyd George is bizakodott, s úgy vélte, hogy egy tervezett Czernin–Smuts találkozón már csak

⁶⁶ Rothwell, V. H.: *British War Aims* i. m. 164–167.

arra kell ügyelni, hogy a németek ne szóljanak bele a békefeltételekbe. Smuts március 14-én kelt levelében azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy egy „liberalizált” Ausztriának Orosz-Lengyelország és Szerbia mellett még Ukrajnát is fel kellene ajánlani. Mindez nem volt független a Szovjet-Oroszország és a Központi Hatalmak között Breszt-Litovszkban március 3-án aláírt békeszerződéstől, ami azzal fenyegetett, hogy a német hadvezetés a keleti frontról a nyugatra fogja átdobni csapatait, amelyek majd kiharcolhatják a győzelmet Franciaország fölött. Ebben a hangulatban a briteket hideg zuhanyként érte, hogy március 14-én a teljesen letört Skrzynski – a Bécsből kapott új utasítások alapján – arról tájékoztatta Kerrt, hogy Ausztria ki fog tartani német szövetségese mellett.⁶⁷ Nyilvánvaló, hogy a breszti béke Károly császár-királyban is felélesztette a győzelem reményét, ezért végül elállt Németország cserbenhagyásának szándékától, ami egyébként nemcsak politikailag, de katonailag is igen nehezen lett volna kivitelezhető.

Elmulasztott lehetőség volt-e a Smuts–Mensdorff találkozó, illetve hogy Bécsben és Budapesten nem reagáltak érdemben Lloyd George (és Wilson) 1918. januári békeprogramjára, amely a Monarchia megmaradását, sőt akár területi növekedését is kilátásba helyezte? Eltekintve a brit kormány 1918 eleji késlekedésétől, elszánhatta volna-e magát Károly Németország akaratával szemben a békekötésre? Mindezt akkor, amikor a keleti fronton a Központi Hatalmak kezében volt a győzelem, és a németek az ott felszabaduló csapatok nyugatra vezénylésével biztosra ígérték a győzelmet a nyugati fronton is. De ha ebben nem is lehetett olyan biztos a Monarchia, szakíthatott-e Németországgal úgy, hogy egész oroszországi fegyveres ereje német parancsnokság alatt állt? Hogyan fogadta volna a német vezetés a szakítás szándékának bejelentését? Beletörődéssel aligha. De ha mindezek ellenére a Monarchia élt volna a brit ajánlattal, hogyan zajlott volna le a különbékéről folytatott érdemi tárgyalás? Az első brit feltétel a Németországgal való teljes politikai és katonai szakítás lett volna, s ezt a Monarchia nem garantálhatta a végrehajtás szinte biztos kudarca miatt. Ha mégis ígéretet tett volna erre, akkor még mindig ott volt a román és az olasz kérdés. Anglia – és talán Franciaország is – úgy gondolta, hogy a szerződésben ígért területi jutalmat a két ország a csatatéren eljátszotta, de Olaszország még harcban állt, valamit kellett kapnia háborús erőfeszítése miatt. Ha Róma le is mondott volna Dalmáciáról, Isztriáról és Triesztről, az olasz lakosságú Trentino járt volna neki. Ausztria válasza erre persze az lett volna, hogy szó sem lehet arról, hogy az olasz hitszegés és a caporettói vereség, jelentős olasz területek elfoglalása után Olaszország bármilyen területet kapjon. A sok szenvedés, véráldozat és katonai sikerek után minimum, hogy a Monarchiát nem érheti területi veszteség, különösen nem az olaszok javára! Kérdés, hogy az angol kormány vajon ezt

⁶⁷ Uo. 170.; *Seton-Watson, H. and C.*: New Europe i. m. 251.

elfogadta volna, s még inkább az, hogy ez esetben Olaszország nem emelt volna-e vétót a különbékére. A román igényeket London könnyű szívvel ejtette volna, de a szerbbaráttá vált közvélemény Bosznia–Hercegovinával szándékozta megjutalmazni a harctéren valóban jól teljesítő, de a túlerő által legyőzött délszláv államot. Smuts (és talán Lloyd George) ötlete az volt, hogy maga Szerbia is – autonómiáját, sőt dinasztiáját megőrizve – csatlakozzon a Monarchiához, a bajor–német mintát követve. Bécs talán örült volna a trializmus eme formájának, de Budapest a leghatározottabban elutasította volna azt, még akkor is, ha Horvátország (egyelőre) kimarad egy ilyen délszláv egységből. Különben is, a különbéke aligha írhatta volna elő, hogy Ausztria–Magyarország két kormánya változtassa meg államszerkezetét, adja föl a dualizmust és adjon autonómiát a nemzetiségeknek. A súlyos kérdések miatt nyilván elhúzódó különbéke-tárgyalások titkos voltát aligha lehetett volna sokáig tartani, Steed és Seton-Watson ugyanakkor minden bizonnyal botrányt robbantott volna ki, akár Lloyd George bukásához és így a különbéke-tárgyalások leállításhoz vezetve. Ha viszont a békevágy erősebbnek bizonyul, és Nagy-Britannia (az engesztelhetetlen Georges Clemenceau által vezetett Franciaországgal együtt) a német vereség érdekében kitart a Monarchiával kötendő béke mellett, de közben megkötik a breszti békét, Vilmos császár a nagy lehetőség, a teljes győzelem felvillantásával valószínűleg könnyen magával ragadja szövetségese befolyásolható uralkodóját.

Ha a fenti gondolatmenet megállja a helyét, akkor a konklúzió az, hogy a különbéke megkötésének 1918 március–áprilisában kevés esély volt. A Monarchia azonban hibázott, amikor megszakította a tárgyalásokat és mindent egy lapra téve fel május 12-én Spaban megkötötte Németországgal az új szövetségi szerződést. Áprilisra ugyanis már látszott, hogy a németeknek nem sikerül elérni tavaszi offenzívájuk célját, Párizs elfoglalását, tehát a nyugati fronton aratott győzelem egyre irreálisabbá vált, annak ellenére, hogy a Központi Hatalmak katonai helyzete még kedvező volt. Legkésőbb ekkor kellett volna az uralkodónak felajánlania a különbékét.

A felosztási politika elfogadása

A breszti béke valóban azzal fenyegette az antantállamokat, hogy a keletről átszállított német csapatok Franciaországban kicsikarják a győzelmet még a friss amerikai csapatok megérkezése előtt. Kínálkozott a válasz: ha Oroszországban a németek keze erősen benne volt a két forradalom győzelmében, teljes mértékben indokolt fellázítani az Osztrák–Magyar Monarchia elégedetlen nemzetiségeit és így ütni ki Németország elsőszámú szövetségését.

1918. február 18-án a brit kabinet megbízta a híres sajtómágnást, Lord Northcliffe-et (a *Times* tulajdonosát, aki a külpolitikában Steedre hallgatott), hogy hozzon létre egy új szervezetet az ellenséges országok elleni propaganda megszervezésére és irányítására. A Propagandaminisztérium (Department of Propaganda in Enemy Countries nevű testület) Lord Crewe kis palotájában működött. Ausztria–Magyarországgal foglalkozó részlege élére Steed-et és Seton-Watsont állította az emberek befolyásolásához jól értő sajtócézár.⁶⁸ A Központi Hatalmak sajtója már korábban is a háborús uszítás fő felelősenek tartotta Northcliffe-et,⁶⁹ kormányzati funkcióját pedig az ellenség veszedelmes fegyverének tekintette.⁷⁰ Ezzel egyidejűleg a Hírszerző Hivatalt is megerősítették és Politikai Hírszerző Főosztály (Political Intelligence Department) néven a Külügyminisztériumhoz csatolták.⁷¹ Ausztria–Magyarország nemzeti alapon történő felosztásának hívei most már több csatornán, megerősödött politikai hátszél birtokában tudtak tevékenykedni.

Northcliffe nem tétlenkedett, Seton-Watson és Steed javaslatára és az ő megfogalmazásukban február 24-én Balfour útján a Kabinet elé terjesztett memorandumban fejtette ki egy Ausztria–Magyarországgal szemben lehetséges új politika körvonalait. Minthogy a különbékére törekvés politikája eredménytelen volt, nem marad más lehetőség, mint „megtörni Ausztria–Magyarország, az ellenséges államok leggyöngébb láncszeme hatalmát minden németellenes és szövetségesbarát nép és tendencia támogatásával és bátorításával”.⁷² Megnyugtatóan azonban a javaslatban az is szerepelt, hogy a végső cél a közép-európai nem-német kis államok konföderációja.⁷³ A tanácsadói által is óvatosságra intett külügyminiszter azt javasolta, hogy a kormány egyelőre csak a propaganda szintjén fogadja el az új politikát, a későbbi fejleményektől téve függővé, hogy „erőfeszítéseink végső célja az ausztriai birodalom teljes felbomlása lesz-e, vagy csupán a német befolyás kiküszöbölése, a Habsburg-uralom meghagyásával”.⁷⁴ Ezzel magyarázható a Háborús Kabinet március 5-ei döntése, amely kifejezetten megtiltotta, hogy a röplapokon teljes függetlenséget ígérjenek Ausztria–Magyarország népeinek, hiszen

⁶⁸ A propagandahivatal működésének meglepően hiteles krónikája *Sir Campbell Stuart: Secrets of Crewe House. The Story of a Famous Campaign*. London 1920. Vö. *Henry Wickham Steed: Through Thirty Years. A Personal Narrative I–II*. London–New York 1924. II. 185–206. és *Mark Cornwall: The Undermining of Austria–Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. London 2000.

⁶⁹ *Klestenitz Tibor: A nagy háború propagandája és a magyar sajtó*. In *Medias Res* 4. (2015) 392–410.

⁷⁰ *Cornwall, M.: Undermining Austria–Hungary* i. m. 174.

⁷¹ *Seton-Watson, H. and C.: New Europe* i. m. 252–254., 259–261. Az új intézmény személyeire és vele kapcsolatos belső vitákra lásd *Rothwell, H. V.: British War Aims* i. m. 206–210.

⁷² *Steed, H. W.: Thirty Years* i. m. 187–189.; *Seton-Watson, H. and C.: New Europe* i. m. 260., 271.

⁷³ Lord Northcliffe levele Balfourhoz, 1918. febr. 24. Drummond feljegyzése alapján Balfour válasza, 1918. febr. 26. Northcliffe viszontválasza, 1918. febr. 27. Public Record Office, CAB 24/43. GT 3762.

⁷⁴ Uo.; *Seton-Watson, H. and C.: New Europe* i. m. 259–260.

lehetséges, hogy be kell majd érniük az autonómiával.⁷⁵ Minderre akkor került sor, amikor Lloyd George még arra készült, hogy az Ausztria–Magyarországgal kötendő különbékéről tárgyaljon. Pár nappal később azonban „az antant fővárosaiban félretették a különbéke-politikát”.⁷⁶

A felosztás brit híveinek kezdettől fogva komoly nehézséget okoztak a kelet-közép-európai népek történelmi ellentétei és az egymással rivalizáló területi aspirációkból fakadó viták. Az 1917. júniusi korfui egyezményben csak ideiglenesen sikerült áthidalni a Nagy-Szerbiát követelő szerb szövetséges és a föderatív Jugoszláviáért küzdő horvát emigránsok ellentétét. Ennél is nehezebb volt azonban az olaszok és a londoni titkos szerződés elutasításában egyetértő délszlávok kibékítése. Sidney Sonnino külügyminiszter nem titkolta, hogy a délszláv egység megteremtését olasz szempontból veszélyesnek tartja. Steed és Seton-Watson intenzív személyes fáradozásai azonban 1918. március 7-én meghozták a (csak ideiglenesnek bizonyult) eredményt: Andrea Torre olasz liberális parlamenti képviselő és Ante Trumbić, a főként horvátokból álló jugoszláv bizottság vezetője megegyezett, hogy a két nemzet kölcsönösen támogatja egymást a nemzeti egységért Ausztria–Magyarország ellen folytatott harcban. Ígéretet tettek arra, hogy „területi vitáikat a nemzetiségi elv és a népek önrendelkezési joga alapján, barátilag fogják rendezni”.⁷⁷ Az egyezmény tető alá hozása után Steed az olasz frontra utazott, hogy személyesen vegye kézbe az Ausztria–Magyarország bomlasztását célzó propaganda irányítását. Feltehetőleg már értesült a különbékére irányuló tárgyalások meghíúsulásáról. Április 2-án – „tapasztalt olasz hírszerző tisztekre”, valamint brit és francia kollégáikra hivatkozva – kérte Northcliffe-től, hogy a kormány „engedélyezze a Lengyel, a Cseh-szlovák és a Délszláv Nemzeti Tanácsnak saját területük függetlenségének kinyilvánítását. [...] A háború jelenlegi kritikus szakaszában minden erőfeszítést meg kell tenni annak érdekében, hogy megtörjük az ellenséges erők kohézióját. Talán azonnal a Háborús Kabinet elé terjeszthetné az ügyet és gyors döntést érhetne el. Ausztria–Magyarország elnyomott népeinek április 8-ai római kongresszusán közzé lehetne tenni a proklamációkat, majd ezeket az itteni fronton és az ausztriai hadsereg hátában azonnal fel lehetne használni mint »robbanékony« propagandát.” Két nappal később Northcliffe táviratot küldött az addig habozó kormány beleegyezéséről.⁷⁸ Steed döntő jelentőségűnek tartotta a brit kormány döntését, Calder szerint

⁷⁵ Calder, K. J.: Origins i. m. 178–179.; Seton-Watson, H. and C.: New Europe i. m. 260.

⁷⁶ Ormos M.: Padovától Trianonig i. m. 22.

⁷⁷ A tárgyalások részletesen ismertetését és az egyezmény közlését lásd Steed, H. W.: Thirty Years i. m. II. 181–185., illetve Seton-Watson, H. and C.: New Europe i. m. 247–251.

⁷⁸ A táviratváltás lelőhelye: FO 371/3134/59242. Közli Z[byněk] A[nthony] B[ohuslav] Zeman: The Break-Up of the Habsburg Empire 1914–1918: A Study in National and Social Revolution. New York 1961. 359–361., összefoglalja Seton-Watson, H. and C.: New Europe i. m. 264.

azonban Steed túloz,⁷⁹ mivel a döntésre a Foreign Office a későbbiekben nem hivatkozott, nem tekintette azt kötelezettségvállalásnak. A Kabinet új álláspontja mégis fontos volt, mert lehetővé tette a nagyarányú felforgató propaganda megindítását az olasz fronton.⁸⁰

A Monarchia „elnyomott nemzetiségeinek” április 8. és 10. között Rómában megtartott kongresszusa megerősítette a nemzeti függetlenségért és az új európai határokért folytatandó közös küzdelem programját. Április 9-én a francia kormány is elfogadta a közös propaganda új taktikáját, így megkezdődhetett a lélektani hadviselés történelmében újdonságnak számító intenzív kampány. Naponta mintegy 150 000 röplappal kezdték – szó szerint – bombázni az osztrák–magyar egységeket, ezeken bejelentették, hogy a szövetséges kormányok támogatják a cseh és délszláv függetlenség programját. A tervezett új államok határait feltüntető térképek voltak a leghatásosabbak. A szláv és román katonákat dezertálásra szólították fel, kedvező fogadtatást ígérve nekik, s azt, hogy ha akarnak, beléphetnek a cseh és más nemzetiségi légiókba. Cseh és délszláv önkéntesek a fronton próbáltak kapcsolatba lépni a Monarchia szláv katonáival és szóban győzködték őket a függetlenség lehetőségeiről és előnyeiről.⁸¹ Hasonló felhívásokat juttattak el a hátországba is a cseh „Mafie” által kialakított földalatti csatornák révén.⁸² E propaganda ajánlata – nemzeti függetlenség, sosem álmodott, kedvező határok és szövetségesként történő elismerés az antant részéről – rendkívül vonzó volt. Joggal feltételezhetjük, hogy a kampány hozzájárult a Monarchia 1918. júniusi piavei offenzívájának kudarcához, sőt magához a végső összeomláshoz is.⁸³ Charles Delmé-Redcliffe tábornok, az olaszországi brit misszió vezetője a rölapoknak forradalmasító hatást tulajdonított. „A Csehszlovák és a Jugoszláv Nemzeti Bizottság érintkezésben áll Csehország és Horvátország politikai vezetőivel. Már fönnáll a hátország politikai mozgósítására hivatott szervezet és ez ismét mozgásba hozható annak érdekében, hogy megzavarjon az országon belül minden mozgást, kikökkentse a gazdasági életet, és így hozzájáruljon az osztrák hadsereg megbénításához.”⁸⁴

A kampány – és annak kimutatható hatása – kitűnő érvként szolgált az emigráns mozgalmak elismeréséért folytatott küzdelemben is. A brit propagandát irányító új intézmény, az elhelyezésére szolgáló londoni épületről elnevezett Crewe House

⁷⁹ *Calder, K. J.*: *Origins* i. m. 181.

⁸⁰ *Steed, H. W.*: *Thirty Years* i. m. II. 206–207.

⁸¹ *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 269.

⁸² *Stuart, C.*: *Famous Campaign* i. m. 37–40.; *Zeman, Z. A. B.*: *Break-Up* i. m. 355–358.; *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 268–269.

⁸³ *Zeman, Z. A. B.*: *Break-Up* i. m. 355–358.; *Calder, K. J.*: *Origins* i. m. 182.

⁸⁴ FO 371/3135/89828. Az 1918. május 19-ei jelentést közli *Zeman, Z. A. B.*: *Break-Up* i. m. 359., a brit kormány hosszas vonakodás után meghozott döntésére lásd *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 278.

kezdeményezésére létrejött Szövetséges-közi Központi Propaganda Bizottság (Central Inter-Allied Propaganda Commission, működési színhelyére utalva röviden Padua Commission) 1918. április 18-tól júniusig működött.⁸⁵ Égisze alatt 497 eltérő szövegű röplap készült el tíz nyelven.⁸⁶ A szakirodalom – elsősorban brit források nyomán – eddig a propagandakampányban az angoloknak tulajdonított meghatározó szerepet, de számos ország levéltári anyagainak felhasználásával monográfiájában Mark Cornwall elsődlegesen autonóm olasz teljesítménynek látja az akciót és annak hatását.⁸⁷

További nyomós érvek is szóltak az emigráns mozgalmak elismerése mellett. Masaryk 1917 májusában Oroszországba utazott, hogy ott hadifoglyokból csehszlovák légiót szervezzon. A breszti béke után a szövetségesek az általa összegyűjtött 50 000 embertől várták a keleti front életben tartását, de örömmel fogadták a Franciaországban és Olaszországban létrejött kisebb létszámú egységeket is. Masaryk jobbkeze, Edvard Beneš kitűnően használta fel a „szövetséges csehszlovák hadsereg” ütőkártyáját, amikor 1918 tavaszán szorgalmazni kezdte a francia és a brit kormánytól a Cseh–Szlovák Nemzeti Tanács formális elismerését. „Steeddel együtt azt állította, hogy amennyiben a brit és a francia kormány hozzájárulna az elnyomott népek függetlenségének a programjához, úgy az oszt-rák–magyar hadsereg nyomban felbomlana.”⁸⁸ Május 10-én Beneš személyesen terjesztette kérelmét Balfour elé, hogy a többi szövetséges kormányhoz hasonlóan ismerje el a Cseh–Szlovák Nemzeti Tanácsot mint a Cseh–Szlovák Nemzeti Hadsereg legfőbb politikai szervét.⁸⁹ Másnap a cseh politikus emlékiratban részletezte a csehszlovákok, a Monarchia „politikai, intellektuális és gazdasági szempontból legfejlettebb népe” igényeit. Egy héttel később Lewis Namier, a Hírszerző Hivatal munkatársa⁹⁰ memorandumban érvelt a cseh kívánságok teljesítése mellett, hangsúlyozva, hogy „Ausztria–Magyarország összes elnyomott népe között a cseh állt legelszántabban és legegységesebben az antant oldalára, és okozta a legnagyobb kárt Ausztria–Magyarországnak”, továbbá, hogy „a Cseh–Szlovák Nemzeti Tanácsot az összes külföldön élő cseh és szlovák elismeri”. Namier arra

⁸⁵ Cornwall, M.: *Undermining Austria–Hungary* i. m. 202–228.

⁸⁶ Uo. 445–453.

⁸⁷ Ian Armour is ezt emeli ki ismertetésében. (<https://bit.ly/2BbZBDk>, letöltés 2018. aug. 17.)

⁸⁸ Rothwell, V. H.: *British War Aims* i. m. 223.

⁸⁹ Seton-Watson, H. and C.: *New Europe* i. m. 277.

⁹⁰ Sir Lewis Bernstein Namier (1888–1960) Ludwik Niemirowski néven született a felosztott Lengyelország orosz fennhatóság alatt álló területén, világias gondolkodású zsidó családban. A vegyes nemzetiségű Galíciában a lengyelekkel szemben az ukránok oldalán állt. 1907-ben kivándorolt az Egyesült Királyságba, 1913-ban brit alattvaló lett, „angolosított” névvel. A világháború alatt brit hírszerző intézményeknek dolgozott, 1919-ben a békekonferencia brit küldöttségének a tagja lett. 1921-től történészként, a Manchesteri Egyetem tanáraként egyre szélesebb körben ismerték el munkásságát az angol történelem és a diplomáciatörténet témáiban.

is hivatkozott, hogy a francia, az olasz és a régi (forradalom előtti) orosz kormány már megadta az elismerést.⁹¹ Hardinge és Cecil elfogadta Namier érvelését.

Miután Károly császár 25 éves szövetséget kötött Németországgal, a brit kormány végleg feladta a különbéke reményét. „Úgy érezzük, hogy az Ausztriának Németországról való leválasztásával próbálkozó politikával fel kell hagynunk. [...] A legjobb taktikának az látszik, ha minden lehetséges segítséget megadunk Ausztria elnyomott népeinek a német–magyar uralom elleni küzdelmükben”, üzent a Foreign Office párizsi és amerikai képviselőjének.⁹² Ezek után a War Cabinet a külügyminisztérium hivatalnokainak tanácsára 1918. május 27-én a Beneš által kért elismerés elfogadása mellett döntött, s ezt június 3-án Balfour levélben közölte Benešsel, bár – mint Calder megjegyzi – a cseh vezető szövegezését módosítva Cecil a Nemzeti Tanácsot csak a szövetséges országokban ismerte el a csehszlovák mozgalom vezetőjének, nem tekintve magától értetődőnek, hogy az otthon élők nevében is beszélhet.⁹³ Az óvatosabb fogalmazás két tényezőre volt visszavezethető. Sonnino olasz külügyminiszter ismételten megvétózta a jugoszláv függetlenség támogatását, Lloyd George pedig határozottan állást foglalt az olyan ígéretekkel szemben, amelyeket a szövetségesek csak nehezen tudnának megvalósítani – hiszen az antantnak továbbra is csak Németország, nem pedig az Osztrák–Magyar Monarchia legyőzése volt a célja.⁹⁴ Ennél tovább a brit kormány csak két hónap múlva ment, amikor az Egyesült Államok már végrehajtotta saját fordulatát és június 28-án Robert Lansing külügyminiszter kijelentette, hogy „a szláv faj minden ágát teljesen föl kell szabadítani a német és magyar uralom alól”.⁹⁵ Poincaré francia államelnök július 1-jén zászlót adott át a létrehozott csehszlovák alakulatnak, és beszédében a Cseh–Szlovák Nemzeti Tanácsot hadserege politikai felsőbbségének ismerte el.⁹⁶ Ezek után már London is kiállt a csehszlovák függetlenségi törekvések támogatása mellett. Amikor a sértődékenységgel nem vádolható Beneš „ideiglenes kormánya” szuverenitásának elismerését kezdte szorgalmazni, a restelkedő britek már csak az alkalmas formát keresték. Cecil humanitárius megfontolásból javasolta az elismerést: szerinte ugyanis az meggátolhatta, hogy az antant oldalán harcoló elfogott csehszlovák katonákat

⁹¹ *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 294–295.; *Rothwell, V. H.*: *British War Aims* i. m. 227. Namier memorandum, 1918. május 18. FO 371/3135, No. 89425.

⁹² *Calder, K. J.*: *Origins* i. m. 182. A Washingtonba küldött üzenet a különbékét csak „a jelen pillanatban” nevezte kivihetetlennek. *Rothwell, V. H.*: *British War Aims* i. m. 222.

⁹³ *Calder, K. J.*: *Origins* i. m. 193–194.

⁹⁴ *Rothwell, V. H.*: *British War Aims* i. m. 224–225.

⁹⁵ Az Egyesült Államok Közép-Európa politikájának legrészletesebb, de egyoldalú és súlyosan elfogult feldolgozása *Victor S. Mamatey*: *The United States and East Central Europe 1914–1918*. Princeton 1957. A fordulat meggyőző magyarázatát adja *George Barany*: *Wilsonian Central Europe: Lansing's Contribution*. *The Historian* 28. (1966) 224–251.

⁹⁶ *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 292.

az osztrákok hazaárulásért kivégezzék. Memoárjaiban Steed magának vindikálja a varázsszó megtalálását a „trustee” kifejezéssel. Szövegezését elfogadva augusztus 13-án nyilvánosságra hozták a négy nappal korábban meghozott döntést: „Őfelsége Kormánya elismeri [...] a Cseh–Szlovák Nemzeti Tanácsot mint a csehszlovák nemzeti érdekek legfelsőbb szervét és a jövőendő csehszlovák kormány jelenlegi letéteményesét [trustee].”⁹⁷ Ennek betetőzéseként a brit kormány szeptember 3-án kiegészítő konvenciót írt alá Benešsel, amely konzuláris és diplomáciai jogokat biztosított a Nemzeti Tanácsnak, elismerte a csehszlovák egységek fölötti fennhatóságát és azt a jogát, hogy képviseltesse magát a szövetségesek őket érintő tanácskozásain, végül pedig elfogadta, hogy a csehek szövetséges állampolgárok.⁹⁸ Ezekkel a lépésekkel a történelmi Magyarország keleti felének majdani elcsatolását egyelőre csak hallgatólagosan elfogadó brit politika elkötelezte magát az északi országrész elszakítása mellett.

A délszláv mozgalom nem tudott hasonló sikert fölmutatni, noha szeptember végére az olasz kormány – elsősorban katonai megfontolások hatására – feladta a független jugoszláv államiséget ellenző magatartását. A szerb kormány azonban nem volt hajlandó magával egyenjogú partnernek tekinteni a jugoszláv bizottságot, s a brit külügyminisztérium sikertelenül próbálta Nicola Pašićot jobb belátásra bírni.⁹⁹ Az Erdélyre, illetve Magyarország keleti részeire vonatkozó román igények kérdésével brit részről a háború utolsó hónapjaiban kormány szinten már nem foglalkoztak, de a Politikai Hírszerző Hivatal feljegyzésben számolt be a Iasiból Londonba érkezett Octavian Goga és egy társa meghallgatásáról. Az osztrák–magyar hadsereg – Gogák értesülései szerint – kimerült volt, a dezertálás és a lázadás általános jelenségnek számított, és sokan az [erdélyi] hegyekben fegyveresen várták a pillanatot, amikor Románia újból belép a háborúba. A magyarországi románok elnyomása állításuk szerint megkettőződött. A beszélgetést folytató, jól tájékozott Jones ezredes megkérdezte, hogy „milyen lesz az egyesített Románia kormányának viszonya a nemzetiségekhez Erdélyben”. Goga „szenvedélyesen és nyomatékosan” úgy válaszolt, hogy „a legteljesebb kulturális, vallási és társadalmi autonómiát fogják garantálni a többi nemzetiségnek, a székely megyék esetében közigazgatási autonómiát is”.¹⁰⁰ Az 1916-ban kötött titkos bukaresti szerződés a Románia által 1918 májusában aláírt különbékével

⁹⁷ Uo. 294–295.; *Calder, K. J.*: Origins i. m. 204–206.

⁹⁸ Uo. 210.

⁹⁹ Uo. 202–204.

¹⁰⁰ Jelentés az Octavian Gogával folytatott beszélgetésről. London, 1918. szept. 25. FO 371/3133 No. 166, illetve CAB 24/65, 156–160. A brit Külügyminisztérium Politikai Hírszerző Osztályának bizalmas feljegyzése két román vezetővel folytatott beszélgetésről. Közli *Jeszenszky Géza*. archívNET. XX. századi történelmi források 18. (2018) 4. sz. (<https://bit.ly/2BhCffo>, letöltés 2018. okt. 20.)

formálisan érvényét veszttette, de a Monarchia felosztásának hívei továbbra is a román többségű területek Romániához csatolásával számoltak.

A brit kormányt kevésbé érdekelte a felosztás és megőrzés vitája, döntését nem elvi alapon hozta, így a legkritikusabb időben a Foreign Office hivatalnokai és tanácsadói határozták meg a politikai irányvonalat, márpedig ott a felosztás hívei uralták a terepet.¹⁰¹ A politikai hírszerzőrészleg által készített és szeptember 18-án körözésre került memorandum kategorikusan kijelentette: „Ausztia[–Magyarország] határain belül nincs lehetőség alkotmányos reformra”, mert ha a német–osztrákok azt fel is ajánlanák, az nem lenne őszinte [!], a magyarok pedig még látszólag sem menének ebbe bele. Különben is az elnyomott fajok eltökélt szándéka, hogy függetlenek legyenek.¹⁰² A kormány döntését azonban elsősorban a katonai megfontolások vezérelték, azaz hogy az osztrák–magyar hadseregben támasztott diverzióval erősítsék az olasz frontot, és ezzel enyhítsék a nyugati frontot áttöréssel fenyegető német nyomást. Ugyancsak szerepet játszott a döntésben a bolsevizmus terjedésétől való félelem. Megalapozottnak bizonyult az a feltételezés, hogy a forradalom és a bolsevizmus legjobb ellenszere a nemzeti felszabadulás, valamint minél nagyobb terület megszerzésének támogatása a szlávok és románok körében. A nemzeti felszabadítás meghirdetése egyúttal – a nemzetközi szocialista mozgalom vádjával szemben – cáfolta, hogy az antantot annexiós célok vezérelnék. A nemzeti önállóság programja összecsengett Wilson elnök önrendelkezési elvével és 14 pontjával is.

Az 1918 nyarán hozott brit döntések a Habsburg Monarchia fennállását kardinalis fontosságúnak tekintő évszázados politika feladását jelentették. Ehhez képest meglepően könnyen, döntő mértékben a remélt katonai előnyök miatt születtek meg, s nem vizsgálták a várható hosszabb távú következményeket. Ahogy azonban a háború győztes befejeződése mind realisabb perspektívának tűnt, ismét megszólaltak a távlatokban gondolkodó politika szószólói. Lord Robert Cecil augusztus 7-ei memorandumában már hangot adott kétségeinek „vajon a két vagy három újabb szláv állammal gyarapodó Európa valóban békésebb lesz-e, mint a régi Európa volt”, s remélte, hogy tárgyalások esetén egy föderalizált Monarchia még megmenthető lesz. A legrosszabb esetben is szoros együttműködést várt az új államoktól.¹⁰³ Szeptember elején született belső kommentárjában mintegy megnyugtatta önmagát és kormányát: „A cseheket elismerő nyilatkozatunkat nagyon gondosan fogalmaztuk meg. Noha kétségtelenül összeegyeztethető Ausztia felosztásával, mégsem kötelez bennünket erre a megoldásra.”¹⁰⁴

¹⁰¹ „1918 őszére az Ausztia–Magyarországgal szemben követett politika a Crewe House és segítői, a politikai hírszerzőhivatal kezébe került.” Lásd *Fest, W.*: *Peace or Partition* i. m. 226.

¹⁰² *Rothwell, V. H.*: *British War Aims* i. m. 248.

¹⁰³ Uo. 228.; *Fest, W.*: *Peace or Partition* i. m. 247–248.

¹⁰⁴ *Rothwell, V. H.*: *British War Aims* i. m. 228.

A teljesen kimerült Ausztria–Magyarország fél évvel az igen kedvező különbéke-ajánlatok után, de még a belső összeomlás előtt, 1918. október 4-én Németországgal és Törökországgal egyidejűleg azonnali fegyverszünetet kért Wilson elnök 14 pontja és egyéb nyilvános feltételei alapján. A Közép-Európa átrendezését a fegyverek elhallgatásánál is fontosabbnak tartó szakértők várakozást tanácsoltak, abban a reményben, hogy a türelmüket veszítő tömegek fellázadnak, és a Monarchia magától fölbomlik. Így is történt. Miközben a németeknek Wilson azonnal (október 8-án) válaszolt, Bécsnek két hetet kellett várnia az üzenetre, mely szerint a 14 pont már nem aktuális, a csehszlovákok és jugoszlávok pedig maguk jogosultak dönteni jövőjük felől. „A legsúlyosabb válság heteiben az osztrák kormány teljesen megbénult. Válaszra, vagyis inkább ítéletre várt. Sokáig kellett várnia. A várakozás alatt megszűnt kormánynak lenni.”¹⁰⁵ A Lublin közéletében, világias gondolkodású zsidó családban Ludwik Niemirowski néven született, de az angoloknál is angolabbá vált Namiernek, a politikai hírszerzés nagyravágyó és magabiztos osztrák–magyar referensének valószínűleg tényleg volt szerepe a végzetes következményekkel járó várakoztatásban.¹⁰⁶

A Monarchia összeomlásának küszöbén – október elején – a propagandahivatal Steed és Seton-Watson közreműködésével kidolgozta és a Háborús Kabinet elé terjesztette a brit békefeltételeket, lényegében Wilson 14 pontjának módosított változatát. Lloyd George ugyan szóvá tette, hogy ezzel „a kormány hatáskörébe tartozó területre léptek”, de végül kisebb változtatások után Balfour elfogadta azokat, azzal a kikötéssel, hogy „felhasználhatók nem-hivatalos propaganda-politikára”. Az 5. pont szerint: „Biztosítani kell Ausztria–Magyarország valamennyi népének a helyét a világ szabad nemzetei között, és azt a jogukat, hogy egyesüljenek Ausztria–Magyarország jelenlegi határain túl élő rokonaikkal.” Ugyancsak szerepelt a programban az orosz és a török birodalom népeinek önrendelkezése, a breszti és a bukaresti béke érvénytelenítése, valamint Lengyelország függetlenségének helyreállítása.¹⁰⁷ A brit álláspont november 4-én *Háborúból békébe* cím alatt megjelent a *Times*-ban, a többi brit és domíniumi lapban, illetve a világsajtó vezető orgánumaiban. Az Ausztria–Magyarország népeinek önrendelkezési jogát kimondó 5. pont a következőkkel bővült: „Ezzel együtt jár a független Cseh-Szlovák és Jugo-Szláv Állam létrehozása, Magyarország redukálása a magyar faj etnikai

¹⁰⁵ *Lewis Namier: The Downfall of the Habsburg Monarchy.* In: *A History of the Peace Conference of Paris.* Ed. W. H. Temperley. London 1921. Újabb megjelenése: *Lewis Bernstein Namier: Vanished Supremacies: Essays of European History, 1812–1918.* London 1958. 178.

¹⁰⁶ A Monarchiát szinte irracionálisan gyűlölő „szakértő” hencegve mondogatta, hogy a válasz elodázását ő javasolta, s tanácsa a közvetítőkön át jutott el Wilsonig. „Saját kezűleg téptem darabokra az Osztrák–Magyar Monarchiát.” *Sir Isaiah Berlin: Lewis Namier: a personal impression.* In: *A Century of Conflict, 1850–1950. Essays for A. J. P. Taylor.* Ed. Martin Gilbert. London 1966. 224.

¹⁰⁷ *Stuart, C.: Crewe House i. m. 210–216.; Seton-Watson, H. and C.: New Europe i. m. 315.*

kiterjedésére és az összes román egyesülése a jelenlegi román királysággal. Hasonló módon lehetővé kell tenni a Kettős Monarchia lengyeljeinek és ukránjainak az egyesülést a jelenlegi határokon túl élő nemzettestvéreikkel, s nyilvánvaló, hogy az önrendelkezésnek ez a joga nem tagadható meg Ausztria német tartományaitól, amennyiben szövetségi egységként be kívánnak lépni Németországba.”¹⁰⁸ Ez azt jelentette, hogy ami addig propaganda volt, az immár kormánypolitikává vált.

Ezzel az állásponttal szállt szembe a magyar felmenőkkel is rendelkező Leo S. Amery, Lloyd George egyik bizalmas tanácsadója, ismert „liberális imperialista”. Október 20-án hosszú memorandumban fordult Balfour külügyminiszterhez Ausztria–Magyarország problémáját taglalva. Arra figyelmeztette a minisztert, hogy „a békekonferencián a közép-európai kérdést konstruktív, nem pedig pusztán németellenes szellemben kell majd megközelíteni, máskülönben Közép-Európából egy új Balkánt fogunk csinálni. [...] Ha Ausztria–Magyarország problémáját azon az alapon oldjuk meg, hogy győzelmünk révén kielégítjük barátaink ambícióit, ez az elrendezés elkerülhetetlenül a nyugtalanság és bizonytalanság légkörét fogja megteremteni, ami előbb vagy utóbb egy új háborúra vezet. [...] Tartós stabilitást és jólétet leginkább egy új Dunai Konföderáció létesítésével lehetne elérni. Ennek része lenne Német–Ausztria, Csehország, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és valószínűleg Bulgária is. [...] A legfontosabb annak a felismerése, hogy bármilyen alapon is hozunk létre új egységeket a jelenlegi Ausztria–Magyarország területén, azok nem lehetnek ténylegesen független államok. Ha arra törekszünk, hogy mesterséges szuverenitásokat hozunk létre, kiváltképp »a zsákmány a győzteseké« elv alapján, akkor csak egy új és bajokkal terhesebb Balkán-félszigetet hozunk létre. A legokosabb dolog, ha minél méltányosabb és működőképesebb újrendezést igyekszünk létrehozni nemzeti alapon, ugyanakkor azonban cselekvőleg bátorítjuk egy új unió eszméjét, lehetőleg olyant, amelynek részét képezi az egész jelenlegi Ausztria–Magyarország (kivéve Galíciát és Bukovinát), valamint Románia, Szerbia és Bulgária. [...] Mindenesetre Közép-Európa különböző nemzetiségei úgy össze vannak keveredve, etnikai határaik annyira alkalmatlanok arra, hogy ténylegesen független szuverén államok határai legyenek, hogy számukra az egyetlen kielégítő és tartósan működőképes politika, ha egyesülnek egy nem-nemzeti szuperállamban. Ennek a szuperállamnak a létrejövetelét késleltethetjük, de meg nem akadályozhatjuk. [...] Helyesen tettük, hogy a háború megnyerése érdekében támogattuk a cseh-szlovákokat, a jugoszlávokat és minden fellelhető német- és osztrákellenes mozgalmat. De a tartós rendezés érdekében korlátoznunk kell ezeknek a nemzeti törekvéseknek a

¹⁰⁸ *Stuart, C.*: Crewe House i. m. 223.; *Seton-Watson, H. and C.*: New Europe i. m. 315–316.

kielégítését – ezt követeli meg egy nagyobb, nemzetek fölötti egység létrehozásának szükségessége Közép- és Délkelet-Európában.”¹⁰⁹

A memorandum először komoly figyelmet keltett a Foreign Office-ban, de a szakértők, elsősorban Namier, sikerrel semlegesítették Amery érveit. Namier félresöpörte Amery aggályait, arra hivatkozva, hogy „Auszttria–Magyarország felbomlása nem fogja növelni az európai államok számát, csupán határaik fognak észszerűbbé válni. [...] Szerbia helyére Jugo-Szlávia fog lépni, míg Erdély Nagy-Románia részévé válik, s a jövőben egyik állam sem okoz majd gondokat. Lengyelország és Ukrajna megjelenésének oka nem Auszttria–Magyarország felbomlása, hanem Oroszország összeomlása”. A német–osztrákok szerinté szívesen csatlakoznak majd Németországhoz, és csak akkor mennének bele a javasolt föderációba, ha abban vezető szerepük lenne. Ezt nemcsak a többi nemzetiség ellenezné, de Angliának sem lenne érdeke, mert ez nem ellensúlyozná Németországot, „csak tovább növelné az Oroszország összeomlása által előidézett nehézségeket”. Namier egyedül Csehország és Magyarország határai és belső viszonyai kérdésében számolt komplikációkkal, de ezeket nem egy új föderációval, hanem a Nemzetek Szövetsége stabilizáló befolyásával látta megoldhatónak. Harold Nicolson részletes kommentárja a csehszlovák, román és délszláv igények teljesítése mellett érvelt, és nem látta értelmét az Amery-féle érdekes, de absztrakt spekulációknak. Eldöntendőnek tekintette azonban a következő elvi kérdéseket: „(1) A békerendezésben egyenlő mércével akarunk-e igazságot tenni és alkalmazni bizonyos általunk vallott elveket, vagy az lesz a felfogásunk, hogy valamennyi kétséges esetben ellenségeinknek – a németeknek és a magyaroknak – kell a rövidebbet húzniuk? (2) Az általunk létrehozni javasolt új államoknak a jelen háború előtt szükségesnek tekintett stratégiai és gazdasági alapokon kell-e majd állniuk [azaz gazdasági és katonai megfontolások, nem pedig az etnikai viszonyok alapján fogják-e megállapítani a határokat], vagy a Nemzetek Szövetsége olyan valós tényező lesz, ami új lapot nyit az európai politikában, épp úgy, ahogy egykor a városi vagy állami rendőrség létrehozása szükségtelenné tette a házakon a vasredőnyt?” Az irathoz fűzött megjegyzések szerint az ellenérvek nemcsak Graham helyettes államtitkárt győzték meg, de a külügyminisztert is, noha Balfour helyettese, Cecil kezdetben „komoly rokonszenvet” mutatott Amery nézetei iránt.¹¹⁰

¹⁰⁹ The Austro–Hungarian Problem. L. S. Amery memoranduma, 1918. okt. 20. A Balfour-nak címzett kísérőlevél dátuma 1918. okt. 22. FO 371/3136/17223, 296–310. A memorandum magyar fordítása: Egy előrelátó angol javaslat Közép-Európa föderatív rendezésére. Leo Amery memoranduma, 1918. okt. 20. Közli *Jeszenszky Géza*. archívNET. XX. századi történeti források 17. (2017) 6. sz. (<https://bit.ly/2C77CLf>, letöltés 2018. okt. 20.)

¹¹⁰ Uo. Namier és Harold Nicolson (Arthur Nicolson fia) november 7-ei kommentárjai, Cecil és Balfour dátum nélküli megjegyzése és számos kézjegy. A memorandum belső visszhangjának ismertetését (kisebb pontatlanságokkal) lásd *Rothwell, V. H.*: *British War Aims* i. m. 248–249.

Amery is csak utalt rá, a memorandumot véleményezőknél pedig annak még az említése is elmaradt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területén a kevert, egymást átfedő nemzeti közösségek között lehetetlen korrekt etnikai határokat húzni. Márpedig minden szakértő számára világos volt, hogy minden utódállamban jelentős létszámú nemzeti kisebbségek lesznek, és nem valószínű, hogy a többséget alkotó nemzet ezeket méltányosan fogja kezelni. Pedig a Monarchia föderális átalakítása mellett érvelő brit szerzők számos írásukban figyelmeztettek, hogy ez várhatólag komoly feszültségek elsődleges forrása lesz.

A Monarchia felbomlását hirdető intenzív propagandakampány, valamint Csehszlovákia még születése előtti amerikai, brit és francia elismerése Ausztria és Magyarország népei szemében a Monarchia halálos ítéletének tűnt, s 1918 őszén vitathatatlanul nagyban befolyásolta az otthon élő cseh, szlovák, horvát és román politikusokat, rajtuk keresztül pedig az érintett népeket. Elszakadás melletti döntésüket az antant politikája érlelte meg, de a végső szót még így is csak a Monarchia katonai veresége nyomán, október legvégén mondták ki.

Seton-Watson és Steed csoportja a Külügyminisztérium általuk meggyőzött fiatal tisztviselőivel elérte célját, „Ausztria–Magyarország megszűnt létezni”, s a szövetségeseknek most már a hat utódállammal kellett számolniuk.¹¹¹ Úgy látszott, hogy már csak az új határok megrajzolása a feladat, és Seton-Watson sürgősen el is készítette *Magyarország jövőendő határai* című memorandumát. Ennek részleteinél fontosabb, hogy a vitatható hovatartozású területek esetében nemzetközi ellenőrzés alá helyezett „szürke zónák” létrehozását javasolta, hogy azután a békekonferencia döntése után az érintett országok kétoldalú határbizottságokban állapodjanak meg a pontos határvonalakban.¹¹² Ezek a „szürke zónák” végül mind az utódállamokhoz kerültek – Seton-Watson egyetértésével.¹¹³ Ha a rendezés alapelvei tekintetében győzött is Seton-Watsonék irányzata, a részletes kimunkálás, a határok megrajzolása során már nem a brit „fair play” szabályai érvényesültek. A háborúból nem a Seton-Watson és barátai által meghirdetett új, szép Európa bontakozott ki, hanem a mohóság, az álszenteskedés és a hatalmi érdek érvényesült.

A Monarchia nemzeti alapon történő felosztását támogatóknak tehát nehéz harcot kellett vívniuk álláspontjuk elfogadtatásáért. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a világháború alatt Nagy-Britannia politikai vezetésében

¹¹¹ Seton-Watson november végi memorandumát ismerteti *Seton-Watson, H. and C.: New Europe* i. m. 324.

¹¹² Uo. 324. Az 1918. november 25-én iktatott és a brit béke delegáció dokumentációja számára ki-nyomtatott tanulmány szövegéhez nem jutottam hozzá.

¹¹³ Jó példa erre a Csallóköz hovatartozásának eldöntése. Lásd *Jeszenszky Géza: A csallóközi magyar-szlovák határ története. História* 10. (1988) 6. sz. 28–30.

Ausztria–Magyarországgal kapcsolatban mindvégig két következetes, egymással ellentétes vélemény állt szemben egymással, s hogy a brit kormány alaposan mérlegelte volna a különbéke útján történő megegyezés és a felosztás alternatíváját. A cél mindvégig egy volt: a győzelem (legfőljebb a várható eredmények és áldozatok optimális aránya volt vitatéma), s nem az érvelők ügyességén, esetleg a személyes szimpátiákon, hanem elsősorban a pillanatnyi katonai helyzeten múlt, hogy a győzelem előmozdítására Közép-Európában a különbéke vagy a nemzeti szeparatizmus felkarolása látszott épp alkalmasabbnak. Egyének és csoportok lehettek meggyőződéses hívei az egyik vagy a másik politikának, a vezetés azonban mindkét vasat a tűzben akarta tartani. A jövő kilátásait, a hosszú távú brit érdekeket és a nemzetközi stabilitás kiszámítható követelményeit komoly formában nem mérlegelték, illetve a szeparatizmus híveinek sekélyesebb érvei erősebbnek bizonyultak a liberális-radikális tábor realisztikus, utóbb nagyon is beigazolódtat aggályainál. Ahogy e döntés történetének egyik monográfusa megállapította, „a stratégia kedvéért a [brit – J. G.] kormány kész volt figyelmen kívül hagyni az ideológiát, a hadicélokot, a politikai megfontolásokat és a majdan megkötendő békerendezést, mert a kelet-európai nemzeti önrendelkezés csak másodlagos fontosságú kérdés volt. [...] Azzal, hogy a katonai rugalmasság kedvéért feláldozta a politikai szempontokat, a brit kormány növelte a győzelem esélyeit, de azon az áron, hogy a politikai következmények kicsúsztak ellenőrzése alól”.¹¹⁴ A stratégiai-katonai szempontok mellett azért más megfontolások is magyarázzák a háború alatti brit Közép-Európa-politikát. A hosszú távú politikai számításokban a német veszély tartós kiküszöbölése volt a legfontosabb szempont, és a megbízható németellenes gátról hangoztatott – később tévesnek bizonyult – érvek megtették hatásukat.

Az Egyesült Államoknak és elnökének jól hangzó elvei a nélkülözhetetlen pénzügyi és katonai segítséggel együtt ugyancsak segítették a Monarchia-ellenes tábor. A nemzeti felszabadítás morálisan vonzó program volt, egybevágott a terjedő demokrácia szellemével, s világszerte alkalmas volt a progresszív körök rokonszenvének megnyerésére. Az igazságos etnikai határok meghirdetése természetesen jobban hangzott, mint az annexió, a feldarabolás, a zsákmány elosztása – a korábbi korok háborúinak szokásos velejárói. A „progresszív” színezetű hadicélprogram arra is alkalmas volt, hogy az Oroszországban győztes bolsevikoknak és a velük sok kérdésben rokonszenvező európai szocialistáknak az antant imperialista céljairól hangoztatott vádjait cáfolja. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy a nemzeti felszabadítás és a nemzeti terjeszkedés programja a bolsevizmus terjedése ellen is hatásosnak ígérkezett – majd annak

¹¹⁴ *Calder, K. J.*: Origins i. m. 10.

is bizonyult. Ahogy erősödött a bolsevizmus vonzereje a háborúban mind jobban kimerülő országokban, úgy nőtt a remény, hogy a függetlenség jelentheti „a Habsburgok nem-bolsevik alternatíváját”.¹¹⁵ A vérmesebbek még azt is remélték, hogy a cseh légiók sikerrel szólhatnak bele a polgárháború eldöntésébe Szovjet–Oroszországban, vagy hogy a nemzeti felszabadulás programja vonzóbb lesz a cári birodalom népei számára, mint a bolsevikok internacionalizmusa. Így az új Közép-Európa egyszerre ígérte, hogy *barrière de l’Est* lesz Németország és *cordon sanitaire* Szovjet–Oroszország ellenében.¹¹⁶

A háború alatt Nagy-Britanniában kialakított hadicéloknek és béketerveknek megvoltak a párhuzamai Franciaországban, Olaszországban, az Egyesült Államokban, de még a kisebb szövetségeseknél is, és ezek általában az önrendelkezés örve alatt a hódítást célozták. Természetesen a másik oldal is nagyra vágyó célokat dédelgetett szinte a vereség pillanatáig. A tervek kölcsönösen hatottak egymásra, s az elsődlegesen a gyarmatokban érdekelt britek Európában készek voltak tiszteletben tartani szövetségeseik, elsősorban a franciák céljait. Ez azonban nem annyira a háború alatti tervezgetésekben, mint inkább magán a békekonferencián érvényesült.¹¹⁷ A brit „Új Európa” csoport hadicéljainak felülkerekedésében szerepe volt mind az Egyesült Államok erkölcsösséget kívánó, mind a franciák és az olaszok „integrális győzelemhez” ragaszkodó befolyásának.

A békekonferencián megvalósított európai brit hadicélprogram a nemzeti állam elvére épült. Noha radikálisan különbözött a *status quo anté*tól, mégsem volt merész, új koncepció, nem felelt meg annak a büszke állításnak, hogy új korszakot nyit a nemzetközi kapcsolatok történetében. Nem lépett túl a 19. században élt nacionalista értelmiségiek programján, akiknek legtöbbje exkluzív, önközpontú, másoktól elzárkózó nemzetállamok létesítéséért küzdött, s magának igényelt minden területet, amire bármiféle etnikai, történelmi, gazdasági vagy stratégiai jogcímet tudott támasztani. Volt azonban már abban a században egy híres nacionalista, Kossuth Lajos, aki képes volt felülemelkedni saját korábbi, szűk nemzeti látásmódján: 1850-től a közép- és délkelet-európai népek

¹¹⁵ A. J. P. Taylor: *The Habsburg Monarchy 1809–1918*. London 1948. 264–265.

¹¹⁶ E kettős cél érdekes és gondolatokban gazdag vizsgálata *Kalervo Hovi*: *Cordon sanitaire or Barriere de l’Est? The Emergence of the New French Eastern European Alliance Policy, 1917–1919*. Turku 1975.

¹¹⁷ Ezt részletesen tárgyalja *Jeszzenszky Géza*: A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919 januárjában. *Századok* 105. (1971) 630–657.

együttműködését szorgalmazta. A Dunai Konföderáció tervezetében a kölcsönös engedményeken alapuló nemzeti kiengesztelődés és a nagyhatalmi gyámkodás alóli közös felszabadulás programját fogalmazta meg. A dunai népek egymásrautaltságát a nacionalizmus tobzódása idején kevesen vallották, de épp Magyarországon és éppen a háború alatt született meg modernizált változata, Jászi Oszkár „Dunai Egyesült Államok” terve. Ez teljes mértékben összhangban volt az emelkedett szellemű brit föderalisták érveivel és eszméivel.¹¹⁸ Közös volt Jászi, az osztrák szocialisták, a brit radikálisok és az amerikai béke-előkészítő szervezet, az Inquiry velük sok tekintetben hasonló felfogást képviselő javaslataiban, hogy a nemzetközi béke és biztonság előfeltételeit és a reál leselkedő veszélyeket jóval realitásabban mérték föl, mint a békét készítő politikusok és tanácsadók.¹¹⁹

Jól ismert tény, hogy a békével kapcsolatos szép remények füstbe mentek.¹²⁰ A nacionalizmus alapján létrejött békék következményei sokkal rosszabbnak bizonyultak, mint ahogy Amery vagy mások pesszimiztikus jóslataikban előrevetítették. „Mindegyik új államban felülkerekedett egyfajta szűklátókörű hivatalos nacionalizmus”, és a nemzeti, vallási és politikai kisebbségekkel szemben követett elnyomó politika állandó belső és külső feszültségekhez és konfliktusokhoz vezetett. „Az általános és kölcsönös ellenségeskedés állapota jó lehetőségeket teremtett a béke aláaknázására törekvő nagyhatalmak számára.”¹²¹ Az új rend fenntartása vagy éppen megdöntése érdekében „a modern államoknak ezek a kicsiny és labilis karikatúrái”¹²² nagyhatalmi támogatókra vadásztak. A jelentős mértékben brit (és amerikai) tervek, majd francia lépések nyomán létrejött „Új Európa” két évtizedes fennállás után, rácafolva létrehozók optimista jóslataira, a náci Németország brutális fellépése és a nyugati protektorok visszavonulása következtében összeomlott, könnyebben, mint előde, az Osztrák–Magyar Monarchia.

¹¹⁸ *Jeszenszky Géza*: Lehetett volna egy keleti Svájc? Jászi Oszkár Magyarország jövőjéről az I. világháború végén. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Bp. 2016. 431–443.

¹¹⁹ Lásd *Jeszenszky, G.*: *Peace and Security* i. m.

¹²⁰ A közép-európai békerendezés fontosabb újabb feldolgozásai: *Essays on World War I: Total War and Peacemaking: A Case Study of Trianon*. Eds. Bela K. Kiraly – Peter Pastor – Ivan Sanders. New York 1982.; *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. Bp. 2001.; *Trianon*. Szerk. Zeidler Miklós. Bp. 2003.; *Bryan Cartledge*: *Trianon egy angol szemével*. Bp. 2009.

¹²¹ *Seton-Watson, H. and C.*: *New Europe* i. m. 435.

¹²² *F. H. Hinsley*: *Power and the Pursuit of Peace. Theory and Practice in the Relation between States*. Cambridge 1962. 282.

THE ROLE OF BRITISH FOREIGN POLICY
IN THE DISSOLUTION OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

by Géza Jeszenszky

SUMMARY

It is widely assumed, and particularly in Hungary, that in World War I the Entente Powers, prompted by Great Britain, strove for the dissolution of Austria-Hungary from the very beginning of the conflict. Based on the author's research, mainly in Britain, as well as on numerous publications relating to wartime British foreign policy, the conclusion of the article is that the decision to endorse the campaign for the break-up of the Monarchy into nation states, was arrived at only in the late spring and summer of 1918. British policy was inspired and carried out strenuously by the political writer (and, later, renowned historian) R. W. Seton-Watson and H. W. Steed, the foreign editor of *The Times*, supported by exiled politicians from the Monarchy such as the Czech Tomáš Masaryk and the Croat Frano Supilo. Warnings about the perils of replacing the Central European great power with small and weak nation states with large and discontented national minorities went unheeded.

A NÉMET LOVAGREND ÉS AZ ERDÉLYI PÜSPÖKÖK VISZONYA A BARCASÁGBAN (1211–1225)

A Német Lovagrend megtelepedése és első éve a Barcaságban

Amikor II. András király 1211-ben eladományozta a Német Lovagrendnek az Erdély délkeleti határvidékén fekvő, mintegy 1600 km² nagyságú „puszta és lakatlan” (deserta et inhabitata) barcasági területet (terra Borza), hogy a királyság határait védelmezze a pogány kunok támadásaival szemben, és előrenyomuljon azok földjére („ut regnum per conversationem eorum propagatam dilatetur”),¹ az uralkodó döntése – számos ok miatt – minden bizonnyal találkozott a magyarországi klérus, így Vilmos erdélyi püspök (1204–1221) helyeslésével is. A királyság, a keresztény hívők és az egyház védelmezése magától értetődő kötelesség volt, Magyarországot s különösen annak délkeleti és déli határait pedig már a 10–11. századtól folyamatosan fenyegették különböző pogány népek (besenyők, kunok). A 12. századi források az Olt folyótól keletre, a Kárpátok és az Al-Duna közötti térséget *Cumania* néven, a kunok földjeként említették.² Az itt élő kunok a 12. század utolsó harmadától különösen fontos szerepet játszottak a Balkán politikai viszonyainak alakításában. Amikor II. Angelosz Izsák (1185–1195) bizánci császár 1185-ben drasztikusan megemelte az adókat és jelentősen csökkentette a pénzürmék ezüsttartalmát, a bolgár területeken kitört felkelés jórészt a kunok támogatásának köszönhetően ért el sikereket. A kunoknak meghatározó szerepük volt a második Bolgár Cárság létrejöttében és konszolidálódásában.³ Egyes

¹ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. Bearb. Franz Zimmermann et al. Hermannstadt–Köln–Wien–București 1892–1991. (a továbbiakban: UGDS) I. Nr. 19. A barcasági terület nagyságára lásd *Gabriel Adriany*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens in Siebenbürgen. Ungarn-Jahrbuch 1. (1971) 9–22., itt: 12.; *Paul Srodecki*: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit. (Historische Studien 508.) Husum 2015. 60. Más vélemények szerint azonban a Barcaság csak 1200 km² volt. Lásd *Horst Glassl*: Der deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211–1225). Ungarn-Jahrbuch 1. (1971) 26–47., itt: 26.

² *Daniel Ursprung*: Die Walachei als historische Region – Schnittstelle europäischer Verflechtungen an der Peripherie. In: Rumänien. Raum und Bevölkerung, Geschichte und Geschichtsbilder, Kultur, Gesellschaft und Politik heute, Wirtschaft, Recht und Verfassung, Historische Regionen. Hrsg. Thede Kahl – Michael Metzeltin – Mihai-Răzvan Ungureanu. Berlin 2006. 807–824., itt: 809–810.; *Viktor Spinei*: The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden–Boston 2009.

³ *Franz Georg Maier*: Byzanz. (Fischer Weltgeschichte 13.) Frankfurt am Main 1973. 295–297.; *John V. A. Fine*: The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the late Twelfth Century to the

feltételezések szerint a Bizánc elleni lázadást vezető Aszenida testvérek maguk is kun származásúak voltak, ezért is álltak mögöttük nagy számban kun fegyveresek.⁴ A bizánci–bolgár (kun) konfliktusba Magyarország ugyan nem avatkozott be, de Bizánc meggyengülését igyekezett balkáni befolyásának erősítésére kihasználni. III. Béla király (1173–1196) Manuel császár halála (1180) után terjeszkedő politikába kezdett a Balkánon, visszahódította Bizánctól Dalmáciát, Zárát (Zadar) pedig visszaszerezte Velencétől, majd 1183/84-ben Nemanja István szerb nagyszupánnal együtt támadt Bizáncra, elfoglalta Belgrádot, és befolyását kiterjesztette Északnyugat-Bulgáriára.⁵ Az 1190-es évek első felében kész volt katonai segítséget nyújtani II. Angelosz Izsák császárnak a bolgárokkal szemben, hogy Konstantinápoly tudomásul vegye és elismerje: Szerbia magyar érdekszférába tartozik. Az 1195 tavaszára tervezett katonai akció azonban II. Izsák trónfosztása miatt elmaradt.⁶ III. Béla Horvátország uralkodójának jogcímén ugyan Bosznia fejedelme is volt, de az a terület jelentős mértékű különállást élvezett. A magyar király az egyházszervezeten keresztül akart ezen változtatni, és arra kérte a pápát, hogy Boszniát válassza le Ragusa egyházi joghatóságáról és rendelje a spalatói érsek alá, aki szoros kapcsolatokat ápolt a magyar királyi udvarral. III. Celesztin pápa (1191–1198) ugyan teljesítette Béla kérését,⁷ de a király nem tudta Kulin boszniai bánt ennek végrehajtására kényszeríteni, így a raguzai érsek továbbra is gyakorolta Boszniában érseki jogait.⁸ A boszniai kudarc ellenére III. Béla

Ottoman Conquest. Ann Arbor 1987. 10–17.; *Jürgen Schmitt*: Die Balkanpolitik der Arpaden in den Jahren 1180–1241. Ungarn-Jahrbuch 17. (1989) 25–52., itt: 28.; *Kovács Szilvia*: A kunok története a mongol hódításig. (Magyar őstörténeti könyvtár 29.) Bp. 2014. 200–220.; *Üő*: A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. Szerk. Balogh László – Keller László. (Magyar őstörténeti könyvtár 21.) Bp. 2004. 139–150., itt: 139.; *Üő*: A kunok és a kereszténység. In: Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között. (Magyar őstörténeti könyvtár 25.) Bp. 2009. 109–128., itt: 117.; *Thomas Brüggemann*: Cumans in the Southern Dobrudja. Some remarks on the Second Bulgarian Empire during the twelfth and thirteenth centuries. Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged 7–8. (2007–2008) 57–71., itt: 62.

⁴ *Frank Kämpfer*: Herrscher, Stifter, Heiliger. Politische Heiligenkulte bei den orthodoxen Südslaven. In: Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter. Hrsg. Jürgen Petersohn. Sigmaringen 1994. 423–445., itt: 428.; *Vaszil N. Zlatarszki*: Isztorija na balgarszkata darzsava prez srednite vekove II. Balgarija pod vizantijszko vladicesztvo (1018–1187). Szofija 1972. 427.

⁵ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Tom. II. Ed. Tadija Smičicklas. Zagrabiae 1904. (a továbbiakban: Codex II.) 171.; *Makk Ferenc*: III. Béla és Bizánc. Századok 116. (1982) 33–61., itt: 47.; *Makk Ferenc*: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. 198–204.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 26.; *Raimund Kerbl*: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenköinigreich. Wien 1979. 146–151.; *Ludwig Steindorff*: Die dalmatischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung. Köln–Wien 1984. 112.

⁶ *Makk F.*: Magyarország a 12. században i. m. 218.; *Maier, F. G.*: Byzanz i. m. 297.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 28.

⁷ Codex II. 237., 251–153.

⁸ *John V. A. Fine*: The Bosnian Church: A New Interpretation. New York 1975. 122–123., 134.

alapozta meg azt a külpolitikai elképzelést, amely a Balkánon Magyarországot akarta a római egyház érdekeinek képviselőjévé tenni, ami egyúttal politikai legitimitást is adott a nagyhatalmi státus elérésére a Balkánon. A bizánci–bolgár háború III. Alexiosz (1195–1203) uralkodása alatt is folytatódott, annak ellenére, hogy 1196-ban Aszent megölte egyik rokona, testvére, Péter pedig 1197-ben vált egy felkelés áldozatává, mert a hatalmat legfiatalabb testvérük, Kalojan (1197–1207) vette át, aki kun előkelő lányát vette feleségül, s így dinasztikus házassággal is megerősítette a kunokkal kötött szövetséget.⁹ A bolgár fejleményekkel párhuzamosan Szerbiában is alaposan megváltozott a helyzet. Nemanja István fejedelmet – akaratának megfelelően – kisebbik fia, I. István követte, nem pedig elsőszülöttje, Vukan (1196).¹⁰ Vukan azonban trónkövetelőként lépett fel, és ennek érdekében kész volt elismerni a római egyház szupremációját Szerbia felett, katonai támogatásért cserébe pedig az új magyar király, Imre (1196–1204) fennhatóságát. 1202-ben a magyar csapatok elűzték Szerbiából I. Istvánt, aki Kalojan bolgár uralkodóhoz menekült. A bolgár cár kun csapatokat adott neki segítségül, és az ő támogatásukkal 1203-ban visszaszerezte fejedelemségét.¹¹ Ez egyértelműen mutatta, hogy a 13. század elején Bulgária és Magyarország küzdött egymással a Balkán hatalmi pozícióért, s ennek következtében a kun területekről megszorodtak a magyar királyság déli és délkeleti határai ellen indított támadások. A Barcaság stratégiaiilag különösen fontos területnek számított, ahol négy olyan szoros is volt, amely átjárást jelentett a Délkeleti-Kárpátok hegyláncain, azaz itt futottak a Balkánról Erdélybe vezető, illetve onnan az Al-Duna vidékére tartó legfontosabb útvonalak. Ezek a szorosok képezték az itteni magyar határőrizeti rendszer súlypontjait, ahol az Árpád-házi királyok már a 11. században földvárakat építettek.¹²

Amikor 1204-ben a keresztések elfoglalták Konstantinápolyt, és a bizánci birodalom romjain létrehozták a Latin Császárságot, új politikai helyzet állt elő a Balkánon. Az ortodox bolgár, valamint pogány kun területek további keresztés

⁹ Kovács Sz.: A kunok története i. m. 206–208.; Fine, J. V. A.: Late Medieval Balkans i. m. 26–29.; Paul Stephenson: Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans 900–1204. Cambridge 2004. 302–305.

¹⁰ Fine, J. V. A.: Late Medieval Balkans i. m. 38–41.

¹¹ Bárány Attila: II. András balkáni külpolitikája. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár 2012. 129–173., itt: 133–134.; Fine, J. V. A.: Late Medieval Balkans i. m. 41–51.; Maier, F. G.: Byzanz i. m. 297.; Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien Bd. I.: Stefan Nemanja nach den Viten des heilige Sava und Stefans des Erstgekrönten. Hrsg. Stanislaus Hapner. Graz–Wien–Köln 1962. 108–110.; Schmitt, J.: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 30–32.

¹² Adriányi, G.: Geschichte des Deutschen Ritterordens i. m. 12.; Erdély története I–III. Szerk. Makai László – Mócsy András. Bp. 1986. I. 294.; Ian Marian Tiplac: Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10–14. Jahrhundert). Heidelberg 2007. 147.

hadjáratok célpontjává válhattak, és a Balkán feletti latin-magyar hegemonia megteremtésének esélye egyáltalán nem tűnt lehetetlennek. Nem véletlen, hogy a Latin Császárság legelszántabb ellensége kezdetektől a közvetlen szomszéd, a kunokkal szövetséges bolgár állam volt, és fokozódtak a magyar határok elleni kun támadások is.¹³ Amikor 1205-ben Adrianopolisznál Kalojan cár legyőzte I. Balduin latin császárt (1204–1205), a seregében 14 000 kun fegyveres harcolt. (Ez a győzelem tette lehetővé Kisásziában egy bizánci utódállam, a Nikaiai Császárság létrehozását.)¹⁴ A Konstantinápolyt elfoglaló keresztes had vezére, Montferrat-i Bonifác, aki a Thesszaloniki Királyság ura lett, II. Izsák császár özvegyét, a magyar király testvérét vette feleségül. Ez politikai szövetséget jelentett Thesszaloniki és Magyarország között, és potenciális fenyegetést jelentett a bolgár és kun területekre.¹⁵ Az adrianopoliszi győzelem után Kalojan pusztító támadásokat vezetett a Latin Császárság és a Thesszaloniki Királyság ellen (1205, 1206, 1207). Haderejének nagy részét kunok alkották, a havasalföldi szállásterületeken maradt kun fegyveresek pedig a magyar határokat fenyegették. 1207-ben Thesszaloniki ostroma során életét vesztette Kalojan cár, és ugyanebben az évben Montferrat-i Bonifác is meghalt.¹⁶ Kalojan halála után a tényleges örökös, (II.) Aszen Iván fiatal kora miatt hatalmi harc robbant ki a bolgár államban, és a volt uralkodó egyik unokaöccse, Boril (1207–1218) szerezte meg a trónt, de Kalojan más rokonai saját uralmi területeket igyekeztek kihasítani. Boril unokatestvére, Aleksziosz Szlav Melnik vidékén épített ki önálló hatalmat, és Henrik latin császárral (1206–1216) szövetkezett, aki csapatokkal támogatta Boril elleni harcát. A legitim trónörökös, II. Aszen előbb a kunokhoz, majd onnan a Kijevi Rusz földjére menekült.¹⁷ Boril az ellene szerveződött erőktől elszenvedett vereségei miatt jelentősen meggyengült, és ennek következtében egyre több helyen fordultak szembe vele. Amikor 1210-ben Vidinben a helyi bojárok és a II. Aszen mellett felsorakozott kunok felkelést robbantottak ki, kénytelen volt a magyar király segítségét kérni. Egy jóval későbbi dokumentum, IV. Béla magyar király 1250. június 23-án kelt oklevele szerint II. András 1210-ben Joachim

¹³ *Šerban Papacostea*: Terra Borza et ultra montes nivium. Ein gescheiterter Kirchenstaat und sein Nachlass. Generalprobe Burzenland. Neue Forschungen zur Geschichte des Deutschen Ordens in Siebenbürgen und im Banat. Siebenbürgisches Archiv 42. (2013) 30–39., itt: 30.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 37.

¹⁴ *Kovács Sz.*: A kunok története i. m. 209–210.; *Georg Ostrogorsky*: A bizánci állam története. Bp. 2003. 372.

¹⁵ *Maier, F. G.*: Byzanz i. m. 317.; *Borislav Primov*: The Third and Fourth Crusades and Bulgaria. Études historiques 7. (1975) 43–67.

¹⁶ *Maier, F. G.*: Byzanz i. m. 321.; *Kovács, Sz.*: A kunok története i. m. 211.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 38.

¹⁷ *Maier, F. G.*: Byzanz i. m. 322.; *Niederhauser Emil*: Bulgária története. Bp. 1959. 51–52.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 38–39.

ispán vezetésével erdélyi szászokból, vlachokból, székelyekből és besenyőkből álló sereget küldött a vidini lázadók és az őket támogató, a magyar határokat is fenyegető havasalföldi kunok ellen.¹⁸ A kunokkal szembeni közvetlen katonai akció aktuális fenyegetéssé tette az esetleges kun válaszcspást. A Barcaság eladományozása a Német Lovagrendnek vélhetően összefüggésben állt a katonai és stratégiai szempontból oly fontos délkeleti határvidék megerősítésével és újjászervezésével.¹⁹ A vidini hadjárat, valamint a Német Lovagrendnek adott 1211. évi oklevélben az a megfogalmazás, miszerint a király a saját és szülei lelki üdvössége, valamint a királyság határainak kiterjesztése reményében tette a barcasági adományt („ad remedium anime nostre et parentum nostrorum [...] ut et regnum per conversationem eorum propagatam dilatetur”),²⁰ arra enged következtetni, hogy II. András igyekezett kihasználni a bolgár állam meggyengülését, és a magyar hatalmi befolyás balkáni erősítésére törekedett.²¹ Ezzel a szándékkal összefüggésben határozhatta el a király az Erdély délkeleti részén lévő szorosok katonai megerősítését. Az aktívabb balkáni szerepvállaláshoz azonban az eddigi határőrzők vagy a korábban, még a 12. század során Erdélyben megtelepedett s határvédelmi feladatokat is ellátó szász telepések²² mellett a magyar királynak olyan állandó, a hadakozással élethivatásként foglalkozó katonai erőre is szüksége volt, amelyik ha kell, képes offenzív feladatokat ellátni. A Balkán *schismaticus*, *hereticus* és *paganus* népeivel szemben II. András a keresztes eszmét megtestesítő fegyveres

¹⁸ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. Nr. 926.; *Géza Érszegi*: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarisch-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Boril. *Bulgarian Historical Review* 2. (1975) 2. sz. 92–97.; *Fine, J. V.*: Late Medieval Balkans i. m. 101–102.; *Kristó Gyula*: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.) Szeged 1993. 231.; *Serban Papacostea*: Between the Crusade and the Mongol Empire. The Romanians in the 13th Century. Cluj-Napoca 1998. 47.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 39.

¹⁹ *Adrianyi, G.*: Geschichte des Deutschen Ritterordens i. m. 12.; *Srodecki, P.*: Antemurale Christianitatis i. m. 60.; *Pósán László*: A Barcaság népessége a Német Lovagrend uralma idején (1211–1225). In: Nagyvárad és Bihar az Árpád-kor végén. Tanulmányok Biharország történetéről 3. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad 2016. 9–26., itt: 19.

²⁰ UGDS I. Nr. 19.

²¹ *Fine, J. V. A.*: Late Medieval Balkans i. m. 17–21.; *Dietmar Hintner*: Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgarien im Spiegel der Register Papst Innozenz III. Leipzig 1976. 24–25., 64–73., 89–105.; *Schmitt, J.*: Balkanpolitik der Arpaden i. m. 39–41.

²² *Blazovich László*: Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4. sz. 5–13., itt: 6.; *Kristó Gy.*: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja i. m. 187.; *Dirk Moldt*: Deutsche Stadtrechte im mittelalterlichen Siebenbürgen. Korporationsrechte – Sachsenspiegelrecht – Bergrecht. (Studia Transylvanica) Köln–Weimar–Wien 2009. 41–45.; *Paul Niedermaier*: Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241. (Kunstdenkmäler Siebenbürgens 2.) Heidelberg 1996. 194.; *Paul Niedermaier*: Städte, Dörfer, Baudenkmäler. Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens. (Studia Transylvanica) Köln–Weimar–Wien 2008. 29–30.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Debrecen 1997. 183.; Magyarország története I. 2. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk. Székely György. Bp. 1987. 1093.

erőt – nyilvánvalóan nem függetlenül felesége német kapcsolatrendszerétől és lányának, Erzsébetnek a thüringiai tartománygróf fiával történt eljegyzésétől²³ – a Német Lovagrendben találta meg.

A kereszties eszme Magyarországon szinte a kezdetektől komoly visszhangra talált. 1107-ben, amikor Sigurd norvég király a Szentföldre ment,²⁴ a magyar uralkodóház egyik tagja, Kálmán király testvére, Álmos herceg is jeruzsálemi zarándoklatra vállalkozott.²⁵ A kereszties ideológia magyarországi jelenlétét a szerzetes lovagrendekhez fűződő magatartás is jól mutatta. A szerzetesi-egyházi értékrendet és a lovagi-katonai életformát egyesítő lovagrendek tagjai a szerzetesi fogadalmak (szegénység, engedelmesség, önmegtartóztatás) mellett arra is esküt tettek, hogy életüket a fegyveres küzdelemnek szentelik a kereszténység ellenségeivel szembeni.²⁶ A 12. század közepe táján, II. Géza uralkodása idején a templomos és johannita rend már megtelepedett Magyarországon, és mindkét lovagrend II. András király korában részesült a legtöbb adományban.²⁷ 1211-ben a magyar uralkodó egy újabb, alig egy évtizede alakult lovagrendet hívott be országába, a Német Lovagrendet. Az európai politikai gondolkodás középpontjában a legfőbb célként természetesen továbbra is a Szentföld és Jeruzsálem állt,

²³ Kristó Gyula – Makk Ferenc: Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 248.; Sz. Jónás Ilona: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986. 39.; Klaus Militzer: Die Geschichte des Deutschen Ordens. Stuttgart 2005. 62.; Harald Roth: Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte. Köln–Weimar–Wien 2010. 9–11.; Marian Tumlner: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriß der Geschichte von 1400 bis zur neuesten Zeit. Wien 1955. 183.; Harald Zimmermann: Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen. In: Die geistliche Ritterorden Europas. Hrsg. Josef Fleckenstein – Manfred Hellmann. Sigmaringen 1980. 267–298., itt: 271.;

²⁴ Fritz Petrick: Norwegen. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. (Geschichte der Länder Skandinaviens) Regensburg 2002. 40–41.; Pósnán László: Skandinávia a középkorban. Debrecen 2012. 105.; A kereszties eszme magyarországi visszhangjáról lásd Pósnán László: A kereszties eszme II. András korában. In: II. András és Székesfehérvár i. m. 81–101.

²⁵ Borosy András: A kereszties háborúk és Magyarország I. Hadtörténelmi közlemények 109. (1996) 3–43., itt: 25.; Borosy András – Laszlovszky József: Magyarország, a Szentföld és a korai kereszties hadjáratok. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengeller József. Máriabesnyő–Gödöllő 2006. 75–90., itt: 83.; Makk F.: Magyarország a 12. században i. m. 87.

²⁶ Vö. például Alan J. Forey: The Military Orders and Holy War against Christians in the Thirteenth Century. English Historical Review 104. (1989) 1–24.; Hunyadi Zsolt: A kereszties háborúk világa. Debrecen 2010. 49.; Hunyadi Zsolt – Pósnán László: Krisztus katonái. A középkori lovagrendek. Debrecen 2011. 13–18.; Walter Kuhn: Ritterorden als Grenzhüter des Abendlandes gegen das östliche Heidentum. Ostdeutsche Wissenschaft 6. (1959) 7–70.; Sabine Krüger: Character militaris und character indebilis. Ein Beitrag zum Verhältnis von miles und clericus im Mittelalter. In: Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag. Hrsg. Lutz Fenske – Werner Rösener – Thomas Zotz. Sigmaringen 1984. 567–580.; Antonio Linage-Conde: Tipología de la vida religiosa en los órdenes militares. Anuario de estudios medievales 11. (1981) 33–58.

²⁷ Hunyadi Zsolt: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Bp. 2010. 24.; Hunyadi Zs. – Pósnán L.: Krisztus katonái i. m. 61.; Stossek Balázs: A templomosok Magyarországon. In: Magyarország és a kereszties háborúk i. m. 181–194.

de ezek katonai biztosításához a Latin Császárság stabilitása ugyancsak fontos szerepet játszott. Emiatt Róma számára a kun és bolgár kérdés nagyon lényeges tényezővé vált, és ebből következően II. András és a magyar egyház külpolitikai mérlegelésében szintén meghatározó szempont lett.²⁸

Mindezekén túl a Német Lovagrend behívása Magyarországra és megadományozása egy nagy, egybefüggő határ melletti területtel azért is találkozhatott a magyar főpapok nagy részének egyetértésével, mert ebben Gertrud királyné öccsének, Bertholdnak is jelentős szerepe lehetett, aki 1211-ben kalocsai érsek volt (1207–1218), és az ő egyházi fennhatósága alá tartozott az adományozással érintett erdélyi püspökség.²⁹ Kalocsai érsekként ott szerepelt az 1211. évi adománylevél tanúi között („archiepiscopo [...] reverendo Bertoldo Colocensi”), ahogyan Vilmos erdélyi püspök is.³⁰ Berthold érsek hozzáállását a Német Lovagrendhez, illetve a kunok elleni fegyveres harchoz (ami találkozott a pápai politika érdekeivel), minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az, hogy a kalocsai érsekséget egyenrangúvá akarta tenni Esztergommal.³¹ A dél-erdélyi német telepéseknek III. Béla már 1189 előtt megengedte, hogy saját egyházi szervezetet, prépostságot hozzanak létre, amely így kikerült az erdélyi püspök (és a kalocsai érsek) egyházi joghatósága alól, mert III. Celesztin pápa szinte azonnal, 1191-ben azt az esztergomi érsek fennhatósága alá rendelte.³² Ez súlyos konfliktust okozott a térség felett egyházi *iurisdictió*ját gyakorolni akaró akkori erdélyi püspök, Adorján, valamint P. nagyszebeni prépost között. A Nagyszeben központú szász vidék feletti egyházi joghatóság miatt már az ő idejében per kezdődött a Szentszéknél.³³ Ezek az előzmények arra ösztönözhatték Berthold érseket, hogy a Német Lovagrend Erdélybe történő telepítésével és a kunokkal szembeni sikeres hadakozásával megerősítse befolyását a Déli-Kárpátok térségében. A királyság határainak védelme a barcasági térségben ugyanis az erdélyi egyházmegye, az oda tartozó hívek védelmét is jelentette, a lovagrend jövőbeni hódításai pedig megerősítették volna

²⁸ Papacostea, S.: Between the Crusade i. m. 36–46.

²⁹ Zimmermann, H.: Der Deutsche Ritterorden i. m. 272.

³⁰ UGDS I. Nr. 19.

³¹ Kiss Gergely: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században. Századok 145. (2011) 269–292., itt: 280.

³² UGDS I. Nr. 1.; Wolfgang Grandjean: Die Anfänge der Hermannstädter Propstei im Spiegel päpstlicher Urkunden. Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Siebenbürgisches Archiv 8. (1971) 269–276., itt: 271.; Karl Reinerth: Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel. Deutsche Forschungen im Südosten 1. (1942) 319–361. és 567–597., itt: 329.; Hans-Werner Schuster: Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei. Ungarn-Jahrbuch 16. (1988) 1–9., itt: 2.; Thoroczkay Gábor: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. Fons 19. (2012) 37–55., itt: 37–38.

³³ Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.) Szeged 2002. 168.

az erdélyi püspök és a kalocsai érsek pozícióját, politikai súlyát. Úgy tűnik, a Német Lovagrend barcasági megtelepedéséhez és majdani tevékenységéhez a magyar világi és egyházi vezető réteg egyaránt nagy reményeket fűzött.

II. András 1211. évi oklevele a barcasági birtokadományon és a különböző kiváltságokon (vásártartás, vámszedés, nemesfém bányászat, adómentesség) túl engedélyezte, hogy a Német Lovagrend fából várakat és városokat építsen („castra lignea et urbes ligneas construere eos permisimus”).³⁴ Közép- és Kelet-Európában ekkor még széles körben elterjedtek voltak a sáncokkal, cölöpfalakkal, fatornyokkal épített várak, erősségek (sőt még a 13. század második felében is),³⁵ így az erre vonatkozó építési engedély korántsem jelentett csökkentett vagy korlátozott jogkört. Ahogyan a korabeli Európa más területein, úgy Magyarországon is az uralkodói kegy különös megnyilvánulásának számított a várépítés engedélyezése.³⁶ (A Német Lovagrend számára kiállított 1211. évi kiváltságlevél a legkorábbi ismert, Magyarországon írásba foglalt várépítési engedély.)³⁷ A kun támadások veszélyének kitett Barcaság katonai biztosításához a lovagoknak rövid időn belül várakat, erősségeket kellett emelniük. Ez azonban csak oly módon volt lehetséges, hogy már meglévő várakat erősítettek meg, vagy egykori sáncvárak maradványait építették újjá.³⁸ Természetesen megfelelő létszámú munkaerőre is szükségük volt. Egyes vélekedések szerint a lovagok már a Barcaságba költözésükkor számos telepet hoztak magukkal, mert a Német Lovagrendnek szóló újabb, 1212. évi királyi

³⁴ UGDS I. Nr. 19.

³⁵ John E. Kaufmann – Hanna W. Kaufmann: Középkori várak. Szeged 2004. 119–124.; Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 18–31.; Bóna István: Az Árpádok korai váiról. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen 1995. 19–21.; Juan Cabello: A nyirkarászi Árpád-kori vár régészeti kutatása. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. Bp.–Piliscsaba 2009. 19–25.

³⁶ Horváth Richárd: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György. Bp.–Piliscsaba 2009. 89–95.; Horváth Richárd: Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Bp. 2011. 79–93.; Normandiában már a 11. század végén törvény írta elő, hogy vár csak a herceg engedélyével épülhetett. Lásd Charles Homer Haskins: Norman Institutions. Cambridge 1918. 282.; Angliában a királyi engedélyeztetés intézményszerű kiépítése I. Vilmos korától normandiai mintára indult meg és a 12. század végére meg is szilárdult. Lásd Norman J. G. Pounds: The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History. Cambridge 1990. 30–31.; Németországban már I. Henrik (919–936) szabályozta a katonai célú erősségek építését. Lásd Carl Erdmann: Die Burgordnung Heinrichs I. Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters 6. (1943) 59–101., itt: 63–66.; Az 13. század első harmadában írásba foglalt Sachsenspiegel is egyértelműen engedélyhez kötötte a várak építését. Lásd Eike von Repgow: A Szász tükör. Közreadja Blazovich László, Schmidt József. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.) Szeged 2005. 239.

³⁷ Horváth R.: Várak és uraik i. m. 95.

³⁸ Benkő Elek: Kelet-Erdély „korai” kővárai. In: Castrum bene 1989. Várak a 13. században. Szerk. Horváth László. Gyöngyös 1990. 68–85., itt: 73.; Fejér Ignác: A német és templomos lovagok Haralyban. Eger 1894. 15.; Hunyadi Zsolt: A Német Lovagrend a Barcaságban: régi nézetek, új megfontolások. In: II. András és Székesfehérvár i. m. 116–128., itt: 122.

oklevél már a lovagokról és népeikről („populus ibi habitans”) beszélt, akik között sok volt az újonnan ide települt („novella plantatio”).³⁹ Ez a megjegyzés egyúttal arra is utalt, hogy az 1211. évi adománylevél szerint „puszta és lakatlan” („deserta et inhabitata”) Barcaság valójában nem volt teljesen néptelen. Egyes vélekedések szerint itt kisebb szláv csoportok, mások szerint vlachok vagy besenyők éltek.⁴⁰ A *terra deserta* kifejezés lényegében azt a széles, erdős-hegyes határsávot jelölte, amelyet a korabeli források gyeplőnek (*indago*) neveztek, s amelynek belső oldalát föld- és favárakkal erősítették meg. 1211-ig, a Német Lovagrendnek történő eladományozásig a Barcaság is ilyen gyeplőterület volt, ahol határőr feladatokat ellátó úgynevezett *speculatores*nek nevezettek mindenképpen éltek.⁴¹ Brassó-várban például a Német Lovagrend vagy a szász telepések megjelenése előtt már két évszázaddal egy kicsi, 13-szor 8,5 méter alapterületű, faragatlan kövekből meszes vakolattal rakott falú templom is épült.⁴² De német telepések is érkeztek a Barcaságba már a Német Lovagrend megjelenése előtt, mert egy 1192. évi feljegyzés szerint az itt élő telepések a pápai kincstárnak évi egy márka aranyat fizettek.⁴³ Ugyanakkor az 1212. évi oklevél szerint a lovagokkal is számos telepés érkezett a Barcaságba, így minden jel szerint a várépítésekhez szükséges munkaerő rendelkezésre állt.⁴⁴ Mindezeknek köszönhetően a lovagok rövid időn belül gyors sikereket értek el a kunokkal vívott harcokban, mert II. András király a már említett 1212. évi újabb oklevelében méltatta a Német Lovagrend hősies helytállását a kunokkal szemben és előrenyomulását az ő területeikre. A magyar uralkodó mentesítette a lovagrendet a királyi pénzváltóktól és a pénzváltási terhektől, a lovagok által felépített Kreuzburg várának („castrum quod Crucpurg nominatur”) környékén pedig

³⁹ UGDS Nr. 22.

⁴⁰ A barcasági szláv lakosságra lásd *Alfred Prox*: Corona, Kronstadt, Brasov, Brassó. Zur Etymologie und Herkunft des Stadtnames. Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Siebenbürgisches Archiv 17. (1884) 5–15.; Vlachok jelenlétére vonatkozóan lásd *Glass, H.*: Der Deutsche Orden im Burzenland i. m. 31.; Besenyő népességet feltételez a Barcaságban *Györffy György*: A székelyek eredete és településük története. In: Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1999. 37–86., itt: 63.; *Laszlovszky József*–*Soós Zoltán*: A Német Lovagrend és Magyarország. In: Magyarország és a kereszties háborúk i. m. 223–234., itt: 225.

⁴¹ *Tiplic, I. M.*: Die Grenzverteidigung Siebenbürgens i. m. 141.; *Zsoltos Attila*: Confinium és marchio. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. In: *Uő*: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről. Bp. 2016. 47–63., itt: 48–49., 52., 55.; *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1983. 208.

⁴² *Keöpeczi Sebestyén József*: A Cenk-hegyi Brassóvár temploma. (Erdélyi tudományos füzetek 121.) Kolozsvár 1940. 9–12.; *Maksay Ferenc*: A szászok megtelepülése. In: Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Bp. 1999. 87–103., itt: 88.

⁴³ *Horst Klusch*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens innerhalb und außerhalb des Karpatenbogens. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 39. (1996) 137–150., itt: 138.

⁴⁴ *Wilhelm Bergmann*: Erste deutschen Ordensburgen in Siebenbürgen nebst einer Geschichte des Deutschen Ritterordens in diesem Lande 1211–1225 und einen Anhang von Regeste. Freudenthal 1909. 14.

újabb földeket adományozott nekik.⁴⁵ Mivel II. András egy évvel korábban már engedélyezte, hogy a Német Lovagrend a Barcaság földjén favarakat építsen, az 1212. évi oklevélből arra következtethetünk, hogy az itt felépített Kreuzburg nevű vár kívül esett a barcasági birtok határain, és a katonai szempontból fontos Tatárszoros havasalföldi bejáratának környékén, a kun szállásterületek szomszédságában lehetett.⁴⁶ A királyi oklevél tanúi között megint ott szerepelt Vilmos erdélyi püspök, ami arra enged következtetni, hogy egyetértett az oklevélben foglaltak tartalmával. A következő évben már a Német Lovagrend tevékeny támogatójaként lépett fel, amikor átengedte a lovagoknak a Barcaságból származó és az erdélyi püspököt illető egyházi jövedelmek egy részét. A pogányok ellen vívott harcban szerzett érdemeiért a lovagrendnek adományozta a Barcaságban élők („ab universis eiusdem terre incolis presentibus et futuris”) által fizetett egyházi tizedet („liberam percipiendi decimas [...] concessimus facultatem”), kivéve az oda költöző magyar és székely telepeseiket („eo tamen excepto, quod si Vngaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit”), akik továbbra is neki tartoznak tizedet fizetni.⁴⁷ A Német Lovagrend gyakorlatilag a Barcaságban élő vagy oda költöző német telepesek által fizetett egyházi tizedet kapta meg.⁴⁸ Az oklevél szerint a püspök azért tette ezt az adományt, mert a Német Lovagrend tagjai, akik Isten javára tevékenykednek, életük kockáztatásával védik az országot a pogányokkal szemben („proprio sanguine [...] a quotidianis paganorum defendunt incursibus”), és ehhez megfelelő anyagi háttérre is szükségük van.⁴⁹ Vilmos püspök a barcasági plébániák feletti patrónusi jogot is átengedte a lovagrendnek mint szerzetesi közösségnek, de előírta, hogy a plébánosokat kinevezésük előtt kötelesek bemutatni a püspöknek. Egyértelműen fenntartotta a maga megyéspüspöki hatalmát, amikor leszögezte, hogy a barcasági klerikusok kötelesek vendégül látni az erdélyi püspököt, ha az hozzájuk látogat, és szabályszegés, jogsértés esetén az itteni klerikusokat, beleértve a Német Lovagrendet is, a gyulafehérvári (erdélyi) püspök bírói széke előtt kell felelősségre vonni.⁵⁰

Az a jogvita, amely még Adorján püspök idején (1187–1202) kezdődött a szecseri prépostság egyházi joghatóságát illetően, III. Ince pápa (1198–1216) alatt is

⁴⁵ UGDS I. Nr. 22.

⁴⁶ Pál Binder: Contribuții la localizarea Cruceburgului și unele probleme legate de ea. Muzeul regional Brașov. Culegere de studii și cercetări 1. (1967) 121–135., itt: 127–134.; Tiplic, I.: Die Grenzverteidigung Siebenbürgens i. m. 153.; Zimmermann, H.: Der Deutsche Ritterorden i. m. 274.

⁴⁷ UGDS I. Nr. 27.

⁴⁸ Harald Zimmermann: Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. (Studia Transylvanica 26.) Köln–Weimar–Wien 2000. 79.; Friedrich Martini: Der Deutsche Ritterorden und seine Kolonisten im Burzenland. Ungarn-Jahrbuch 10. (1979) 41–57., itt: 44.

⁴⁹ UGDS I. Nr. 27.

⁵⁰ Uo.

folytatódott, aki 1202-ben a királyi prépostságokat, így a szebenit is, közvetlenül a pápa alá tartozónak minősítette.⁵¹ De sem az esztergomi érsek, sem pedig a kalocsai érsek nem kívánt belenyugodni abba, hogy a pápai *exemptio* révén több területen is elveszítették egyházfői fennhatóságukat. Feltehetően ezért ismételte meg a pápa 1203. május 5-én előző évi deklarációját,⁵² amivel szemben Jób esztergomi érsek (1185–1203) azonnal és határozottan tiltakozott.⁵³ III. Ince pápa, akinek figyelme ekkoriban a boszniai bogumil eretnekségre és a szerbek római egyházuniójának ügyére irányult,⁵⁴ amelyekben komoly szerepet szánt a magyar uralkodónak és egyháznak, árnyaltabbá tette álláspontját, és azt közölte, hogy a szebeni prépostság az esztergomi érseken keresztül tartozik a Szentszék fennhatósága alá.⁵⁵ Ezzel lényegében megerősítette a fennálló helyzetet, amit még III. Celesztin pápa ismert el 1191-ben, amikor a dél-erdélyi német telepések egyházát kivette a kalocsai érsek fennhatósága alól, és azt az esztergomi alá rendelte. A két magyarországi érsekség között már hosszú ideje súlyos vita folyt a királykoronázás kapcsán betöltött szerep, valamint a magyarországi egyházszervezet vezetése kérdésében, mert a 12. század második felében több alkalommal is a kalocsai érsek koronázta meg a magyar uralkodókat, amit az esztergomi érsek határozottan sérelmeztek. Annak ellenére, hogy III. Béla király már 1174-ben elismerte az esztergomi érsek koronázási jogát, majd ezt 1181 és 1191 között több alkalommal a Szentszék is megerősítette, Saul (1192–1202) és János (1202–1204) kalocsai érsek ezt vitatták. 1203 februárjában maga a pápa szólította fel a magyar érsekeket, hogy ne folytassák ezt a viszálykodást,⁵⁶ a már említett 1203. május 5-ei oklevélben pedig elismerte az esztergomi érsek jogait (többek között a szebeni prépostságot illetően is). Jób esztergomi érsek, majd utóda, Ugrin halála (1203, 1204) után csaknem egy évig elhúzódó vita kezdődött az esztergomi érseki szék betöltéséről.

⁵¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CDH), itt: II. 392.

⁵² Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Collegit et ed. Ferdinandus Knauz – Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874–1924. (a továbbiakban: MES), itt: I. Nr. 154.

⁵³ MES I. Nr. 155.

⁵⁴ Thoroczky Gábor: Egy esztergomi érsekképről a 13. század elejéről: János. In: *Uő*: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp. 2016. 129–140., itt: 130.; A bogumil eretnekségről lásd például Radmilo Petrović: Bogumili. Beograd 2008.; John V. A. Fine: The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century. London 2007.; Dmitry Obolensky: The Bogomils. Cambridge 1972.; TERNÓVÁZ BALINT: A bogumil eretnokség az Észak-Balkánon a 10–11. században. Főbb tendenciák a 10–11. századi balkáni bogumilizmus kutatásában. In: Micae mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Gál Judit et. al. Bp. 2013. 65–75.

⁵⁵ MES I. Nr. 161.

⁵⁶ Thoroczky G.: Egy esztergomi érsekképről i. m. 130.; Solymosi László: Az esztergomi érsek koronázási joga a középkorban. In: Ius coronandi. Katalógus az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításához. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012. 5–14.

Az esztergomi kanonokok az Imre király hívének számító János kalocsai érseket kérelmezték (posztulálták) a pápától, az esztergomi egyháztartomány püspökei viszont Kalán pécsi püspök érsekké választása mellett foglaltak állást (akit a király lázadó öccse, András is támogatott).⁵⁷ III. Ince pápa 1205. október 6-án a király híve mellett döntött, és áthelyezte János érseket a kalocsai székből az esztergomiba, aki a két egyháztartomány vetélkedésében immár Esztergom szempontjai szerint foglalt állást, és 1209-ben ő is megerősítette a pápával királykoronázási jogát.⁵⁸ Utóda a kalocsai érseki székben a királyné, a merániai Gertrúd öccse, Berthold lett, aki sógora, II. András király hallgatólagos támogatásával újból támadást indított az esztergomi egyházfő jogosítványai ellen.⁵⁹ Minden bizonnyal ezzel függött össze, hogy akkoriban, amikor a magyar király az országába hívta a Német Lovagrendet, III. Ince szükségesnek tartotta a szebeni prépostság egyházi jogi helyzetének egyértelmű deklarálását. 1211. július 15-én az erdélyi püspökhöz írt oklevelében kinyilvánította, hogy az közvetlenül a pápa, nem pedig az esztergomi vagy kalocsai érsek fennhatósága alá tartozik, egyúttal megbízta Vilmos erdélyi püspököt, hogy ellenőrizze, az előírásoknak megfelelően választották-e meg az új szebeni prépostot, s ha igen, akkor a Szentszék nevében erősítse őt meg tisztségében.⁶⁰ III. Ince ezzel az intézkedésével a szebeni prépostság jogállásának elismerésére készítette Vilmost. A határozott pápai utasításnak az erdélyi püspök kénytelen volt eleget tenni, és talán nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy 1211-ben a Stauf-ház és a mellette álló birodalmi előkelők támogatását élvező Német Lovagrend⁶¹ Erdélybeköltözésétől és ottanikatonaiszerepvállalásától a pápai befolyás gyengülését remélte. (Gertrúd magyar királyné, testvére, Berthold kalocsai érsek, a király sógora is a Staufok oldalán felemelkedett Andechs-Meráni-ház tagja volt.)⁶²

⁵⁷ Az esztergomi érseki választás történetéről lásd *James Ross Sweeney*: III. Ince és az esztergomi érsek-választási vita. A Bene Memoriae II. dekretális történeti háttére. Aetas 9. (1993) 1. sz. 147–169.

⁵⁸ *Thoroczky G.*: Egy esztergomi érsekportré i. m. 132.

⁵⁹ *Kiss Gergely*: Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkormányzati tanulságai. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete (1213–2013). Szerk. Majorossy Judit. (Ferenczy Múzeum kiadványai. A sorozat. Monográfiák 2.) Szentendre 2014. 85–94.

⁶⁰ *Fontes rerum Austriacarum. Zweite Abteilung. Diplomataria et acta. Bd. 15. Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Theil.* Hrsg. Georg D. Teutsch – Friedrich Firnhaber. Wien 1857. Nr. 42.; Erdélyi Okmánytár. Okevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–III. (1023–1359). Közzétette Jakó Zsigmond. Bp. 1997. I. Nr. 39.

⁶¹ Vö. például *Narratio de primordiis ordinis Theutonici*. In: *Scriptores rerum Prussicarum I–V.* Hrsg. Theodor Hirsch – Max Toeppen – Ernst Strehlke. Leipzig 1861–1874. III. 710–712.; *Walthar Hubatsch*: Der Deutsche Orden und die Reichslehnschaft über Cypern. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 8. (1955) 245–306., itt: 249–251.; *Dieter Zimmerling*: Der Deutsche Ritterorden. Düsseldorf–Wien–New York 1988. 30.; *Turaç Hakalmaz*: The Teutonic Order in Cyprus ca. 1197–1250. Ankara 2017. 20–22.

⁶² *Bernd Schneidemüller*: Die Andechs-Meranier – Rang und Erinnerung im hohen Mittelalter. In: *Die Andechs-Meranier in Franken. Europäisches Fürstentum im Hochmittelalter.* Hrsg. Lothar Henning. Mainz 1998. 55–68., itt: 56–64.

1212. február 12-én III. Ince pápa a magyar királyhoz küldött levelében megtagadta az esztergomi és a kalocsai érsekek közötti, a veszprémi és győri püspökök által készített megegyezési tervezet jóváhagyását (amelyet pedig II. András is támogatott). A pápa úgy vélte, hogy a koronázás jogának megoszlása a két érsek között komoly politikai veszélyekkel járna. De elutasította a magyar királynak azt a kérését is, hogy az eddigi szebeni prépostságból (amely Esztergom, majd közvetlenül a Szentszék alá tartozott) egy új püspökséget létesítsen, amely a kalocsai egyháztartomány részeként jelentősen megnövelte volna Berthold érsek tekintélyét.⁶³ III. Ince indoklása szerint egy új szebeni püspökség alapvetően csorbította volna Vilmos erdélyi püspök jogait.⁶⁴ Ebből az oklevélből úgy tűnik, hogy Róma nem akarta, hogy a dél-erdélyi egyházszervezeti kérdések miatt kiéleződő ellentétek, viták hátrányosan érintsék a Szentszék balkáni törekvéseit vagy a Német Lovagrend kunokkal szembeni keresztes küldetését, amely enyhíthette a Latin Császárságra nehezedő katonai nyomást. Azzal, hogy a pápaság elutasította a dél-erdélyi egyház átszervezésére irányuló uralkodói (s minden bizonnyal kalocsai érseki) szándékot, egyértelművé tette a fennálló állapotok melletti elkötelezettségét. Ez megnyugtatónak tűnt abból a szempontból is, hogy a Barcaságba települt szerzetesi közösség, a Német Lovagrend sem jelenthet a jövőben e téren problémát, azaz tevékenysége nem fogja fenyegetni az erdélyi püspök jogkörét és hatalmát. A püspök ezért a lovagoknak adott 1213. évi kiváltságlevelében egyértelműen, a Szentszék állásfoglalását a háta mögött tudva rögzítette a Barcaság feletti megyéspüspöki hatalmát.⁶⁵

A Német Lovagrend és az erdélyi püspökök 1213 és 1222 között

Az 1213 és 1222 közötti időszakból csak egy olyan oklevelet ismerünk, amely a Német Lovagrend erdélyi tevékenységére vonatkozott, és az sem magyarországi oklevél volt: 1218. április 19-én a pápa megerősítette Vilmos püspök 1213. évi kiváltságlevelét, s ennek révén közvetve az 1211. és 1212. évi királyi adományokat is.⁶⁶ Kérdés, hogy miért csak ilyen sokára? Az, hogy egy ilyen megerősítő oklevélre az eredeti kiadását követően öt évvel később került sor, azt jelzi, hogy a lovagrend ekkor valamiért szükségesnek érezte a Szentszék támogatását. Az 1211., 1212. és 1213. évi oklevelek elismerő szavai, a lovagok katonai erőfeszítéseinek méltatása alapján ugyanis érthetetlennek és furcsának tűnik, hogy csaknem egy évtizedig (azaz

⁶³ UGDS I. Nr. 21.

⁶⁴ UGDS I. Nr. 21.; *Thoroczkay Gábor*: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 19. (2012) 1. sz. 37–55., itt: 39.; *Temesváry János*: Erdély középkori püspökei. Cluj–Kolozsvár 1922. 19.; *Zimmermann, H.*: Der Deutsche Orden i. m. 79.

⁶⁵ UGDS I. Nr. 27.

⁶⁶ UGDS I. Nr. 28.

1222-ig) sem királyi vagy egyházi oklevél, sem pedig bármilyen más feljegyzés nem reagált a német szerzetes lovagok barcasági és kunföldi cselekedeteire. Tény, hogy 1213-ban II. András alapvetően az ország békéjének biztosításával és a királyi hatalom megerősítésével volt elfoglalva, mert ebben az évben egy főúri összeesküvés során meggyilkolták Gertrúd királynét.⁶⁷ Tény, hogy amikor II. András 1213-ban ismét Halics elleni hadjáratra indult, feleségére bízta az ország kormányzását, ahogyan két korábbi hadjáratra (1211, 1212) idején is tette.⁶⁸ A két esemény, azaz a királyné kormányzati hatalommal történt felruházása és a gyilkosság között ugyan nem állapítható meg összefüggés, az mégis elgondolkodtató, hogy András király ezt követően, később, amikor szintén elhagyta az országot valamilyen hadjárat miatt, nem is próbálkozott azzal, hogy távollétében akkori hitvesére bízta az ország irányítását. 1217-ben például, amikor keresztes hadjáratra indult a Szentföldre, nem Jolánta királynét, hanem János esztergomi érseket bízta meg a kormányzással. A Gertrúd nevéhez és emlékéhez kapcsolódó „nőuralommal” szemben a középkori magyar történeti hagyomány határozottan elutasító volt.⁶⁹ A merénylet körülményeit igen széles forrásbázisra támaszkodva elemző Körmendi Tamás véleménye szerint nem politikai, hatalmi érdekek, hanem sokkal inkább valamilyen személyes indítékok álltak az 1213. szeptember 28-ai gyilkosság hátterében, amelyet a királyné udvarispánja, Töre fia Péter követett el cinkosaival. A gyilkost a merénylet hírére hazaérkező király karóba húzatta, javait pedig elkobozta.⁷⁰ A következő évben, 1214-ben III. Ince pápához írt egyik levele szerint II. András – összhangban a pápa által 1213-ban kezdeményezett újabb keresztes háború tervével⁷¹ – az apjától örökölt s mindeddig halogatott keresztes fogadalma teljesítésére készült.⁷² De hiába tervezte, hogy 1215-ben elindul a Szentföldre, a keresztes hadjárat időpontját a IV. lateráni zsinat (1215. november 15–30.) a Jeruzsálemi Királyság és az egyiptomi szultán közötti fegyverszünet lejártának évére, 1217-re hirdette meg.⁷³ 1214-ben András király leginkább belpolitikai fejleményekkel volt elfoglalva. Ebben az évben ugyanis egyházi és világi

⁶⁷ *Fügedi Erik*: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp. 1986. 82–87.; *Kristó Gyula*: Az aranybullák évszázada. Bp. 1976. 43–47.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. 127.; *Veszprémy László*: A Gertrúd királyné kerítő szerepéről kialakult legenda jogi hátteréről. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 81–84.

⁶⁸ *Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.) Szeged 2005. 201.; *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 127.

⁶⁹ *Zsoldos A.*: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 127., 142.

⁷⁰ *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet körülményei. In: Egy történelmi gyilkosság margójára i. m. 95–124., itt: 121.

⁷¹ *Peter Thonau*: Die Kreuzzüge. München 2005. 100.; *Harald Zimmermann*: A középkori pápaság. A középkori pápák története a historiográfia tükrében. Bp. 2002. 166.

⁷² CDH III/1. 163.

⁷³ *Adriányi Gábor*: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp. 2001. 214.; *Hubert Jedin*: A zsinatok története. Bp. 2009. 55.; *Steven Runciman*: A keresztes hadjáratok története. Bp. 1999. 749–750.; *Veszprémy*

előkelők egy csoportja – amelyben meghatározó szerepet játszottak az egykori Imre király hívei – kieroszakolta a király legidősebb fiának, Béla hercegnek a megkoronázását,⁷⁴ ami tagadhatatlanul politikai bizonytalanságot okozott. Mivel II. András nem nélkülözhetette bátyja korábbi méltóságviselőinek kormányzati tapasztalatait, mindazoknak, akik készek voltak őt szolgálni, már uralkodása kezdetétől elsősorban megyésispáni, de országos tisztségeket is juttatott. Ugyanakkor – érthető okokból – bizalmatlan is volt velük szemben, ezért kezdett bele abba az „új intézkedéseknek” (*nove instituciones*) nevezett politikába, amellyel az ispáni hatalmat igyekezett szűkebbre szabni. Ezzel párhuzamosan a királyi pozíciók erősítésére létrehozta a „királyi szerviensek” (*serviens regis*) új társadalmi rétegét is. A királyi szerviensek mentesültek a megyésispánok katonai joghatósága alól, azaz közvetlenül a „királyi zászló alatt” katonáskodtak. A királyi szerviensek elismert birtokos közszabadok kiválása a vármegyei hadszervezetből jelentősen megnyirbálta a megyésispáni méltóság jogait és hatalmát.⁷⁵ (Nem lehetetlen, hogy II. Andrásnak a megyésispánok hatalmának csökkentésére (*iura comitatum diminutio*) és közvetlenül a király fennhatósága alá tartozó katonai erő növelésére irányuló politikája is szerepet játszott a Német Lovagrend 1211. évi behívásában.) A gyermek Béla herceg koronázásának kikényszerítése (1214) politikai próbálkozás lehetett az „új intézkedések” leállítására, az egyes méltóságok korábbi jogkörének és hatalmi súlyának megőrzésére, de ahogyan egy 1217. évi királyi oklevél tanúsítja, II. András folytatta azt a politikát, amellyel igyekezett minél kisebbre mérsékelni azokat a veszteségeket, amelyeket egy-egy méltóságviselő hűtlensége okozhatott.⁷⁶ A balkáni események ugyancsak leköthették a magyar király figyelmét. 1213 végén vagy 1214 elején követeket küldött Bulgáriába, hogy eljegyzést kössenek Béla királyfi és Boril lánya között.⁷⁷ Ez a házasság ugyan nem realizálódott, de a következő évben András király feleségül vette a francia Capet-házból származó Courtenay Jolántát, a Latin Császárság urának, Henriknek az unokahúgát.⁷⁸ III. Honorius pápa egyik 1217. január 30-án kelt levele szerint Henrik császár fiúörökös nélküli halála (1216) után komolyan szóba került a magyar király jelölése a konstantinápolyi trónra.⁷⁹

László: II. András magyar király keresztes hadjárata. In: Magyarország és a keresztes hadjáratok i. m. 99–111., itt: 100.

⁷⁴ Zsoldos Attila: Egy új II. András-kép felé. In: II. András és Székesfehérvár i. m. 21–35., itt: 32.

⁷⁵ Uő: Egy új II. András-kép felé i. m. 29–31.; Uő: II. András Aranybullája. Történelmi Szemle 53. (2011) 1–37., itt: 12–37.

⁷⁶ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regnum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I/1. 105.

⁷⁷ Géza Érszegi: Eine neue Quelle zur Geschichte der bulgarischen-ungarischen Beziehungen während der Herrschaft Borils. Bulgarian Historical Review 3. (1975) 2. sz. 94.

⁷⁸ Bárány A.: II. András balkáni külpolitikája i. m. 140.

⁷⁹ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Ed. Augustino Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. Nr. 5.

Természetesen ezek az események nem befolyásolták a Német Lovagrend kunokkal szembeni harcát vagy a barcasági várépítkezéseket és telepítő tevékenységet, de az a tény, hogy erre vonatkozóan közel egy évtizedig semmilyen magyarországi reakciónak nincs semmi nyoma, azt sejteti, hogy a lovagrend, valamint a magyar király és a főpapok közötti viszony hűvösebbé vált. Érdekes, hogy a lovagok hősi-es harcairól megemlékező oklevelek kiadásakor Berthold kalocsai érsek két éven át (1211–1213) az erdélyi vajda tisztét, azaz Erdély legmagasabb világi tisztségét is betöltötte.⁸⁰ Úgy tűnik, hogy ezt követően valamiért megcsappant az érdeklődés a Német Lovagrend iránt. Egyes vélekedések szerint a lovagok a Barcaságból nemcsak a kun földekre nyomultak előre, hanem a velük szomszédos, szintén határőrző feladatokat ellátó székely területeken is uralmuk alá vontak stratégiai fontosságú helyeket. Mindezt arra alapozzák, hogy a lovagrend 1225. évi kiűzése után birtokának egy részét a Székelyföldhöz csatolták. Véleményük szerint a lovagok Magyarországról történt kiűzésének is éppen az lehetett az egyik oka, hogy fenyegették a Székelyföldet, és ez magyarázza azt is, hogy a keresztes hadjáratból hazatérő II. András miért csak a templomos és johannita lovagokat dicsérte meg, a Német Lovagrendről meg sem emlékezve.⁸¹ Ha a német lovagok valóban figyelmen kívül hagyták volna a Székelyföld kiváltságos helyzetét és királyi területeket fenyegettek volna, a jogsértés mellett II. Andrásnak a királyi hatalom erősítésére irányuló politikáját is figyelmen kívül kellett hagyniuk. Az ilyen tett minden bizonnyal a király azonnali fellépését eredményezte volna, ilyenről azonban nincs tudomásunk, ezért ezt a vélekedést el is vethetjük. Abban, hogy a magyar király és a magyar egyházi méltóságok egyaránt egyre nagyobb fenntartással tekintettek a Német Lovagrendre, a pápai politikának volt meghatározó szerepe. 1216. december 8-án a pápa – a templomosokhoz és johannitákhoz hasonlóan⁸² – a Német Lovagrendnek is megtiltotta, hogy világiaktól feltételhez kötött, hűbéri jellegű adományokat fogadjon el. A már ilyen módon birtokolt adományok sem jelenthettek világi értelemben vett függőséget, azok után semmilyen világi kötelezettséget sem volt szabad teljesíteni („interdicimus, ne ulla ecclesiastica secularisve persona a magistro et fratribus eiusdem domus exigere indebite audeat fidelitates, homina seu iuramenta vel reliquas securitates, que a secularibus frequentantur”).⁸³ Ez a pápai intézkedés a Német Lovagrend barcasági adományainak jogi státusát is bizonytalanná tette, és

⁸⁰ *Fügedi Erik*: A befogadó: a magyar királyság. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 398–418., itt: 407.

⁸¹ *Fejér I.*: A német és templomos lovagok Haralyban i. m. 15–18.; *Adrianyi, G.*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens i. m. 20

⁸² Papsturkunden für Templer und Johanniter. Vorarbeiten zum Oriens pontificus I. Hrsg. Rudolf Hiestand. Göttingen 1972. (a továbbiakban: Papsturkunden) Nr. 3.

⁸³ *Tabulae Ordinis Theutonici*. Hrsg. Ernst Strehlke. Berlin 1869. (a továbbiakban: *Tabulae*) Nr. 303.

megkérdőjelezte a királyi fennhatóságot, de az erdélyi püspökök egyházi *iurisdictió*-ját is, mert a templomosok és a johanniták ekkor már egyaránt pápai *exemptió*val rendelkeztek, azaz közvetlenül a Szentszék egyházi joghatósága alá tartoztak.⁸⁴ Ezt ugyan az 1216. évi pápai oklevél még nem tartalmazta, de a Német Lovagrend birtokainak jogállásáról történő rendelkezéskor a hivatkozás a templomosokra és johannitákra joggal kelthetett aggályokat Vilmos püspökökben. A pápai oklevél azonban ennél világosabban fogalmazó részeket is tartalmazott, amelyek aggodalomra sokkal inkább okot adhattak. Róma ugyanis deklarálta, hogy a Német Lovagrendet és birtokait, bárhol legyenek is azok, a Szentszék különleges védelmébe vette.⁸⁵ Ez a pápai állásfoglalás alapvetően az új német-római uralkodóhoz fűződő viszony erősítése érdekében születhetett (és nem a magyarországi történésekre reagált), mert ebben az évben II. Frigyes abban a kegyben részesítette a Német Lovagrendet, hogy – a kincstár költségének terhére – két lovagrendi klerikus és kíséroiök ezután állandó jelleggel az udvarában tartózkodhattak.⁸⁶ A német szerzetes lovagoknak ezzel állandó diplomáciai képviselője lett a keresztény világ leghatalmasabb uralkodójának udvarában. Ezeknek az okleveleknek a tanúsága szerint az 1216. évben a Német Lovagrend presztízse, politikai súlya számottevően megnőtt a latin kereszténységben, így cselekedeteit, tetteit jóval nagyobb figyelem övezte, mint korábban, s így egyre inkább az európai politika szereplőjévé vált. A császár pártfogásának köszönhetően Magyarországhoz közel, Észak-Itáliában és Németországban is, azokon a területeken, ahol a Staufok hívei voltak, számos birtokadományt kapott.⁸⁷ A következő év (1217) nyarán II. András király kereszties hadjáratra indult a Szentföldre. Az arab leírások szerint a magyar király serege önmagában elég nagy volt ahhoz, hogy a moszlimokat visszavonulásra kényszerítse a Jordán folyó mögé.⁸⁸ II. András

⁸⁴ A templomosokat 1139-ben II. Ince vette ki a püspökök joghatósága alól, és felmentette őket a birtokaik után járó egyházi tized fizetése alól is. A johanniták 1154-ben nyerték el a pápai *exemptió*t. Lásd Papsturkunden Nr. 3. 223.; *Stossek B.*: A templomosok Magyarországon i. m. 182.; *Hunyadi Zsolt*: A johanniták a középkori Magyarországon a 14. század végéig. In: Magyarország és a kereszties háborúk i. m. 195–208., itt: 197.

⁸⁵ Tabulae Nr. 303.

⁸⁶ Die Urkunden des Deutschordens-Zentralarchivs in Wien: Regesten nach dem Ms. von Marian Tumler. Hrsg. Udo Arnold. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 60/1.) Marburg 2006. (a továbbiakban: UDZ) Nr. 24.; Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser Bd. XIV. 2.: Die Urkunden Friedrichs II. 1212–1217. Hrsg. Walter Koch (Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae XIV, 2.) Hannover 2007. Nr. 343.

⁸⁷ *Marie-Luise Favreau-Lilie*: Der Deutsche Orden in Norditalien (13. Jh.). Über die Grenzen der „Netzwerkforschung“. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 20. (2015) 39–64., itt: 47.; *Klaus Militzer*: Der Deutsche Orden in seinen Balleien im Deutschen Reich. In: Die geistlichen Ritterorden in Mitteleuropa, Mittelalter. Hrsg. Karl Borchardt – Libor Jan. (Země a kultura ve střední Evropě 20.) Brno 2011. 201–206., itt: 205.

⁸⁸ *Major Balázs*: A magyar keresztiesek arab szemmel. In: Magyarország és a kereszties háborúk i. m. 113–118., itt: 116.; *James Ross Sweeney*: Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században. Századok 118. (1984) 114–124., itt: 123.

az Egyiptom elleni támadásban azonban már nem vett részt, hanem hazaindult Magyarországra. Abból, hogy seregéből nem mindenki tért haza, arra következtethetünk, hogy döntése nem találkozott osztatlan egyetértéssel. A Nílus-deltában fekvő Damietta (Dímja) ostromakor ugyanis magyar főpapok is életüket veszítették. Mivel 1218-ban két magyar püspökségben történt főpapváltás, valószínűleg a győri és a váradi püspökökről lehetett szó. De az egri püspök sem hagyta el a Szentföldet, ő majd csak 1219-ben érkezett vissza Magyarországra. A kortársak közül sokan kritizálták II. Andrást, amiért az egyiptomi hadjárat előtt hazatért. Még a jeruzsálemi pátriárka is maradásra szeretne volna bírni.⁸⁹ A Német Lovagrendnek a Damietta elleni hadjáratban nyújtott katonai teljesítménye egész Európában nagy elismerést váltott ki,⁹⁰ ami azt bizonyítja, hogy a német szerzetes lovagok az egyiptomi hadjárat mellett kardoskodhattak, ezért joggal feltételezhető, hogy Hermann von Salza nagymester is azok közé tartozott, akik kritikával illették a magyar király döntését. A keresztes hadjárat során felmerült eltérő katonai álláspontok minden bizonnyal szerepet játszhattak abban, hogy 1218-ban a Szentföldről visszatérve a magyar király meg sem emlékezett a Német Lovagrendről, ugyanakkor a johannita lovagokat egyértelműen dicsérte és adományokkal jutalmazta.⁹¹ Talán nem véletlen, hogy Vilmos erdélyi püspöknek a Német Lovagrendre és a Barcaságra vonatkozó 1213. évi kiváltságlevelét (s közvetve a korábbi királyi adományleveleket is) III. Honorius pápa 1218. április 19-én erősítette meg, amikor már ismert lett II. András hazatérési szándéka, és emiatt a lovagrend nagymesterével feszültté vált a viszonya.

Az, hogy a magyar király még a keresztes hadjárat befejezése előtt elhagyta a Szentföldet, Rómában is elégedetlenséget váltott ki. Ugyanakkor a Német Lovagrend a Szentföld (és Egyiptom) mellett a Kárpátoktól délre élő pogány kunokkal szemben is sikeresen lépett fel, a kereszti igazi bajnokaként, s ennek nyomán egyre több nagyhatalmú, befolyásos világi és egyházi támogatója lett szerte Európában és a Közel-Keleten egyaránt.⁹² Az erdélyi püspök oklevelének megerősítése (1218. április 19.) után fél évvel, 1218. október 1-jén a pápa úgy rendelkezett, hogy a Német Lovagrend mindenhol a keresztény világban mentesül a püspöki fennhatóság alól, és közvetlenül a pápa *iurisdictiója* alá tartozik.⁹³ A Szentszékeknek ez az intézkedése a lovagrendet szerzetesi közösségként emelte a pápa egyházi fősege alá, a birtokain élő laikusokra nem vonatkozott, így a

⁸⁹ *Veszprémy L.*: II. András magyar király keresztes hadjárata i. m. 104.

⁹⁰ *Lotan Shlomo*: Between the Latin Kingdom of Jerusalem and Burzenland in Medieval Hungary – The Teutonic Military Order status and rule in the poles of Christianity. *Mirabilia* 10. (2010) 184–195., itt: 192.

⁹¹ CDH III/1. 237–238.

⁹² Vö. például Tabulae Nr. 158., 298., 302., 303.; *Hubatsch, W.*: Der Deutsche Orden und die Reichslehnschaft über Cyprien i. m. 256–259.; *Hakalmaz, T.*: The Teutonic Order in Cyprus i. m. 20–24.

⁹³ Tabulae Nr. 305.

Barcaság népességét sem érintette. Ettől függetlenül az a tény, hogy a lovagrend viszont kikerült az erdélyi püspök fennhatósága alól, aggodalommal tölthette el Vilmos püspököt. Joggal érezhette úgy, hogy ezek után már csak idő kérdése, mikor kerül sor a Barcaság egészének leválasztására a püspökségről, és lesz a szepeni prépostsághoz hasonló jogállású terület. Az a kevés forrás, amely Vilmos püspökkel kapcsolatban ismert, olyan ember képét rajzolja meg, aki nagy elszántsággal, ha kellett, akár még erőszakos fellépéstől sem riadva vissza védelmezte a maga megyéspüspöki jogkörét és hatalmát. Ahogyan egykor elődje, Adorján püspök (1187–1202) a kolozsmonostori bencés apátság exemptiója körül kialakult vitát a 12. század végén erőszakkal akarta megoldani, és börtönbe vetette az apátot s két szerzetest, III. Honorius pápa 1222. június 21-ei oklevele szerint 1220 körül ugyanígy cselekedett Vilmos püspök is. Erőszakkal behatolt az exemptió jogával élni kívánó bencés kolostorba, annak pápai privilégiumát elégette, királyi kiváltságlevelét pedig vízbe vetve megsemmisítette.⁹⁴ A pápai exemptióról szóló 1218. október 1-jén kiadott oklevél⁹⁵ komoly feszültséget keltett a Német Lovagrend és az erdélyi püspök között, az a pápai rendelkezés pedig, amely 1216-ban megtiltotta a lovagoknak, hogy világiaktól feltételhez kötött adományokat fogadjanak el,⁹⁶ már korábban hűvössé tette a viszonyukat a magyar királlyal. Ezt a pápai politika tovább fokozta, amikor 1220. december 15-én III. Honorius – feltehetően a lovagrendtől érkezett panaszok miatt – megismételte az 1216. évi tiltást.⁹⁷ De összefüggésben lehetett ez a pápai oklevél azzal is, hogy II. Frigyes 1220. június 22-én császári védelmébe vette a Német Lovagrendet,⁹⁸ Hermann von Salza nagymester pedig ekkoriban már a császár legszűkebb környezetéhez tartozott, és az uralkodó bizalmas tanácsadója, egyik legfontosabb diplomatája volt. A császárkoronázást (1220. november 22.) megelőzően például ő vezette Frigyes tárgyaló delegációját Rómába.⁹⁹ A nagymester politikáját a lovagrend pozícióinak erősödése mellett minden bizonnyal befolyásolta az, hogy még 1220 áprilisában az uralkodó kiadta a *Confederatio cum principibus ecclesiasticis* kezdetű

⁹⁴ UGDS I. Nr. 33.; Erdélyi Okmánytár I. Nr. 122.; *Lupescu Radu*: Kolozsvár korai történetének buktatói. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4. sz. 25–77.; *Temesváry J.*: Erdély középkori püspökei i. m. 20.

⁹⁵ Tabulae Nr. 305.

⁹⁶ Tabulae Nr. 303.

⁹⁷ Tabulae Nr. 306.

⁹⁸ Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien. Hrsg. Gaston Grafen von Pottenegg. Bd. I. (1170–1809) Prag-Leipzig 1887. (a továbbiakban: CA I.) Nr. 35.

⁹⁹ *Hubert Houben*: Kaiser Friedrich II. (1194–1250). Herrscher, Mensch und Mythos. Stuttgart 2008. 38.; *Eberhard Horst*: Friedrich II. der Staufer. Kaiser – Feldherr – Dichter. München 1990. 115.; *David Abulafia*: Friedrich II. von Hohenstaufen. Herrscher zwischen den Kulturen. München 1994. 157.; *Herbert Nette*: Friedrich II. von Hohenstaufen. Hamburg 1975. 28.; *Ekkehart Rotter*: Friedrich von Hohenstaufen. München 2004. 64–65.

bulláját,¹⁰⁰ amely önálló területiális hatalommal ruházta fel az egyházi fejedelmeket. II. Frigyes olyan felségjogokat engedett át az egyházi főméltóságoknak, mint az adószedés, pénzverés, bíraskodás, vámszedés, várépítés. Nem lehetetlen, hogy a császár legszűkebb környezetéhez tartozó, a birodalmi politikában otthonosan mozgó Hermann von Salza számára egyfajta elérendő célként fogalmazódott meg a birodalmi egyházi fejedelmeknek adott kiváltságokhoz hasonló státusz, nagy önállósággal rendelkező egyházi (szerzetesi) területi hatalom kialakítása a Barcaságban és a Kárpátoktól délre eső, kunoktól elfoglalt földeken. A császárkoronázást követően, 1221. január 9-én III. Honorius ismételt a templomosok és johanniták kiváltságával ruházta fel a Német Lovagrendet, január 18-án pedig megismételte, hogy a lovagok mindenhol kötöttségektől mentesen, szabadon birtokolhatják javaikat.¹⁰¹ 1221. január 21-ei levelében a pápa arról tájékoztatta a keresztény világ főpapjait, hogy a Német Lovagrend rendházai, kolostorerődjei *asylum* joggal rendelkeznek, így azok bármilyen háborgatása az egyház sérelmét jelenti.¹⁰² 1221. február 8-án III. Honorius úgy rendelkezett, hogy a Német Lovagrend a helyi püspökök egyetértése nélkül is megkaphatja a plébániák, egyházi intézmények feletti patrónusi jogot, fennhatóságot.¹⁰³ Egy nappal később azt közölte minden püspökkel, hogy azokat, akik a Német Lovagrendnek kárt okoznak, egyházi kiátkozással fogja sújtani.¹⁰⁴ A pápai okleveleket követően 1221. április 10-én a császár ismételt különös védelmébe vette a Német Lovagrendet („fratres et confratres ipsius sub nostra speciali protectione et defensione recipimus”).¹⁰⁵ II. András 1222. május 7-én kelt okleveléből arra következtethetünk, hogy ezek a pápai és császári intézkedések és kiváltságok még jobban elmérgesítették Magyarországon a helyzetet, olajat öntöttek a tűzre, mert az abban leírtak szerint az előző évben a király haragjában úgy döntött, hogy visszaveszi a lovagoktól a Barcaságot („quia ira nostra eos provocata eo tempore, cum terram sepe dictam eis preceperamus auferri”).¹⁰⁶ Ennek fényében nem meglepő, hogy 1222 első hónapjaiban, az Aranybulla kiadását követően II. András a kiváltságlevél egy-egy példányát a johanniták és a templomosok őrzésére bízta, a Német Lovagrend szóba sem került.¹⁰⁷ Ugyanakkor ez az oklevél arról is tanúskodik,

¹⁰⁰ *Abulafia, D.*: Friedrich II. i. m. 142.; *Pósán László*: Németország a középkorban. Debrecen 2003. 141.

¹⁰¹ CA I. Nr. 38., 49.

¹⁰² CA I. Nr. 48.

¹⁰³ CA I. Nr. 55.

¹⁰⁴ CA I. Nr. 60.

¹⁰⁵ Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum. Tom. I. Ed. Johann Heinrich Hennes. Mainz 1845. (a továbbiakban: CDO I.) Nr. 54.

¹⁰⁶ UGDS I. Nr. 31.

¹⁰⁷ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary I. 1000–1301. Ed. János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney. Bakersfield 1989. 36.

hogy ekkor még sikerült úrrá lenni az ellentéteken, mert II. András visszaadta a lovagoknak birtokaikat, amelyeket korábban elvett tőlük. Ezt minden bizonnyal a Szentszék sikeres közvetítésének eredményeképpen, és politikai megfontolásból tette.¹⁰⁸ Ahogyan az Aranybulla mutatta, a keresztes hadjárat után a király folytatta korábbi, a királyi szerviensek megerősítését célzó politikáját, de ennek sok ellenzője is volt, köztük a trónörökös, a már korábban ifjabb királlyá koronázott Béla herceg.¹⁰⁹ Emiatt András nem akart a nagyhatalmú, külső támogatókkal rendelkező Német Lovagrenddel is konfliktusba keveredni. Azon a napon például, amikor a császár különleges védelmébe vette a lovagokat (1221. április 10.), még 10 másik oklevelet is kiadott számukra.¹¹⁰ Az 1222. évben II. Frigyes 12 kiváltságlevelet adott a lovagrendnek.¹¹¹ Az 1222. május 7-én kiállított magyar oklevél szerint II. András azért döntött úgy, hogy a Barcaságot visszaadja a Német Lovagrendnek, mert a szerzetes lovagok az életüket kockáztatják a pogányokkal vívott harcokban, az ország védelmében („assiduos paganorum patientes insultus [...] pro regno tamquam firmum propugnaculum”).¹¹² Emellett a magyar király további földeket és kiváltságokat is adományozott a lovagrendnek. A királyság határainak jobb védelme céljából, hogy a lovagok jobban ellent tudjanak állni Krisztus ellenségeinek, a kunoknak, kővárak és kőfalú városok építését is engedélyezte („ad munimen regni contra Cumanos castra et urbes lapideas construere eos permisimus, ut et inimicis Christi resistere valeant et persone nostre et heredibus nostris legitime nobis succedentibus ad coronam ad honorem pateant et munimen”).¹¹³ II. András ezzel lényegében tudomásul vette azt a tényt, hogy a Német Lovagrend a Barcaságban már a kezdetektől folytatott kőépítkezéseket is.¹¹⁴ A lovagok barcasági központjában, Marienburgban (Földvár, Feldioara) folytatott régészeti feltárások szerint ugyanis a korábbi földsáncok és gerendafalak megerősítése mellett a várhegy keleti oldalán azonnal egy kőtoronyt kezdtek építeni. A vár további tornyait és kőfalait viszont csak jóval később húzták fel. Ez jól látszik ennél a keleti toronynál, ahol nincs összekötve a torony és a kőfal, azaz

¹⁰⁸ Srodecki, P.: Antemurale i. m. 61.

¹⁰⁹ Glass, H.: Der deutsche Orden im Burzenland i. m. 38–39.; Zsoldos A.: Az Árpádok és alattvalóik i. m. 151.; Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Bp. 1999. 80.

¹¹⁰ Regesta Imperii V. Jüngere Staufer 1198–1272. Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV., Friedrich II., Heinrich (VII.), Conrad IV., Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard 1198–1272. Bd. 1–3. Hrsg. Julius Ficker – Eduard Winkelmann. Innsbruck 1881–1901. (a továbbiakban: RI V.) V. 1. Nr. 1307–1316.

¹¹¹ Hubert Houben: Die Staufer und die Ausbreitung des Deutschen Ordens in Apulien. Historische Zeitschrift 277. (2003) 61–87., itt: 71.

¹¹² UGDS I. Nr. 31.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Pósán L.: A Barcaság népessége i. m. 20.

a torony falai korábban épültek, mint a várfalak.¹¹⁵ A király jóváhagyta a Német Lovagrend eddigi hódításait is, amikor engedélyezte, hogy birtokait a Kárpátoktól délre a Dunáig és a brodnikok földjéig kiterjessze („quae vadit usque ad terminos Prodnicorum et ab indaginibus Almeye in parte altera vadit [...] usque ad Danubium”).¹¹⁶ A legtöbb vélemény – szinte egybehangzóan – a brodnikok földjét Cumania és Bulgária közzé helyezte, valahol a mai Moldova déli részétől Dobrudzsa északi részéig terjedően.¹¹⁷ Az 1222. évi oklevélben II. András részesedést adott a Német Lovagrendnek az erdélyi sóbányászatból és sókereskedelemből, amikor 6-6 szállítóhajót engedélyezett a Maros és az Olt folyókon, továbbá átengedte nekik az Akanának nevezett sóaknát („Concessimus eciam eisdem fratribus quod super fluvium Alt sex naves et super fluvium Mors sex alias naves habeant liberas per totum regnum sales deferentes in descendendo necnon alias res in ascendendo referentes, et salifodinas que akana vocantur sufficientes ad illas duodecim naves libere ubicumque voluerint eisdem concessimus in perpetuum”).¹¹⁸ A székelyek és a vlachok földjein a lovagok vámmentesen közlekedhettek, szállíthatták áruikat („Item concessimus, quod nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum”).¹¹⁹ Pénzügyi vonatkozásban az oklevél megismételte az 1212. évinek a rendelkezéseit,¹²⁰ azaz mentesítette a lovagrendet (és a földjein élőket) a pénzváltók zaklatásaitól, s megtiltotta, hogy területére királyi pénzváltók lépjenek („nullus monetariorum ultra silvas terram eorum intret vel presumat eos in aliquo molestare”).¹²¹ Ugyanakkor II. András határozottan meg is tiltott néhány dolgot a lovagoknak, ami arra utal, hogy az 1222. évi oklevél kiadása előtt azokat megcselekedhették. A magyar király megtiltotta, hogy az engedélye nélkül a Német Lovagrend pénzt verjen („Verumtamen nullam potestatem habeant

¹¹⁵ *Laszlovsky József*–*Soós Zoltán*: A Német Lovagrend és Magyarország. In: Magyarország és a keresztes háborúk i. m. 221–234., itt: 225.; *József Laszlovsky* – *Zoltán Soós*: Historical Monuments of the Teutonic Order in Transylvania. In: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Eds. Zsolt Hunyadi – József Laszlovsky. Bp. 2001. 319–336., itt: 326.

¹¹⁶ UGDS I. Nr. 31.

¹¹⁷ *Roman Hautala*: The Teutonic Knights' Military Confrontation with the Cumans during Their Stay in Transylvania (1211–1225). *Research Annual Golden Horde Civilization* 8. (2015) 80–89., itt: 84.; *Walter Horwath*: Die „terra prodnicorum” der Deutschritter. *Südostdeutsche Forschungen* 3. (1936) 399–401., itt: 400.; *Victor Spinei*: The Cuman bishopric – genesis and evolution. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed. Florin Curta. Leiden–Boston 2008. 413–456., itt: 417.; *Victor Spinei*: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston 2009. 141.

¹¹⁸ UGDS I. Nr. 31.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ UGDS I. Nr. 22.

¹²¹ UGDS I. Nr. 31.

cu²endi quamcumque monetam sine regis licentia speciali”).¹²² A lovagok feltehetően 1220 után próbálkozhattak pénzveréssel, azt követően, hogy II. Frigyes a birodalmi egyházi fejedelmeknek megadta a pénzverési jogot.¹²³ Lilienfeld (Alsó-Ausztria), Kerc (Magyarország) és Egres (Magyarország) cisztercita apátjainak 1225. évi jelentése szerint a Német Lovagrend valóban vert pénzt a Barcaságban,¹²⁴ és ezzel királyi felségjogot sértett.¹²⁵ Az 1222. évi oklevél megtiltotta azt is, hogy a lovagok királyi földekről csábítsanak, toborozzanak a birtokukra telepéseket („de nostris hominibus vel hospitibus terre nostre pertinentibus ad ipsos transmig-raverint”).¹²⁶ Korábban minden bizonnyal ezt gyakran megtették. A nyelvjárási kutatások szerint a barcasági német telepések számottevő része Nagyszeben és Szászrégen vidékéről származott, ahová még a 12. század közepe táján költöztek.¹²⁷ A Német Lovagrendre vonatkozó 1216., 1220. és 1221. évi pápai rendelkezésekkel, vagy a különböző császári privilégiumokkal szemben az 1222. évi adománylevelében II. András egyértelműen leszögezte, hogy a német szerzetes lovagok Magyarországon „különleges királyi oltalom” alatt állnak („sub nostra protectione suscipimus”), azaz megkérdőjelezhetetlenül a korona fennhatósága alá tartoznak.¹²⁸ Ez egyúttal azt üzenete az erdélyi egyháznak és a Vilmos püspök (†1221) utódául megválasztott Reinaldnak, hogy a lovagrendi területek egyházi státusában nem következik be változás, azok továbbra is az erdélyi püspök fennhatósága alá tartoznak. Az 1222. május 7-én kiállított királyi oklevél tanúi között Reinald mint megválasztott, de még nem felszentelt erdélyi püspök minőségében szerepelt. A korábbi nagyváradi prépostot kifejezetten II. András protezsztálásával választotta meg a gyulafehérvári (erdélyi) káptalan püspöknek, mert a kánonjog szerint ezt – Reinald félszemű volt – nem lehetett volna megtenni. A magyar király kérésére a pápa 1222. június 3-án adott felmentést e testi fogyatékoságra, és Reinald jogszerűen elfoglalhatta a püspöki széket.¹²⁹ Az 1222. évi királyi adománylevelet az év végén, 1222. december 19-én III. Honorius pápa is megerősítette,¹³⁰ ahogyan a Német Lovagrend Cseh- és Morvaországban lévő birtokaira vonatkozó, I. Ottokár által kiállított oklevelet is.¹³¹ Ezek a megerősítések összefüggésben lehettek azzal, hogy a pápa mielőbbi keresztes hadjáratra ösztönözte a

¹²² UGDS I. Nr. 31.

¹²³ László Pósán: Die Münzprägung des Deutschen Ordens in Siebenbürgen. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 49. (2013) 73–79., itt: 74.

¹²⁴ UGDS I. Nr. 49.

¹²⁵ Adriányi, G.: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens i. m. 19.

¹²⁶ UGDS I. Nr. 31.

¹²⁷ Glasl, H.: Der Deutsche Orden im Burzenland i. m. 33.

¹²⁸ UGDS I. Nr. 31.

¹²⁹ VMHH I. Nr. 68.

¹³⁰ UGDS I. Nr. 34.

¹³¹ CA I. Nr. 73.

császárt, és ugyanezt szorgalmazta a Német Lovagrend nagymestere is, aki egy újabb, a Stauf hatalom által vezetett hadjárattól rendje további erősödését remélte. Hermann von Salza komoly szerepet játszott az 1222 júniusában megözevgyült II. Frigyes és a jeruzsálemi örököső, Isabelle de Brienne házasságának előkészítésében.¹³²

A Német Lovagrend törekvése az egyházi autonómia kiépítésére

Az új erdélyi püspök, Reinald számára az 1222. évi királyi adománylevél pápai megerősítése egyértelműen azt jelentette, hogy a Barcaság és a lovagrend által meghódított földek az ő egyházi fennhatósága alá tartoznak. Ezt az álláspontot minden bizonnyal a gyakorlatban is igyekezett érvényesíteni, mert a lovagok valamikor 1222 őszén feltehetően emiatt fordultak a pápához azzal a kéréssel – ahogy ezt egy későbbi oklevélből tudjuk –, hogy területeiket és alattvalóikat vegye ki az erdélyi püspök egyházi joghatósága alól.¹³³ A pápai politika erre a kérésre gyorsan, a lovagrendi javaslatnak megfelelően reagált. A Szentszék már 1218. október 1-jén úgy rendelkezett, hogy a Német Lovagrend a keresztény világban mindenhol mentesüljön a püspöki fennhatóság alól, és közvetlenül a pápa alá tartozzon,¹³⁴ így a lovagok kérése nyitott fűlekre talált. Az 1218. évi pápai oklevél még csak magáról a lovagrendről beszélt, alattvalóiról, a földjein lévő plébániákról nem. Az 1223. január 12-én kiadott oklevelében azonban III. Honorius túllépett ezen, és megbízta Tamás egri püspököt, hogy a lovagrend földjére nevezzen ki egy főesperest vagy dékánt, aki mindaddig irányítja az itteni egyházi ügyeket, amíg a szóban forgó területnek nem lesz saját püspöke („quatenus idoneam personam tibi ab ipsis fratribus presentatam vice nostra in archipresbyterum vel decanum preficias [...] donec [...] eis de proprio possit episcopo provideri”).¹³⁵ Egy későbbi, 1223. december 12-én kelt pápai oklevél tanúsága szerint Reinald erdélyi püspök, aki a megörökölt barcasági egyházi állapotokkal sem volt kibékülve,¹³⁶ azonnal tiltakozott ez ellen, és minden lehetséges eszközzel érvényesíteni akarta megyéspüspöki hatalmát. Arra kötelezte a barcasági klerikusokat, hogy vegyenek részt az egyházmegyei zsinaton, és annak ellenére, hogy Vilmos püspök 1213-ban átengedte a Német Lovagrendnek a barcasági német telepesek által fizetett egyházi

¹³² Horst, E.: Friedrich der Staufer i. m. 116–118.; Houben, H.: Kaiser Friedrich II. i. m. 41.; László Pósn: Der Deutsche Ritterorden in der europäischen Politik (1211–1230). *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 12. (2016) 45–56., itt: 49–50.

¹³³ UGDS I. Nr. 35.

¹³⁴ Tabulae Nr. 305.

¹³⁵ UGDS I. Nr. 35.

¹³⁶ Temesváry J.: Erdély középkori püspökei i. m. 26.

tizedet, Reinald azt a maga számára akarta behajtani, a püspöki parancsoknak ellenszegülőket pedig egyházi kiközösítéssel fenyegette meg („in ea tibi iurisdictionem indebitam usurpare contendens, presbyteros et clericos ipsius terrae ad synodum tuam vocas, et tam ab eis quam a laicis decimas et alia episcopalia iura niteris extorquere, in eos si tuae non satisfaciunt voluntati, interdicti et excommunicationis sententias de facto, cum de iure nequeas, proferendo”).¹³⁷ A Szenszék valószínűleg számolt azzal, hogy a Barcaság pápai exemptiójára vonatkozó döntést az erdélyi püspök vagy akár az egész magyar egyház és a király is ellenezni fogja, mert 1223. januárja és februárja folyamán a pápa további okleveleket állított ki a Német Lovagrend védelmében. 1223. január 16-án, négy nappal az egri püspöknek címzett levél után, III. Honorius a keresztény világ minden főpapját utasította, hogy sújtsák egyházi kiközösítéssel mindazokat, akik a lovagrendet gyalázzák, kifosztják, katonai erővel támadják vagy a tagjait foglyul ejtik.¹³⁸ Február 26-án közölte a latin egyház nagyjaival, hogy azokon a helyeken, ahol a Német Lovagrend patrónusi joggal rendelkezik, a területileg illetékes püspökök nem emelhetnek kifogást a lovagok által plébánosnak szánt egyházi személyével kapcsolatban, hanem ellentmondás nélkül kötelesek azt tudomásul venni.¹³⁹ Úgy tűnik, ezek a figyelmeztetések hatástalanok maradtak, mert – a lovagok panaszára – az év végén, 1223. december 12-én a pápa egyértelműen megtiltotta az erdélyi püspöknek, hogy a lovagrendi területek felett egyházi joghatóságát gyakorolja.¹⁴⁰ A következő napon megerősítette, hogy a magyar egyháznak az esztergomi érsek a feje, ezért őt bízta meg azzal, hogy a Barcaság egyházi státusára vonatkozó pápai döntést, amelyet Reinald püspök figyelmen kívül hagyott, végrehajtsa,¹⁴¹ azaz az erdélyi püspök döntéseit érvénytelenítse. Az erdélyi (gyulafehérvári) püspökség viszont a kalocsai érsekséghez tartozott, így a lovagrendi területekkel kapcsolatos egyházzogi viszály messze túlnyúlt az erdélyi egyházmegye határain, az egész magyar egyházat érintette, s ebből következően politikai kérdéssé vált, ami nagymértékben befolyásolta a magyar király és a Német Lovagrend viszonyát.¹⁴² Mivel Reinald II. András támogatásával lett erdélyi püspök, a pápai intézkedések nyomán a király is egyre ellenségesebben tekintett a lovagokra.¹⁴³ De ez a kérdés az egyházi és világi hatalom közötti korabeli vitákat is érintette. A magyar uralkodók álláspontja szerint az ország egyházi viszonyainak szabályozása királyi jog

¹³⁷ UGDS I. Nr. 36.

¹³⁸ CA I. Nr. 81., 83.

¹³⁹ CA I. Nr. 85.

¹⁴⁰ UGDS I. Nr. 36.

¹⁴¹ UGDS I. Nr. 37.

¹⁴² Zimmermann, H.: Der Deutsche Orden i. m. 82.

¹⁴³ Glassl, H.: Der Deutsche Orden im Burzenland i. m. 43.

volt,¹⁴⁴ míg az egyházi reformpolitika a püspökségek alapítását, exemptiók adományozását kizárólagos pápai jognak tekintette.¹⁴⁵ Az egyre jobban elmergesedő helyzetben a Német Lovagrend azt kérte a pápától, hogy a Barcaságot és a kunoktól meghódított földeket vegye Szent Péter tulajdonába („in ius et proprietatem Beati Petri”) és a pápaság különleges védelmébe („sub speciali apostolicae sedis protectione ac defensione”). 1224. április 30-án III. Honorius pápa ennek a kérésnek eleget is tett.¹⁴⁶ Ugyanezen a napon a pápa több levelet is írt. A lovagrend birtokain élőkkel azt közölte, hogy a Szentszék védelme alá kerültek, és egyházi kérdésekben a klerikusok és laikusok egyaránt a kinevezett dékánnak engedelmeskedjenek.¹⁴⁷ A magyarországi főpapokat tájékoztatta arról, hogy a Barcaságot és a Kárpátokon túli, kunoktól elfoglalt földeket a lovagrend kérésére, valamint a szóban forgó, földművelőkben szűkölködő területek gyorsabb benépesítése érdekében az Apostoli Szék védelmébe vette. Az ottani új dékánságot minden püspöki joghatóság alól kivette, így az semmilyen püspöki fennhatóság alá sem tartozik („nullum preter romanum pontificem habeat episcopum vel prelatum”).¹⁴⁸ A pápai uralom elismeréseként a Német Lovagrend évente két márká aranyat volt köteles fizetni a Szentszéknek („in recognitionem autem domini et precepte a sede apostolica libertatis”).¹⁴⁹

A *ius et proprietas Beati Petri* kifejezés a 12–13. században egyfajta jogcímet, jogalapot jelentett a pápaságnak, hogy bizonyos területek felett akár világi főhatalmat is vindikáljon magának, amit az érintett területek évi census fizetésével ismertek el.¹⁵⁰ A balti térségben szintén ezzel a kifejezéssel deklarálta Róma a pápai főhatalmat, amikor az észti vagy a porosz területekkel kapcsolatosan rendelkezett.¹⁵¹ Egyes vidékeken a pápai védelem alá kerülés azt is jelentette, hogy a szóban

¹⁴⁴ Friedrich Martini: Der Deutsche Ritterorden und seine Kolonisten im Burzenland. Ungarn-Jahrbuch 10. (1979) 41–57., itt: 46.; Erdő Péter: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp. 2001. 173–174.

¹⁴⁵ Erdő P.: Egyházjog a középkori Magyarországon i. m. 175–176.; Erdő Péter: Egyházjog. Bp. 2003. 310–311.

¹⁴⁶ UGDS I. Nr. 40.

¹⁴⁷ UGDS I. Nr. 39.

¹⁴⁸ UGDS I. Nr. 41.

¹⁴⁹ UGDS I. Nr. 40.

¹⁵⁰ Johannes Fried: Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11–13. Jh.) Heidelberg 1980. 301.

¹⁵¹ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch. Bd. I. Hrsg. Friedrich Georg von Bunge. Reval–Riga 1852. Nr. 149.; Preußisches Urkundenbuch Bd. I.1. Hrsg. Rudolf Philippi – Carl Peter Woelky. Königsberg 1882. Nr. 108.; Mihkel Mäesalu: Päpstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet: Gründete Wilhelm von Modena in Estland einen „Pufferstaat”? Forschungen zur baltischen Geschichte 6. (2011) 11–30., itt: 22.; Uő: Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung 62. (2013) 3. sz. 472–489., itt: 472., 484.; Sylvain Gouguenheim: Gregor IX., Wilhelm von Modena und die Herrschaftsbildung des Deutschen Ordens (vom kruschwitzer Vertrag zur Bulle von Rieti 1230–1234). In: Die Ritterorden

forgó terület elszakadt, függetlenedett a korábbi világi hatalomtól. Portugália például eredetileg a Kasztíliai-leóni Királyság határőrgrófsága volt, de azt követően, hogy 1143-ban a Szentszék védelme alá került, fokozatosan önállósult, és 1179-től, amikor III. Sándor pápa királyi címmel ruházta fel I. Alfonzot, a pápa főségének elismeréseképpen évi két márka arany cenzust fizetett.¹⁵² Mindezek alapján így az, hogy a Német Lovagrend és területei közvetlenül a Szentszék alá kerültek, a politikai függetlenedés előjátékának volt tekinthető.¹⁵³ A magyar király joggal tarthatott attól, hogy az 1224. áprilisi pápai oklevél a Barcaságnak a Magyar Királyságból történő kiszakítását készíti elő, éppúgy, ahogyan az előző évszázadban Portugália esetében is történt, ezért – a pápai oklevelek tanúsága szerint – 1225-ben fegyveres erővel űzte ki a Német Lovagrendet Erdélyből és a kunoktól elfoglalt havasalföldi területekről.¹⁵⁴ A Barcaság Róma által deklarált *ius et proprietatis Beati Petri* státusa mellett az 1222. évi királyi adománylevelében kifogásolt kérdések is újból napirendre kerültek. A források szerint a király határozott tiltása ellenére a lovagok saját pénzt vertek, és ezzel uralkodói felségjogot sértettek, és azzal sem hagytak fel, hogy a királyi földeken is toboroztak telepeseiket a maguk birtokára.

A Német Lovagrend kiűzése Erdélyből

III. Honorius 1225. június 12-ei levele szerint II. András nagyszámú lovas és gyalogos sereggel meg szállta a Német Lovagrend területét, és ott 1000 márkánál is nagyobb kárt okozott. Azt a várat, amelyet a lovagok a hegyeken túl (azaz kun földeken) építettek, megostromolta, és a harcokban több szerzetes lovag is életét vesztette, mások megsebesültek vagy fogságba estek.¹⁵⁵ A magyar király katonai fellépése figyelmen kívül hagyta azt az 1221. január 21-ei pápai kiváltságlevelet, amely asylum joggal ruházta

als Träger der Herrschaft. Territorien, Grundbesitz und Kirche. Hrsg. Roman Czaja – Jürgen Sarnowsky – Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 16. (2007) 87–103., itt: 90–91., 95.

¹⁵² Carl Erdmann: Papsttum und Portugal im 12. Jahrhundert. Berlin 1928. 10–12.; Ingo Fleisch: Rom und Iberische Halbinsel: das Personal der päpstlichen Legationen und Gesandtschaften im 12. Jahrhundert. In: Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III. Hrsg. Jochen Johrendt – Harald Müller. Berlin–New York 2008. 135–190., itt: 138.; José Hermano Saraiva: Portugália rövid története. Bp. 2010. 36.; Pósán László: Az Ibériai-félsziget államai. In: Európa az érett és a kései középkorban (11–15. század). Szerk. Angi János et al. Debrecen 2001. 233–241., itt: 234.; Rudolf Schieffer: Die Reichweite päpstlicher Entscheidungen nach der papstgeschichtlichen Wende. In: Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns. Legaten – delegierte Richter – Grenzen. Hrsg. Klaus Herbers – Fernando López Alsina – Frank Engel. Berlin–Boston 2013. 13–27., itt: 22.

¹⁵³ Papacostea, S.: Terra Borza et ultra montes nivium i. m. 34.

¹⁵⁴ UGDS I. Nr. 44., 45., 46., 48., 49., 51., 54.

¹⁵⁵ UGDS I. Nr. 45.

fel a Német Lovagrend rendházait,¹⁵⁶ így a Barcaságban és a Kárpátokon túl épített várakat is. 1221. február 9-ei oklevelében III. Honorius egyházi kiátkozással fenyegette meg azokat, akik a Német Lovagrendnek kárt okoznak,¹⁵⁷ de amikor a magyar király 1225-ben katonai erővel benyomult a lovagrendi területekre, és az ottani várak erőszakos megszállásával nyilvánvalóan megsértette azok asylum jogát, a Szentszék mégsem nyúlt az egyházi kiátkozás eszközéhez. Úgy tűnik, a pápai udvart meglepte II. András gyors és határozott fellépése, és a megegyezés, megbékélés reményében nem is akart azonnal a legerőteljesebb egyházi szankció eszközéhez nyúlni. Az a tény, hogy 1225 után Róma számos alkalommal kérte a magyar uralkodókat a Német Lovagrend visszahívására és az erdélyi adomány visszaadására, azt bizonyítja, hogy a pápaság bízott a konfliktus megnyugtató megoldásában. Ezt erősíti III. Honorius már említett, 1225. július 12-ei levele is, amelyben nem a királyt tette felelőssé a lovagrendi területek katonai megszállásáért, hanem annak gonosz tanácsadóit („tu quorundam malignorum instinctu terram ipsam in grandi et gravi equitum et peditum multitudine intravisti”).¹⁵⁸ Ugyanezen a napon a pápa három cisztercita apátból álló vizsgálóbizottságot állított fel a magyar király és a Német Lovagrend közötti viszály okainak feltárására,¹⁵⁹ és egy legátust küldött Magyarországra.¹⁶⁰ 1225. szeptember 1-jén megbízta a váradi és a győri püspököket, akiket II. András küldött Rómába tárgyalni, hogy közvetítsenek a felek között.¹⁶¹ Ez arra utal, hogy az uralkodó a katonai akcióval szinte egy időben már elküldte a követeit a Szentszékhez, hogy elkerülje a legsúlyosabb egyházi büntetés kiszabását. III. Honorius 1226. február 17-én a Német Lovagrend ügyében több levelet is írt a magyar királynak, a veszprémi és gyulafehérvári (erdélyi) püspököknek, és Jolánta királynénak.¹⁶² III. Honorius utóda, IX. Gergely pápa (1227–1241) szintén fontosnak tartotta, hogy a Német Lovagrend visszakapja barcasági birtokait. 1231. április 26-án a trónörökös Bélának és a királynak is írt a lovagok érdekében,¹⁶³ s ezzel párhuzamosan megerősítette a II. András által tett 1211. és 1212. évi adományleveleket.¹⁶⁴ 1232. augusztus 31-én a pápa Jakob de Palesztrina személyében egy bíborost küldött Magyarországra, hogy újból megvizsgálja a király, az erdélyi püspök és a Német Lovagrend közötti viszály okait.¹⁶⁵ 1233. március 30-án ismételten megbízta a bíborost, hogy járjon el a magyar uralkodónál a lovagok érdekében, és határozottan

¹⁵⁶ CA I. Nr. 48.

¹⁵⁷ CA I. Nr. 60.

¹⁵⁸ UGDS I. Nr. 45.

¹⁵⁹ UGDS I. Nr. 46.

¹⁶⁰ UGDS I. Nr. 47.

¹⁶¹ UGDS I. Nr. 49.

¹⁶² UGDS I. Nr. 53., 54., 55.

¹⁶³ UGDS I. Nr. 59., 61.

¹⁶⁴ UGDS I. Nr. 60.

¹⁶⁵ UGDS I. Nr. 65.

megtiltotta, hogy exkommunikációval vagy interdictummal fenyegetse meg a királyt („proviso ne in terram ipsius regis excommunicationis vel interdicti sententiam proferas”).¹⁶⁶ Közel három hónappal azt követően, hogy IX. Gergely pápa 1234. augusztus 3-án Rietiben kelt oklevelében a Szentszék tulajdonába vette mindazon földeket, amelyeket a Német Lovagrend Poroszországban meghódított, vagy a jövőben fog meghódítani, és a pápai fennhatóság elismeréseképpen a lovagok évi adót fizetnek Rómának,¹⁶⁷ Gergely pápa megbízta Berthold aquileiai pátriárkát, II. András király korábbi sógorát, valamint Róbert esztergomi érseket, hogy emeljenek szót a német keresztes lovagok érdekében.¹⁶⁸ II. András utóda, IV. Béla csak a tatárjárás után, 1244-ben mutatott hajlandóságot arra, hogy a Német Lovagrendet némi birtokadománnyal kárpótolja. Erdélytől (és a Barcaságtól) távol, Észak-Magyarországon, a nyitrai várhoz tartozó Keztelen és Suk, valamint a szolagyőri várhoz tartozó Zela földet kívánta a lovagoknak adományozni.¹⁶⁹ Ezzel azonban sem a pápa, sem a lovagrend nem volt elégedett, és 1245. május 14-én IV. Ince pápa (1243–1254), valamint a lyoni zsinat felszólította IV. Bélát, hogy adja vissza a Német Lovagrendnek a Barcaságot és a Kárpátokon túli területeket.¹⁷⁰ A magyar király azonban a német lovagok helyett a johannitákat támogatta. 1247-ben a déli határoknál nekik adományozta a Szörénységet, de pontosan rögzítette a szerzetes lovagok jogait és kötelezettségeit. Úgy tűnik, Béla tanult az apja és a Német Lovagrend konfliktusából, mert előírta, hogy a johanniták katonai kötelezettséggel és hűséggel tartoznak a koronának, kötelesek tiszteletben tartani a korona kizárólagos pénzverési jogát, a szörénységi adomány pedig nem kerülhet egyházi exemptio alá.¹⁷¹ A Német Lovagrend még a 13. század második felében is fenntartotta igényét a barcasági területekre. Az 1273-ban német uralkodóvá választott Habsburg Rudolfal kétszer is megerősíttette II. András 1222. évi adománylevelét.¹⁷² 1278-ban a Magyarországra készülő, Bécsben tartózkodó pápai legátustól, Fülöp fermói püspöktől azt kérte, hogy a Szentszék nevében erősítse meg az 1211. és 1212. évi Barcaságra vonatkozó királyi diplomákat, valamint pápai oltalom alá vevő és a Barcaság s a Kárpátokon túli területek visszaadására felszólító pápai okleveleket.¹⁷³

¹⁶⁶ Regesta Historico-Diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. Pars II: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Hrsg. Erich Joachim – Walther Hubatsch. Göttingen 1949. (a továbbiakban: Regesta II.) Nr. 4242.; Az oklevelet közli *Zimmermann, H.*: Der Deutsche Orden i. m. 204–205. Nr. XXIX.

¹⁶⁷ PUB I, 1. Nr. 108.

¹⁶⁸ UGDS I. Nr. 68.

¹⁶⁹ Az oklevelet közli *Zimmermann, H.*: Der Deutsche Orden i. m. 208–209. Nr. XXXI.; *Basa István*: A Barcaság lovagjai: a Német Lovagrend. Belvedere 7. (1995) 3–4. sz. 16–17.

¹⁷⁰ Regesta II. Nr. 4284.; *Adolf Armbruster*: Nachspiel zur Geschichte des Deutschen Ordens im Burzenland. Revue Roumaine d'Histoire 18. (1979) 277–287., itt: 286–287.

¹⁷¹ UGDS I. Nr. 82.

¹⁷² UGDS I. Nr. 91., 196.

¹⁷³ UGDS I. Nr. 188.

A Német Lovagrend bécsi komtúrja még a 14. század első negyedében is igyekezett fenntartani az igényt a Barcaságra, és kérésére az akkori esztergomi érsek, Tamás (1305–1321) megerősítette a lovagoknak szóló egykori, 1222. évi királyi adománylevelet.¹⁷⁴ Az a tény, hogy a Szentszék a magyar király erőszakos fellépése (1225) ellenére sem nyúlt a kiátkozás eszközéhez, valamint a johannitáknak (tehát szintén egy szerzetes lovagrendnek) adott 1247. évi kiváltságlevél előírásai egyaránt azt sejtetik, hogy a Német Lovagrend valóban uralkodói felségjogokat sértett, amelyek szankcionálása a világi, nem pedig az egyházi jog hatálya alá tartozott. Számos szerző véli úgy, hogy az 1211. és 1222. évi adománylevelekben foglalt barcasági és Kárpátokon túli területekre, illetve a pápai védelem alá vételre alapozva egy önálló lovagrendi területi hatalom létrejötte kezdett körvonalazódni, ezért lépett fel II. András katonai erővel.¹⁷⁵ A Német Lovagrend kiűzésének és ehhez kapcsolódóan a visszafogott pápai reakciónak lehetett egy másik oka is: a kun misszió kérdése. A forrásokban csak a lovagoknak a kunokkal szembeni katonai sikereiről olvashatunk, de arról, hogy a pogányok megtérítésén fáradoztak volna, nem.¹⁷⁶ Az 1216-ban III. Honorius jóváhagyásával hivatalosan létrejött domonkos rend a kezdetektől a kereszténység terjesztését, az eretnekek és pogányok megtérítését jelölte meg fő feladatául, és az alapító Domonkos a kunok közötti missziót az első feladatok egyikének jelölte meg. Ő maga már 1206-ban, amikor Rómában járt, szorgalmazta a pápánál a kunok megtérítését.¹⁷⁷ A magyarországi domonkos rendtartomány megszervezése az 1221-ben, Bolognában megtartott második általános rendi káptalant követően kezdődött el. A feladattal megbízott szerzeteseket Paulus Hungarus, a bolognai egyetem korábbi tanára vezette.¹⁷⁸ Az természetesen nem zárható ki, hogy a Kárpátokon kívüli területeken a német szerzetes lovagok katonai kíséretet adtak a fennhatóságuk alatt álló klerikusok missziós tevékenységéhez, vagy akár az első domonkos-rendi próbálkozáshoz 1223 vagy 1224 táján. Az első térítési kísérlet sikertelensége összefügghetett azzal, hogy a térítők a kunok által

¹⁷⁴ UGDS I. Nr. 351.

¹⁷⁵ *Adrianyi, G.*: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens i. m. 18.; *Alain Demurger*: Die Ritter des Herrn. Geschichte der geistlichen Ritterorden. München 2003. 77.; *Glassl, H.*: Der Deutsche Orden im Burzenland i. m. 45.; *Ernst Hering*: Der Deutsche Ritterorden. Leipzig 1943. 77.; *Papacostea, S.*: Terra Borza i. m. 34.; *Hugo Weczerka*: Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau. Von seinen Anfängen bis zu seinen Untergang (13.–18. Jahrhundert). München 1960. 68.; *Walter Hubatsch*: Die Staatsbildung des Deutschen Ordens. In: Preußenland und Deutscher Orden – Festschrift für Kurt Forsteruter. Würzburg 1958. 127–152., itt: 139.

¹⁷⁶ *Kovács Sz.*: A kunok története i. m. 244.; *Uő*: A kunok és a kereszténység i. m. 118.

¹⁷⁷ *Spinei, V.*: The Cuman Bishopric-Genesis i. m. 414.

¹⁷⁸ *Zágorbidi Czigány Balázs*: A Domonkos Rend meglepedése Magyarországon. In: A Szent Domonkos Rend és a kunok. Szerk. Barna Gábor. Szeged 2016. 105–114., itt: 105.; *Szovák Kornél*: A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában. In: A Szent Domonkos Rend és a kunok i. m. 115–126., itt: 115.; *Kertész Balázs*: A koldulórendek meglepedése az „ország közepén”. In: Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban. Szerk. Csurgai Horváth József. Székesfehérvár 2017. 9–31., itt: 10.

ellenségnek tekintett német keresztes lovagok kíséretében jelentek meg.¹⁷⁹ Ugyanakkor 1223 után, amikor a kun–rusz szövetség a Kalka folyó melletti csatában súlyos vereséget szenvedett a mongoloktól, a Kárpátokhoz közelebb fekvő szállásterületeken élők körében megnőtt a hajlandóság a kereszténység felvételére, hogy támogatókat szerezzenek a mongol veszéllyel szemben.¹⁸⁰ A Német Lovagrend meghódítandó ellenségként tekintett a kunokra, akiknek a földjeire támaszkodva önálló szerzetesi területiális hatalmat tud kiépíteni, a magyar királyi udvarban viszont a békés térítést szorgalmazó elképzelés nyert teret. Ez utóbbi ugyanis egyértelműen a korona hatalmát erősítette, mert a keresztény térítés a középkorban szoros kapcsolatban állt a területi befolyás növelésével.¹⁸¹ A Német Lovagrend kiűzését követő történések nagyon gyorsan visszagazolták a katonai hódítás helyett a kunok békés megtérítése mellett állást foglaló politika helyességét. 1227-ben egy Barc (Bejbarsz) nevű kun vezér és fia, Membrok mintegy 15 000 főnyi népükkel a domonkos térítőknél köszönhetően felvették a kereszténységet.¹⁸² A következő évben Róbert esztergomi érsek, *Cumania* és a vele szomszédos brodníkok földjének legátusa a magyarországi domonkos rendtartomány vezetőjét, Theodorich apátot a kunok első püspökévé szentelte, akinek a dél-moldvai Milkó (Milcow, Milkovia) lett a székhelye.¹⁸³ Az a tény, hogy a Német Lovagrend kiűzése után a pápa a magyar egyház fejét, az esztergomi érseket a kunok megtérítéséért felelős legátusnak bízta meg, azt bizonyítja, hogy a kereszténység terjesztésének ügyét Róma fontosabbnak tartotta, mint a Német Lovagrendnek tett adományok visszavételét. Azzal, hogy a magyar korona aktív támogatásának köszönhetően a kunok rövid időn belül tömegesen hajtották a fejüket a keresztség alá, II. András a katolikus hit legfőbb terjesztőjévé vált, akinek az esetleges egyházi kiátkozását a lovagrenddel szembeni erőszakos fellépése sem indokolta volna. A kun térítésekben játszott magyar szerep olyan erős politikai és vallási legitimációt adott a királynak, amelynek birtokában a nagyhatalmú támogatókkal rendelkező Német Lovagrend katonai kiűzésére is vállalkozhatott.

Az 1225. szeptember 1-jén kelt pápai oklevél szerint olyannak tartották ekkor a Német Lovagrendet Magyarországon „mint tűz az ölben, egér a

¹⁷⁹ Kovács Sz.: A kunok és a kereszténység i. m. 119.

¹⁸⁰ A Kalka melletti csatáról legújabban lásd *Font Márta: A Kalka menti csata (1223)*. In: *Elfeledett háborúk. Középkori csaták és várostromok (6–16. század)*. Szerk. Pósán László – Veszprémy László. Bp. 2016. 45–64., itt: 60.

¹⁸¹ Szovák K.: A kun misszió helye és szerepe i. m. 115–126., itt: 117.

¹⁸² Emil Fischer: *Die Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien*. Hermannstadt 1911. 102.; Szovák K.: A kun misszió helye i. m. 118.; Juliane Schiel: *Mongolensturm und Fall Konstantinopels. Dominikanische Erzählungen im diachronen Vergleich*. Berlin 2011. 62.

¹⁸³ Kovács Sz.: A kunok és a kereszténység i. m. 122–123.; Zimmermann, H.: *Der Deutsche Orden* i. m. 119.; Bitay Ádám: A moldvai magyarság. Erdélyi irodalmi szemle 3. (1926) 2. sz. 129–151., itt: 131.; Ursprung, D.: Die Walachei als historische Region i. m. 810.; Makkai László: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen 1936.; Budai Dániel: A milkói püspökség. *Studia Vincentiana* 2. (2014) 9–18.

tarisznában, kígyó a kebelben” („ignis in sinu, mus in pera, et serpens in gremio”).¹⁸⁴ II. András katonai fellépése mellett ez a megfogalmazás is jól érzékelteti, hogy milyen erős ellenérzés alakult ki a magyar világi és egyházi vezető rétegben a lovagrenddel kapcsolatosan, és mindennél jobban kifejezi a konfliktus súlyát, mert egy pápai exemptio alatt álló szerzetes lovagrendre vonatkozóan ez a hasonlat meglepően durva és erős volt. A *mus in pera, serpens in gremio, ignis in sinu* kifejezést a 13. század elején III. Ince pápa tette ismertté a nyugati világban „*Etsi Judaeos*” kezdetű bullájával (1205), és ezzel érzékeltette a zsidók hálátlanságát és gonoszságát a keresztények irántuk tanúsított türelméért.¹⁸⁵ A zsidókkal (és minden más vallásúval) szembeni ellenérzés, gyűlölet a 11. században kezdődött egyházi reformmozgalom és a keresztes lelkesedés nyomán felerősödött vallásosság, vallási fanatizmus¹⁸⁶ következménye volt. Sokan már a 12. században úgy vélték, hogy a kereszténység érdekében előbb a zsidókkal szemben kell fellépni, mert ők Krisztus gyilkosai, akik alázatosságot színlelnek, képmutató módon a keresztények között élnek, laknak, de titokban ártalmukra vannak.¹⁸⁷ Néhány tartományi zsinaton (Rouen 1074., Esztergom 1114.) és a III. lateráni zsinaton (1179) már születtek különböző határozatok a zsidókkal szemben.¹⁸⁸ A pénzkölcsönzés és kamatszedés tovább erősítette a zsidókkal szembeni negatív képet, és a 12–13. század fordulójára a zsidóellenesség összefonódott a keresztes lelkesültséggel, az egyházi reformmozgalommal és az uzsorával szembeni kritikával.¹⁸⁹ Petrus Venerabilis, a kor egyik nagy egyházi

¹⁸⁴ UGDS I. Nr. 49.

¹⁸⁵ *Rerum gallicarum et francicarum scriptores XIX.* Ed. Pierre-Claude-François Daunon. Paris 1883. 478.; *Simon Grayzel: The Church and the Jews in the XIIIth Century I.* New York 1966. 114.; *Diego Quaglioni: Das Inquisitionsverfahren gegen die Juden von Trient (1475–1478).* In: *Ritualmord. Legenden in der europäischen Geschichte.* Hrsg. Susanna Buttaroni – Stanisław Musiał. Wien–Köln–Weimar 2003. 112.; *Rebecca Rist: Popes and Jews 1095–1291.* Oxford 2016. 264.

¹⁸⁶ *Herbert Grundmann: Religiöse Bewegungen im Mittelalter.* Darmstadt 1961. 13–18.; *Johannes Fried: Das Mittelalter. Geschichte und Kultur.* München 2008. 164–185.; *Pósán László: Az univerzalizmus eszménye a középkori Európában.* In: *Nemzetállam – szuverenitás – integráció. Tanulmányok az integráció témaköréből.* Szerk. Hülvely István – Pallai László. Debrecen 2001. 39–54., itt: 47–48.

¹⁸⁷ *Jonathan Riley-Smith: The First Crusade and the Persecution of the Jews.* In: *Persecution and Toleration.* Ed. William J. Sheils. Oxford 1984. 51–72.; *Vera Milde: „si entrinnen alle scentlichen dannen”. Christlich-jüdischer Disput in der Silvesterlegende der „Kaiserchronik”.* In: *Juden in der deutschen Literatur des Mittelalters. Religiöse Konzepte – Feinbilder – Rechtfertigungen.* Hrsg. Ursula Schulze. Tübingen 2002. 17–22.; A témáról összefoglalóan lásd *Hans Liebeschütz: Synagoge und Ecclesia. Religionsgeschichtliche Studien über die Auseinandersetzung der Kirche mit dem Judentum im Hochmittelalter.* Heidelberg 1983.

¹⁸⁸ *Hans-Jürgen Becker: Die Stellung des kanonischen Rechts zu den Andersgläubigen. Heiden, Juden und Ketzler.* In: *Wechselseitige Wahrnehmung der Religionen im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit I. Konzeptionelle Grundfragen und Fallstudien (Heiden, Barbaren, Juden).* Hrsg. Ludger Grenzmann et al. Berlin–New York 2009. 101–124.

¹⁸⁹ *John T. Noonan: The Scholastic Analysis of Usury.* Cambridge (USA) 1957. 17–20.; *Christoph Cluse: Zum Zusammenhang von Wuchervorwurf und Judenvertreibung im 13. Jahrhundert.* In:

tekintélye szerint a zsidók megingathatatlan makacssággal állnak ellen a keresztény tanok megismerésének és elfogadásának, márpedig az egyház tanításainak elutasítása lényegében eretnokség. Úgy vélte, hogy a zsidók és az eretnekek egyébként is nagyon közel állnak egymáshoz, mert mindkettőre jellemző a hazudozás (*mendacitas*), az eltévelyedés (*error*), viszont az álnokság, képmutatás (*perfidia*) csak a zsidók sajátossága.¹⁹⁰ Ezeket a tartalmakat már az ókorban is (Cicero, Petronius) leggyakrabban a kígyó hasonlattal fejezték ki, és ekkor fogalmazódott meg az, hogy a kebelre ölelt kígyó, az ölben izzó tűz és az egér a tarisznyában a vendéglátó gazda veszedelme („suosque hospites male remunerant serpens in sinu, ignis in gremio, mus in pera”).¹⁹¹ A kígyó az álnokság és veszedelem jelképe volt, az egér elsősorban a képmutatást, aljasságot, károkozást szimbolizálta, a tűz pedig a megzabolázhatatlan, pusztító szenvedélyt, ösztönöket. Keresztelő Szent János vagy Máté evangéliuma a képmutatókra használta a kígyó hasonlatot.¹⁹² Az 1215. évi IV. lateráni zsinat örökös szolgaságra (*perpetua servitus*) ítélte a zsidókat, mert olyan kártékonyak és veszélyesek a keresztények számára, mint „egér a tarisznyában, kígyó a kebelben, tűz az ölben”.¹⁹³ Azzal, hogy egy évtizeddel a zsinat után Magyarországon a legelítélőbb, zsidókra vonatkozó kifejezéssel írták le a Német Lovagrendről kialakult véleményt, nemcsak azt kívánták közölni, hogy a lovagok rút hálátlansággal fizettek korábbi jótevőiknek, hanem azt is deklarálták, hogy nincs visszaút, a kiűzetés Erdélyből végleges. Amikor II. András udvarában az egyház ellenségeire vonatkozó formulával illették a Szentszék által támogatott lovagokat, világos üzenetet küldtek Rómába arról, miképpen vélekednek a *ius et proprietates Beati Petri*-ről és a pápaságnak a királyság integritását is érintő hatalmi törekvéseiről. Az *ignis in sinu, mus in pera, serpens in gremio* kifejezéssel a király és a magyar főpapok lényegében azzal vádolták meg a Német Lovagrendet, hogy a kereszténység ellensége. Ezzel megelőzték azt, hogy a pápa egyházi kiátkozással sújtsa az országot, mert egy ilyen vádat, ha az egyházi szervezettel szemben fogalmazódott meg, alaposan ki kellett vizsgálni. Azok a pápai oklevelek, amelyek különböző főpapokat bíztak meg azzal, hogy közvetítsenek a felek között, illetve vizsgálják meg a konfliktus okait,¹⁹⁴ a magyar részről megfogalmazott

Judenvertreibung in Mittelalter und früher Neuzeit. Hrsg. Friedhelm Burgard – Alfred Haverkamp – Gerd Meutgen. Hannover 1999. 137–144., itt: 144.

¹⁹⁰ Alexander Patschovsky: Feinbilder der Kirche: Juden und Ketzer im Vergleich (11.–13. Jahrhundert). In: Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge. Hrsg. Alfred Haverkamp. Sigmaringen 1999. 328–357., itt: 335–357.

¹⁹¹ Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters X. Hrsg. von Kuratorium Singer der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften. Berlin–New York 2000. 129–130.

¹⁹² Sibylle Hallik: Sententia und proverbium. Begriffsgeschichte und Texttheorie in Antike und Mittelalter. Köln–Weimar–Wien 2007. 417–418.

¹⁹³ Quaglion, D.: Das Inquisitionsverfahren gegen die Juden i. m. 112.

¹⁹⁴ UGDS I. Nr. 46., 47., 49., 53., 65.; Regesta II. Nr. 4242.

súlyos állítások kivizsgálásának szándékát is mutatták. Erre utalnak III. Honorius és IX. Gergely 1226. június 27-én és 1227. február 1-jén kiadott oklevelei is, amelyek megtiltották a főpapoknak, hogy a Szentszék közvetlen fennhatósága alatt álló Német Lovagrendet Róma felszólítása nélkül egyházi kiátkozással sújtsák.¹⁹⁵ Nem lehetetlen, hogy ezekre az oklevelekre éppen a Német Lovagrendre vonatkozó keresztényellenes magyar vádak kivizsgálása miatt volt szükség. A III. Ince pápa által használt kifejezés oly mértékben beívódott a keresztény Európa köztudatába, hogy még a 16. század elején is gyakran visszaköszönt a prédikációkban.¹⁹⁶ A konfliktus végén, amikor II. András kiűzte a Német Lovagrendet Erdélyből, a Barcaság egyházi hovatartozásának kérdése miatt legharciasabb Reinald erdélyi püspök aligha érezhette magát győztesnek, mert a barcasági egyház, élén a lovagrend idején kinevezett dékánnal, megtartotta függetlenségét Gyulafehérvártól és a püspöktől.¹⁹⁷

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TEUTONIC ORDER AND THE BISHOPS OF TRANSYLVANIA IN BURZENLAND (1211–1225)

by László Pósn

SUMMARY

The article surveys the relationship between the Teutonic Order and the bishops of Transylvania from the arrival of the former knights to Burzenland in 1211 to their expulsion in 1225. While the activities of the Order initially elicited praise from the king of Hungary and Bishop Vilmos (William) of Transylvania, relations later cooled. The main reason for this may have been the Pope's likening of the Teutonic Order in 1216 to the Templars and the Hospitallers, who at that time already enjoyed a papal exemption, probably increasing the anxiety of the Bishop of Transylvania. This tension was further increased in 1223 when Pope Honorius authorized the Bishop of Eger to appoint a dean for Burzenland, thereby detaching the lands of the Teutonic Order from the diocese of Transylvania, a move which the new bishop, Rainaldus, protested with all possible means. Despite this, the canonical dispute over the Burzenland flowed across the borders of the bishopric of Transylvania, and gradually encompassed the entire Hungarian church. The decision of 1224, whereby the papacy took the Order's lands into the property of Saint Peter (in ius et proprietatem Beati Petri) and the special protection of the Holy See (sub speciali apostolicae sedis protectione ac defensione), was one of the main reasons for the expulsion of the Order by King András (Andrew) II after 1225.

¹⁹⁵ CA I. Nr. 104., 107.

¹⁹⁶ *Hans-Martin Kirm*: Das Bild vom Juden im Deutschland des frühen 16. Jahrhunderts: dargestellt an den Schriften Johannes Pfefferkorns. Tübingen 1989. 183.

¹⁹⁷ *Zimmermann, H.*: Der Deutsche Orden i. m. 82.

Sudár Balázs

A TURBÁNOS MORVÁK ESETE A KORAI MAGYAR SZÁLLÁSOKKAL

A Hudūd al-álam és a magyar őstörténet

A magyar őstörténet honfoglalás előtti szakaszának maroknyi forrását megannyi értelmezési nehézség terheli. Márpedig az, hogy egy-egy – akár egészen rövidke – forráshelyet hogyan értelmezünk, alapjaiban rendezheti át a magyarok vándorlásáról alkotott képünket. Tanulmányom első felét is egy efféle, egészen kicsinek tűnő – a magyarokkal közvetlenül össze nem függő – probléma ihlette. Ennek bemutatása után az elemzés eredményeinek ismeretében térek majd rá a tanulmányok magyar őstörténeti vonatkozásaira.

Morvák a Fekete-tengernél

Gardízi, 11. századi perzsa földrajzíró művének magyarokról szóló fejezetében olvasható egy leírás a morvákról, amelynek több furcsaságát e különös megjegyzésekkel tetézi meg a szerző: a morvák ruházata „emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll”, ráadásul „áruforgalmuk java részét az arabokkal bonyolítják”.¹ Morvák turbánban? Északnyugati szomszédainkról nem éppen ez a kép él a fejünkben. Szokás a kérdést annyival elintézni, hogy ez egy általánosítás, így nincs sem jelentősége, sem valóságtartalma.² Tudjuk, hogy turbánszerű fejedőket nemcsak a muszlimok viseltek, hanem például a bizánciak is. Ha azonban ez a viseleti elem annyira általános lenne, akkor Gardízi nem csodálkozna rá a tényre, azaz valamiért mégis fontosnak tartotta kiemelni azt. Vajon miért?

Gardízi munkája részben Dzsahhání elveszett földrajzi leírására támaszkodik, a szöveghagyomány legbővebb, legtöbb részletet megőrző csoportjába tartozik.³ Máshol azonban – egy kivétellel – a morvák ezen leírása hiányzik, ezért kérdéses, hogy megvolt-e egyáltalán Dzsahhánínál, vagy szerzőnk máshonnan gyűjtötte be. (Gardízi a jelek szerint maga nem nagyon utazott, a leírást aligha ihlették

¹ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1995. 36–37. (A továbbiakban: HKÍF.)

² *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról: a Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete. Bp. 2005. 217.; *Hudud al-‘Álam* (The Regions of the World): A Persian Geography 372 A.H.–982 A.D. Ed. Vladimír Minorsky. London 1937. 442. (A továbbiakban: *Hudūd*–Minorsky.)

³ Gardízi helyét a Dzsahhání-hagyományban lásd *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 20–33.

személyes tapasztalatok.) Egyetlen hasonló szöveghellyel találkozunk, egy ismeretlen szerző *Hudūd al-ālam* című munkájában:

„A morvák országa. Keletre tőle néhány hegy és a kazár besenyők egy része van. Délre tőle a kazár besenyők egy része és a Gürz-tenger egy része van. Nyugatra a Gürz tenger egy része és Belső Bulgár (*bulgár-i enderúnt*). Északra Belső Bulgár egy része és a Vunundur-hegyek. Ezek az emberek keresztények, és két nyelven beszélnek: arabul (*tázi*) és görögül (*rúmi*). Ruhájuk az arabok ruhája. Barátságban vannak a görögökkel (*rúm*) és a törökökkel (*turk*). Jurtáik (*kubbe*) és sátraik (*hargáh*) vannak.”⁴

E mű 70 évvel Gardízié előtt, 982–983-ban íródott, szintén Horászában (a mai Észak-Afganisztán területén) perzsául, amely nyelven Gardízi is alkotott. A szöveg szerzője szintén használta Dzsahhánít,⁵ de jóval kevésbé támaszkodott rá: a mű szerkezete, megformálása, információs tartalma is erősen különbözik a hagyomány többi tagjától. Viszont ott van benne a fent olvasható morva fejezet, amely Gardíziéhoz hasonló információkat tartalmaz, és még tovább feszíti a húrt: szerinte a morvák arabul és görögül beszélnek. E mellbevágó megállapítás súlyának csökkentésére egyes kutatók az *arab* szó *garb* (nyugat)-ra való javításával kísérleteztek, vagy a morvák – netán a morva liturgia – kétnyelvűségéért próbálták magyarázni a helyet. A munka rendkívül alaposan dolgozó kiadója, Vladimir Minorsky pedig egyenesen tévedésnek minősítette az egész szövegrészt.⁶ Közelíthetünk azonban a kérdéshez másképpen is: bizonyos-e, hogy a morvaországi morvákról van szó az idézett helyeken?⁷ A kérdés számunkra már csak azért

⁴ Hudūd al-Ālam min al-Mashriq ilá l-Maghrib. Ed. M. Sotude. Tehran 1340 [1962]. 190. (A továbbiakban: Hudūd–Sotude.); Hudūd–Minorsky 160.

⁵ Szókás a *Hudūd al-ālam*ot a Dzsahhánít-hagyomány részének tekinteni, így kezelte már Magyarországon Czeglédi Károly is 1945-ben. Lásd *Czeglédi Károly: A IX. századi magyar történelem fő kérdései*. In: *Uő: Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Schütz Ödön. Bp. 1985. 38. Lásd még uo. 62. Györffy György kimondatlanul is a Dzsahhánít-hagyomány kései kivonatának vagy kompilációjának tekintette. Lásd *Györffy György: Kurszán és Kurszán vára: a magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története*. Budapest Régiségei 16. (1955) 10. Ide sorolta Zimonyi István is, lásd *Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 21.*, *Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzi, Hudūd al-Ālam, al-Bakrī und al-Marvazī)*. Wiesbaden 2001. Velük szemben Harmatta János 1998-ban a forrás fontosságát hangsúlyozta. Lásd *Harmatta János: A honfoglalás mai szemmel*. Magyar Nyelv 94. (1998) 2. sz. 135.; Közli: Hudūd–Minorsky 219.

⁶ *Arsenio P. Martinez: Gardīzi's Two Chapters on the Turks*. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2. (1982) 161.; Minorsky egyszerűen a *fantastic* jelzővel illette a mű ezen adatait. Az arab nyelvtudást az arab ruházatról levont téves következtetésnek gondolta. Lásd Hudūd–Minorsky 442. Átveszi ezt *Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 218*. Míg az arab>garb emendáció a ruházat esetében elképzelhető, a nyelvénél nem, hiszen ott a szöveg a *tázi* kifejezést használja.

⁷ Gardízi kapcsán Joseph Marquart felvetette, hogy a „morvák” valójában egy kaukázusi alán csoporttal volnának azonosak. A közelmúltban K. Tóth Gábor újra elővette ezen elképzelést, elemzésébe pedig immár a *Hudūd* szövegét is bevonta, sajnos nem kellően körültekintően. (A kérdésről lásd még a későbbiekben.) *K. Tóth Gábor: Megjegyzés a Túlás, lüg.r és M.rdāt, n.nd.r népnév párok kapcsolatához, a*

is érdekes, mert a morvák leírása Gardízínél éppen a magyarokról szóló részbe ékelve olvasható, a *Hudúd*-ban pedig a morvák a magyarok második szomszédai, így területük meghatározása magyar szempontból sem közömbös.

A muszlim földrajzírók munkáit általában a bennük olvasható elemek szerint vizsgálják: egy-egy kifejezés, nép- vagy földrajzi név kinél bukkan fel, ott mit jelent, mi olvasható róla. Így azonban a vizsgált elemek lényegében elszakadnak attól a műtől, amelyben szerepelnek, és önálló életet élnek. (Hasonló a helyzet a magyarokra vonatkozó passzusokkal is.) Magam azonban úgy látom, hogy nem érdektelen ezen elemeket nem csupán a többi munka fényében, hanem az őket rejtő mű kontextusában is elemezni. Azaz érdemes egy-egy mű belső logikáját feltárni, hiszen az a kérdéses forráshelyek értelmezésében igen komolyan segíthet, és akár a korábbiaktól gyökeresen eltérő eredményhez is vezethet. Lássuk tehát, mire jutunk így az arabul beszélő, turbános morvákkal!

A *Hudúd al-álam* szerzője ismeretlen, létrejöttének ideje viszont pontosan tudott: a hidzsra utáni 372. évben, azaz 982–983-ban vetették papírra a mai Észak-Afganisztán területén, és az egyik guzgánáni emírnek, a fárigunida dinasztia tagjának – s a számánidák vazallusának –, Ebu’l-Hárisz Muhammadnak ajánlotta alkotója.⁸ Kérdéses, hogy a benne található információk mikoraiak, egyáltalán egykorúak-e a mű keletkezésével. A válasz annyiban egyértelmű, hogy mindenképpen vannak benne korábbi részletek, például az Európára vonatkozó Ptolemaiosz-kivonatokat, vagy az Arisztotelészre való hivatkozások.⁹ A kutatás a szerzőt tipikus szobatudósnak tekinti, aki alapvetően könyvekből dolgozott, s akinek szövege világos kapcsolatokat mutat a kor muszlim geográfiájának két jelentős irányzatával: a Dzsahjáni- és a Balhí-hagyománnyal.¹⁰ Jól látható, hogy a mű centruma Közép-Ázsia, ez a legrészletesebben ismertetett terület, ettől távolodva az információk fogyatkoznak és megkopnak. Ugyanakkor a viszonylag szélesen értelmezett központi terület leírása meglehetősen egységes és konzekvens, ami felveti a szöveg létrejöttének kérdését. A szerző erős földrajzi megközelítési módja – nem utakban gondolkodik, mint sokan mások, hanem területekben – mindenképpen térképet sejtet a háttérben, és valóban, a szövegben többször

kaukázusi magyarság határvidékéhez. Móra Akadémia 2. (2015) 226–236. A kutatás azonban ezen ötletet elvetette, a *Hudúd* kapcsán pedig sokáig fel sem tette a kérdést, a morvákkal való azonosítást magától értetődőnek tekintette. Hudúd–Minorsky 440–442., HKÍF 42., *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 215–223. Néhány évvel ezelőtt egy fiatal szegedi kutató, Juhász Péter másként látta, szerinte nem Morvaország lakóiról, hanem a mordvinokról esik szó. Sajnos felvetését nem indokolta. Lásd *Juhász Péter*: Nomád szállásváltások – Besenyők és magyarok. *Belvedere Meridionale* 28. (2016) 4. sz. 90.

⁸ Hudúd–Minorsky 49. A fárigunidákra lásd C. E. Bosworth: Al-e farigun. In: *Encyclopedia Iranica* I. London 1982. 756–758.

⁹ Hudúd–Minorsky 9–10. Ptolemaiosz és Arisztotelész név szerinti említései uo. 51., 56., 58.

¹⁰ A mű forrásaira lásd Hudúd–Minorsky XIV–XIX.

is történik utalás egy bizonyos térképre,¹¹ ami azonban a rendelkezésünkre álló egyetlen kéziratból hiányzik. Vajon a térkép volt-e az alapja a leírásnak? Ha igen, akkor az magyarázná az egységességet geográfiai szempontból, hiszen a megrajzolt földabrosz szükségképpen egymást kiegészítő információkat hordoz. És persze elfedi az információk beszerzésének esetlegesen eltérő idejét, az ellentmondásokat pedig kiegyenlíti: valójában egy fiktív, de konzekvens képet kapunk általa. Másképpen fogalmazva: ha a szerző térképben gondolkodott, akkor nagyon nehéz a szöveg belső logikája alapján ellenőrizni az állítások hitelességét.

Esetleg elképzelhető az is, hogy nem teljes térkép volt előtte, hanem ahhoz hasonló négyzetes térképlapok, mint amelyeneket az al-Balhí-hagyomány szerzőinél találunk.¹² Erre utalhat esetleg az egyes leírások „négyzetes” volta: ezek gyakran sakktáblaszerűek, a négy égtáj felé eső négy szomszéd kerül említésre. Ilyen esetben a terület belső kohéziója egységes, a különálló lapok viszont nem biztos, hogy egymás mellé illeszthetők. Kelet-Európáról, Ázsia északi részéről, a kirgiz, kimek vagy ujjur területekről azonban efféle térképlapokat nem ismerünk a muszlim földrajzi irodalomban. Ez, és az a tény, hogy a „terület-négyzetek” jól illeszkednek egymáshoz, inkább egy „világtérkép” használata mellett szól.

Mindezek figyelembevételével érdemes megismernünk azzal a világképpel, amit a munka közvetít. A leírás többrétű. A szerző az alapok lefektetése után (amely szerint a Föld északi féltékeje az inkább lakott, a leírt országok döntő többsége itt található) az ismert földrajzi jelenségeket veszi sorra: a tengereket, hegységeket, folyókat, pusztákat. Ezt követi az egyes népek és országok leírása, megint csak szigorú rendben: az adott terület négy égtáj szerinti határainak ismertetése – mindig kelet, dél, nyugat, észak sorrendben – után a jelentősebb városok leírása, majd esetleg az egyéb jellegzetességek felsorolása jön. Mindez tulajdonképpen egy „puzzle”, a megadott információk alapján megrajzolható/újra-rajzolható a térkép is. Ha ezt meg tesszük, akkor egy „fiktív” térképet kapunk, azt tudjuk meg, hogy a szerző mit is gondolt a földabroszról. A tényleges geográfiai jelenségekkel való azonosítás egy következő feladat lehet.

A szerző nagyon logikusan dolgozott, az egyes egységek szigorú rendben követik egymást, mintha csak egy sakktáblán lépegetnénk végig. A leírások láncokat alkotnak, mindössze hármat. (Ez másoknál is megfigyelhető, de általában

¹¹ „Mi a tengereket, öblöket és szigeteket, úgy ahogy vannak, a megfelelő helyen egy térképen mutatuk be”. Hudūd-Minorsky 60. „Nyolc másik különböző hosszúságú, szélességű, méretű hegység is van. Ezeknek a helye és a méretei olyanok, ahogy a térképen bemutattuk.” Hudūd-Minorsky 69. További említések: Hudūd-Minorsky 146., 157.

¹² Lásd *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Bp. 2000. 91–111. Éppen ilyen négyzetes térképek láthatóak al-Mukaddaszi munkájában is, lásd *Muhammad Ibn-Ahmad al-Muqaddasi*: The best divisions for knowledge of the regions. Ahsan al-Taqaṣim fi Ma’rifat al-Aqalim. Trans. Basil Anthony Collins. Doha 1994. 439–458.

jóval kevesebb elemmel, és kisebb földrajzi területet felölelve.) Az első Kínától a madzsgaríig vezet (1–14),¹³ a második Horászántól – Észak-Afrikán és Európán keresztül – a vunundurokig (15–46), a harmadik pedig Afrikát öleli fel (47–52). Ázsiában lényegében két, keletről nyugatra tartó leírásláncolatot látunk: az egyik északabbra, a másik pedig délebbre halad nyugat felé. A leírások szépen kiegészítik egymást, szövetet alkotnak, nincsenek soha többé fel nem bukkanó „szomszédok” vagy lyukak. A leírások persze nem azonos súlyúak, a legrészletesebben Közép-Ázsia, Irán, a Kaukázus és Irak kerül ismertetésre,¹⁴ a peremzónákról (Kína, India, Európa) pedig meglehetősen elnagyoltak az ismeretek. Érdekes, hogy a kelet-európai térség leírásai nem túlságosan részletesek, mégis egy viszonylag kisebb területen bő egy tucatnyi ország kerül említésre, a teljes mennyiség negyede. Ez annyit jelent, hogy a szerzőt foglalkoztatta e terület, és ismeretei is voltak róla. E tekintetben e mű az egyik leggazdagabb leírás a korai muszlim földrajzi irodalomban. (A közeli kortársak közül csak Maszúdí versenyezhet vele.)

Fontos kérdés, hogy meddig is terjed az „ismert világ” földrajzilag nyugat felé – leszámítva persze a Ptolemaiosztól átemelteket. A szöveg feldolgozói által általánosan elfogadott nézet szerint messzire, hiszen például még Morvaország is szerepel benne. Ha azonban az egymással érintkező területek rendszeréből – és nem egy-egy népnévből – indulunk ki, akkor ez az állítás aligha állja meg a helyét: már a ruszok leírása is meglehetősen gyenge, a tőlük nyugatra helyezett szakálibáké pedig még kevésbé informatív, azoktól nyugatra s mindkettejüktől északra pedig az ismeretlen/lakatlan zóna következik. Mindennek fényében a szerzőnek aligha voltak komolyabb ismeretei a Dnyepertől nyugatra eső területekről, a Kárpát-medencéről vagy a Balkánról. A morvák – és persze a magyarok – leírása a ruszoktól keletre esik, így semmiképpen sem a mai szállásterületekről lehet szó.

A morvák lakta terület a jól körülírt zónában található: országuk a *Hudúd* szerzője szerint részben a Gürz-tengernek nevezett Fekete-tenger északi, részben pedig a keleti partján fekszik. Tőlük nyugatra a belső bulgárok, majd a szaklábok következnek, még mindig a tenger északi partján. A morvaktól délre a kazár besenyők élnek, akik viszont nyugatról határosak a Gürz-tengerrel. Mindez annyit

¹³ Az egyes közösségeket én számoztam be a műben való felbukkanásuk sorrendjében. A bizonytalan olvasatú földrajzi neveket az egyszerűség kedvéért egyik lehetséges olvasatukkal közlöm, amelyet természetesen nem tekintek sem biztos, sem végső feloldásnak, mindössze egy technikai megoldásnak. Így például a vnndr betűcsoporttal leírt népet vunundurnak fogom nevezni, függetlenül attól, hogy számos egyéb olvasat is elképzelhető. A magyarok esetében a szövegben olvasható madzsgarít tartom meg, részben a névforma sajátos volta (magyarhoz tartozó / magyarokhoz tartozó jelentésben, szemben a többi egyszerű „népnévvél”), részben az elkülöníthetőség kedvéért.

¹⁴ Ez a tény a szerzőt az arab földrajzi irodalom iraki iskolájához köti, amely szintén így állt a kérdéshez, szemben azokkal, akik az iszlám vallásának megfelelően Mekkával és Medinával kezdték munkáikat. Az arab földrajzi irodalom általános áttekintését lásd *Sayyid Maqbul Ahmad: A history of Arab-Islamic geography (9th–16th century, AD)*. Amman 1995. 58–124.

jelent, hogy szerzőnk szerint a kérdéses népnek a Fekete-tenger északkeleti régiójában kellett laknia. (A teljes kelet-európai földrajzi rendszert lásd a következő fejezetben.) Így viszont az arabos viselet, az arab nyelv használata, az arabokkal való kereskedelem, valamint a görögökkel és a törökökkel való barátság is sokkal életszerűbbé válik, s innentől az sem okoz fejtörést, hogy miért laknak jurtákban. Azaz az eddig nehezen értelmezhető, állandó magyarázkodásra sarkalló információk egy csapásra a helyükre kerülnek, és értelmezhetővé válnak: a földrajzi lokalizáció és a nép leírása párhuzamba kerül. Ez az azonosítás azonban nem nyert teret, mivel a szöveg értelmezői Gardízi párhuzamos helyével vetették egybe a kérdéses részt, s mivel ez utóbbit tekintették elsődlegesnek, a *Hudúd* földrajzi információit egyszerűen tévesnek minősítették.¹⁵

A *Hudúd* szerzője tehát úgy tudta (olvasta valahol, vagy maga alakította ki véleményét valamilyen összefüggés alapján), hogy a morvák a Fekete-tenger északkeleti partvidékén éltek (az Azovi-tenger nála nem szerepel). Műve révén ez az információ nyilvánvalóan benne volt a muszlim földrajzi irodalomban.

Vessünk ennek fényében egy pillantást másik forrásszövegünkre, Gardízi munkájára is! A szerző állításainak jelentős része egyezik más arab földrajzírókéval, elsősorban Ibn Rusztáéval (†910 k.), valószínűleg ezek mennek vissza Dzsajháníra. Bár nyelvi különbségek vannak a szövegahagyományban – Gardízi perzsául írt –, e munka láthatóan nagyon szorosan kapcsolódik a többi műhöz, általában szó szerinti egyezésről van szó. (Gardízi ugyanakkor láthatóan időnként pontatlanul fordított.) A mű azonban a többi párhuzamos szövegnél rendszerint bővebb információmennyiséget őrzött meg, amely származhat Dzsajhánítól, de más forrásból is. Gardízi a következőket adja tudtunkra a morvákról: „A nándorok alatt a folyó partján egy nagy hegység van, és a folyó ennek a hegységnek az oldalánál folyik. És ama hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket mirvátnak hívják. Köztük és a nándorok között tíz napi út van. Ruházatuk mint az araboké, turbánból, ingből és kabátból [áll]. Kereskedelemmel és földműveléssel foglalkoznak, szőlők is vannak. Mivel vizeik a föld felszínén folynak, csatornáik nincsenek. Mondják, hogy számuk a rúmokénál nagyobb. Külön közösség (ummat). Kereskedelmük nagyobb része az arabokkal zajlik.”¹⁶

¹⁵ Úgy tűnik, a *Hudúd* – és általában a muszlim földrajzi irodalom – adatainak öletszerű, az alapszövegtől teljesen elrugaszkodott felhasználása nem csak a magyar szerzőkre igaz. A szovjet-orosz szakirodalomban például komoly teóriák épültek a kazár és a türk besenyők megkülönböztetésére – a *Hudúd* földrajzi leírásainak teljes figyelmen kívül hagyásával. Lásd még *Boris Zhivkov*: Khazaria in the Ninth and the Tenth Centuries. Leiden–Boston 2015. 134–136.

¹⁶ *Abu Sa'īd Abdul-Hay ibn Dhahhāk ibn Maḥmūd Gardēzī*: Zayn al-Akhbār. Ed. 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī. Tehran 1363. [1984/85.] 587–588.; *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 36–39.; HKÍF 37.

Gardízi és a *Hudúd* – azonos nyelvű – szövege megformálását tekintve nincsen kapcsolatban egymással. Ráadásul a szöveg helyzete a műveken belül is egészen más: a *Hudúd*-ban a morvák önálló fejezetet kaptak, Gardízínél viszont a magyarok leírásába beleolvasztva szerepelnek, tulajdonképpen összezavarva a munka gondolatmenetét. Itt ütközik ki a két szerző szemléletmódjának különbsége: míg a *Hudúd* alkotója vaskövetkezetességgel a földrajzi meghatározásokat tartotta szem előtt, Gardízi sokkal nagyobb figyelmet szentel a különféle egyéb információknak. Nota bene az ő szövege alapján lényegesen nehezebb, szinte lehetetlen megrajzolni egy térképet, hiszen nem ez a munka fő célja. A földrajzi következtetlenségeket ráadásul javarészt elfedi a leírások tartalmi sokrétősége. Másképpen fogalmazva: Gardízi szövegét az egy-egy országra/területre vonatkozó információk gyűjtése szervezi, a *Hudúdt* viszont a földrajzi hálózat.

Másképpen is közelíthetünk ehhez a kérdéshez: Gardízi magyar fejezetéből a morvák minden probléma nélkül kiemelhetőek, a *Hudúdból* viszont nem, mert azzal lyuk keletkezne a földrajzi leírás rendszerében. Ez azt mutatja, hogy a *Hudúd*-ban olvasható szövegrész mindenképpen elsődleges és szerves része a műnek: nem szerepelhet téves helyen, és nem lehet betoldás sem. Gardízínél éppen fordított a helyzet, a szöveg láthatóan „rossz helyen” van, kilóg a felépítés logikájából: egy ekkora „információs csomag” minden további nélkül kaphatott volna önálló fejezetet.¹⁷ Mindezek alapján nem tartom elképzelhetetlennek, hogy e szövegrészt Gardízi illesztette bele a magyarok leírásába, ezzel (is) kiegészítve a Dzsajhání-hagyományból merítetteteket. Szerzőnk a 11. század közepén akár szóbeli információkból is tudhatta, hogy a magyarok és a morvák – másfél évszázada! – határosak, ezért éppen itt gyűjtötte össze a morvákról rendelkezésre álló adatokat.¹⁸ Ezek között lehetett az arabos viseletre utaló megjegyzés is, amit egyébként akár a *Hudúdból* is átvethetett, de lehetett közös előképük is. A két szöveg ugyanis ha szó szerint nem is függ össze, tartalmi egyezések akadnak közöttük.

Ha azt feltételezzük, hogy Gardízi egy korábbi, „fekete-tengeri morvákról” szóló információs csomagot emelt át, akkor még egy probléma megoldódik. A szerző szerint ugyanis a nándorok alatt, egy bizonyos – általában a Dunával azonosított – folyó mellett egy hegység található, amely mögött a morvák élnek. Ezen leírás azonban nem illik a közép-európai helyzetre, hiszen az összefüggés ott éppen fordított: a morvák vannak a folyó mellett feljebb. A szöveg feldolgozói

¹⁷ Gardízi munkájában nem szerepelnek fejezetcímek, a szöveget azonban üresen hagyott helyek mégis tagolják.

¹⁸ A klasszikus honfoglaló leletanyagot tartalmazó kárpát-medencei sírokból nagy számban előkerült számánida érmek egyértelműen bizonyítják a kapcsolatot a magyar szállásterület és a távoli muszlim vidékek között (még ha az több lépcsős volt is). Mindez természetesen a hírek áramlásának is kedvezett: a közép-ázsiai muszlim udvarokban minden további nélkül állhattak rendelkezésre információk Közép-Európáról, még ha akár évtizedes késéssel is.

szerint ez egy hiba: a szerző bizonyára összecserélte a lejjebb és a feljebb kifejezést, esetleg elírásról lehet szó: a lejjebb (*زیر*) helyett esetleg eredetileg egy hasonló írásképpű, de feljebb értelmű szó (*زبر*) állhatott.¹⁹ A *Hudúd al-álam* sem a morvák, sem a vunundurok kapcsán nem emleget folyókat, a morvák azonban valóban egy hegység mögött laknak a vunundurok szemszögéből nézve. A két nép közötti hegység említése tehát közös elem a két szöveg között. Ha a tényleges földrajzi lokalizáció során valóban volna ennek tövében folyó, akkor az mindenképpen dél, azaz a Fekete-tenger felé folyna, és a morvák valóban lejjebb – délebbre – kerülnének, mint a vunundurok.²⁰ (A következő fejezetben újra kitérünk a kérdésre.)

Bizonyos, hogy a *Hudúd* morvákról fenntartott információk csomagja javarészt független, semmi okunk azt a Dzsajhání-hagyományhoz kötni (ahogy egyébként Gardízi leírását sem), így a Gardízi szöveg értelmezése nem befolyásolja a *Hudúd* értékelését. (Másképp fogalmazva: ha a Gardízi által megőrzött morva-passzus szerepelt is Dzsajhánínál, abból akkor sem lehet levezetni a *Hudúd* állításait.) Mindezek alapján aligha kétséges, hogy az ismeretlen perzsa szerző valóban úgy tudta, hogy él egy morva nevű nép a Fekete-tenger északkeleti régiójában, a náluk talán nem is olyan meglepő, hogy arabosan öltöznek és arabul is tudnak. Másrészt amennyiben Gardízi szövegét nem „morvaországi morva” szemüvegen keresztül olvassuk, akkor valójában semmi olyan elemet nem találunk benne, amely a leírást egyértelműen a Morva-medencéhez kötné. Sőt, a közölt információk egy része éppen ellentmond ennek, például a fő kereskedelmi partnerként emlegetett arabok.

¹⁹ A *zír-i nandurján* kifejezést Kuun Géza 1900-ban még így fordította: „A nenderek (lakta földnél) lejjebb, a folyam partján”. Lásd A magyar honfoglalás kútfoi. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Bp. 1900. 170. 1958-ban már így szerepelt: „A n.n.d.r-ok felett, a folyó partján...”, az emendáció jelölése nélkül. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Bp. 1958. 52. (A szöveget Czeglédi Károly fordította.) Hasonlóképpen járt el a HKÍF szövegének gondozója, Zimonyi István (HKÍF 37). Ugyanő a Dzsajhání-hagyomány elemzése során párhuzamosan közli a perzsa szöveget és a fordítást. Előbbiben az eredeti alak olvasható, lábjegyzetben az emendáció (kissé félrevezető) közlésével, a fordításban – jelöletlenül – a módosított szöveg látható, az egész problémáról pedig jóval később, a szöveg elemzése során olvashatunk. Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 36., 37., 216. Következésképp az érdeklődő olvasók az utóbbi időben egy jelöletlenül módosított szöveget olvashatnak a magyar forráskiadványokban. Ugyanezzel a javítással élt a szöveg újabb, minden korábbinál alaposabb kiadója, Arsenio P. Martinez is, aki a kérdéses szót *ze-bar* formában olvassa és „above”-ként fordítja, jöllehet Gardízi mindkét kéziratában egyértelműen a *zír* forma látható. (Olvasatához nem fűz magyarázatot.) Lásd Martinez, A.: Gardízi's Two Chapters i. m. 161., 206.; Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 299., 303.; István Zimonyi: Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. Leiden–Boston 2017. 41., az „above” fordítás itt: 291. Martinez emendációját elfogadta Nyitrai István is, lásd Nyitrai István: A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1996. 73. Ezzel szemben Hansgred Göckenjan és Zimonyi István közös kötetében az unterhalb szó szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy azt itt nyugat, északnyugat értelemben kellene olvasnunk, a kérdéses folyó pedig egyértelműen a Duna. Lásd Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte i. m. 175.

²⁰ A vunundur–morva határ meghatározása nem könnyű, de bizonyos, hogy utóbbiak keleti határát északabbra egy hegység, délebbre pedig a kazár besenyők képezik.

Semmi akadály a tehát annak, hogy egy hajdani, „keleti-morva” szöveg hagyomány leágazásának tekintsük, ahogy a *Hudúd* leírását is.

De vajon kik lehetnek ezek a keleti, fekete-tengeri morvák? Mindenekelőtt magáról a névről: Gardízi kézírataiban a mrdát/mrvát (مردات / مروات) betűcsoport áll, ami több különféle olvasati lehetőséget kínál. Az egyik lehetőség, a d-s olvasat, talán a mordvinok felé mutat. Mordia országáról Bíborbanszületett Konstantin is megemlékezik, amelynek elhelyezkedéséről azonban semmit sem tudunk, azon kívül, hogy a besenyőktől tíznapnyira fekszik.²¹ Ez az adat aligha vonatkozhat a Morva-medence lakóira, hiszen ők sosem voltak szomszédosak a besenyőkkel, ám a lokalizálásra nincs semmilyen fogódzó a császár szövegében. (Általában a mordvinokkal szokás ezen adatot kapcsolatba hozni.²²) A másik olvasati lehetőség a „morva”, amelynek persze számos variánsa feltehető. Erre is akadnak utalások a térségben. Egy 10. századi sirváni²³ krónika arról tudósít, hogy 938-ban (H. 326) Abd al-Malik derbendi hásimida uralkodó hadjáratot vezetett egy ország ellen, amelyet elfoglalt, a férfiakat megölette, a nőket és a gyerekeket rabságba vetette, majd visszatért saját területére.²⁴ A munka két ismert kéziratában a kérdéses ország neve kétféleképpen – Mráfsza és Mrávna (مرافسه és مروانه) – alakban maradt fenn, utóbbi esetlegesen „Morávijja” (مراویه) alakban is rekonstruálható.²⁵ (A szerző a megtámadottakat pogányként írta le, ami szintén egybevágna a „mi” keresztény morváinkkal.) A terület helye sajnos ez esetben sem határozható meg,²⁶ de tény, hogy a derbendi uralkodók háborús hatókörébe a Fekete-tenger északkeleti régiója aligha férhetett bele. Az persze nem bizonyos, hogy a tudósítások azonos időpontra vonatkoznak.

A kereszténység mind a Kaukázusban, mind a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén elterjedt volt, ebben semmi meglepő sincs. Az arab földrajzi irodalom azonban ismer a térségben egy olyan keresztény népet, amelyről azt gondolják, hogy arab eredetűek: országukat Szanária néven emlegetik, a Kaukázusban éltek Tbiliszi és a Dáriel hágó között, és valószínűleg kapcsolatban voltak az észak-dagesztáni népekkel is.²⁷ Ha pedig a *Hudúd*ban jelzett területből indulunk ki, akkor különösen Maszúdí leírásai érdemelnek figyelmet, amelyek szerint körülbelül a

²¹ *Klíma László*: Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. Bp. 2016. 72.

²² *Klíma L.*: Jürkák, tormák, merják i. m. 72. Megjegyzendő, hogy Kuun Géza 1900-ban Gardízi adatát is a mordvinokra vonatkoztatta (A magyar honfoglalás i. m. 170.).

²³ Sirván többé-kevésbé a mai Azerbajdzsán területének történeti elnevezése.

²⁴ *Vladimir Minorsky*: A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries. Cambridge 1958. 43., 70.

²⁵ A Mrávna alak *n* betűje könnyen lehet szövegromlás eredménye *y* helyett. *Minorsky, V.*: A History of Sharvan i. m. 70., facs. 18.

²⁶ *Minorsky, V.*: A History of Sharvan i. m. 101–104.

²⁷ Uo. 161–162.

kérdésszerű területen, a Kubántól északra terült el egy szintén rejtélyes, Iram nevű ország.²⁸ Ez ugyan nem visz közelebb a probléma megoldásához, de jól jelzi, hogy a 10. század közepén a kérdésszerű területen valamiféle „anomáliával” számolhatunk.

A mrdát/mrvát betűcsoport elemzése kapcsán felmerült még egy lehetőség, amelyet eredetileg Marquart vetett fel: hátha egy végtelenen romlott névalakkal állunk szemben, és valójában túlász/dahszász névalakot kell látnunk mögötte, amely viszont egy kaukázusi alán csoportot jelöl (erre utal az ász végződés). Az ötletet részben Németh Gyula is pártolta, a közelmúltban pedig K. Tóth Gábor elevenítette fel.²⁹ Az elgondolás háttérében al-Bakrí leírása áll, aki a magyar határok kapcsán Tiflisz hegyeit, azaz a Kaukázust is említi. E forráshellyel pillanatnyilag nem kívánok foglalkozni, a *Hudūd* vonatkozásában viszont érdemes kitérni rá: a *Hudūd* morvái egyértelműen nem a Kaukázusban élnek, másrészt maga a szöveg is megemlíti a túlász népet, de őket semmilyen kapcsolatba nem hozza a morvákkal.³⁰ Így e forrás vonatkozásában nem merülhet fel a gondolat, hogy a két jelölő azonos csoportra vonatkozik. A szövegromlás feltevése is meglehetősen gyenge lábakon áll: a két név ötöt betűjéből mindössze kettő azonos, de ezek egyike másik helyen áll, a többi három pedig eltér, és összefüggésük esetén nem is a legegyszerűbb emendációkat kellene feltételeznünk. (A *Hudūd*ban mrvát és túlász szerepel: مروات és طولاس.)

Összefoglalva a fentieket: a *Hudūd al-álam* belső összefüggésrendszerét vizsgálva nem kétséges, hogy a szöveg szerzője a morvákat földrajzilag a Fekete-tenger északkeleti partvidékére helyezte, s ezzel a leírás részletei is egybevágnak, amelyek viszont nem felelnek meg Morvaország esetében. Csekély a valószínűsége tehát annak, hogy az információs csomagot a szerző tévedésből helyezte volna ide: a földrajzi lokalizáció és a leírás részletei támogatják egymást. Arra viszont utalnak jelek, hogy Gardízi, aki éppúgy horászáni volt, mint a *Hudūd* alkotója, olvasta e szöveget vagy ennek előképét, s egyes elemeket átemelt belőle a maga leírásába, nem túlságosan szerencsésen és nem túlságosan szervesen. Leírása tehát valószínűleg – legalább részben – nem a moráviai morvákról szól, és nem tartozik a Dzsajhání-hagyományhoz. Mindez nem kevés tanulsággal jár a magyar őstörténet kutatására nézve sem. Jól látható, hogy a tendenciózus, nem a forrás belső kohéziójára, hanem annak egyes részleteire támaszkodó, azt kontextusából kiemelő szemléletmód mennyire félrevezetheti az értelmezést: így lesz egy Fekete-tenger melléki területből közép-európai. Világossá vált, hogy a *Hudūd al-álam* nagyon vékony szálakkal kötődik az úgynevezett Dzsajhání-hagyományhoz, sokkal inkább önálló műnek tekintendő, és ilyen módon is kezelendő. Mindezek után úgy vélem, fontos e mű magyarokra vonatkozó információit sorra vennünk.

²⁸ Kmoskó M.: Mohamedán írók i. m. 181.

²⁹ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 164.; K. Tóth G.: Megjegyzés i. m.

³⁰ Hudūd–Sotude 193.; Minorsky, V.: A History of Sharvan i. m. 162.

A Hudúd al-álam Kelet-Európa képe

Mielőtt továbblépnénk, érdemes alaposabban megismerkednünk a *Hudúd al-álammal*. A mű viszonylag későn került a kutatás látóterébe: egyetlen másolata 1892-ben bukkant elő Buharában. Ennek facsimiléjét Vaszilij Vlagyimirovics Bartold tette közzé 1930-ban, de valójában Minorsky 1937-es fordítása révén vált ismertté a tudományos világ számára. A magyar kutatás is hamar felfedezte, Czeglédy Károly már igen korán, 1945-ben – és onnantól kezdve folyamatosan – hivatkozott rá, Györffy György pedig tíz évvel később használta a gyula és a kende kérdése kapcsán.³¹ A mű földrajzi értelmezésével a kutatás keveset foglalkozott, jobbára Barthold és Minorsky sommás – és mint a morvák példáján láthattuk, nem kellőképpen megalapozott – megállapításaira hagyatkozott. Ezek lényege, hogy a szobatudós szerző könyvekből dolgozott, az információkat igyekezett összekombinálni, így viszont gyakran téves állításokhoz jutott. Ráadásul a különböző idősíkokra vonatkozó adatokat is egymásra vetítette, ezzel tovább fokozva a zűrzavart.³² A szöveg ezért valójában másodlagos jelentőségű, a feladat a források szétszálazása, a mű rendszere nem érdekes.

Mindezen kritikai megjegyzések természetesen megfontolandóak, ugyanakkor érdemes figyelembe venni más körülményeket is. Egyrészt elképzelhető, hogy a *Hudúd* mégiscsak tudatos és önálló alkotás, másrészt pedig a muszlim földrajzi munkák – szövegszerű összefüggéseik ellenére – nem azonos időpontokban keletkeztek, és nem ugyanazt a történelmi helyzetet írják le, így például Ibn Rusztát (910 k.), a *Hudúdot* (982/983) és Gardízit (11. század közepe) nagyjából 70-70 év választja el egymástól.³³ Márpedig a térség története cseppet sem nevezhető statikusnak az adott korszakban: ekkorra tehető Kazária tündöklése és bukása, a Rusz felemelkedése, a volgai Bulgária létrejötte, a magyarok érkezése és távozása, a besenyők és nyomukban az úzok megjelenése. Mindezeket szem előtt tartva érdemesnek látom a *Hudúd al-álam* kelet-európai részének újbóli elemzését, immár magából a szövegből kiindulva. Ez már csak azért is fontos, mert a mű olyan koherens, stabil földrajzi képet nyújtja a térségnek, amelyhez hasonló minőségűvel még sokáig nem találkozunk. A későbbi elemzéseket ezen összefüggő kép ismeretében érdemes elvégezni, így számos – gyakran tapasztalható – hiba elkerülhető.

³¹ Lásd 5. jegyz.

³² Bartold úgy gondolta, hogy a besenyők vándorlása, illetve különböző szállásterületeik zavarták össze a szerzőt, aki így teljesen zűrzavaros képet festett a térségről. *Hudúd*–Minorsky 41–47.

³³ A különböző idősíkok fontosságára Harmatta János is felhívta a figyelmet. Lásd *Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel* i. m. 139.; A rúm elnevezés használatának elemzése során ugyanerre figyelmeztet Koray Durak is. Lásd *Koray Durak: Who are the Romans? The Definition of Bilād al-Rūm (Land of the Romans) in Medieval Islamic Geographies*. *Journal of Intercultural Studies* 31. (2010) 3. sz. 285–298.

Először is tegyük fel a kérdést, hogy mikori lehet a mű által vázolt helyzetkép. A válasz több okból is bizonytalan. Leginkább azért, mert ha a szerző valóban térképben gondolkodott, akkor azon különböző korú információk is megférhettek egymás mellett, és ezeket nem tudjuk kiszűrni. Az is nyilvánvaló, hogy a Föld különféle leírt régióiról eltérő minőségű és korú ismeretekkel bírt a szerző. Az ebből adódó kockázatok csökkentése végett csak a kelet-európai térség helyzetét elemzem a továbbiakban, abból az előfeltevésből – reményből – kiindulva, hogy a *Hudúd* alkotója e térségről talán többé-kevésbé azonos idejű ismeretekkel rendelkezett.

Időrendi fogódzóként kínálkozik a besenyők helyzete. Minthogy őket az oguzok már kiűzték dél-uráli szállásaikról, egészen biztosan a *De administrando imperio*ban (a továbbiakban: DAI) jelzett oguz–besenyő szállásváltás után járunk. Sajnos nem tudjuk, hogy ez pontosan mikor ment végbe, legkorábban a 8. század végén kerülhetett rá sor,³⁴ ha azonban hiszünk a DAI-nak, akkor a 9. század közepén történhetett. (A mű szerint a besenyők által elűzött Levedi ismeri a kiválósága okán fejedelemmé választott Árpádot.)³⁵ A DAI világosan állítja, hogy a megvert besenyők hosszabban kerestek maguknak szállásterületet, és csak utóbb akadtak a magyarok földjeire.³⁶ A *Hudúd* egyértelműen utal a besenyők kettészakadására: egyik csoportjuk délen, a másik pedig északon élt, előbbi a kazárok, utóbbi pedig a türkök – azaz az oguzok – fennhatósága alatt. Az oguzok területfoglalása tehát kijelöli a helyzetkép legkorábbi időpontját. Másfelől az is egyértelmű, hogy a besenyők Etelközt még nem érték el. Hogy ők mikor tűnnek fel ezen a területen, azt pontosan nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy a 895. évi, magyarok elleni támadás egy kalandozó hadjárat és nem szállásváltás. A némiképp bizonytalan kronológiájú *Régmúlt idők elbeszélése* szerint az oroszokkal 915-ben kezdődtek a konfliktusaik,³⁷ de még ez sem

³⁴ A kérdést elemezve Katona-Kiss a 8. század végére tette a besenyők megérkezését az Urál vidékére, távozásukat pedig 893–894-re datálta, Iszmail bin Ahmad számánida emír karlukok ellen vezetett hadjáratára építve. Lásd *Katona-Kiss Atilla: Az oguz és karluk törzsek szállásváltása a VIII. században*. In: Hadak útján XX. Népvándorlásokor Fiatal Kutatói XX. Összejövetelének konferenciakötete, Budapest – Szigethalom, 2010. október 28–30. Szerk. Petkes Zsolt. Bp. 2012. 189–190. A hadjárat szerepét a magyar őstörténetben – pozitív források hiányában – megkérdőjelezte *Zsidai Zsuzsanna: Ismā'il ibn Ahmad 893. évi hadjárata és a magyar honfoglalás*. In: Dentumoger I. Tanulmányok a korai magyar történelemről. Szerk. Sudár Balázs. Bp. 109–123.

³⁵ *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 171–173. (A továbbiakban: DAI.)

³⁶ „elmenekülvén, szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepedhetnének, és eljutván a ma birtokukban levő földre, és rábukkanván az ott lakó türkökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedtek azon.” DAI 166–167.

³⁷ „Első ízben támadtak a besenyők Rusz földjére, és miután békét kötöttek Igorral, elvonultak a Dunához.” *Régmúlt idők elbeszélése*. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford. Ferencz István. Bp. 2015. 47. Balogh László a szöveget és forrásait elemezve arra jutott, hogy az esemény valójában 917-ben történt, és nem vándorlásról, hanem mindössze egyetlen hadjáratról volt szó eredetileg. Lásd *Balogh László: A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában*. In: *Régmúlt idők elbeszélése* i. m. 291–299.

utal egyértelműen beköltözésre. Al-Iszathrí 930 körül Bizánc és a kazárok közé helyezi és új jövevénynek nevezi a besenyőket, leírása jó eséllyel már az etelközi szállásterületre utal.³⁸ A DAI szerint pedig 950 körül már egyértelműen itt éltek.³⁹ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a *Hudúd* az etelközi besenyő beköltözésnél korábbi állapotot rögzít. Összességében tehát a besenyők említése alapján egy kb. 800–930 közötti időszávról beszélhetünk.

A másik értelmezhető tényező a ruszok szerepe. A mű komoly szereplőnek mutatja be őket, akik északtól egészen délig, kis híján a Fekete-tengerig meghatározó szereplői a térségnek, uralkodójuk székhelye Kijev (Kújábe). A *Régmúlt idők elbeszélése* szerint az első rusz telepések, Aszkold és Gyir a 860-as években jelentek meg Kijevben, magát a kijevi Ruszt pedig a Rurikida Oleg alapította meg 882-ben, és ő volt az, aki sorozatos hadjáratokat vezetett mind kelet, mind nyugat felé, s hatalmas területeket vont az ellenőrzése alá.⁴⁰ Mindez a 9. század vége vagy a 10. század eleje felé tolja el a munkában megfestett tabló idejét.

A harmadik elgondolkodtató pont a volgai Bulgária, egészen pontosan az államiság kérdése. Az első ide vonható írásos adat Ibn Haukal földrajzi munkájában található meg (977), egy Mutadid kalifa (892–902) idején játszódó anekdota keretében, így megbízhatósága némiképp kétségesnek tekinthető.⁴¹ A következő említés a 913-ban lezajlott nagy kaszpi-tengeri rusz portya kapcsán történik róluk, de csak annyit tudunk meg, hogy a kazáriai muszlimok által megvert, menekülő portyázók „burgaz vidékére vetődtek”, ahol a muszlimok lemészárolták őket.⁴² Az állami létre és annak szerkezetére először Ibn Ruszta utal, aki három törzsből (bulgár, barszula, eszekel) álló, de egyetlen uralkodó vezette országot ír le, amelynek két jelentős városa van, Bulgár és Szuvár. Lényegében ugyanerről tudósít Ibn Fadlán is, aki 922-ben járt a bolgároknál.⁴³ Az ő tudósítása azért is tanulságos, mert rámutat az állam meglehetősen laza szerkezetére: tanúja annak, amikor az egyik törzs felmondja az együttműködést és elvándorol.⁴⁴

Mindehhez képest érdekes, hogy a *Hudúd*ban valójában nem esik szó a volgai Bulgáriáról. Minorsky felvetette – és a kutatás azóta is elfogadja –, hogy a

³⁸ Kmoskó M.: Mohamedán írók i. m. 18.

³⁹ DAI 169., 175.

⁴⁰ Vö. *Font Márta*: A Poveszy vremennih let mint történeti forrás. In: *Régmúlt idők elbeszélése* i. m. 273–278.

⁴¹ Kmoskó M.: Mohamedán írók i. m. 75–76. Elemzi *Zimonyi István*: The Origins of the Volga Bulgars. Szeged 1990. 104–111.

⁴² Kmoskó M.: Mohamedán írók i. m. 175–176. Elemzi *Zimonyi I.*: The Origins i. m. 111–116.

⁴³ A két leírás hasonlósága felvetette, hogy esetleg Ibn Ruszta felhasználta Ibn Fadlán művét. Ám eddigi tudásunk szerint előbbi 910–913 körül írta meg művét, utóbbinak az utazására viszont 922-ben került sor.

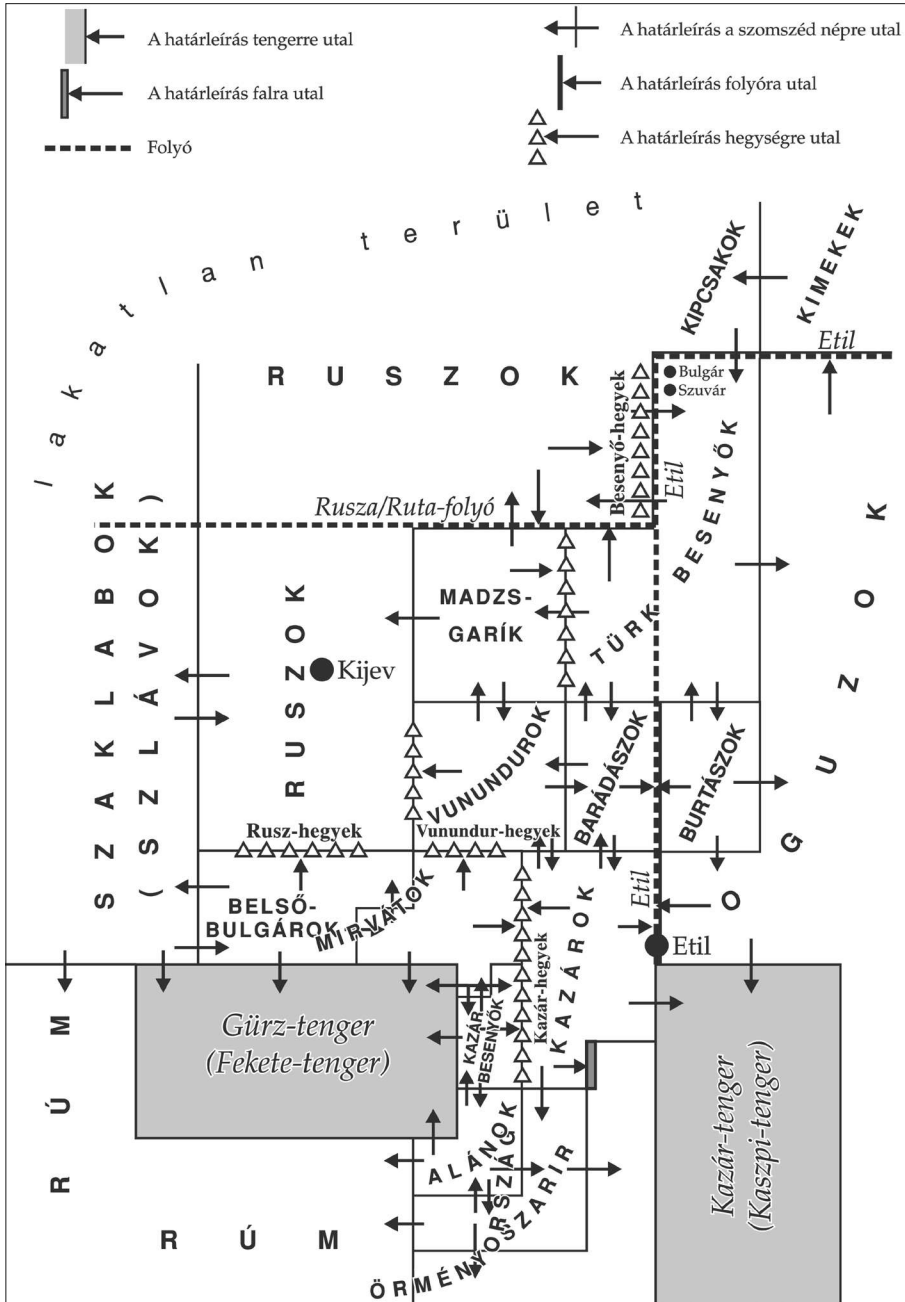
⁴⁴ *Ibn Fadlán*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford., jegyz., utószó. Simon Róbert. Bp. 2007. 73–75.

burtászok leírása valójában a volgai bulgárookra vonatkozik, épp csak a fejezet-cím rossz: e megoldás kézenfekvőnek tűnik, mivel itt szerepel a három „állam-alkotó” törzs neve. Csakhogy Bulgár és Szuvár e szövegrésztől teljesen függetlenül, önállóan szerepel, előbbi kapcsán ráadásul világosan megmondja a szerző, hogy „egy város, amely kis tartománnyal bír”. A két alakulatot – Bulgár „városállamát” és a három törzzsel bíró burtászokat – tehát a szerző egyértelműen megkülönbözteti.⁴⁵ A kérdés most már az, hogy a három törzs és a két város története kezdettől közös-e, vagy esetleg csak közössé vált. A források mindenestre ez utóbbi változatot is megengedik. A burtászokat egyébként Ibn Ruszta a bolgároktól háromnapos járóföldre helyezi, a *Hudūd* pedig a Volga bal partján jelzi a szállásaikat, ahol Bulgár és Szuvár is fekszik. Mindez felvetheti egy város lakó és egy nomád közösség együttműködését és államalapítását, ahogy az számos esetben megfigyelhető a sztyepei népek történetében. Mindenesetre a *Hudūd*ban a volgai Bulgária hiánya – amennyiben nem hibáról van szó – mindenképpen a 910-es évek elé helyezi a történeti tablót idejét. A *Hudūd* által vázolt helyzetkép időkerete így tehát erősen beszűkült a 9. század utolsó éveire és a 10. század első évtizedére.

Lássuk ezek után, hogy a szerző milyen népeket, országokat ismer a térségben! Összesen 15–16 közösségről közöl rövidebb-hosszabb leírásokat, míg például Ibn Ruszta csak nyolcra: ez következhet az ismeretek gyarapodásából, de akár a megváltozott politikai körülményekből is. A földrajzírók számára a térség megismeréséhez a szilárd alapot a Kaukázus hegylánca képezte, amelyet a 9–10. századra már jól ismertek a muszlimok, hiszen jelentős számban éltek attól északra, Kazáriában is. A másik fő igazodási pont a Volga (Etil), amely elvezetett egy másik muszlim államhoz, a volgai Bulgáriához. Ezen túlmenően pontosabb információk a Fekete-tenger északi partvidékéről származtak, minden bizonnyal a kereskedelmi kapcsolatok miatt. Ami ezen régióktól északnyugatra, Európa belsejében feküdt, az ekkor még jóval homályosabban és esetlegesebben volt megismerhető a muszlimok számára.

A feljebb már említett „terület-kockák” jól kiegészítik egymást, a határleírások kölcsönösen egymásra mutatnak, ráadásul a tenger, folyó és pusztaság-leírások is megerősítik, kiegészítik e képet (lásd a függelékben). Mindezek alapján minden további nélkül elkészíthető a térség elméleti, csak a kapcsolatokat megjelenítő „térképvázlata”, amely azonban önmagában is sokat elárul. (1. térkép)

⁴⁵ Hudūd–Sotude 195.; Hudūd–Minorsky 162.

1. térkép Kelet-Európa sematikus képe a *Hudúd al-álam* alapján

Forrás: A szerző saját térképvázlata

Nagy kérdés, hogy van-e mód a továbblépésre, azaz az elméleti térkép egyeztetésére a valós földrajzi viszonyokkal. Úgy tűnik, korábban erre nem született kísérlet. Minorsky – a problémákat látva, illetve előfeltevései rabjaként – meg sem kísérelt térképvázlatot készíteni, de abban nem kételkedett, hogy a leírás Kelet-Európára vonatkozik. Ezzel szemben a baskír származású Zeki Velidi Togan a teljes anyagot a Kaukázus északi előterébe próbálta besűríteni, bár térképet ő sem rajzolt.⁴⁶ Fatih Şengül elszakadt a Minorsky-féle értelmezéstől, ezért a leírásoknak megfelelően rajzolt fel térképére több népet is, neki azonban nem a *Hudúd* rekonstrukciója volt a célja, s így a problémák sem ütköztek ki, illetve megoldatlanok maradtak.⁴⁷ Kétségtelen tény, hogy a valós földrajzi adatokkal való egyeztetés nem könnyű, a szerző nem a mi fogalmi kereteinkkel dolgozik, egészen biztosan vannak leírásaiban tévedések is, továbbá a bizonytalanságok miatt többféle megoldás is elképzelhető. Az alábbiakban a saját rekonstrukciós kísérletemet mutatom be.

Először is lássunk néhány problémát! Mint korábban említettem, a földrajzi kereteket három „tengely” jelöli ki: a Kaukázus, a Fekete-tenger északi partvidéke és az Etil. Az első kettővel nincs probléma, az Etil azonban nem teljesen azonos a mi fogalmaink szerinti Volgával. A *Hudúd* szerint ugyanazon hegyek között ered, ahol az Irtis is, de attól északabbra, kimek földön, majd a kimek–oguz határt képez, ekkor nyugatra folyik, majd Bulgárnál délre fordul, a türk besenyőkön és a burtászokon keresztül a kazárok Etil nevű városához jut, s a Kaszpi-tengerbe ömlik.⁴⁸ Mindebből következik, hogy 1. az Etil Bulgárig a mi fogalmaink szerinti Volga, 2. az Urálból ered. (Az Irtis a mi fogalmaink szerint nem az Urál folyója, de egyik legnagyobb mellékfolyójára, a Tobolra igaz lehet a megállapítás.) Így azt kell gondolnunk, hogy a *Hudúd* Etilje valójában a Volga–Káma–Bjelaja hármasa lehet. Ez utóbbi folyókat a helyi török népek valóban Fehér-Etil néven ismerik.⁴⁹ (Tulajdonképpen ezt az állapotot ábrázolja – nagyon nehezen értelmezhetően – Idriszi térképe is.) A mű ezen leírása további tanulságokat is rejt. Egyfelől nyilvánvaló a kapcsolata az al-Balhí-hagyománnyal: al-Isztahrí 930-ban íródott szövegében szinte ugyanez a leírás szerepel,⁵⁰ másfelől azonban érdekesek az eltérések is: Isztahrínál például az Etil áthaladna a Ruszok területén és a Volgai Bulgárián, míg a *Hudúdban* a türk besenyők országa kerül említésre ugyanitt. Mindez arra utal, hogy másik idődimenziót ábrázol, mint al-Isztahrí.

⁴⁶ *Zeki Validi Togan*: Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert. Körösi Csoma Archivum 3. (1940) 1. sz. 41–64.

⁴⁷ *Fatih Şengül*: Sabir Sekel Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü. İstanbul 2013. 69.

⁴⁸ *Hudūd–Sotude* 46–47.; *Hudūd–Minorsky* 76.

⁴⁹ *Zimonyi I.*: Muszlim források i. m. 203–204. Az Etil elemzését a muszlim forrásokban lásd uo. 201–210.

⁵⁰ *Kmoskó M.*: Mohamedán írók i. m. 29. Ugyanez a hagyomány folytatójánál, Ibn Haukálnál lásd uo. 77.

Egy másik általános megfigyelés, hogy a leírások hegy és hegység fogalma nem egyezik a mi elképzeléseinkkel, ugyanis lényegében bármiféle kiemelkedésre alkalmazhatják őket, és sokkal inkább a relatív magasságok a döntőek, nem pedig az objektív, tengerszinttől mért értékek. Mindezek után próbáljuk egyeztetni a relatív képet a tényleges földrajzi viszonyokkal!

A Kaukázus előterében – a kisebb államokat nem számítva – két területről szól a szerző: keletre a kazárokéről, nyugatra pedig a kazár besenyőkéiről. Őket egy hegység választja el egymástól, ez talán a Sztavropoli és a Szai-Manicsi hátsággal azonosítható, ami a Kubáni alföldet választja el a Kaszpi-mélyföld délnyugati végétől. A morvák lakóhelye a besenyőktől északra, a Fekete-tengertől részben keletre, részben északra feküdt a szerző szerint, így talán a Don torkolatvidékéhez rekonstruálható. A Volga alsó szakaszán, a bal parton az oguzok éltek, tőlük északabbra a burtászok, akiket más források a volgai Bulgária közelébe helyeznek, így talán Szamara környékére tehetők. Viszonylag egyértelmű a Fekete-tenger partvidéke: a morvaktól nyugatra nomadizálnak a belső bulgárok, akiket így lényegében Etelközbe helyezhetünk. Tőlük – és az oroszoktól – még nyugatabbra a szaklábokat találjuk, akik itt a szlávokkal azonosak, és talán a Pripjaty mocsárvilágának környékén, valamint a Kárpátok keleti előterében keresendők. Fogós kérdés a ruszok elhelyezkedése, mivel a leírás velük kapcsolatban több következtetlenséget is tartalmaz. Egyfelől egyértelmű, hogy a Dnyeper völgyét és Kijvet birtokolják, így a „hegység”, ami elválasztja őket a belső bulgároktól, a Dnyeper menti hátsággal azonosítható. A vunundurokat tőlük egy másik hegység választja el, ami a Közép-orosz fennsíkkal lehet azonos, amelynek déli nyúlványa szerepelhet Vunundur-hegyek néven a morvák határleírásában. A Volga jobb partján, a burtászokkal szemben jelzi a mű a baradászok szállásait, amelyeket talán a Don és a Volga egymást megközelítő szakaszánál, illetve attól északra kell elképzelnünk.⁵¹ A burtászoktól és a baradászoktól északra, e szerint a Volga két partján keresendők a türk besenyők, akik azonban lehetséges, hogy a Kámától és a nyugatra forduló Volgától északra is birtokoltak területeket. Így az őket az oroszoktól elválasztó hegység az Észak-orosz hegyhát lehetne.

Utoljára hagytam a madzgarík területének meghatározását, mert az több nehézséget is tartogat. Határleírásukból azt tudjuk meg, hogy tőlük keletre egy hegy van, délre a vunundurok, nyugatra és északra pedig a ruszok élnek, akikről egyébként egy folyó választja el őket. Most lássuk, mi szerepel a szomszédoknál! A vunundurok országánál valóban azt olvassuk, hogy északra tőlük a madzgarík élnek.⁵² A ruszoknál nem szerepelnek, csak azt tudjuk meg, hogy azoktól keletre a Besenyő-hegyek vannak, délre pedig a Ruta folyó.⁵³ Felbukkannak viszont a

⁵¹ A burtász-kérdésre lásd *Klima L.*: Jürkák, tormák, merják i. m. 151–181. Kevés önálló eredménnyel lásd *Kovács Attila*: A Kazár Kaganátus egy népe: a burtászok. *Belvedere Meridionale* 24. (2013.) 4. sz. 6–16.

⁵² Hudūd–Sotude 195.; Hudūd–Minorsky 162.

⁵³ Hudūd–Sotude 188.; Hudūd–Minorsky 159.

Türk besenyők határleírásában, amely szerint azoktól nyugatra a madzgarik és a ruszok élnek, északra pedig a Rusza folyó folyik.⁵⁴

A déli szomszéd – a vunundurok országa – tehát egyértelmű, a határt mindkét irányból megerősíti a forrás.⁵⁵ A besenyők esetében nem ilyen világos a leírások összecsengése, de nem is zárják ki egymást: a besenyők nyugati határát a madzgarik képezik, míg a madzgariktól keletre egy hegy[ség] található. Ilyen típusú szemléletbeli eltéréseket máshol is találunk a szövegben: a határ tehát egy hegység. Hasonló az eset a rusz határral is: madzgarí oldalról egy folyóról tudunk, amelyen túl a ruszok élnek, a rusz leírásban pedig egy Rusza nevű folyó szerepel, a madzgarik említése nélkül. Azt a sejtésünket, hogy ugyanarról lehet szó, megerősíti a besenyők határleírása, amelyben szintén szerepel a Rusza, még hozzá északon, és a közös rusz–besenyő határról is szó esik. Ezzel a kör bezárult: a madzgarí szomszédsági rendszer elméletben felrajzolható.

Talán azonban a tényleges földrajzi viszonyok megismerése felé is továbbléphetünk. Mint láttuk, a szerző szerint a madzgarik a türk besenyőktől nyugatra, de az oroszoktól keletre éltek. Utóbbiak a 9. század végén és a 10. században törtek messzire dél felé északi hazájukból, elsősorban a nagy vízi utak, főképpen a Dnyeper mentén. Itt hozták létre első erődített telepüket, amelyek azután igyekeztek adóztatni a környező népeket, kelet felé a Közép-orosz hátságig. Létrejött azonban egy másik területmagjuk is Rosztov körül, amelynek keleti határát nagyjából az Oka jelölte ki. A határterületet a finnugor nyelvű muromák vidéke képezte, központi települése pedig az Oka-parti Murom volt, és valamivel később e terület védelmére jött létre Rjazany is. A madzgarikat tehát az Okától keletre kellene keresnünk.

A besenyők és a madzgarik határát egy hegység képezte a Volga jobb partján, a barádászok szállásaitól északra. Találunk is ilyet, a Volga menti hátságot.⁵⁶ A madzgarikkal délről szomszédos vunundurok a barádászok, a morvák és a ruszok között éltek, őket a Don bal partjára helyezhetjük. Madzgarikkal való határukat semmilyen földrajzi objektum nem jelzi, ezért erről nem tudunk pontosabb megállapításokat tenni. Összességében a madzgarikat az Oka és a Volga menti hátság közé tehetjük.

Hátra van még a rejtélyes Rusza/Ruta folyó kérdése. Az országok leírásaiból azt tudjuk meg róla, hogy a besenyőktől északra folyik, a magyarokat pedig elválasztja a ruszoktól, akikkel egyébként északon és nyugaton határosak. Másfelől megtudjuk, hogy ez a

⁵⁴ Hudūd–Sotude 87.; Hudūd–Minorsky 101.

⁵⁵ Zimonyi István és Hansgerd Göckenjan a vunundur és a belső bulgár kifejezést azonos értelműnek tekinti, és a dunai bolgárokkal azonosítja. *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte i. m. 210., 214.*

⁵⁶ A besenyők kapcsán ugyanerre a következtetésre jutott Harmatta János is. Lásd *Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel i. m. 139.* Ezzel szemben Zimonyi István és Hansgerd Göckenjan a magyarok és a morvák kapcsán felmerülő hegységet a Kárpátokkal azonosítja. Lásd *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte i. m. 210., 214.*

ruszok déli határa. A folyók leírásánál pedig a következő olvasható róla: „Egy másik folyó a Ruta, amely a besenyők, a madzgarik és a ruszok közötti határon lévő hegyből ered. Ez a folyó azután az oroszok határán fut, a szaklábok vidékéig elér, s az e vidéken lévő Hurdáb városához ér el. Itt Hurdáb népe használja szántóin és legelőin.”⁵⁷ Mindebből az derül ki, hogy a besenyő–magyar–orosz hármashatár régiójában van egy hegység, a nevezett folyó forrásvidéke, amely azután nyugat felé folyik. Ilyen folyó azonban a valószínűleg nincs Kelet-Európában. Ha azonban a 12. században dolgozó Idrísi térképére tekintünk, akkor mégis láthatunk egy efféle: nála a Volga nem nyugatról, hanem keletről érkezik, a folyó felső szakaszának tehát a Kámát tekinti, a muszlim földrajzi felfogásnak megfelelően. A kazányi könyöknél azonban több hegyet is jelöl, s ezekből egy folyó is ered, amely nyugat felé folyik, hogy azután egy tóba ömölve tűnjön el.⁵⁸ (2. térkép)

2. térkép A Fekete-tenger körüli területek al Idrísi alapján (1154 k.)

Forrás: Nagy Béla munkája

⁵⁷ Hudūd–Sotude 47.; Hudūd–Minorsky 76. A Rutára vonatkozó ismereteket összegzi Zimonyi I.: Muszlim források i. m. 198. A Zimonyi – Göckenjan szerzőpáros szerint a folyó eredetül szolgáló hegység „nyilvánvalóan csak a Keleti-Kárpátokkal lehetett” azonos. Uo. A folyót Harmatta János – a besenyő határok Hudúdban szereplő leírása alapján – az Okával azonosította. Sajnos meglátását nem dolgozta ki, mindössze néhány – problémáktól sem mentes – mondatot szentelt neki. Lásd Harmatta J.: A honfoglalás mai szemmel i. m. 137.

⁵⁸ Közli Hudūd–Minorsky 219.

E kép tehát megfeleltethető a *Hudūd* leírásának. A folyó neve szlvi/szrvi (سلوي) betűkkel került lejegyzésre, amelyek esetleg a Szura nevét rejthetik.⁵⁹ Ez a folyó a Volgával párhuzamosan fut, éppen csak az ellenkező irányban, délről észak felé, s valamivel Kazány fölött ömlik a Volgába. Az Idríszi feljegyezte név tehát értelmezhető a térségben.⁶⁰ Ha a Rusza tényleg a madzsgarí–rusz határon folyt, akkor esetleg a Szura–Volga–Oka (e formában nem létező) vízrendszerrel lehetne azonos. A Ruta forrásaként említett, besenyők és magyarok közötti hegység is értelmezhető volna így: a Szura a Volga-menti hátságból ered, amelyet a korábbiakban a besenyő–magyar határvidékként értelmeztünk. (3. térkép)

A Hudūd al-álam leírása a madzsgaríkról

„[Néhány] szó a madzsgarí országról. Tőle keletre egy hegy van. Tőle délre egy keresztény nép van, őket vunundurnak nevezik. Nyugatra és északra tőle a rusz országai vannak. Ennek az országnak 20 ezer férfija van, akik a királyukkal lovagolnak ki. Ennek az országnak a királyát hlt-nak hívják. Ez az ország 150 farsakh hosszú és 100 farsakh széles. Télen egy folyó partján vannak, amely közöttük és az oroszok között van. Élelmük a hal, s ezzel látják el magukat. Nagyon gazdag emberek, de közönségesek. Ennek az országnak sok fája van, folyó vizekkel. Szemrevalóak és félelmetesek. Az összes pogánnyal, aki körülöttük van, háborúskodnak, és ezek a magyarok szoktak a győztesek lenni.”⁶¹

A madzsgaríkra vonatkozó leírás földrajzi tekintetben – mint láttuk – jól értelmezhető, szállásterületük az oroszoktól keletre, a türk besenyőktől – s így a Volgától – pedig nyugatra terült el. Egészen biztosan a Fekete-tengertől viszonylag messzebbre, északra kell keresnünk, hiszen a madzsgarík déli szomszédai, a vunundurok sem a tengerparton laktak, ott csak az ő déli szomszédai, a morvák és a belső bolgárok éltek. A kérdéses területet a feljebbiekben a Volga menti hátság és az Oka kanyarulata közé rekonstruáltuk. Egészen biztos, hogy ez a szállásterület nem azonos Etelközzel, s így a leírás sem az etelközi magyarokra vonatkozik.

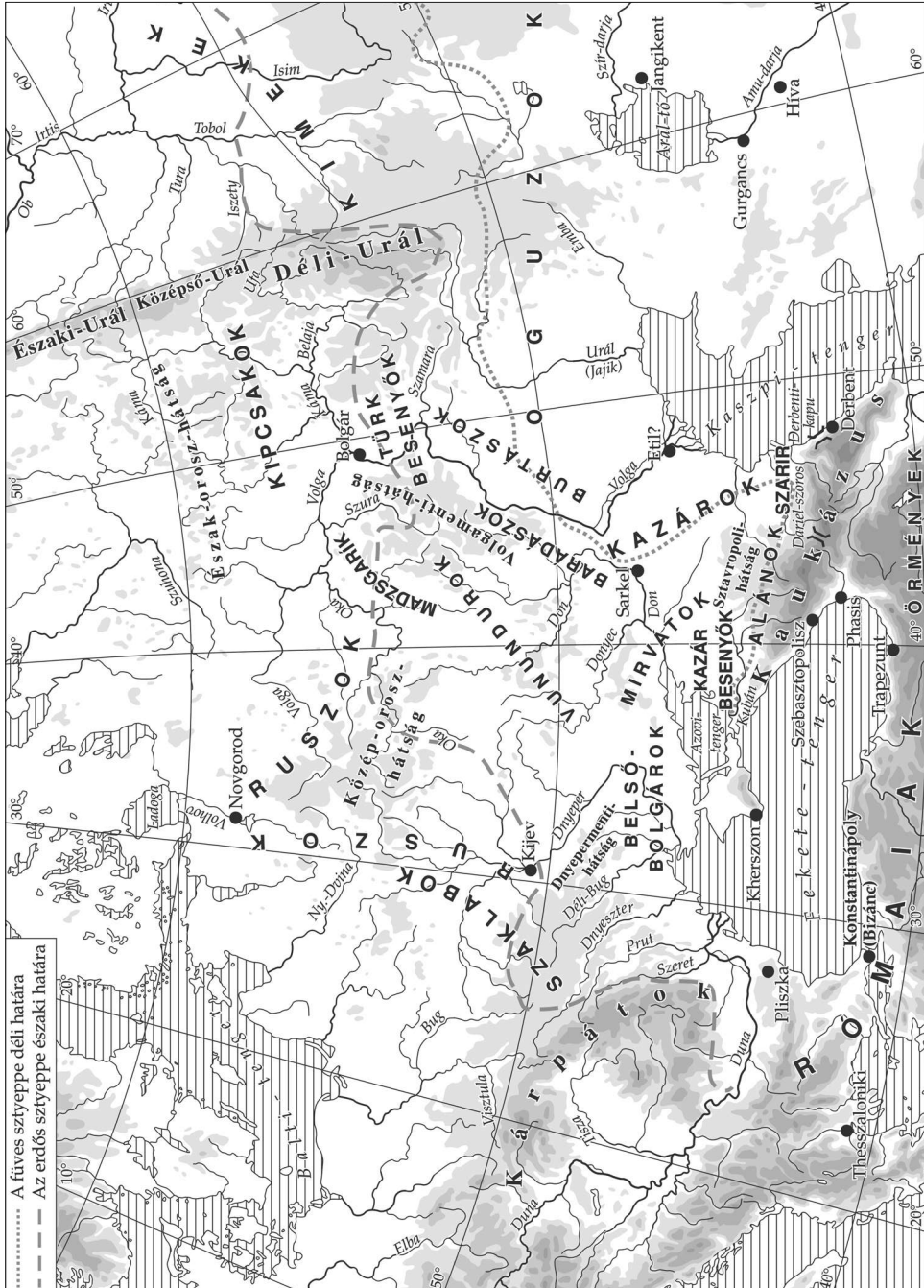
A madzsgaríkról készült leírás többi része ugyan részben egyezik a Dzsajhání-hagyományból merítő szerzők szövegeivel, de igen jelentősek a különbségek is, elsősorban a „hiányzó” megállapítások terén. A *Hudūd*-ban nem kerül említésre

⁵⁹ Az *sz-r-v-i* betűsor minden további nélkül lehet egy eredeti *sz-v-r-i* alak romlása, ami viszont alkalmas a Szura nevének lejegyzésére. Az *l* és az *r* a kézírásban szintén összetéveszthető, Idríszi térképén sem egyértelmű az olvasat.

⁶⁰ Barthold és Minorsky a Rutát a Dunával azonosítja. Lásd *Hudūd*–Minorsky 217–218.

⁶¹ *Hudūd*–Sotude 87–88.; HKÍF 41–42.; *Hudūd*–Minorsky 101.

3. térkép *A Hudúid al-alám* Kelet-Európa képének rekonstrukciója

Forrás: A szerző saját térképvázlata

a két nagy határfolyó, helyettük egy harmadik szerepel (a Ruta/Rusza), amely a ruszoktól választja el elődeinket, és nem a nándoroktól. Szó sem esik a sátrakról, a fű után való vonulásról, megmarad viszont a halászat, továbbá a fákból és vizekben bővelkedő ország képe. Szintúgy olvashatunk a szomszédok felett aratott győzelmekről, de a szlávok helyett általánosságban a „pogányok” kitétel szerepel, és a szerző nem említi a rabszolga-kereskedelmet és a kercsi piacot sem. Azaz ha a *Hudú*d alkotója használta is Dzsajhánit vagy valamelyik folytatóját, a munkában szereplő információkat alaposan megrostálta, és csak azokat emelte ki, amelyek számára elfogadhatónak tűntek, és amelyek éppenséggel valóban illeszkedtek a kikövetkeztethető földrajzi területhez. Így viszont a *Hudú*d madzsgaríjai nem látszanak jurtalakó, nagyállattartó lovasnomádoknak, sokkal inkább erdőlakóknak. Úgy tűnik, a jelölt földrajzi környezet és a leírás ez esetben is egybevág, ahogy a morvák esetében is tapasztaltuk.

Különös egyébként a mű névhasználata is. Míg az arab források a madzsgaríja alakot – illetve annak különféle elírásait – használják,⁶² addig itt a madzsgarí szerepel: úgy tűnik, mintha a népnév egy -í ellátottsági képzővel lenne megtoldva, s így ’magyarokhoz tartozó’-t, jelzői értelemben ’magyar’-t jelentene. Ez azért különös, mert a többi csoportjelölőnél (oguz, besenyő, kipcak stb.) nem szerepel ilyesmi. A szintén perzsául író Gardízi következetesen többes számú alakot használ (*madzsgaríján*). Más népek esetében azonban szerepel nála a többes mellett az egyes szám is: *badzsánakján* – *badzsának*, *szaklabján* – *szaklab* –, *ruszján* – *rusz*.⁶³ Ezek alapján elképzelhető, hogy nála a madzsgar lenne az egyes számú alak.

Mindezek fényében felettébb érdekes a kérdés, hogy a *Hudú*d miféle, milyen helyzetben lévő madzsgaríkról ír. Több eset lehetséges.

1. Mint láttuk, a történelmi helyzet azt mutatja, hogy a besenyők már kénytelenek voltak távozni volga–uráli lakhelyükről, de esetleg még nem foglalták el Levédiát, a leírt madzsgarí lakóhely ez esetben e területtel lenne azonos. A *Hudú*d adatközlője ez esetben egy nagyon rövid történelmi pillanatot örökíthetett volna meg, a besenyők elűzése és levédiai szállásfoglalása közötti időszakot. Ennek kevés esélyét látom, és nem támogatja ezt a rusz láthatóan komoly hatalma és kiterjedtsége sem, ami inkább egy későbbi állapotot valószínűsít.

2. A második lehetőség szerint a leírt közösség egy hátramaradt madzsgarí töredék, amely azonban már kiszorult Levédiából, s a területet a besenyők foglalták el. Ebben az esetben Levédiát a Volga-könyök térségébe helyezhetjük. Ha azonban a mű madzsgaríjaiban egy elszakadt csoportot látunk, akkor fel kell

⁶² A kérdés megoldásához Ormos István került a legközelebb. Lásd *Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma*. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. Hadröztörténelmi Közlemények 118. (2005) 743–744.

⁶³ *Gardízi*: Zayn al-Akhbār i. m. 579., 591., 593.

tennünk a kérdést, hogy hol vannak maguk az elvándoroltak, a (leendő) honfoglalók? Etelközben, a Dnyeper–Dnyeszter régiójában a *Hudūd* egyértelműen a belső bolgárokat jelzi. Őket a kissé bizonytalan földrajzi kép miatt első pillanatban a dunai bolgárokkal is azonosíthatnánk,⁶⁴ csak hogy ennek ellentmondanak a további információk: a ruszoktól nyugatra élő szaklábok a belső bolgároktól is nyugatra élnek, és ők azok, akik határosak Bizánccal, míg az említett bolgárok nem. Ráadásul a mű ez utóbbiakat városokkal nem rendelkező, nomadizáló társaságként írja le, ami nem volna igaz a dunai Bulgáriára, de egybevág a pontuszi sztyeppéről alkotott általános – és valós – képpel. (A Dzsajhání-hagyomány éppen így írja le a magyarokat is.) Ráadásul a *Hudūd* szerzője tud a dunai Bulgáriáról, pogányként – azaz nem muszlimként – írja le őket burdzsán, illetve bulgár néven, Bizánc északnyugati határvidékén.⁶⁵ A belső bolgárok tehát nem lehetnek ők. Ha a munka 895 előtti állapotot rögzít, akkor nekik kellene azonosnak lenniük az etelközi magyarsággal, azt viszont nehéz volna megindokolni, hogy ők miért bolgár néven szerepelnének.

3. A harmadik lehetőség szerint a kép 895 utáni. A türk besenyők még Levédiában vannak, az említett madzsgarik egy hátramaradt töredék, a honfoglalók pedig már a Kárpát-medencébe költöztek, a *Hudūd* látóterén kívülre. Ebben az esetben a belső bolgárok lehetnek valóban bulgárok, akik a kialakult hatalmi vákuumban, a magyar politikai „ernyő” alól kikerülve váltak láthatóvá a kortársak számára.⁶⁶ A 10. század első felében további utalásokkal is rendelkezünk rájuk nézve. A *Régmúlt idők elbeszélése* szerint például 945-ben a ruszok és a bizánci császár egyezményt kötöttek egymással, amelyben a következő kitétel is szerepelt: „ha fekete bolgárok érkeznek, hogy a korszunyi (khersoni) területeket feldúlják, akkor elvárjuk a rusz fejedelmektől, hogy ne engedjék be őket, mert különben kárt okoznak az ő földjeiknek is.”⁶⁷ A bizánci uralkodó krími érdekeltségeit félti, amelyet értelemszerűen északról fenyegethet támadás, ez azonban nem visz közelebb a megoldáshoz. Az már inkább, hogy a ruszoknak kellene megakadályozniuk ezt. Valószínűleg nem a volgaiakról lehet szó, hiszen ők túlságosan messze voltak, talán inkább a pontuszi térség vehető számításba, amire a *Hudūd* adata is utal. Elgondolkodtató a DAI információja is a fekete bolgárokról, akik Bizánccal is hadban állnak.⁶⁸ Hogy a Fekete-tenger északi partvidékének viszonyai nem

⁶⁴ Így tesz a Kristó Gyula szerkesztette HKÍF lábjegyzetírója is, Minorsky nyomán. HKÍF 42. (Hudūd–Minorsky 440.) Zimonyi István és Hansgred Göckenjan a vunundurokat és a belső bolgárokat egyaránt a dunai bolgárokkal tekinti azonosnak. Lásd *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte* i. m. 214.

⁶⁵ Hudūd–Minorsky 53., 157., 158. (A burdzsán-kérdés elemzése külön tanulmányt érdemelne.)

⁶⁶ Így interpretálja a kérdést Boris Zhivkov, lásd *Zhivkov, B.: Khazaria* i. m. 137., 138., 143.

⁶⁷ *Régmúlt idők elbeszélése* i. m. 54.

⁶⁸ DAI 137.

túlságosan egyszerűek a 10. század első felében, azt a muszlim földrajzi irodalom is mutatja. Az al-Balhí féle iskola tagja, al-Isztahrí (930 körül) szerint például a kazároktól nyugatabbra a besenyők, tőlük nyugatabbra pedig Bizánc található. Ez meg is elvárható helyzetnek: a pontuszi sztyeppe tehát besenyő kézben van. Csakhogy a Fekete-tenger északi partján létezik egy Külső Baskír nevű terület, ennek városa a környék kikötője. Ugyane terület az al-Balhí-hagyomány későbbi, 977-ben alkotó szerzőjénél, Ibn Haukalnál is szerepel, de ott már jelző nélkül (Bulgár), és a szerző a Volga menti városként értelmezi.⁶⁹

Végezetül érdemes egy pillantást vetnünk a madzsgarík helyére a *Hudúd al-álam* szerkezetében. Mint említettem, összesen 52 népet/országot írt le a szerző, szabályos rendszerben, három láncolatba tagolva. Kelet-Európára viszonylag sok, 15–16 fejezet jutott, amelyek éppen két láncolat végső szakaszához tartoznak. Az első sorozatot a sztyepperégió északi sávja képezi, amely jobbra török népeket foglal magába. Ezt a szempontot maga a szerző is megfogalmazza a sorozat zárásaképpen: „mindazok, amiket elmondtunk, a világban létező türk/török népek különböző csoportjai”. Kelet-Európában a láncolat vége található, az oguzok (11), a török besenyők (12), esetleg a kipcsakok (13) és végezetül a madzsgarík (14). Tehát a *Hudúd* szerzője ide, a türkök közé helyezi elődeinket, lényegében mint a csoport legnyugatibb tagját. A második sorozatnak szintén az utolsó láncsزمي fekszenek a térségben, nyugat felől közelítve a régiót: szaklábok (36), ruszok (37), belső bolgárok (38), morvák (39), kazár besenyők (40), alánok (41), Szarír (42), kazárok (43), burtászok (44), barádászok (45), vunundurok (48), végezetül, kiegészítésként pedig Bulgár és Szuvár városa. Kiemelném, hogy a szerző az általunk török nyelvűnek gondolt belső bolgárokat, a kazár besenyőket, a vunundurokat és a kazárokat nem számította a türkök közé, ami különösképpen a besenyők esetében tűnik meglepőnek, de egyben elárulja, hogy a szerző számára a türk-lét nem etnikumhoz vagy nyelvhez kötődött. Így még figyelemre méltóbb, hogy a magyarokat ebbe a csoportba sorolta.⁷⁰

Összefoglalva a fentieket. A *Hudúd al-álam* minden más szerzőnél koherensebb földrajzi képpel rendelkezett Kelet-Európáról, amely javarészt egyeztethető a tényleges földrajzi viszonyokkal is. Ezen belül értelmezhető a madzsgarí szállásterület, amely egészen biztosan nem azonos Etelközszel, és lakóiban inkább egy leszakadt magyar töredéket kell látnunk, amely talán az Oka és a Volga félkaréja által felölelt területen élt, s amelyre egyébként ráillik a madzsgarí-leírás vizekben

⁶⁹ Kmósó M.: Mohamedán írók i. m. 18., 60.

⁷⁰ A türk népnév értelmezésének kérdésre lásd Zsidai Zsuzsanna: *Turkok az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán*. Keletkutatás 25. (2013) ősz 5–18.; Vásáry István: *Hungarians and Mongols as „Turks”: On the Applicability of Ethnic Names*. In: *Between Byzantium and the Steppe*. Eds. Ádám Bollók – Gergely Csiky – Tivadar Vida. Bp. 2016. 537–543.

és fákban gazdag kitétele is. Éppen ez az a terület, ahol a későbbi „magyar-típusú” helynevek is (Mozsarevo...) felbukkannak, s itt van a mai Mordvinföld is.⁷¹ Úgy tűnik tehát, hogy az eddig nem túlságosan magasra értékelt *Hudúd al-álam* nem a honfoglalás előtti magyarságra, hanem egy keleten maradt néprészre vonatkozó információkat örökített meg, egy olyan szálláshelyen, amely eddig nem került a magyar őstörténeti kutatások reflektorfényébe.

Függelék⁷²

*A Hudúd al-álam földrajzi képe Kelet-Európáról*⁷³

Oguzok

K: guzz pusztaság és a Transzoxániai városok. D: ugyanaz a pusztaság és a Kazár-tenger. Ny és É: Etil folyó.

Török besenyők

K: oguzok határa. D: Burtász és Barádász határai. Ny: Madzsgarík és a Rusz. É: Ruta folyó.

Madzsgarík

K: egy hegység. D: Vunundurok törzse. Ny és É: Rusz. [Télen a Rusztól őket elválasztó folyóhoz vonulnak.]

Szakláb

K: Belső Bulgár és a Rusz. D: A Fekete-tenger és Rum (Bizánc). É és Ny: pusztaság és lakatlan terület.

Rusz

K: Besenyő-hegyek. D: Ruta folyó. Ny: Szaklábok. É: Lakatlan terület.

Belső Bulgár

K: Morvák. D: Fekete-tenger. Ny: Szaklábok. É: Orosz-hegyek.

Morvák

K: néhány hegy és a kazár besenyők. D: részben a kazár besenyők, részben a Fekete-tenger. Ny: részben a Fekete-tenger és a Belső Bulgár. É: részben a Belső Bulgár és a Vunundur-hegyek.

Kazár besenyők

K: Kazár-hegyek. D: Alánok. Ny: Fekete-tenger. É: Morvák.

Alánok

K és D: Szarír. Ny: Róm (Bizánc). É: Fekete-tenger és kazár besenyők.

Szarír

K és D: Örményország. Ny: Róm (Bizánc). É: Alánok.

⁷¹ Vásáry István: Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és miserek (meščerek) a Közép-Volga vidékén. In: *Uő*: Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Bp. 2008. 37–72.

⁷² A használt rövidítések: K=kelet, D=dél, Ny=nyugat, É=észak.

⁷³ Hudūd–Minorsky 100–101., 158–163.

Kazária

K: egy fal a hegyek és a tenger között, a tenger és a Volga. D: Szarír. Ny: egy hegység. É: Barádász és vunundurok.

Burtász

K és D: Oguzok. Ny: Volga. É: Besenyők.

Barádász

K: Volga. D: Kazárok. Ny: Vunundur. É: Török besenyők.

Vunundur

K: Barádász. D: Kazárok. Ny: egy hegység. É: Madzsgarik.

THE CASE OF THE TURBANED MORAVIANS
AND THE EARLY HUNGARIAN SETTLEMENTS

The *Hudud al-'Alam* and Hungarian Prehistory

by Balázs Sudár

SUMMARY

The interpretation of the handful of sources which deal with that period of Hungarian prehistory preceding the conquest of the Carpathian Basin is burdened by several difficulties. Accordingly, any new means of interpreting even the slightest of the sources may result in a profoundly different perspective about the Hungarians' road to their prospective homeland. The geographical work known as *Hudud al-'Alam* was written by an unknown author in Persian in 982/983, somewhere on the territory of modern northern Afghanistan. The work is based on descriptions of the neighbouring peoples, and the area of settlement of the Hungarians is indicated as being west of the Volga, east of Rus, and further off to the north of the Black Sea; it is thus by no means identical to Etelköz described by Constantinus Porphyrogenitus, nor with the area defined by Ibn Rustah or Gardizi. Consequently, it appears that what the hitherto undervalued *Hudud al-'Alam* report refers to is not the pre-conquest Hungarian people, but some part of this group that remained in the east, and precisely in a settlement area which has so far evaded the analytical lens of researchers of Hungarian prehistory.

ÁTTÉRTEK-E A KAZÁROK A ZSIDÓ VALLÁSRA?*

Hosszú ideje elfogadott az a meggyőződés, hogy a kazár nép vagy annak vezető rétege áttért a zsidó vallásra.¹ 2010-ben azonban Moshe Gil egy rövid terjedelmű cikkben kifejtette, hogy ennek az állításnak nincs valóságalapja.² Tudomásom szerint a cikk nem váltott ki komoly akadémiai visszhangot. Kíváncsiságból és a történet demográfiai vonatkozásai iránti érdeklődéstől vezérelve a kazár áttérést bizonyító forrásokat alapos kritika alá vettem, és ezzel párhuzamosan megvizsgáltam az elméletnek ellentmondó bizonyítékokat is. Arra a következtetésre jutottam, hogy Gilnek igaza van, az áttérés valóban nem történt meg. Megállapításaimat orosz nyelven publikáltam 2011-ben, majd egy átdolgozott változatot is közre adtam 2014-ben, és ugyanebben az évben a cikk egy javított és bővített verzióját angolul is megjelentettem.³ Azóta több tanulmány is napvilágot látott az áttérésről, de mindegyikük evidenciaként kezeli annak megtörténtét. Mivel a témát érdeklődés övezi, érdemes a kérdéssel magyar nyelven is foglalkozni, illetve további cikkekre és könyvekre is felhívni a figyelmet. Jelen tanulmányom igen tömör összefoglaló, így a téma bővebb tárgyalása iránt érdeklődő olvasóknak a cikk angol nyelvű eredeti verzióját ajánlom figyelmébe. A munka elején szeretném leszögezni, hogy nem vállalkozom annak magyarázatára, miért is hisznek annyian az áttérés történetében, és hogy a kurrens kutatások miért hagyják figyelmen kívül a történettel kapcsolatos problematikus pontokat. Ezeket a kérdéseket ugyanis a tudásszociológusok jobban meg tudják magyarázni, mint a történészek.

A tanulmány elején három kérdést kell feltennünk. Elsőként: mit értünk azon, hogy „zsidónak lenni” vagy „zsidóvá válni”. A sábat megtartása, a kásrut (étkezési szokások) vagy a szexuális kapcsolatokra vonatkozó szabályok – hogy csak néhány dolgot említsünk a rabbinikus judaizmusból – minden bizonnyal komoly kihívást

* A tanulmány angol nyelven készült, magyarra Kovács Eszter fordította. Köszönjük Bálint Csanádnak szíves közreműködését a szerző és a szerkesztőség kapcsolatfelvételében, valamint Sudár Baláznak a szakmai segítséget.

¹ Peter Golden áttekintése adja a téma leghasznosabb bemutatását, lásd *The Conversion of the Khazars to Judaism*. In: *The World of the Khazars: New Perspectives*. Ed. Peter Golden – Haggai Ben-Shammai – András Róna-Tas. Leiden 2007. 123–162.

² *Moshe Gil*: *Ha-Kuzarim lo hitgayru*. *Tsion* 75. (2010) 1. sz. 5–14. Gil a kazárokról szóló arab forrásokra támaszkodik, én viszont megpróbáltam minden – írott és nem írott – forrást, valamint a másodlagos irodalmat is felhasználni. Gil cikke angolul jelent meg (arra való hivatkozás nélkül, hogy korábban már héberül is publikálta): *Did the Khazars Convert to Judaism?* *Revue des Études Juives* 170. (2011) 3–4. sz. 429–441.

³ *Shaul Stampfer*: *Did the Khazars convert to Judaism?* *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 19. (2013) 3. sz. 1–72.

jelentettek volna egy harcoló, félnomád közép-ázsiai népnek. Emiatt széles körű konszenzus mutatkozik a kutatók között arról, hogy noha a kazárok a judaizmust elfogadták, annak rabbinikus formáját nem feltétlenül vették fel, azt azonban még senki sem tisztázta, hogy ez pontosan mit is jelent.⁴ Lehetne úgy érvelni, hogy a kazárok a judaizmus egy szinkretikus vagy részleges formáját vették fel, vagy úgy, hogy egyszerűen egy absztrakt monoteisztikus teológia mellett kötelezték el magukat. Ugyanakkor a kortársak tisztában voltak azzal, hogy ki a zsidó. Egy középkori személy – muszlim, keresztény, zsidó – számára a „zsidó” rabbinikus zsidót jelentett. Zsidók és nem zsidók is úgy vélekedtek, hogy a zsidó lét részét képezi az áttérési rituálé, valamint a zsidó törvények egésze vagy nagyobb része iránti elköteleződés.⁵ A zsidó törvények legismertebb kifejeződései a sábát és a kóser étrend megtartása voltak, s ezek egész biztosan nehézséget okoztak volna a kazároknak. Ugyanakkor bizonyítékok nélkül nem könnyű elfogadni azt a feltételezést, miszerint a 9. századi Kazáriában létezett volna valamiféle 21. századi humanista judaizmus. Összefoglalva: ezt az elsőként feltett kérdést még senkinek sem sikerült kielégítően megválaszolnia.

A második kérdés: ki akarta, hogy a kazárok áttérjenek a zsidó vallásra? A keresztény és muszlim gyakorlathoz hasonlóan léteztek volna zsidó misszionáriusok? Erre semmiféle bizonyíték nincs. Egyesek azt állítják, hogy a Kazár Birodalmon átutazó zsidó kereskedők⁶ vagy gazdag zsidó üzletemberek⁷ ösztönözték az áttérést, érvelésük azonban nem túl meggyőző.

Harmadszor: miért akarna egy nép vagy annak vezető rétege áttérni a judaizmusra? Néhányan amellet érvelnek, hogy a zsidó vallás felvétele a kazárok bölcs stratégiai döntése lehetett, hiszen ezáltal elkerülhették, hogy a keresztény–muszlim konfliktusban valamelyik fél oldalára kelljen állniuk.⁸ De ez nem lett volna semleges lépés, sem pedig okos döntés. A keresztények jobban örültek volna, ha a kazárok Krisztus keresztrefeszítőinek vallását veszik fel, mint ha a muszlim vallást? A muszlimok pedig tényleg kevésbé bánták volna, ha a kazárok a Mohamedet elsőként elutasító zsidók hitét választják, mint a kereszténységet? A politikai előnyre vonatkozó állítás meglehetősen spekulatív. A források alapján ugyanis arra vonatkozóan sem

⁴ Boris Rashkovski: *Khazaria/Khazarija Problema vybora konfessional'noj orientacii*. Vostok/Oriens (2010) 1. sz. 25–39.

⁵ A témáról lásd *Shaye J. D. Cohen: The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties*. Berkeley 1999., különösen: 140–174.

⁶ *Omeljan Pritsak: The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*. Harvard Ukrainian Studies 2. (1978) 261–81. Ezt a lehetőséget a későbbiekben részletesebben is tárgyalom.

⁷ Ahatanhel Krymskyi tézisének bemutatását lásd *Oleg B. Bubenok – Oleksij Oleksandrovich Khamrai: Alternativna hipoteza A. U. Krymsovo pro chas i obstavini iyudaizatsii khozariv*. In: *Skhid i dialog tsivilizatsii*. Ed. Oksana D. Vasiliuk – Nataliya M. Zub. Kiev 2012. 57. Mielőtt Krymskyi tézisének elvetnénk, ne felejtsük el, hogy ő a sztálini titkosrendőrség ellenőrzése alatt írt.

⁸ Ennek a vélekedésnek az összefoglalását lásd *Peter Golden: The Conversion of the Khazars to Judaism*. In: *The World of the Khazars* i. m. 152., illetve az általa hozott Artamanov idézet.

található bizonyíték, hogy a kazároknak politikai okuk lett volna az áttérésre, vagy hogy a kazár vezetés politikai megfontolásból választotta volna a zsidó vallást.

Dokumentumforrások

A kazárok általános, illetve konkrét áttérésére vonatkozó legrészletesebb forrást két (érveléstől függően három) héber nyelvű szöveg jelenti. Az első egy levél, feltételezhetően Józseftől, a kazár kagántól, címzettje pedig egy ismert spanyol zsidó, Hasdai ibn Shaprut (†970). Ebben a levélben József a „türkök királyának” nevezi magát, és beszámol arról, hogy generációkkal korábban Bulant, az egyik első kazár királyt meglátogatta álmában egy angyal, aki őt és a későbbi vezíreket az igaz Isten felismerésére vezette.⁹ Ekkor Bulan vallási vitát szervezett a keresztények, muszlimok és zsidók között, hogy megállapíthassa, melyik az igaz vallás. Amikor a vita során patthelyzet alakult ki, Bulan megkérte a keresztényeket és a muszlimokat, hogy hasonlítsák össze a vallásokat. Mindkét fél elég naiv volt ahhoz, hogy beleessen a csapdába, így amikor egyetértettek abban, hogy az alternatívák közül a zsidó vallás a legigazabb, a király és népe azonnal átvette a judaizmust.¹⁰ Bulan zsidó tudósokat hívott meg az országába, akik megtanították neki és népének a Tórát és a parancsolatokat. Bulan unokája, Ovadia követte a trónon, aki zsinagógákat és tanházakat építtetett, és sok tudóst gyűjtött maga köré, hogy tanítsák neki a Tórát és a Talmudot.

A levél hitelességét régóta vitatják.¹¹ Minden bizonnyal korai keletkezésű, hiszen már a Hasdai ibn Shaprut életét követő első században idézték. Egy jól ismert spanyol talmudista tudós, Júda ben Barzillai (késő 11., kora 12. század) is említi a levelet, de hozzáteszi, hogy kétségei vannak az áttérés történetével kapcsolatban. Sajnos kételkedésének pontos okait nem nevezi meg, de nyomós indok nélkül feltételezhetően nem írt volna róluk.¹²

⁹ A szöveg kritikai kiadását több kapcsolódó szöveggel együtt lásd *Pavel K. Kokovtsov*: *Evrejsko-khazarskaja perepiska v X veke*. Leningrad 1932. A levélváltás rövidített angol fordítását lásd *Elkan Adler*: *Jewish Travellers in the Middle Ages*. London 1930. 22–36.

¹⁰ Közép-Ázsiában nem ritkák a vallási vitákról és áttérésekről szóló beszámolók, lásd például *Reuven Amitai*: *The Conversion of Teguder Ilkhan to Islam*. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25. (2001) 15–43.

¹¹ Az erről szóló szakirodalom túl terjedelmes ahhoz, hogy itt felsoroljuk, ezért csak az általam legfontosabbnak tartottakra szorítkozom. Az egyik korai kiritkát lásd *Henri Grégoire*: *Le 'Glozel' Khazare*. *Byzantion* 12. (1937) 225–266. Ha Grégoire visszafogottabb stílusban írt volna, talán nagyobb hatása lett volna. A témáról részletesen lásd *Boris Rashkovski*: *Vnov' o poiske sledov khazarskogo iudaizma v pis'mennyh istochnikah*. *Nauchnye trudy po iudaïke: Materialy XVIII mezhdunarodnoj ezhegodnoj konferencii po iudaïke II*. Moskva 2011. 72–94.

¹² *Simcha Asaf*: *Rav Yehudah al-Barceloni 'al iggeret Yosef Melekh ha-Kuzarim*. *Jeschurun* (1924) September 113–117.

A levél azt sejteti, hogy az áttérés a 7. század közepén történt, de a Kazár Királyságot is csak ekkor¹³ alapították. A levélnél korábbi szarmazó megbízható, független források (Szallám tolmács, valamint Cirill és Metód) alapján viszont a kazár vezetőség akkoriban még nem volt zsidó. A levél beszámol róla, hogy a kazár királyok zsinagógákat és tanházakat építettek, és zsidó tudósokat gyűjtöttek maguk köré, akiknek javakat adtak, a tudósok pedig magyarázták a Bibliát, a Misnát, a Talmudot és más írásokat. Azonban egyik tudós sincs nevesítve, és a korabeli, a jeruzsálemi vagy babilonai jesivában íródott, illetve a Kairói Genizában fennmaradt zsidó irodalmi források sem szólnak a kazár területek zsidó tudósairól, sem a tudósok Kazáriába történő vándorlásáról.

A levél földrajzi leírásai még ennél is problematikusabbak. Feltételezhető, hogy egy király tisztában van birodalmának földrajzával. A levél viszont úgy írja le a kazár állam határait, hogy azok jóval nagyobb területet fognak körül, mint amekkora ismereteink szerint az valóban volt Hászdái életében.¹⁴ Ennél komolyabb érv Abraham N. Poliak észrevétele,¹⁵ miszerint József ugyan jól ismerte birodalma nagyobb részét, de a keleti részekről, az ott lakó népcsoportokról, az ottani kereskedőutakról és a Hvárezmmel (ma: Khiva) ápolts kereskedelmi kapcsolatokról csak feltűnően keveset tudott. Ez azért meglepő, mert a Hvárezmmel folytatott kereskedelem a kazár gazdaság egyik fontos eleme volt. Poliak azt is megfigyelte, hogy a levél földrajzi információi ahhoz hasonlatosak, amiket egy Konstantinápolyból a Krím déli partja felé tartó utazó szerezhetett.¹⁶ Elena Galkina két részletes tanulmányában további problémákra mutatott rá a levél földrajzi pontosságát illetően.¹⁷ Végezetül: a levél nem említi név szerint a kazár királyság nagyobb városait, amit egy királytól joggal várhatnánk, midőn birodalmát bemutatja.¹⁸

¹³ A 340 évnyi időszak a levél hosszú változatában szerepel. A rövid verzió nem beszél a dátumról, de Bulan és József között 12 generációról számol be.

¹⁴ Novoseltsev szerint a szerző a levélírás idejéhez képest egy-két évszázaddal korábbi határokat írt le, hogy lenyűgözze Hászdái ibn Sáprutot. Lásd *Anatolij Petrovich Novoseltsev: Khazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moskva 1990. 100., 154. Idézi *Elena Galkina: Danniki Hazarskogo kaganata v pis'me tsarä Iosifa*. Sbornik Russkovo istoricheskovo obshchestvo 10. Special issue: Rossija i Krym (2006) 158. sz. 376–390., különösen Nr. 20.

¹⁵ Lásd *Abraham N. Poliak: Hitgayrut ha-Kuzarim*. Tsiyon 6. (1941) 2. sz. 106–112. és Tsiyon 6. (1941) 3. sz. 160–80. Lásd még *Vladimir Minorsky: A New Book on the Khazars*. Orients 11. (1958) 1–2. sz. 122–145., itt: 131–32.

¹⁶ *Abraham Poliak: Khazariah*. Toledot mamlekhet yehudit be-Eiropah. Tel Aviv 1951. 21.

¹⁷ Lásd *Galkina, E.: Danniki Hazarskogo kaganata i. m. Galkina felvet lehetséges megoldásokat, de egyik sem egyszerű. Lásd még Elena Galkina: Territoria Khazanskogo kaganata IX-pervoj poloviny X v. v pis'mennyh istochnikah. Voprosy istorii 9. (2006) 132–145, különösen: 138. (ami hiányzik a leírásból), 141. (a levél „korlátainak” rövid összefoglalása). Galkina nem számol azzal a lehetőséggel, hogy maga a levél nem eredeti.*

¹⁸ Douglas M. Dunlop, aki József levelét eredetinek tartja, foglalkozik ezzel a problémával. Megemlíti Poliakot, aki felteszi a kérdést, hogy miért nincs a levélben információ a Kazáriával fontos kereskedelmi

A levél kazár gazdaságot bemutató részei szintén kérdésesek. A kazárok nomád törzsként éltek, így – bár részben alkalmazkodtak a mezőgazdasági és letelepedett életmódhoz – gyakran vándoroltak az állataikkal. Ezzel szemben a levél fejlett kazár mezőgazdaságról számol be – gazdag földekről, szőlőültetvényekről, gyümölcsösökről –, noha ez nem jellemezte a régiót, állatállományt pedig egyáltalán nem említ. Ellentmondások benne az arabok és kazárok közötti háborúkról szóló történeti beszámolók is.¹⁹

A József levelével kapcsolatos problémák alapján arra a következtetésre jutunk, hogy azt nem a kazár király írta, vagy valaki a királyi udvarból, sőt, valószínűleg nem is olyasvalaki, aki a kazár területeken élt.²⁰ Ez a kérdés beleillene egy érdekes nyelvészeti felvetésbe is. A levelet ugyanis gyönyörű irodalmi héber nyelven írták, és Abraham N. Poliak, valamint mások is megjegyezték, hogy a szövegben szétszórva arabizmusok találhatók.²¹ Ha a levél Spanyolországban készült volna, mindez logikus is lenne, s ráadásul nem ez volna az egyetlen spanyolországi héber hamisítvány.

A második héber szöveg, amelyet jelenlegi lelőhelye miatt gyakran *cambridge-i dokumentumnak* vagy a szöveget elsőként publikáló tudós után *Schechter-dokumentumnak* is neveznek, még ennnyire sem tekinthető hiteles forrásnak.²² Ez a ka-

kapcsolatokat fenntartó Hvárezmről (Khiva). Dunlop arra jut, hogy: „egyszerűen nem tudjuk”. Talán nem értünk egyet Dunlop nézeteivel, de az őszintesége feltétlenül értékelendő. Lásd *Douglas M. Dunlop: The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954. 150. Egy eredeti értekezést és további fejleményeket olvashatunk itt: *Andreas Kaplony: Routen, Anschlussrouten, Handelshorizonte im Brief von Hasday b. Shaprut an den hazarischen König*. In: Ibrahim ibn Yakub at-Turtushi: Christianity, Islam and Judaism Meet in East-Central Europe, c. 800–1300 A.D. Proceedings of the International Colloquy, 25–29 April 1994. Ed. Petr Charvát – Jiri Prosecký. Prague 1996. 140–168., különösen: 147.

¹⁹ *Dan Shapira: The Khazar Account on the Ardebil War and the Problem of Its Authenticity*. In: Central Eurasia in the Middle Ages: Studies in Honour of Peter B. Golden. Ed. István Zimonyi – Osman Karatay. Wiesbaden 2016. 313–336. Shapira megkísérli feloldani az ellentmondásokat, de a kérdések továbbra is megválaszolatlanok maradnak. Itt köszönöm meg, hogy rendelkezésemre bocsátotta a tanulmányát.

²⁰ A kortárs tudósok közül Poliak apokrif munkaként tekint a levélre, és feltételezi, hogy a levelezést egyvalaki írta Spanyolországban 1070–80 tájékán. Lásd *Poliak, A. N.: Khazaria* i. m. 19.; Ankori nyomán „irodalmi fikciónak” nevezi a forrást, lásd *Zvi Ankori: Karaites in Byzantium*. New York 1959. 70. A gondolatról lásd *N. I. Z. Berlin: Istoricheskie sud'by evrejskogo naroda na territorii Russkogo gosudarstva*. Petrograd 1919. 114–122., de akkoriban kevés figyelmet kapott. Az 1930-as években Ahatanhel Krymskyi is megírta, hogy a levél apokrif, de mivel csak 2012-ben publikálták a művét, szintén nem kapott figyelmet. Lásd *Oleg B. Bubenok – Olesiy Khamrai – Vitaly Chernoiwanenko: A. U. Krymskyi pro obstaviny iudeizatsii khazariv*. Skhidnyi Svit 3. (2011) 246–270., itt: 266. A legfrissebb értekezést a témáról lásd *Mikhail Kizilov: Krymskaya Iudea*. Simferopol 2010., különösen: 63–65.

²¹ Lásd *Abraham N. Poliak: Hitgayrut ha-Kuzarim* i. m.; *Uő: Khazariah* i. m.; *Uő: Vostochnaia Evropa IX–X vekov v predstavlenii Vostoka*. Slaviane i ikh sosedi 10. (2001) 84. Hasonló következtetésre jutott Valdimir Minorsky is, lásd *Hudud al-'Alam (The Regions of the World): A Persian Geography 372 A.H. – 982 A. D.* Ed. Vladimir Minorsky. London 1937. 470.

²² *Solomon Schechter: An Unknown Khazar Document*. Jewish Quarterly Review 3. (1912/13) 2. sz. 182–219. A levél új kiadását lásd *Norman Golb – Omeljan Pritsak: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca (USA) 1982. 75–156. Az én interpretációm radikálisan eltér az övétől.

zár vezetőséget részben az asszimilálódott örmény zsidók leszármazottjaiként írja le. A dokumentum szerint Serakh – aki Sabrielnek, a harcosok parancsnokának zsidó felesége – meggyőzte férjét, hogy térjen vissza zsidó gyökereihez. Ez felbőszítette a keresztény macedón királyt és Arábia muszlim királyát, akiknek haragját csak azzal lehetett kiengesztelni, hogy vitát rendeztek a saját vallásuk és a zsidók képviselői között. A vita véletlenszerűen úgy oldódott meg, hogy a zsidó vitafelek találtak egy könyvtárat tele héber könyvekkel, amelyeket fel tudtak használni vallási érveikhez. A vita (a zsidók szempontjából) sikeres lezárását és a kazár vezetőség judaizmusra való teljes visszatérését követően a keresztény és muszlim területekről megindult a zsidók vándorlása Kazáriába.

A cambridge-i/Schechter-dokumentum ellentmond minden létező, a kazárokról és a zsidó vallásra történő áttérésükről szóló beszámolónak. Ha ugyanis ez az írás hiteles, akkor az összes többi hamis. A vitában résztvevők zsidó származása és a rejtett szövegek megtalálása is egyedülálló ebben a szövegben. Még a hiszékeny elme is megütközik azon a gondolaton, hogy a két király annyira feldühödött volna a kazár hadvezér vallásgyakorlásán, hogy emiatt vitát szerveztek és képviselőket is küldtek a távoli kazár területekre. Ráadásul ilyesmiről nincs említés sem a muszlim, sem a bizánci forrásokban. A barlangban elrejtett könyvek csodálatos megtalálása természetesen lehetséges, de lássuk be, nem túl valószínű. Még kevésbé hihető az az állítás, hogy a megtalálók – akik könyvek és héber oktatás nélkül nőttek fel – azonnal képesek voltak elolvasni és értelmezni is tudták őket. A független és megbízható források nem számolnak be nagyarányú zsidó migrációról a kazár területekre.²³ Érdekes a szerzőnek az az állítása, mely szerint „földünkön azt mondják, apáink Simeon törzséből származtak, de nem tudjuk biztosan, hogy ez igaz-e”. Simeon törzse nemcsak egyike a tíz eltűnt törzsnek, hanem a jelek szerint már a bibliai időszakban sem számított elismert egységnek. Bár erre a régen kihalt törzsre való utalás beleillik a tíz eltűnt törzs hagyományába, mégis meglehetősen furcsa ez az eredetválasztás.²⁴ Végezetül: jelentős eltérés figyelhető meg az ebben a levélben és az orosz forrásokban leírt események között.²⁵ A szöveg szerzője valamelyest ismerte a sztyepei

²³ Kokovtsov más problémákra is rámutat, lásd *Kokovtsov, P.*: *Evrejsko-khazarskaja perepiska* i. m. A kronológiai problémákat lásd *Nora Kershaw Chadwick*: *The Beginnings of Russian History: An Enquiry into Sources*. Cambridge 1946. 47. A Bizáncból való elvándorlás kérdését később tárgyalom.

²⁴ Kokovtsov kételkedett a levél eredetiségét illetően, erről lásd *Kokovtsov, P.*: *Evrejsko-khazarskaja perepiska* i. m. 5–36. Kritikáját visszhangozta: *Yaakov Lur'e*: *Drevnaya Rus v sochinenie Leva Gumileva*. *Zvezd* 10. (1994) 167–177. Lásd még *Constantine Zuckerman*: *On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo*. *Revue des Études Byzantines* 53. (1995) 237–270., akinek a megközelítése eltér az enyémétől.

²⁵ A levél és a *Novgorodskaja pervaja letopis* (The Russian Primary Chronicle) néven ismert orosz krónika közötti ellentmondásokat lásd *Vladimir Petrukhin*: *Khazaria and Rus*. In: *World of the Khazars* i. m.

élet valóságát és képeit, de a levelet rendkívül nehéz egy kazár zsidó autentikus munkájának tekinteni. Röviden összefoglalva ez a szöveg sem használható forrásként a kazár területeken történt események rekonstruálásához.

A harmadik héber dokumentum egy zsidó kérése egy másik zsidóhoz, hogy segítsen adósságának visszafizetésében.²⁶ Vagy a kijevi zsidó közösségnek van címezve, vagy pedig onnan küldték. Több személy neve is szerepel ebben a levélben, amelyek lehetnek kazár nevek, és látszólag egy kazár szimbólum is van a levélen. Maga a szöveg azonban nem tesz utalást a kazár áttérésre vagy a kazárok zsidóságára, így legfeljebb arra szolgáltat bizonyítékot, hogy Kazáriában voltak zsidók, arra nem, hogy a kazár elit vagy az egész kazár nép áttért volna a judaizmusra. Összegezve tehát: egyik héber nyelvű szöveg sem tekinthető megbízható információforrásnak a kazárokról és azok áttéréséről zsidó hitre.²⁷

A nem héber nyelvű szövegek sem támasztják alá a kazár áttérés téziséét. Az egyetlen létező, első kézből származó beszámoló a Kazáriába látogató Szallám tolmács (al-tardzsumán vagy tordzsumán) 9. századi részletes tudósítása, akit 842-ben al-Vászik kalifa küldött, hogy keresse meg Nagy Sándor mitikus falát. Beszámolójában Szallám említi, hogy érintkezett kazárokkal, de nem szól arról, hogy azok zsidók lettek volna. Ha a kazárok valóban zsidók lettek volna, nehezen elképzelhető, hogy írásában a tolmács ezt nem említeti meg.²⁸

861-ben két testvér, Cirillt (Constantine) és Metódot küldték misszióra a kazárokhöz. Anastasius Bibliotecarius (III. Anasztáz) korabeli levele említést tesz a misszióról, de arról nem, hogy a kazárok zsidók lettek volna.²⁹ Ha a kazárok vagy vezetőségük zsidó lett volna, nem valószínű, hogy a misszionáriusokat melegen fogadtatásban részesítik, és hasonlóan valószínűtlen az is, hogy Anastasius ne említette volna ezt a tényt. Egy sokkal régebbi forrás, Szent Cirill életrajza (*Vita Constantini*) szintén említi a missziót. Az életrajz szerint a zsidók nyomást

258–259. Az Oroszország fogalom anakronisztikus használata érdekes probléma. Lásd *Norman Roth: Jews, Visigoths and Muslims in Medieval Spain: Cooperation and Conflict*. Leiden 1994. 268. A történet és József levele összeegyeztetésének problematikusságáról lásd *Leontyij Vojtovics: Prizrak Olega Vescseva. Tractus Aevorum. Evoljucija szociokulturnih i polityiceszkih prosztransztv 2.* (2015) 3–43.

²⁶ *Golb, N. – Pritsak, O.: Khazarian Hebrew Documents i. m. 1–71.* A legfrissebb tanulmányt erről a levélről lásd *Constantine Zuckerman: On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo*. *Ruthenica* 10. (2011) 7–56.

²⁷ Ezt Pritsak és mások tisztázták, lásd *Omelyan Pritsak: The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism*. *Harvard Ukrainian Studies* 2. (1978) 261–281., itt: 267.

²⁸ *Emeri van Donzel – Andrea Schmidt: Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources*. Leiden 2010. 187–191. A szerzők a beszámolót hitelesnek tekintik, de ez nem általánosan elfogadott.

²⁹ *Johann Friedrich: Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri*. München 1892. 406. A misszió lehetséges okairól lásd *George P. Majeska: Patriarch Photius and the Conversion of the Rus*. *Russian History* 32. (2005) 1. sz. 413–418.

gyakoroltak a kazárookra, hogy térjenek át a judaizmusra, de arról már nincs szó az írásban, hogy azok valóban át is tértek.

Egy másik releváns forrás a korszakból Miklós konstantinápolyi pátriárka levele, amely 914 körül íródott.³⁰ Miklós olyan személyekről ír, akik Kazáriából jöttek, és kértek „egy püspököt, aki közülük presbitereket szentel fel, és elvállalja a keresztények igaz hitét illető lelkészséget”. Miklós tájékoztatja a levél címzettjeit, hogy Kherszon püspökét Kazáriába küldték. Ez a levél szintén nem tesz említést a kazárok zsidó hitéről, pedig már a 10. században keletkezett.³¹

Akkor hát hol találhatóak hivatkozások a kazárok judaizmusra való áttérésére? Az egyik említés Ahmad ibn Fadlán útibeszámlója, aki 921-ben indult el, és Volgai Bulgáriáig vándorolt, de a kazár területekig már nem jutott el.³² Ibn Fadlán úti jelentésének teljes szövege nem áll rendelkezésre, de egy hosszú idézet Jákút ibn 'Abd Allah al-Hamavítól (1179–1229) tartalmaz egy lakonikus megjegyzést, miszerint „a kazárok és összes királyaik zsidók”.³³ Azt is hozzáteszi, hogy „a királynak kilenc bírója van, akik zsidók, keresztények, muzulmánok és bálványimádók. Ha valamilyen jogi kérdés felmerül, ezek a bírák hoznak döntést”.³⁴

Ibn Fadlán soha nem járt a kazár területeken, emiatt megkérdőjelezhetjük a forrásai hitelességét. Azt írta: mindegyik kazár királynak 25 felesége és ágyasa volt; ha egy király 40 éven át uralkodott, akkor azzal az indokkal megölték, hogy ennyi idő után már bizonyára zavaros az elméje; s ha egy kazár király meghalt, holttestét egy speciális házban temették el, amelyet aztán elárasztottak vízzel, majd a temetésen résztvevő embereket megölték, hogy a temetés helyszíne soha ne derülhessen ki. Kijelenthetjük, hogy a forrásban leírtak többsége egyértelműen

³⁰ *Nicholas I, Patriarch of Constantinople: Letters.* Ed., trans. R. J. H. Jenkins – L. G. Westerink. Washington 1973., 68. levél.

³¹ Zuckerman, aki elfogadja azt a tézist, hogy a kazárok áttértek, de belátja a levél kapcsán felmerülő problémákat, azt vetette fel, hogy a levél nem a kazárookra, hanem a kevésbé ismert krími népcsoportra, a khotzirokra utal. Nem tűnik azonban valószínűnek, hogy egy olyan csoport, amelyik nem túl messze élt Kherszontól, kiérdemelt volna egy püspököt. Egyszerűbb azt mondani, hogy ha a szöveg kazárokról beszél, akkor a kazárookra is gondol, és nem voltak zsidók. Lásd *Constantine Zuckerman: Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae episcopatum.* In: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar.* Ed. Constantine Zuckerman. Paris 2006., különösen: 222. (a kazárok zsidóságának problematikusságáról), 223. (Miklós levelének keletkezési idejéről), 223–226. (arról a lehetőségről, hogy a levél a khotzirokra vonatkozik).

³² Ahmad ibn Fadlánról sok írás született. Hasznos kiindulópont lehet *James Montgomery: Ibn Fadlan and the Rusiyah.* *Journal of Arabic and Islamic Studies* 3. (2000) 1–25. Ibn Fadlán mint történeti forrás pozitív értékelését lásd orosz nyelven *Andrei Kovalevski: O stepeni dostovernosti ibn-Fadlana.* *Istoricheskie zapiski* 35. (1950) 265–293. Egy másik alapos elemzést ibn Fadlánról lásd *Uő: Pyrrhic Scepticism and the Conquest of Disorder: Prolegomenon to the Study of Ibn Fadlan.* In: *Problems in Arabic Literature.* Ed. Miklós Maróth. Piliscsaba 2004. 54–55.

³³ *James E. McKeithen: The Risalah of Ibn Fadlan: An Annotated Translation with Introduction.* Doktori (PhD) értekezés. Indiana University 1979. 160.

³⁴ *Richard Frye: Ibn Fadlan's Journey to Russia.* Princeton 2005. 74.

ellene mond a zsidó törvényeknek és szokásoknak.³⁵ Emellett meglehetősen különösök is ezek a szokások.³⁶ A fentiek csak egy kis ízelítőt adnak az Ibn Fadlán által feljegyzett bizarr történetekből. Úgy tűnik, hogy tulajdonképpen bármit elhitt, amit mondtak neki, és nem volt semmi kritikai érzéke. Ugyanakkor tett egy megjegyzést, amely fontos lehet. Feljegyezte a bolgár király szavait, aki azt mondta neki, hogy erődtől kell építenie, hogy „megvédje népét a zsidóktól, akik rabszolgaságba taszították”.³⁷ Ez a megjegyzés a kazárokra vonatkozott, és nyilvánvalóan sértés volt – olyan sértés, amit valószínűleg félreértésből tényként értelmezhettek.

9. és 10. századi adminisztratív szövegek, amelyek Ibn Fadlán idejében íródtak, és a kazárok ismeretéről tanúskodnak, egyáltalán nem említik az áttérést. A legkorábbi ilyen szöveget Ibn Khordadbeh (820–912) írta, aki az Abbászida Kalifátus helyőrségeinek és hírszerzésének volt a vezetője. *Kitab al-Masalik v'al-Mamalik* (Utak és királyságok könyve) című műve részletes leírást tartalmaz zsidó kereskedőkről, akiket radanitáknak neveztek, de arról nincs említés, hogy a kazárok vezetői a közelmúltban hittársaivá váltak volna ezeknek a kereskedőknek. Ibn Khordadbeh zsidó kereskedőkről való részletes tudását és érdeklődését alapul véve nehéz elképzelni, hogy ha a kazárok vezetői valóban áttértek a judaizmusra, ez a tény elkerülte volna a figyelmét.³⁸

A második szöveg a *Kitab al-kharadzs wa-szina'at al-kitaba* (A földadó és a minisztérium művészetének könyve), melyet Kudama ibn Dzsafar (†948) írt Bagdadban a 10. század első felének végén. A könyvet adminisztratív enciklopédiának is nevezhetnénk. A szerző meglehetősen sok figyelmet szentel a kazárok-nak, de a legkisebb említést sem teszi a kazárok és zsidók közötti kapcsolatról.³⁹

A harmadik szöveg a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról), „a diplomácia kézikönyve történelmi és antik anyagok széles választékával kiegészítve”, amelyet vélhetően 952-ben szerkesztett a bizánci uralkodó, Bíborbanszületett Konstantin. A szöveg legalább tíz helyen említést tesz a

³⁵ *András Róna-Tas*: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Bp. 1999. 150., azt írja: „Ez a rituálé azt sugallja, hogy a »nagy« király és hadvezérei nemcsak zsidók, hanem napimádók is voltak.” Ez kreatív feloldása lenne az ellentmondásnak, de nem valószínű, hogy egy rabbi vagy rabbihelyettes jóváhagyott volna ilyesmit.

³⁶ Ahogy André Miquel fogalmaz, Ibn Fadlánnak volt „érzéke a bizarrhoz”. Lásd *André Miquel*: Géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11. siècle. Paris 1967. 133., és a „csodálatos”-ról szóló értekezését itt: 134–139.

³⁷ *Richard Frye*: Ibn Fadlan's Journey to Russia. Princeton 2005. 47. Ezt a megfigyelést Moshe Gilette, lásd *Gil, M.*: Did the Khazars Convert i. m. 436.

³⁸ Ibn Khordadbeh. Des routes et des Provinces I–III. Trans. Charles Barbier de Meynard. Journal Asiatique (1865) 1. sz. 5–127., 227–295., 446–532. A kereskedőkre lásd *Elinoar Bareket*: Rādhānites. In: Jewish Civilization: An Encyclopedia. Ed. Norman Roth. Routledge 2002. 558–561.

³⁹ A szerzőről lásd *Paul Heck*: The Construction of Knowledge in Islamic Civilization: Qudama b. Ja'far and his Kitab al-kharaj wa-sina'at al-kitaba. Leiden 2002.

kazárokról, néha egészen részletesen, és „hűtlen és tisztességtelen északi törzs-ként” említi meg őket, továbbá a zsidóknak is kiemelt figyelmet szentel. A kazárok és a zsidók iránti érdeklődése ellenére a szöveg nem tesz említést a kazárok áttéréséről.⁴⁰

Történelmi és földrajzi feljegyzések

A cambridge-i dokumentum és a kazár király Hászdái ibn Sáprruttal való levelezésének szerzőit megelőzte és vélhetően inspirálta is néhány muszlim földrajztudós és történész rövid feljegyzése az áttérésről.⁴¹ Azok közül az arabul író muszlim írók közül, akiknek művei fennmaradtak, egyiknek sem volt első kézből tapasztalata a kazár területekről, így mindannyian írott vagy szóbeli forrásokra támaszkodtak. E feljegyzések többségét iraki vagy iráni tudósok írták, akik vagy a Dzsajhání-hagyományt követő iskolához, vagy az al-Balkhi iskolához tartoztak. A legkorábbról fennmaradt arab szöveg, amelyik a kazárok zsidóságáról említést tesz, nagy valószínűséggel ibn Ruszta perzsa tudósé, aki ezt írta a kazárokról: „legfelsőbb vezetőjük a zsidók vallását gyakorolja, ahogyan Isa és a vezetők, illetve a legjobbak is, akik mellette állnak. A többiek pedig a törökökéhez hasonló vallást gyakorolnak.”⁴² Más részletet nem közöl, és nem magyarázza el, hogy hogyan alakult ki ez a helyzet.

Tudományos konszenzus van arról, hogy ibn Ruszta az információi nagy részét kortársa, Abu Abdallah al-Dzsajhání munkáiból szerezte.⁴³ Az is lehetséges, hogy Közép-Ázsiáról szóló bemutatását egy korábbi geográfus, al-Garmi munkájára alapozta, aki a 9. század közepén írt.⁴⁴ Mivel al-Garmi és al-Dzsajhání munkái már nincsenek meg, forrásaik minőségéről nem tudunk pontos információkat szerezni.

De maga ibn Ruszta megbízható forrás volt vajon? James Montgomery azt írja, „Ibn Ruszta információit időről időre alaposan megvizsgálják, hogy jelentőségének történelmi értékét felmérjék. Az szinte általánosan elfogadott megállapítás

⁴⁰ Bővebben lásd *James Howard-Johnston: Byzantine Sources for Khazar History*. In: *World of the Khazars* i. m. 176–93.; *Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio*. Ed. Gyula Moravcsik – R. J. H. Jenkins. Washington 1967., a „hűtlenekre” való utalás itt: 71.

⁴¹ Hasonló konklúziót lásd *Johanned Hendrik Kramers: Analecta Orientalia: Posthumous Writings and Selected Minor Works*. Leiden 1954. 142.

⁴² *Ibn Rustah: Kitab al-A'lak an-Nafisa*. Ed. Michael Jan De Goeje. Leiden 1892. 139.

⁴³ A legfrissebb rendszerszerű tárgyalását ennek a földrajziírói-iskolának lásd *Hansgerd Göckenjan – István Zimonyi: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhani-Tradition (ibn Rusta, Gardizi, Hudud al-'Alam, al-Bakri und al-Marwazi)*. Wiesbaden 2001., a kazárokról írt beszámolója itt: 51–54.

⁴⁴ *Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte* i. m. 32–33., valamint lásd a Harkavyra és Marquartra tett hivatkozásokat. Al Jayhaninak nem volt saját tapasztalata a „távoli” régiókról, ezért azok leírásaiban valószínűleg korábbi forrásra, vélhetően al-Garmira támaszkodott. Ezért még ha ibn Ruszta főként al-Jayhanira támaszkodott is, valójában közvetve al-Garmira hagyatkozott.

a műről, hogy hiányos.”⁴⁵ Lehetséges, hogy ibn Ruszta is egyetértett volna ezzel a meglátással. Szülővárosa, Iszfahán leírásának nyitó bekezdésében említi, hogy könyvében a többi helyszín bemutatásához olyan forrásokat használt fel, amelyek igazságtartalma megkérdőjelezhető, vagy akár legendaszerűek, vagy olyan személyek közvetítették az információt, akik szavahihetősége kérdéses. Ez teljesen érthető is, mert abban az időben távoli helyekről nagyon nehéz volt megbízható információkhoz jutni.⁴⁶ Úgy vélem, a modern tudománynak sem kell nagyobb hitelességet tulajdonítania a munkának, mint amennyit maga a szerző, ibn Ruszta tulajdonított neki.

Ibn Ruszta művét későbbi szerzők, például Gardízi és al-Kurtúbí is felhasználták. Ezek az írások tehát nem három különböző tanúságtételt jelentenek a kazárok zsidó hitre való áttéréséről, hanem csak egyet, ezért nincs arra szükség, hogy mindegyiket részletesen elemezzük.⁴⁷

Egy másik gyakran idézett forrás, amely az al-Balkhí iskolához tartozik, egy al-Isztakhri nevű perzsa tudóstól származik, és 930 körül íródott. Ő a kazárok-ról szóló leírásában arról számolt be, hogy többségük keresztény és muzulmán.⁴⁸ Al-Isztakhri hosszas leírásában nincs arra magyarázat, hogy maga a kazár király és körei hogyan lettek zsidók, amiből arra következtethetünk, hogy nem tudott ilyesmiről. Forrásait nem tüntette fel. Ibn Haukal, al-Isztakhri kortársa többé-kevésbé ugyanezt mondta, és úgy tűnik, hogy állítását al-Isztakhri alapozta.⁴⁹

A kazárok zsidó vallásáról szóló legidézettebb források egyikének szerzője al-Masz'údí (Bagdad, 896 – Kairo, 956), egy ismert és tisztelt író, akit kifejezetten érdekelt a zsidó nép, így a *Murúdz adh-dhabab va ma'adin al-dzsavhar* (Az aranymezők és drágakőbányák) című könyvében részletes leírást adott a kazárokról.⁵⁰ Al-Masz'údí azonban fenntartásokkal kell olvasni. Paul Wheatley mutatott rá, hogy „Al-Masz'údí gyakran vett át másodlagos, néhol kétes forrásokból, és csak ritkán vizsgált elsődleges forrásokat”.⁵¹

⁴⁵ James Montgomery: Ibn Rusta's Lack of »Eloquence«, the Rus, and Samanid Cosmography. Edebiyat 12. (2001) 1. sz. 80.

⁴⁶ Lásd ibn Ruszta könyvének francia fordítását. *Ibn Rustah: Les Atours précieux*. Trans. Gaston Wie. Cairo 1955. 175.

⁴⁷ Lásd Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: Orientalische Berichte i. m. 166. (Gardiziról) és 225. (al-Qurtubiról).

⁴⁸ Viae Regnorum descriptio editionis Moslemicae auctore Abu Ishák al-Fárisi al-Istakhri. Ed. Michael Jan De Goeje. Leiden 1927. 220. A fordítás: Dunlop, D. M.: History of the Jewish Khazars i. m. 92.

⁴⁹ Golden, P.: Conversion of the Khazars i. m. 145.

⁵⁰ Lásd Camilla Adang: Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible from Ibn Rabban to Ibn Hazm. Nijmegen 1993. 51–55.

⁵¹ Paul Wheatley: The Places Where Men Pray Together: Cities in Islamic Lands, Seventh through the Tenth Centuries. Chicago 2001. 70.

Al-Masz'údí azt írja, hogy a kazár király és kísérete Harún ar-Rasid uralkodása alatt vette fel a judaizmust, és ennek eredményeként zsidók özönlöttek be a kazár területekre a muzulmán régiókból, illetve a Bizánci Birodalom területéről is, mivel a császár kényszerítette a bizánci zsidókat, hogy térjenek át a keresztény hitre.⁵² Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a lakosság nagyobbik része muszlim, és a muzulmán törvények a bevettek.

Al-Masz'údínak a kazárok áttéréséről szóló állításai közül három is összevethető külső forrásokkal: a muszlimok helyzete a kazár államban, a zsidók üldözése Bizáncban, valamint a kazár áttérés időpontja. Egyiket sem tudjuk alátámasztani. Külső források ellentmondanak annak, hogy a kazár területeken az iszlám lett volna a vezető vallás a korszakban; nincs bizonyíték arra, hogy a zsidók különösebb üldöztetésnek lettek volna kitéve Bizáncban; az áttérés ideje pedig – amelyet al-Masz'údí szerint 790 és 809 közé kell tennünk – ellentmond annak, amit Cirill és Metód missziójából és ibn Khordadbeh-től tudunk. Más arab nyelvű források pedig még ennél is kérdésesebbek.

A legkorábbi héber nyelvű utalás a kazárok zsidó vallására egy bibliai szöveg-magyarázatban található, melyet egy Kirkiszáni nevű karaita tudós írt, de ez sem megbízható forrás.⁵³ Kirkiszáni a 10. század első felében élt a mai Irak területén. Tanult tudós volt, de a kazárokról nem volt első kézből szerzett információja, így állításai nem egy szemtanútól, hanem inkább hallomásból származnak. Ezen kívül a zsidó szektákról és csoportokról szóló áttekintésében részletesen bemutatja a zsidó közösségeket, de a kazárokról mint jelentős (vagy jelentéktelen) csoportról nem tesz említést.⁵⁴

Christian de Stavelot francia szerzetes, aki leginkább a Máté evangéliumához 868 és 880 között írt magyarázatáról ismert, írásában említést tesz a kazárok zsidó vallásáról, de ő sosem járt a térség közelében, nem volt közvetlen kapcsolata a régióval, és az a tény, hogy szerinte a kazárok Góg és Magóg területének közelében élnek, önmagában árulkodik a forrás megbízhatóságáról.

A források csendje

Egy erős nép vagy a nép vezetőségének judaizmusra való áttérése nem volt hétköznapi esemény. Ezért jogosan gondolnánk, hogy a korabeli zsidók írásaiban vagy a környező népek irodalmában találunk erre az eseményre válaszokat, reakciókat. Ilyen feljegyzések azonban nem léteznek. Mivel ez kiterjedt jelenség,

⁵² *Al-Mas'udi*: Meadows of Gold, Trans. Aloys Sprenger. London 1841. 407.

⁵³ *Zvi Ankori*: Karaites in Byzantium. New York 1959. 67.

⁵⁴ *Leon Nemoy*: Al-Qirqisani's Account of the Jewish Sects and Christianity. Hebrew Union College Annual 7. (1930) 317–397.

ez az érvelési helyzet nemcsak a csendből, hanem a csendek sokaságából állt elő. Az áttérést nem említő lehetséges források áttekintése egészen meglepő.

A bizánci államnak kiterjedt kapcsolata volt a kazárokkal, és jó oka arra, hogy az ott történő eseményeket és fejleményeket nyomon kövesse. Ennek ellenére a bizánci és közel-keleti keresztény források nem tesznek említést a judaizmusra való áttérésről, sem a kazárok zsidó identitásáról.⁵⁵

Néhány korai orosz forrás utal a kazárokra, és említ zsidókat és kazáriai zsidókat is, de zsidó királyról vagy a judaizmusra való áttérésről nem beszél. Dan Shapira összegezte azokat a grúz és örmény forrásokat, amelyekről várható lenne, hogy a kazárok zsidóságáról beszámoljanak, de azt találta, hogy „egyáltalán nincs bennük közvetlen utalás judaizmusra a kazárok kapcsán.”⁵⁶ Ugyanígy nincs utalás a kazár áttérésre a korai bolgár forrásokban⁵⁷ vagy a szír krónikákban⁵⁸ sem. A leglényegesebb pedig az, hogy a fentebb említett problematikus forrásokat leszámítva a zsidó források sem említik a kazárok áttérését. A kazár területekhez legközelebb élő zsidó közösség az iraki volt. Ettől a közösségtől gazdag és változatos irodalom maradt fent, egyebek mellett Szaadja Gaon művei is, és noha az irodalom tartalmaz utalásokat a kazár területeken élő zsidókra, arra nem mutatnak jelek, hogy a kazár király vagy a politikai elit zsidó lett volna.⁵⁹ A keletre induló zsidó utazók szintén nem említik a kazárok áttérését, pedig ez bizonyára érdekelte volna az olvasóközönségüket. A zsidó–iszlám polemikus irodalomban nem találtam említést sem a kazár áttérésről, sem birodalmuk bukásáról, pedig valószínűleg könnyű lett volna megemlíteni.⁶⁰

⁵⁵ Lásd *Howard-Johnston, J.*: Byzantine Sources i. m. 163–193.

⁵⁶ *Dan Shapira*: Armenian and Georgian Sources on the Khazars. In: *World of the Khazars* i. m. 352. Az örmény nyelven íródott *The Georgian Chronicle* (A grúz krónika) legkorábbi verziójában sincs utalás az áttérésre. Francia fordítását lásd *Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*. Trans. M. F. Brosset. Saint Petersburg 1851.

⁵⁷ *Veselina Vachkova*: Danube Bulgaria and Khazaria as Parts of the Byzantine Oikoumene I. In: *The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. Florin Curta. Leiden 2008. 357.

⁵⁸ *Mark Dickens*: Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks. Doktori (PhD) értekezés. University of Cambridge 2004., és *Uő*: The Sons of Magog: The Turks in Michael's Chronicle. *Parole de l'Orient* 31. (2006) 433–450. Így például Elias of Nisibis sem említi az áttérést, lásd *Wolfgang Felix*: *Elija bar Sinaja*. *Encyclopædia Iranica* XV. Ed. Ehsan Yarshater. Costa Mesa 1997. 363–364.

⁵⁹ Lásd az anonim *Arabic Chronicle from the Creation to 1159 A.D.* In: *Anecdota Oxoniensia: Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes* II. Ed. Ad Neubauer. Oxford 1895. 89–110. Ennek a műnek a (rövid) tárgyalását lásd *Franz Rosenthal*: *History of Muslim Historiography*. Leiden 1968. 139–140. Szaadja Gaonról lásd *Abraham Harkavy*: *Rav Sa'adyah Gaon 'al devar ha-Kuzarim*. In: *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*. Ed. George Alexander Kohut. Berlin 1897. 244–247. Ezt a témát nemrégiben ismét újratárgyalták, de a végeredmény nem változott. Lásd *Boris Rashkovski*: *Hazaria i hazary v biblejskih kommentarijah Saad'i Gaona*. In: *Khazary: Mif i istorija*. Ed. Vladimir Petrukhin. Moskva 2010. 77–89.

⁶⁰ Lásd például *Samau'al al-Maghribi*: *Ifham al-Yahud: Silencing the Jews*. Ed., trans. Moshe Perlmann. New York 1964.

Bár az áttérésre vonatkozó legtöbb utalás muszlim forrásokban található, fontos megjegyezni, hogy a legtöbb muszlim történész és földrajztudós nem tesz említést a kazárok áttéréséről vagy zsidóságáról, annak ellenére sem, hogy sok olyan forráshoz hozzáfértek, amelyek számunkra már nem elérhetőek. Ezt a megfigyelést Moshe Gil tette, majd részben Peter Golden is megerősítette. Utóbbi kutató azt is megjegyezte, hogy több muszlim történelmi munka említést tesz a kazárokról, de a judaizmusukról már nem szólnak. Ez a korpusz olyan fontos 9–10. századi szerzőket sorol, mint al-Ja'kúbí, al-Baladúrí, al-Tabarí és ibn A'tham al-Kúfí (†926).⁶¹ Gil nyolc olyan muszlim történét-író-t említ a 10. század előttről, akik nem említik a kazárok zsidóságát.⁶² A különös, kora 11. századi polemikus *Khabar al-Jahud va-l-naszara* (A judaizmus és a kereszténység tudása) című munka szintén nem ír az áttérésről.⁶³ A szeldzsukok történelméről szóló irodalom hasonlóképpen hallgat arról, hogy a kazárok zsidók lettek volna, noha a szeldzsuk dinasztia alapítójának fontos pozíciója volt a kazár király udvarában.

Tárgyi bizonyítékok

A források csendjéhez hozzáadódik továbbá, hogy tárgyi bizonyítékok sem találhatók a kazárok áttéréséről, vagy arról, hogy jelentős zsidó közösség élt volna a kazár területeken. Petrukhin és Flerov, Shingiray, Werbert és mások is rámutattak, hogy jelentős (vagy akár jelentéktelen) anyagi vagy fizikai leletet nem találtak, amely tanúsítaná a kazárok judaizmusra való áttérését.⁶⁴ A kazár területeken folytatott régészeti ásatások nem találtak sem tárgyakat, sem sírköveket, amelyek jellegetesen zsidó szimbólumok szereplnének.⁶⁵ Egy Kazáriában talált

⁶¹ Golden, P.: Conversion of the Khazars i. m. 142. Azt is megjegyzi, hogy ibn A'tham al-Kúfí (†926) említést tesz a kazár király iszlám hitre való áttéréséről, de semmit nem mond Kazária egyéb vallásairól. Nehezen képzelhető el, hogy ne említette volna a kazárok judaizmusra való áttérését, ha tudása volt róla.

⁶² Abu Muhammad Abdallah ibn Muszlim ibn Kutajba, Abu Dzsa'far Ahmad bin Jahja bin Dzsabir Baladúrí, Abu Dzsa'far Muhammad ibn Dzsarír al-Tabarí, Ahmad Abu Muhammad ibn A'tham al-Kúfí, Abu Bakr Ahmad al-Hamdání ibn al-Fákih, ibn Ruszta (az eltérő véleményt lásd a későbbiekben), Muhammad Abu'l-Kászim ibn Haukal, és az Hudúd al-'Álam anonim szerzője.

⁶³ Lásd David Thomas: *Khabar al-Yahud wa-l-Nasara*. In: David Thomas et al.: Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History V. (1350–1500). Leiden–Boston 2013.

⁶⁴ Vladimir Petrukhin – Valerii Flerov: Iudaizm v khazarii po dannim arheologii. In: Istorija evreiskovo naroda v rossi ot drevnosti do rannevo novovo vremen. Ed. Alexander Kulik. Moskva 2010. 151–163. Lásd továbbá Irina Shingiray: On the Path through the Shadow Empire: The Khazar Nomads at the North-Western Frontier of Iran and the Islamic Caliphate. Doktori (PhD) értekezés. Boston University 2011., valamint Bozena Werbart több cikkét, köztük Khazars or Saltovo-Majaki Culture. Current Swedish Archaeology 4. (1996) 199–221.

⁶⁵ Lásd például Alexander Aibabin: Etnicheskaya istorii pannevizantinskovo Kríma. Simferopol 1999., amely külön fejezetben foglalkozik a kazárokkal, de a judaizmusról nincs említés. Meg kell jegyezni, hogy a Cselarevóban (Dunacséb, Szerbia) kiásott temető érdekfeszítő anyagokkal szolgált, de ezeknek nincs köze a kazárokhöz, Cselarevo ugyanis igen messze esik a kazár területektől. Ahogy Shapira írja, a „Cselarevóban talált régészeti leletek – amelyek nem köthetőek a kazárokhöz – felvetik, hogy néhányan a pseudo-avarok

kora középkori falfeliratról szóló átfogó vizsgálat sem mutatott ki semmilyen, a zsidósággal kapcsolatos egyértelmű utalást.⁶⁶ Mindazonáltal Petrukhin, aki elfogadja az áttérés történetét rámutat,⁶⁷ hogy „a kazár elit (amennyiben zsidó volt) továbbra is demonstrálta a szakrális királyság pogány motívumát a kaganátus (adófizető) népének. A kazáriai judaizmusnak nincsenek régészeti nyomai.”

A temetési szokások szintén szolgálhatnak az áttérés bizonyítékául. De Shingiray azt írja: „amennyire tudjuk, a nomád nép rituális szokásai nem tanúskodnak drámai változásokról a vallási diskurzusban”.⁶⁸ Gyakori volt a hamvasztás, pedig azt a zsidó vallás tiltja.⁶⁹ Peter Golden felhívja a figyelmet, hogy a régészeti kutatások szerint a kazárok fontos emberek temetésekor emberáldozatokat is felajánlottak, még a zsidó hitre való feltételezett áttérésüket követően is.⁷⁰ Mondani is szükségtelen, hogy ez a gyakorlat szembemegy a zsidó törvényekkel. Shingiray egy későbbi cikkében – melyben a kazár idősakkal foglalkozik – a nomádok kultúráját úgy írja le, mint ami nagyon távol esik a judaizmustól.⁷¹

Sokan a kazár elit áttérésének megkérdőjelezhetetlen bizonyítékaként említik azt az egyedi *dirhem* érme másolatot, melyet nemrégiben találtak meg egy középkori készletben.⁷² Az érme szélén ez olvasható: „és Mózes Isten hírnöke”.⁷³ Egy ilyen érme nyilvánvalóan a judaizmussal való azonosulás jele, de nemcsak az érme az érdekes, hanem az érme verésének a története is. A *dirhemet* ezzel a felirattal csak egyszer verték,⁷⁴ azt követően a kazár kiadások már az eredeti, Mohamedre vonatkozó szöveget

közüli a zsidó vallás egy formáját gyakorolták.” Lásd *Dan Shapira*: Notes on Early Jewish History in Eastern and Central Europe. Archivum Eurasiae medii aevi 15. (2006–2007) 125–158.; *R. Bunarjich*: Chelavo: Nekropol i poselenie VIII–IX vekov. In: Khazary i. m. 522–531. Az újonnan talált edényről, melyen lehetséges, hogy egy menórát ábrázoló graffiti van, lásd *Eduard Jevgenyevics Kravcsenko – Konsztantyin Vlagyimirovics Kulbaka*: O nahodke szaszuda sz graffiti v Mariupole. Vesznyik Mariupolszkovo unyiverszityetu.

⁶⁶ Lásd *V. Elena Flerova*: Graffiti Khazarii. Moskva 1997.

⁶⁷ *Vladimir Petrukhin*: Sacral Kingship and the Judaism of the Khazars. In: *Conversions: Looking for Ideological. Change in the Early Middle Ages*. Ed. Leszek Shipecki – Rudolf Simek. Vienna 2013. 294., és *Reuven Amitai*: The Conversion of Teguder i. m.

⁶⁸ Lásd *Shingiray, I.*: On the Path i. m.

⁶⁹ Lásd *Pavel S. Uspenskii*: Eighth-Thirteenth-Century Burial Sites with Corpse Burnings in the Northwest Caucasus. Anthropology and Archeology of Eurasia 53. (2014) 1. sz. 39–62

⁷⁰ *Peter Golden*: Khazarskii iudaizm v svete pismennikh istochnikov. In: *Kulik, A.*: Istoria evreiskovo naroda i. m. 136.

⁷¹ Nomadic ‘Ethnography in Retrospect’: Notes on the Cultural Landscape of the Black Lands of Kalmykia with Some Inferences for the Study of the Khazar Nomads. In: *Materialy Mezhdunarodnoi Nauchnoi Konferentsii “Gumanitarnaja Nauka Iuga Rossii: mezhdunarodnoe i regional’noe vzaimodeistvie”*. Elista 2011. 160–165.

⁷² *Roman K. Kovalev*: Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8. In: *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ed. Florin Curta. Ann Arbor 2005. 227. A *dirhem* a muszlim világban elterjedt ezüstpénz volt.

⁷³ *Kovalev, R. K.*: Creating Khazar Identity i. m. 227.

⁷⁴ Uo. Kovalev a változás miértjének megmagyarázására koncentrált, de az érdekesebb kérdésre, azaz hogy miért volt olyan rövid életű a változás, már nem válaszol. Talán egy zsidó pénzverő engedély nélküli kezdeményezése volt.

tartalmazták. Ha a Mózes-érme a valláspolitikai termék lett volna, akkor tartósan használták volna, és a későbbi verésekkor is ez a szöveg került volna rá. Az eredeti szöveghez való gyors visszatérés nem egyeztethető össze a judaizmusra való jámbor áttérés arculatával.⁷⁵ Lehetetlen megmondani, hogy valójában mi történt. Lehet, hogy az érme tervezője zsidó volt, és önhatalmúlag bátorzkodott változtatni a szövegen – és a standard szövegtől való eltérést hamarosan ki is irtották. De az is lehet, hogy másként történt. Mindenestre a tény, hogy a szövegbeli újítást azonnal beszüntették, nem az áttérést támasztja alá, hanem épp az ellenkezőjét sugallja.

Ha azonban az áttérés nem történt meg, akkor az sem kizárt, hogy két párhuzamos, gyakran mellőzött beszámolónak megvan az értelme. Közülük az egyik a kereszténység elterjedésére vonatkozik a Krím-félszigeten a kazár uralkodás alatt.⁷⁶ Egy korabeli levél arról számol be, hogy Antal, Boszporusz érseke kereszténységre térítette a kercsi zsidókat a 9. század közepén, és ez a levél minden kétséget kizáróan eredeti.⁷⁷ Nem világos, hogy egy zsidó király miért engedélyezte volna a keresztény térítő missziót, főleg zsidó társai körében, saját királysága területén. Ám ha a király valójában nem volt zsidó, akkor sokkal könnyebb megérteni ezt a vallási türelmet.

Hasonló problémák merülnek fel azokkal a beszámolókkal kapcsolatban, amelyek a kereszténység terjedéséről szólnak az alánok körében.⁷⁸ Az alánok a kora 10. században vették fel a kereszténységet, amikor szövetségben álltak a kazárokkal. Ha a kazárok zsidók lettek volna, akkor az lett volna a logikus lépés, hogy saját hitükre való áttérésre ösztönzik az alánokat a kereszténység felvétele helyett. Ehhez hasonló módon az iszlám vallás akkor terjedt el a bolgárok körében, amikor azok kazár uralom alatt álltak, és nincs tudomásunk arról, hogy a kazárok ezt ellenezték volna.⁷⁹ Ebben az esetben ismét igen különös, és nem is túl valószínű, hogy egy zsidó uralkodó ilyen fokú vallási türelmet mutatott volna.

⁷⁵ „Öt Mózes dirhemről tudunk, amelyeket négy észak-európai készletben találtak, de alapvetően a hagyományos türk jelek/rúnák domináltak a kazár érméken.” *Petrukhin, V.: Sacral Kingship* i. m. 294.

⁷⁶ Lásd *Thomas S. Noonan: The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension. Archivum eurasiae medii aevi* 10. (1998/99) 207–230.

⁷⁷ Lásd *Howard-Johnston, J.: Byzantine Sources* i. m. 170–171.; *Constantine Zuckerman: Byzantium's Pontic Policy in the Notitiae episcopatumum. In: La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar. Ed. Uő. Paris* 2006.

⁷⁸ A felmerülő kérdések és problémák friss tárgyalását lásd *Oleg B. Bubenok: Osnovanie alanskoi mitropolin i nachalni etapi khristianizatsia alanov severnovo kavkaza. Drinovski zbirnik* 5. (2012) 190–199.; *Sergey Ivanov: Religious Missions. In: The Cambridge History of the Byzantine Empire. Ed. Jonathan Shepard. Cambridge (UK)* 2008. 305–332., különösen: 320–322. Ivanov rámutatott, hogy számos forrás foglalkozik az alán misszióval, de nem utalnak semmiféle kazár tiltakozásra annak kapcsán.

⁷⁹ *Devin DeWeese: Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. Cambridge (USA)* 1994. 74.

Konklúziók, avagy sok hűhó semmiért

Lehetséges volna tehát, hogy a gyakran ismételt történet a kazárok judaizmusra való áttéréséről nélkülöz minden történelmi alapot? A válasz: igen. Nem minden történetnek van valóságalapja, és ahhoz, hogy történelmi alapra hivatkozzunk, bizonyítékokkal kell szolgálnunk. A kazár áttérésről író muszlim történészek és földrajztudósok elfogadták, hogy a távoli helyeken élő népek különös módon viselkednek. A kazárok is ilyenek voltak, a középkori muszlimok pedig különösen kegyetlen és civilizálatlan népnek tartották őket.⁸⁰ Gyakran Góg és Magóg kontextusában emlegették őket, akik a muszlim hagyományban félelmetes alakoknak számítanak.⁸¹ Ezek ismeretében nem meglepő, hogy sok muszlim elfogadta a kazárok zsidó hitre térésének feljegyzését. A kazárok mint északi nép beleillettek a barbárok kategóriájába, akiktől a szokatlan viselkedést elfogadottnak tartották.

Az is lényeges, hogy a kazár áttérést említő források nem egyeznek az áttérés körülményeiről és időpontjáról.⁸² Ez elgondolkodtató, hiszen ha a kazárok tényleg áttértek, miért ilyen zavaros az áttérés időpontjának meghatározása. Miért lenne a helyes dátum helyére egy helytelent bármelyik szerző is? Nos, a magyarázat a szóbeszéd terjedésében rejlik. Azt ugyanis a „hólabda effektus” jellemzi, „a részletek hozzáadódása gyakori a fejlődésénél. Ahelyett, hogy az információval kapcsolatban passzívak maradnánk [...] törekszünk a fejlesztésére, hogy mások számára meggyőzőbb legyen”.⁸³ A kazár áttérés történetének többféle verziója beillik egy olyan szituációba, ahol a szerzők tömör és velős állításokat hallottak az áttérésről, majd különbözőképpen megmagyarázták azokat, a hiányzó részeket – legjobb tudásuk szerint – hozzájuk illesztve.

A történészek általában nem szeretik a „csendre”, vagyis a hiányzó forrásokra épülő érveket, és ez nem véletlen. Ha egy esemény nincs dokumentálva, annak sok esetben az az oka, hogy abból a korból és arról a helyről nagyon korlátozott források állnak csak rendelkezésünkre. Ha azonban egy korszakból sok forrással rendelkezünk, és logikusan feltételezhetjük, hogy ezek a források fontossága okán utalnának is az adott eseményre, akkor hiányzó utalások felett nem hunyhatunk

⁸⁰ A 8. század folyamán több háború is zajlott a kazárok és az arabok között, így érthető, hogy az arabok szemében a korai 9. századra negatív kép alakult ki a kazárokról.

⁸¹ Lásd *van Donzel, E. – Schmidt, A.*: Gog and Magog i. m.

⁸² A felmerülő időpontok: József levele: 630.; al-Masz'údí: 790–809.; al-Mukaddaszí: kevéssel 833 előtt vagy kevéssel 997 előtt (!); ibn al-Fákih al-Hamadáni: 850 és 900 között; Vita Constantini: 860 után; Christian de Stavelot: 880 előtt.

⁸³ *Jean-Noël Kapferer*: Rumors: Uses, Interpretations, and Images. Piscataway 1990. 84. Valamint lásd még *Nicholas DiFonzo – Prashant Bordia*: Rumor Psychology: Social and Organizational Approaches. Washington 2007. 137., aki szerint a részletek akkor adódnak hozzá a pletykához, ha nagy iránta az érdeklődés, de kevés az információ.

szemet. Ha az említések hiányára megfelelő indokokat találunk, akkor a csendből levezetett érvelésnek van egy kevés súlya. Ha viszont nehéz – vagy akár lehetetlen – a források hallgatására magyarázatot találni, akkor a csendet vehetjük az esemény megtörténtének logikus ellenbizonyékaul.⁸⁴

A csendből levezetett érvelés a kazárok esetében sokkal erősebb, mint ahogy általában ezt az érveléstechnikát használni szokták. Az a tény, hogy a csend források során át – zsidó, bizánci, kazár, írott és régészeti – ismétlődik, növeli az áttérés valószínűtlenségét, és erősíti az érveinket.⁸⁵ E csendre alapozott érvelésünk ellenében hozott érveknek alternatív magyarázattal kellene szolgálniuk a csendre. A kazárok esetében azonban ez több, csodálatos módon egybeeső magyarázatot követelne.

Térjünk vissza a nyitó kérdésünkhöz: áttértek-e a zsidó vallásra a kazárok, esetleg a király által vezetve egy nagyobb csoportjuk, vagy sem? A legegyszerűbb és legmeggyőzőbb válasz az, hogy a kazárok judaizmusra való áttérésének története legenda, amely minden ténybeli alapot nélkülöz.⁸⁶ A héber források pszeudoepigrafikus iratok, az arab források leginkább szóbeszédként értelmezhetőek, más források pedig nem meggyőzőek. Ezért egyszerűen a kazár király vagy elit áttéréséről nem áll rendelkezésre jelentős bizonyíték.⁸⁷ Ez azt jelenti, hogy sokoldalnyi zsidó, orosz és főként kazár történelmet újra kell írni. Ha az áttérés nem történt meg, akkor újra kell gondolni az olyan témákat, mint amilyen a zsidó hatás a korai Oroszországban, vagy az etnikai kapcsolatok. Ha viszont mást

⁸⁴ Ennek részletes tárgyalását lásd *David Henige: The Race Is Not Always to the Swift: Thoughts on the Use of Written Sources for the Study of Early African History*. Paideuma 33. (1987) 53–79., különösen: 65–69. Természetesen múltbeli forrásoktól nem várható el, hogy olyan állításokat cáfoljanak, amelyeket később fogalmaztak meg. Így ha a kazár áttérés nem történt meg, akkor 9. és 10. századi forrásoktól nem várhatjuk, hogy a meg nem történekről beszéljenek. Ha azonban mégis megtörtént, akkor feltehetjük a kérdést, hogy miért nem tesznek erről említést a források.

⁸⁵ Ez egybeesik David Henige kritériumával, aki szerint az érvelés „akkor működik a legjobban, ha a csend átfogó, de annyira ellentétes az ösztönössel, hogy minden általános érvnek választ kell rá adnia”. Lásd *Henige, D.: Historical Evidence* i. m. 176.

⁸⁶ Ez nemcsak Gil véleménye, hanem Mihail Lipkin is osztja ezt a nézetet, lásd *Rossia v poiskah Khazarskogo tsarstva*. Lekhaim 9. (2007) 10. sz. 204–205.; *Shingiray, I.: On the Path* i. m. 118–119. azt írja: „Bár a kazár áttérés történelmi hitelességét felfokozott vita övezi, bizonyítékai meglehetősen felszínesek. Ha a kazár uralkodó elit a judaizmust választotta birodalmi vallásként (ami a 9–10. század politikai kontextusában nem lett volna túl szokatlan), az valószínűleg nem a zsidó doktrínák bibliai formája volt, hanem a szóbeli kultúrán alapuló saját értelmezésük a zsidó vallásról, megtartva a panteizmust (ezt néhány iszlám forrás említi), és a határokon megjelenő *guluvo* (extremizmus) tipikus tendenciáit is, melyben a judaizmus, a zoroasztrianizmus és az iszlám szorosan összekapcsolódtak, és élénk párbeszédet folytattak egymással (amit jelenleg alulbecsülnek a történészek).” Az áttérésről beszámoló források egyike sem említi azonban, hogy a kazárok judaizmusa az olvasók által ismert judaizmustól eltérő, „különleges” lett volna.

⁸⁷ A 9. századi harráni filozófiai akadémia esete – amiről azt tartották, hogy élő hagyományként őrizte a görög filozófia oktatását – példa arra, hogy egy megkérdőjelezhetetlennek hitt vélemény is lehet hamis. Nemrégiben meg is cáfolták ezt a vélekedést. Lásd *Joep Lameer: From Alexandria to Baghdad: Reflections on the Genesis of a Problematical Tradition*. In: *The Ancient Tradition in Christian and Islamic Hellenism*. Ed. Gerhard Endress – Remke Kruk. Leiden 1997. 181–191.

állítunk, akkor új forrásokat és új magyarázatokat kell találnunk az ellentmondásokra és a források csendjére.

Ugyanakkor, ahogy egy hasonló kontextusról Giles Constable írja: „Egy történész számára a hamisítványokkal és a plágiumokkal kapcsolatban nem az az érdekes – bármennyire is lebilincselő kérdések –, hogy ki készítette és hogyan leplezték le, hanem az, hogy miért készültek, és ha sikeresek voltak, az miért történt.”⁸⁸ Lássuk be: a józan történelmi írások nem mindig élvezetes olvasmányok, de a jámbor és hithű zsidóvá vált kazár király története briliáns.

Gil professzor tanulmánya és az enyém publikálását követően számos könyv és tanulmány jelent meg a kazár áttérésről, de jelentős új forrás nem bukkant fel a témában. Írott forrás az idősakból nem került elő, sem régészeti lelet, amely a kazárok judaizmusra való áttérését támasztaná alá.⁸⁹ A legtöbb, ami történt, a releváns források újbóli megvizsgálására tett erőfeszítések voltak, de nem minden forrás kapcsán, és az újabb állásfoglalásra való hajlandóság nélkül.

A jelenlegi kutatók és írók egyszerűen figyelmen kívül hagyják az áttéréssel kapcsolatban felmerülő kételyeket. Ez a helyzet a kazárokról és zsidókról szóló, valószínűleg legolvasottabb angol nyelvű alpművel, Kevin Brook *The Jews of Khazaria* című könyvével is,⁹⁰ amely már a harmadik kiadásánál jár. A szerző nem foglal állást abban a kérdésben, hogy mikor történt az állítólagos áttérés, és arról sem egyértelmű a nézőpontja, hogy mik voltak az áttérés körülményei. Ennek ellenére nem veti fel annak a lehetőségét, hogy az áttérés egyáltalán nem is történt meg. Ugyanez igaz a kazárokról szóló legfrissebb orosz irodalomra is.

A publikációk száma igen nagy,⁹¹ de szinte mindegyik ódzkodik foglalkozni a történet történelmi hitelességével.

Úgy vélem, hogy a legújabb keletű átfogó tanulmány a kazár áttérésről egy olyan BA szakdolgozat, amely egy egész fejezetet szentel annak a lehetőségnek, hogy az áttérés nem történt meg. Szerzője Tiit Arge, a Tartui Egyetem hallgatója. Mivel észt nyelven írta, sajnos nem tudom elolvasni,⁹² de a releváns fejezet nagyobb részét le tudtam fordítani, és a szerző rendkívül figyelemreméltó

⁸⁸ Giles Constable: *Forgery and Plagiarism in the Middle Ages*. Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 29. (1983) 2.

⁸⁹ Értésülesem szerint vannak ilyenek az illegális műkincs-kereskedelemben. Úgy vélem, hogy a potenciális vevőknek nem árt alaposan meggyőződniek az ilyen tételek eredetiségéről.

⁹⁰ Kevin Brook: *The Jews of Khazaria*. Lanham 2013. A szerző ismeri Moshe Gil és az én tanulmányaimat, de számunkra ismeretlen okok miatt nem foglalkozott velük.

⁹¹ Hogy miért, annak magyarázatára lásd Victor Shnirelman: *The Myth of the Khazars and Intellectual Antisemitism in Russia, 1970s–1990s*. Jerusalem 2002.; Mikhail Kizilov – Diana Mikhaylova: *The Khazar Kaganate and the Khazars in European Nationalist Ideologies and Scholarship*. Archivum eurasii medii aevi 14. (2005) 31–53.

⁹² Tiit Arge: *Kasaaride konversioon judaismi ja hüpotees aškenazi juutide kasaari päritolust*. Szakdolgozat. Tartu Ülikool 2017. (<https://bit.ly/2rpGSQa>, letöltés 2018. aug. 23.)

megjegyzéseket tesz. A téma általam olvasott legátfogóbb tárgyalása Hanna Zaremska 2014-es cikke.⁹³ Sok olyan akadályt bemutat, amelyek a kutató útjában állnak, ha átfogó módon rekonstruálni akarja a kazár áttérést. Zaremska végül nyitva hagyja a kérdést. Ezt a publikációt követte Jarosław Dudek írása.⁹⁴ Ő felvázolja a kulcskérdéseket, de szintén nyitva hagyja a kérdést, nem foglal állást.

Peter Golden, a kazár tanulmányok egyik vezető szakértője érintőlegesen foglalkozott a kazár áttéréssel. Egy 2014-es munkájában⁹⁵ azt írja: „Mostanában néhány izraeli tudós igyekezett az áttérést teljes egészében cáfolni, irodalmi koholmánynak bélyegezve azt [például Gil, Stampfer]. Ezek a nézőpontok azonban nem találtak széles körű tudományos elfogadásra. [Gil, majd az őt nagyban követő Stampfer állításainak megsemmisítő kritikáját lásd *Zuckerman, C.: On the Kievan Letter* i. m. 14–18].”

Gil tézisével egyetértettem, de Zuckermanhoz hasonlóan találtam problémákat Gil tanulmányában. Az én tanulmányom, amely legjobb tudásom szerint Zuckerman kritikája után jelent meg, kifejezetten azért íródott, hogy foglalkozzon azokkal a pontokkal, amelyek felett Gil elsiklott. Bár Zuckerman kritikája korántsem volt megsemmisítő, nagyon helyesen rámutatott a pontatlanságokra és bizonyítást nélkülöző állításokra⁹⁶. Gil valóban elsiklott al-Fákih azon utalása felett, hogy a kazárok zsidók, valamint állítása, miszerint sok szerző ibn Fadlānra épített, vékony bizonyítékon alapul. Zuckerman azt is helyesen emeli ki, hogy Gil nem dolgozott fel szisztematikusan minden olyan forrást, amely említi a kazárokat, hanem főként az arab forrásokra koncentrált. Gil nyilvánvalóan úgy gondolta, hogy a többi forrás nem megbízható, és joggal vélekedett így. De Zuckerman nem adott magyarázatot a létező források között fennálló ellentmondásokra, sem arra a még bonyolultabb kérdésre, hogy miért hallgatnak a kazár áttérésről azok a források, amelyeknek „említeniük kellett volna” azt. A héber források megkérdőjelezhetőségével sem foglalkozott. Gil helyesen hangsúlyozta, hogy a legfontosabb arab források többsége – amelyek említik a kazárokat – nem tartalmaz utalást az áttérésre, pedig ha az valóban megtörtént, ezek az írók semmiképpen nem siklottak volna el a tény fölött. Saját véleményem szerint a nem arab források egyáltalán nem megbízhatók, és biztos vagyok benne, hogy Gil ezért nem foglalkozott velük szisztematikusan.

⁹³ *Hanna Zaremska: Chazaria - państwo na pograniczu kultur.* In: *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu.* Ed. Zbigniew Dalewski. Warszawa 2014. 17–54.

⁹⁴ *Jarosław Dudek: Chazarowie. Polityka, kultura, religia VII–XI wiek.* Warszawa 2016.

⁹⁵ *Peter Golden: The Khazars as 'Sons of Abraham'.* In: *Khazarskij Almanach* 14. Moszkva 2016. 322–348. Zuckerman idézve Golden megjegyzi, hogy a Gilről/Stampferről írt kritika a 14–18. oldalon található. Valójában azonban a kritika sokkal rövidebb, a 17–18. oldalon olvasható.

⁹⁶ *Constantine Zuckerman: On the Kievan Letter from the Genizah of Cairo.* *Ruthenica* 10. (2011) 7–56. A kritika a 17–18. oldalon található.

Az egyik legújabb munkát Dan Shapira írta a kazárokról és zsidóságuk lehetőségéről. Egy 2006-os cikkében a Mózes-dirhem érmére alapozva az áttérés idejét a 9. század közepe előtti időszakra teszi.⁹⁷ Évekkel később, amikor beszélgettünk a kazár áttérés történetének történelmi hitelességéről, azt mondta: még mindig úgy érzi, hogy van a történetnek valami igazságmagja. Ugyanakkor részletes és figyelmes tanulmányában nagyon elgondolkodtató kérdéseket tesz fel. Egy közelmúltbeli (2016) tanulmányában az elsődleges forrásokban megbúvó komoly ellentmondásokra mutat rá egy 8. század közepi kazár háborúval kapcsolatban, amelyről az áttéréstörténet hívei általában úgy vélik, hogy az még az áttérés előtt történt.⁹⁸ Az eseményt József levele is említi, de a csata leírása jelentősen különbözik attól, ahogy más források szólnak róla. Shapira konklúziója az, hogy: „Annak alapján, ahogyan az itt tárgyalt héber szövegek töredékeiben megjelenik a zsidó vallásra való áttérés/vissza-térés története, felmerülhet bennünk a gyanú, hogy ami judaizációként van bemutatva, az valójában a 737-as erőszakos iszlamizáció történetének újbóli elmesélésére tett kísérlet. Tehát: a József levelének nevezett forrás problematikus.”

Egy téma kutatása nemcsak a szűken vett eseménytörténet vizsgálatát jelenti, hanem vele együtt a tágabb kérdéseket is. Kutatásom egyik világos eredménye számomra az, hogy sokkal nehezebb azt bizonyítani, hogy valami nem történt meg, mint az ellenkezőjét. Az is minden eddigénél világosabbá vált, hogy nagyon fontos a nyelvészeti szigorú kritikai történelmi módszerrel ötvözni. Egy szövegnek nemcsak a keletkezési időpontját és nyelvezetét, hanem a jelentését is vizsgálni kell. A nyelvésznek önmagában nehéz meghatározni, hogy egy szöveg egy szemtanú beszámolója-e, szatíra, a képzelet játéka, esetleg plágium. Ennek eldöntéséhez többféle képesség és kritikai gondolkodás szükséges. A kazár áttérés története csábít arra, hogy higgyünk benne. A prózai valóságnak pedig kisebb a vonzereje. A történelmi tényeket azonban semmiképpen sem az bizonyítja, hogy hány ember hisz bennük, és a velük kapcsolatos állításokat nem szabad elfogadni a források szigorú vizsgálata nélkül. A kazár áttérés történetének egyik nagy tanulsága: nehezebb feladat, hogy megtanuljunk kérdezni, mint hogy megtanuljunk válaszolni.

⁹⁷ Lásd *Dan Shapira: Iconoclasts and Khazars*, a Note. *Scrinium* 4. (2008) 1. sz. 118–125. Érdekes, bár számomra nem elég meggyőző a felvetés, „hogy a kazárok judaizmusáról való hallgatás oka a bizánci irodalomban – beleértve szent Cirill *Vita Constantini*-jét is – valószínűleg az, hogy a hittérítő fivérék szégyellték, hogy pont akkor vallottak kudarcot, amikor az ikontisztelet és az ortodoxia visszaállítása megtörtént”. (124.).

Ahhoz azonban túl sok olyan szöveg van, amelyeknek említeniük kellene az áttérést, de nem teszik, hogy ezt valóban a feltételezett szégyenérzettel magyarázhatnánk. Az áttérés történetének bizonyos aspektusait elemzi *Dan Shapira: Khazars and Karaites*, again. *Karadeniz Araştırmaları* 13. (2007) 43–64.

⁹⁸ *The Khazar Account on the Ardebil War and its Authenticity*. In: *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honor of Peter B. Golden*. Wiesbaden 2016. 313–336., az idézet itt: 336.

DID THE KHAZARS CONVERT TO JUDAISM?

by Shaul Stampfer

SUMMARY

It is widely believed that the Khazars or the Khazar leadership converted to Judaism during the first millennium. However, a careful and critical examination of the sources leads to the conclusion that this belief is not based on fact. The Hebrew sources are apocryphal or forged, while the sources in Arabic are derivative and contradictory. The story of the conversion to Judaism does not appear in Byzantine texts, in major works of Muslim historians and geographers, nor in reliable Hebrew sources. There is no hint of Khazar Jewry in material sources such as burials and graffiti. An 'imitation' dirhem with the word 'Moses' was minted in 837–838, but this was not repeated. This does not fit a state policy narrative of Jewish identity. There was no good reason for the Khazars to convert to Judaism, nor is there any indication that there was a significant Jewish community in the Khazar lands. It seems that the identification of Khazars as Jews started as a form of anti-Khazar invective and was transformed by some Jews into a triumphant myth – fascinating, but historically unverifiable.

A KÁROLYIAK SZEREPVÁLLALÁSAI AZ 1905–1906-OS KORMÁNYZATI KRÍZIS IDEJÉN*

A Károlyi család az egyik legnagyobb múltú magyar nemzetségből származik, amely Kaplony vagy Kaplyon néven ismert. Családfáját a família a honfoglalás koráig vezette vissza, ám eredetük hiteles forrásokkal csak a 13. század első felétől igazolható. A gens a 14. században több ágra bomlott, a Károlyi név először ebben az évszázadban fordul elő a forrásokban. A 14. századtól mind vagyoni helyzetükben, mind társadalmi pozíciójukban permanens növekedés mutatható ki. A regionális keretektől kilépett, országos befolyással rendelkező középnemesi család Károlyi Mihály 1609-es bárói rangra emelésével került be az arisztokrácia soraiba. A grófi címet Károlyi Sándor szerezte meg 1712-ben. Az uralkodó így jutalmazta a kuruc generális részvételét a Rákóczi-szabadságharc békés lezárásában.¹ Károlyi Sándor örökségét utódai többnyire megbecsülték és tovább gyarapították, minek következtében a 19. században a Károlyiak számos ággal rendelkező nemzetsége – több százezer holdnyi földet és számos kastélyt birtokolva – a közélet különféle területein jelentős pozíciókat töltött be.²

Tanulmányunkban gróf Károlyi Istvánnak (1845–1907) és családjának szerepvállalását tesszük vizsgálat tárgyává az 1905–1906-os kormányzati válság idején. A kortársak által Károlyi Pista grófként emlegetett főúr nem tartozott a legjelentősebb közszereplők közé, de korának jellegzetes közéleti személyisége volt. Górcső alá vesszük a közte és egyetlen fia, Károlyi György (1871–1954) között

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára által létrehozott Károlyi Kutatócsoport kutatási projektjének keretében készült.

¹ A Károlyiak genealógiájához, vezetéknévük keletkezésére vonatkozó hipotézisekhez, folyamatos anyagi gyarapodásukhoz, társadalmi státusuk növekedéséhez, illetve ezek okfejtéséhez lásd *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor ősei. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII. Szerk. Nagy Ferenc – Galambos Sándor – Kujbusz Mecssei Éva. Nyíregyháza 2006. 479–486.; *Püski Levente*: A Horthy-korszak szürke eminenciása. Károlyi Gyula (1871–1947). Pécs–Bp. 2016. 12–13. A leszármazási rend elkészítéséhez az első forrásgyűjtő és rendszerező munkálatokat a család levéltárosai (Udvarhelyi Ferenc, Talabér László, Waltherr László, Géresi Kálmán, Éble Gábor) végezték el. A levéltárnoki állást Károlyi Antal létesítette 1769-ben. Ehhez részletesebben lásd *Laczlavik György*: Adalék a Károlyi levéltár nagykarolyi történetéhez. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv XVII. i. m. 521–534.; Kiemelten fontosak Éble Gábor – aki hivatalosan 1897 és 1901 között vezette a Károlyi levéltárat, de már 1886-tól komoly munkát végzett az archívumban, és lelkiismeretesen gondozta a rábízott dokumentumokat 1923-ban bekövetkezett haláláig – kutatásainak eredményeit tartalmazó kötetek és tanulmányok. Jelen írásunkhoz felhasznált opuszait lásd *Éble Gábor*: A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Bp. 1913.; *Uő*: A Károlyi grófok nagykarolyi várkastélya és pesti palotája. Bp. 1897.

² A Károlyiak birtokközpontja a Szatmár megyei Nagykárolyban volt, ahol 1482-ben Károlyi Lancel László erős kőházat épített. Ezt alakította várrá a 16. század végén Károlyi Mihály (1585–1626).

a nyilvánosság színterein is kifejezésre jutó politikai véleménykülönbség előzményeit, okait, tartalmi elemeit, valamint következményeit, miközben érintjük a család hölgytagjainak a „nemzeti ellenállásba” történő bekapcsolódását is. Vajon mi sarkallta arra Károlyi Györgyöt, hogy apja határozott ellenzéki állásfoglalása ellenére Tisza István miniszterelnök platformjához csatlakozzon? A vizsgált időszak kezdetén a nagykárolyi kastély és a hozzá tartozó uradalom tulajdonosa, Károlyi István³ a Függetlenségi és 48-as Párt, míg fia, Károlyi György – Tisza István egyre zsugorodó táborát erősítve – a Szabadelvű Párt kötelékébe tartozott.

A két Károlyi Szatmár vármegye 1904. december 6-ai közgyűlésén feszült egymásnak, amikor az úgynevezett zsebkendőszavazást követően a lokális politikai vezetés véleményt nyilvánított a kormányfőnek a magyar parlament működőképességét helyreállítani szándékozó házszabály-revíziós akciójáról.⁴

Károlyi István politikai identitása

Tanulmányunknak nem célja Károlyi István politikai karrierjének teljességre törekvő értékelése, de a vizsgálatunk alá vont időszak értelmezéséhez szükségesnek tartjuk, hogy bemutassuk a főúr politikai identitásának, közéleti-politikai stílusának főbb elemeit. Erős nemzeti elkötelezettség jellemezte, ugyanakkor Gábor bátyjának emlékei szerint büszkén emlegette az európai uralkodó dinasztiákhoz fűződő rokoni kapcsolatait.⁵ Hazafias érzülete jelentős mértékben táplálkozott a szülői mintákból.⁶ Édesapja, a Széchenyi István szűk baráti köréhez tartozó Károlyi

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Károlyi levéltár P 414 Károlyi I. György iratai 165. k. Gróf Károlyi György elhunytá után fölvevett családi tanácskozási jegyzőkönyvek 1877. nov. 18. – 1879. ápr. 30. Károlyi György 1870-ben nagykárolyi és orosházi kerületi uradalmait átadta Gyula fiának. Halálát követően a nagykárolyi kastély és a Szatmár megyei birtokok jelentős része a családi osztozkodások során Károlyi Istváné lett. MNL OL, Károlyi levéltár P 395 Családtagokkal kapcsolatos iratok (a továbbiakban: P 395) Lad. IV. No. 31.

⁴ A parlamenti ellenzék obstrukciójának letörését célzó házszabály-revízió szabályellenes kerestülvitelének (az ún. zsebkendőszavazásnak) és az abból kibontakozó 1905–1906-os kormányválságnak az értékeléséhez elsősorban Dolmányos István, Hanák Péter és Pölöskei Ferenc kutatási eredményeit kell megemlíteni. Nem célunk a téma historiográfiai elemzését adni, ezért a tucatnyi monográfiából és tanulmányból csupán lásd Pölöskei frissebb munkáit: *Pölöskei Ferenc: A magyar parlamentarizmus a századfordulón*. Bp. 2001. 136–152.; *Utó: A Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875–1906)*. Bp. 2010. 183–200. Pesti Sándor monográfiája a parlamenti házszabályok fejlődését vizsgálva arra hívja fel a figyelmet, hogy Tisza István módosítási javaslatát provizórikusnak szánta. Lásd *Pesti Sándor: Az újkori magyar parlament*. Bp. 2002. 112–132.

⁵ Károlyi Gábor visszaemlékezéseit párttársa és barátja vetette papírra. Lásd *Étvös Károly: Gróf Károlyi Gábor följegyzései I*. Bp. 1902. 115.

⁶ Károlyi István 1845-ben született Károlyi György és Zichy Karolina ötödik gyermekeként. Az országgyűlési almanachok február 2-ai dátumot jelölnek meg, a családi archívumban fellelhető keresztlevélben és Éble Gábor munkájában február 3-a szerepel születési dátumként. MNL OL P 395 I.–IV.–27. a; *Éble G.: A Nagy-Károlyi i. m.* 80.

György (1802–1877) támogatta a liberális reformellenzék minden olyan kezdeményezését, amely a fejlett európai országokhoz való felzárkózás lehetőségét hordozta magában. Csak a békés úton, fokozatosan megvalósuló haladás alternatívája volt elfogadható számára. Temperamentumos felesége, a reformkorban aktív közéleti szerepet játszó Zichy Karolina viszont eljutott a Kossuth Lajos szellemiségével való azonosulásig. Pesti szalonját a reformeszmék népszerűsítésének szolgálatába állította, az egykorú titkosrendőrségi jelentések szerint a pozsonyi országgyűlések karzatán ő adott jelt az ellenzéki követek melletti rokonszenv-nyilvánításra. Széchenyi István naplóbejegyzéseiben sűrűn szerepel a főúri társasági életben a nemzeti szellem terjesztését szívügyének tekintő Karolina grófnő. „K.[árolyi] Caroline és Rosty magyar táncot járnak”⁷ – kapunk betekintést Széchenyitől az 1841. február 3-ai kaszinóból eseményeibe. Károlyiné sikeres akciójáról tanúskodik az 1841. február 13-ai bejegyzés: „Bál a Kaszinóban. Magyar táncot lejtett csaknem mindenki.”⁸ A Batthyány Lajos és Kossuth Lajos nevével fémjelezhető védeyleti mozgalom is élvezte Károlyiné támogatását. Hozzá és testvéréhez, Batthyány Lajosné Zichy Antóniához írta Petőfi Sándor 1844-ben a *Batthyányi és Károlyi grófnék* című versét.⁹ Batthyány Lajos és sógornője között rendkívül bensőséges kapcsolat alakult ki.¹⁰ Károlyi Mihály így írt erről: „Mondják, hogy a nagyanyám ebbe a tündöklő megjelenésű férfibá, ebbe a nagy mangeur des coeurs-be [szívfaló, szívrabló] szerelmes volt. A gyűlölet, amelyet Batthyány gyilkosával, Ferenc Józseffel szemben érzett, mindenestre szenvedélyes színezetű volt.”¹¹ Zichy Karolina élete végéig nem tudta megbocsátani Ferenc Józsefnek sógora kivégeztetését és a szabadságharc leverése utáni intézkedéseket.¹² Véleményének hangot is adott, ami igencsak kielézte

⁷ Széchenyi István. Napló. Szerk. Viszota Gyula – Károlyi Árpád. Bp. 1978. 933.

⁸ Uo. 935.

⁹ *Eötvös K.: Gróf Károlyi Gábor i. m. 60.; Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen.* Bp. 1965. 13.

¹⁰ Velkey Ferenc Széchenyi István és Batthyány Lajos kapcsolatának alakulását nagyító alá véve vizsgálta a Batthyány-szakirodalomban sokáig elhallgatott intim viszonyt, amit a modernebb Batthyány-kutatások egyértelműen igazoltak. Arra a megállapításra jutott, hogy Zichy Karolina és sógora között a szerelmi-szeretői viszony 1846 és 1848 között dokumentálható, ám azt megelőzően is tartott. (Feltételezhetően már 1841-ben is fennállt.) Lásd *Velkey Ferenc: „Este társaság hozzánk. Batthyányival sokat beszélünk.” Széchenyi és Batthyány közös-közlete társas- és magánszíntereken.* In: *Aetas* 24. (2009) 1. sz. 83–93. Nagy a valószínűsége tehát annak, hogy Károlyi István biológiai apja Batthyány Lajos volt. Annyi azonban bizonyos, hogy Károlyi György fiaként nevelte Istvánt.

¹¹ *Károlyi M.: Egy egész világ i. m. 14.*

¹² A Károlyiak pesti palotája először Jelačić, majd Haynau főhadiszállásaként funkcionált. Haynau a csurgói kastélyt jelölte ki a család tartózkodási helyéül. A haza védelmére huszárezredet kiállító Károlyi Istvánt (1797–1881) 1849 áprilisában letartóztatták. Kétévi börtönre, valamint pénzbüntetésre ítélték, de 1850 júliusában kiszabadult. Testvérét, Györgyöt (1802–1877) 1849 augusztusában tartóztatták le, de mivel nem sikerült semmilyen főbenjáró bűnt rábizonyítani, „csak” egy évi tiszta jövedelmének megfelelő, 150 ezer ezüsförintnyi pénzbüntetést róttak ki rá. *Fazekas Rózsa: Károlyi György fiainak közép- és felsőfokú tanulmányai.* In: *A személyes történelem forrásai.* Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva. Nyíregyháza 2014. 37.

viszonyát a hatóságokkal. Unokája szerint „az osztrák városparancsnok [...] megizente neki, hogy nyilvánosan megvesszőzteti, ha nem hagy föl a megszálló katonaságot provokáló agitációjával”.¹³

1850 márciusában Károlyi Györgyné elhagyta az országot, így a család szétszakadt. Házi orvosuk vitte utána Marienbadba két legkisebb gyermekét: az ötesztendő Istvánt és a hároméves Pálmát. Mivel azonban mozgásában itt is korlátozták, először német területre, majd Svájcba költözött. 1855-től néhány évig a Habsburg-fennhatóság alatt álló Velencében tartózkodott, mert az osztrák rendőrhatalóság csak abban az esetben járult hozzá legidősebb fiának bonni egyetemi tanulmányaihoz, ha Károlyiné a birodalom területére, Velencébe teszi át székhelyét.¹⁴ 1859-től 1862-ig Genovában élt, majd ismét Genfben, az 1880-as években történt hazatelepüléséig.

Károlyi György – feleségével ellentétben – igyekezett kapcsolatát rendezni az uralkodóval. Sikerének bizonyítéka, hogy 1860-ban koronaórré, 1872-ben magyar főudvarmesterré nevezték ki, 1873-ban pedig a kamarási méltóságot is elnyerte.¹⁵

István grófot nyolcéves korában, 1853-ban hazahozták Magyarországra, hogy tanulmányait magyar légkörben, magyar szokások szerint végezze.¹⁶ Neveltetéséről kevés információ áll rendelkezésünkre. Fazekas Rózsa kutatásaiból tudjuk, hogy az édesapa mind a négy fia számára igyekezett olyan lehetőségeket biztosítani, hogy alapos, rendszerezett tudást szerezhessenek. Károlyi Gábor visszaemlékezései szerint erkölcsi nevelésük az osztrákgyűlöleten és a mély vallásosság mellőzésén alapult. „Az osztrákot gyűlölni, a papot komolyan nem venni, a vallásba el nem merülni, a keresztet nem nyaldosni, az álnokságot és színlelést kerülni s mindig, mindenben igazat mondani: ide edződött ki fiatalkori erkölcsünk”¹⁷ – fogalmazott kissé sarkítva az élete alkonyára megkeseredett gróf, akiben – unokaöccse, Károlyi Mihály szerint – Zichy Karolina „forradalmi szabadgondolkodása [...] maró szarkazmussá keseredett, amely sem vallást, sem hagyományt, sem tekintélyt nem kímélt”.¹⁸ A Károlyiak gyermeknevelési elvei közé tartozott a „keresztény vallásos érzés” kialakítása, ami Károlyi György végrendeletében is megjelent.¹⁹ A grófi család gyerekei tehát vallásos nevelésben részesültek, édesanyjuk csupán azt kívánta elkerülni, hogy bigott katolikusokká

¹³ Károlyi M.: Egy egész világ i. m. 17.

¹⁴ Fazekas R.: Károlyi György fiainak i. m. 44.

¹⁵ MNL OL P 395-IV-11/1.

¹⁶ A Károlyi grófok a nyári szünidőben látogatták meg édesanyjukat és a vele nevelkedő Pálma húgukat. A család speciális helyzetéből adódóan minden évben lehetőségük nyílt külföldi élmények, tapasztalatok szerzésére.

¹⁷ Eötvös K.: Gróf Károlyi Gábor i. m. 72.

¹⁸ Károlyi M.: Egy egész világ i. m. 13.

¹⁹ MNL OL, Károlyi levéltár P 416 Károlyi Gyula iratai (a továbbiakban: P 416) I.-I. No. 68.

váljanak. Károlyi István is ebben a szellemben nevelte fiát és leányát. Távolságot tartott a 19. század végén megjelenő és bizonyos főúri családok támogatását élvező politikai katolicizmustól, de ez nem jelentett teljes elhatárolódást.

Károlyi István a 19. századi magyar politikai elit főváros-centrikusságának megfelelően először a pesti Piarista Gimnázium bejegyzett magántanulója volt, majd a középiskola rendes diákjává vált. Tanulmányi eredménye az évek előre haladtával romló tendenciát mutatott. 1862-ben érettségizett, majd 1863-tól 1865-ig az egri Érseki Líceum magántanulójaként szerzett jogi végzettséget.²⁰ 1865-ben anyja firenzei bérelt villájában működtetett szalonjában érintkezésbe lépett az emigráció tagjaival, hiszen Károlyiné a magyar szabadságharc leverését követően is megőrizte rajongását a függetlenségi eszmék iránt. „Vendégszerető házát mindig nyitva tartotta ama férfiak előtt, kik Viktor Emánuel vagy Garibaldi, vagy Kossuth Lajos nevében és megbízásából készítették elő a történelmi eseményeket”²¹ – emlékezett vissza Károlyi Gábor. Sőt anyagilag is támogatta a Kossuth-emigráció tevékenységét.

Károlyi grófné rendkívül tisztelte Kossuthot, de az emigráció vezetői közül valójában Komárom várának szabadságharcos védője, a „turini remetével” konfliktusos viszonyban lévő Klapka György állt hozzá a legközelebb. A kalandos vállalkozásokban örömet lelő Károlyi István és Tibor először az olasz egységért küzdő Giuseppe Garibaldi tábornokához akart csatlakozni, de 1866-ban anyjuk tudtával és feltételes beleegyezésével²² beléptek a Klapka-légióba, és a tábornok segédtisztjei lettek.²³ Az 1866. június 14-én kitört porosz–osztrák háború ugyanis megcsillantotta a magyar szabadság reményét, ám Otto von Bismarck a magyar légiónak csak riogató szerepet osztott, így a szuverén Magyarországért harcolni indulóknak ismét bele kellett törődniük a nagyhatalmi érdekek érvényesülésébe.²⁴ A nagy sármőr hírében álló Károlyi István ezt követően Párizsban élt 1867-es hazatéréséig. A kitűnő szónoki tehetséggel megáldott gróf, akinek jó érzéke volt a propagandához is, mind az 1905-ös, mind az 1906-os országgyűlési képviselő-választások küzdelmeiben felhasználta családjá 1848–49-es múltját, de saját „szabadságharcos epizódját” is kampányelemként alkalmazta.

²⁰ MNL OL P 395 Lad. IV. No. 6. Gróf Károlyi István iskolai gymnasiumi bizonyítványai, joglyceumi bizonyítványai.

²¹ *Eötvös K.*: Gróf Károlyi Gábor i. m. 167.

²² Károlyi Gábor a feltételeket nem részletezte. *Eötvös K.*: Gróf Károlyi Gábor i. m. 176.

²³ Gábor gróf szerint Kossuth Lajos nem nézte jó szemmel a Károlyi fiúk Klapkával való barátkozását. Az emigráció Kossuth körül csoportosuló irányzata és a forradalmi Komité (Klapka, Türr, Komáromy, gróf Csáky Tivadar) a porosz–osztrák háború megindulásakor Kossuth kezében egyesült, de a gyors békekötés miatt eredménnyel nem járt. *Eötvös K.*: Gróf Károlyi Gábor i. m. 171.

²⁴ Károlyi István Klapka-légióbeli szerepvállalásához részletesebben lásd *Zsoldos Ildikó*: Az 1905–1906-os „nemzeti ellenállás” Szatmár vármegyében. A szatmári törvényhatóság a Fejérváry-kormány ellen. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011/2012. Szerk. Magyar Márta. Debrecen 2012. 173.

Károlyi Istvánnak a dinasztiahoz fűződő viszonya kapcsán említést érdemel Rudolf trónörökösrel ápolott barátsága. Justh Zsigmond a naplójában mulatótársaként emlegette őket. A főúri körökben is alapos szociológiai és lélektani megfigyeléseket tevő Justh szerint Rudolf kapcsolati hálójában kétféle embertípus kapott fő szerepet: egyrészt a „gondolkozők”²⁵, másrészt a „Károlyi Pisták”. A „Károlyi Pisták” kategóriájába sorolta azokat, akikkel „dorbézolva el akarta felejtetni, hogy él”.²⁶ 1884 őszén, amikor a trónörökös feleségével együtt három napig vendégeskedett barátja nagykárolyi kastélyában, a hazai országos sajtóorgánumok is beszámoltak a magas rangú látogató tiszteletére rendezett hajtóvadásatról.²⁷ A közös vadászatok ezt követően is alkalmat biztosítottak kapcsolatuk ápolására. Igaza lehet Justh Zsigmondnak abban, hogy a Károlyi István és Habsburg Rudolf főherceg közötti kapcsolat csupán a kellemes időtöltésen alapult, hiszen politikai nézeteik, gondolkodásmódjuk között jelentős eltérések mutathatóak ki. A főherceg nehezményezte a magyar politikai elit permanens harcát állami jogainak kiszélesítéséért, sőt Magyarország etnikai összetétele miatt már 1878-ban a dualista birodalomszerkezet megszüntetését tartotta kívánatosnak. Kritikusan szemlélte a magyar vezető réteg nemzetiségi politikáját, és megvetette a közéletben meghatározó súllyal bíró arisztokrácia mentalitását. A magyarországi politikai csoportok közül leginkább (ha nem is teljes mértékben) Tisza Kálmán irányvonalával szimpatizált.²⁸ Az agrárius Károlyi István²⁹ viszont határozottan Tisza-ellenes álláspontot képviselt.³⁰

Kérdés persze, hogy vajon a csak titokban politizáló és publikáló trónörökös őszintén megosztotta-e Károlyival véleményét, vagy a szórakozáson túl az együtt töltött idő csupán információszerzésre szolgált? Julius Szepshez, a *Neues Wiener Tagblatt* című liberális lap szerkesztőjéhez írt leveleiben többször hivatkozott magyarországi tapasztalataira, benyomásaira, értesüléseire.³¹ A nyilvánosság különböző színterein témául szolgáló barátságból Károlyi gróf kétségkívül profitált. A hallgatóságára nagy hatást gyakorló szónoklataiban annak ellenére

²⁵ A trónörökösről a történetírás sokáig meglehetősen egysíkú képet rajzolt, nem domborította ki azt a publicisztikai tevékenységet, melyet Rudolf 1881-től kezdődően kifejtett.

²⁶ Justh Zsigmond naplója. S. a. r., bev., jegyz. Halász Gábor. Bp. É. n. 309. (1889. március 19–20-ai bejegyzés)

²⁷ Éble G.: A Nagy-Károlyi i. m. 65–69.; Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye/Szatmárnémeti szabad királyi város. Szerk. Borovszky Samu. Bp. É. n. [1908.] 545–546.

²⁸ Brigitte Hamann: Rudolf. A trónörökös és a lázadó. Bp. 1990. 289–292.

²⁹ Károlyi István jószágigazgatója, a mezőgazdasági kérdésekben szaktekintélynek számító Hegedűs József (1839–1904) által képviseltette magát az agrárius mozgalomban. A gróf a szakmai munkában nem vett részt, szakpolitikai kérdésekkel – feltételezhetően hiányos felkészültsége miatt – nem foglalkozott. Reprezentatív alkalmakkor azonban kimutatható jelenléte. Például azon az 1894 decemberében rendezett lakomán, amelyet sógora, Dessewffy Aurél tiszteletére rendeztek, hogy megünnepeljék az OMGE korábbi vezetésének visszaállítását. Lásd Köztelek, 1894. december 12. 1793.

³⁰ Mind Tisza Kálmán, mind Tisza István politikai elképzeléseivel szemben kimutatta ellenérzését.

³¹ Hamann, B.: Rudolf i. m. 142.

emlegette tragikus körülmények között elhunyt vadásztársát, hogy élete végén súlyosan kompromittálta őt az 1889-es véderőtörvény-javaslat általános vitája során elhangzott képviselőházi szűzbeszédében. A magát akkor politikailag párton kívülként meghatározó Károlyi István első képviselőházi felszólalásában Tisza Kálmán-ellenes tónusban nyilvánult meg, és az alkotmánybiztosítékok fontosságát hangsúlyozva, nemzeti jellegű követeléseket támasztva, Apponyi Albert határozati javaslatához csatlakozott – kínos helyzetbe hozva ezzel az osztrák birodalomfélben a haderőfejlesztést támogató Rudolf trónörökösét. Hoyos gróf³² emlékiratából tudható, hogy Károlyi István a parlamenti vita kapcsán több alkalommal táviratozott a főhercegnek, aki Bécsbe kérette. Károlyi azonban már nem találta életben a súlyos idegrendszeri problémákkal küzdő Rudolfot, aki a témát kutató történészek többségének véleménye szerint nagy valószínűséggel öngyilkos lett, de a rendelkezésre álló források alapján ez teljes bizonyossággal nem jelenthető ki.³³ A fejlett kritikai érzékkel rendelkező, fiatalon tudóbajban elhunyt Justh Zsigmond így fogalmazta meg a többszörös rokonházasságból adódott vérferőtözés következményét: „Én azt hiszem, már így is született – a Wittelsbach vér, Európa legfinomultabb s legromlottabb fajtája.”³⁴

Az arisztokrata salonokba bejáratos Justh arról is írt naplójában, hogy a mayerlini tragédia előtt egy héttel a trónörökös elküldte arcképét Károlyi Istvánnak egy búcsúlevél stílusára hasonlító üzenetváltás kíséretében. Információi szerint Károlynak tudomása volt arról, hogy Rudolf régóta foglalkozott az öngyilkosság gondolatával. Ennek motivációit illetően számos lehetséges indok merült fel, köztük a Károlyi István által neki okozott csalódás is, de perdöntő bizonyíték egyik verzió alátámasztására sincs. Károlyi magatartása minden bizonnyal gyarapította a konfliktushelyzetek kezelésére egyre alkalmatlanabb trónörökös kudarcainak számát, de a tragédia okaként semmiképpen sem jelölhető meg. Ennek ellenére Ferenc József annyira neheztelt Károlyi Istvánra, hogy (egy hónapon belül) háromszori audienciakérés után

³² Josef Hoyos-Sprinzenstein Rudolf trónörökös vadásztársa volt, aki a tragédia bekövetkeztekor Mayerlingben tartózkodott. Ő vitte a halálhírt a Hofburgba.

³³ Természetesen a tragédia bekövetkezése után többféle összeesküvés-elmélet született: az egyik szerint Ferenc József tetette el láb alól fiát, egy másik a Monarchia külpolitikai kurzusváltásától rettegő Otto von Bismarckot vádolta meg, de az a verzió is közszájon forgott, hogy a házassága után is kicsapongó életvitelt folytató Rudolf egy féltékeny férj bosszújának esett áldozatul. A téma szakirodalmának értékeléséhez lásd *Hamann, B.: Rudolf i. m. 487–515.*

³⁴ Justh Zsigmond naplója. i. m. 361. (1889. április 28-ai bejegyzés); Brigitte Hamann a belterjes házasságok negatív következményeit boncolgatva megjegyezte, hogy mind a Habsburg-, mind a Wittelsbach-ágban több elmezavart, epilepsziát vagy „különcséget” tartottak számon. Hamann munkájának magyar kiadásában a szerkesztő felhívja a figyelmet arra, hogy „a bajor királyi családban II. Lajos élete végén elmebetegséggel határos különcségekben szenvedett, öccse és utóda, Ottó pedig dühöngő örült volt. A baj azonban a két fiú anyjával, Mária porosz királyi hercegnővel került a családba. Ezt tehát nem lehet korábbi időkre visszavetíteni, még kevésbé az ilyen esetektől mindvégig ment bajorországi hercegi ágat felelőssé tenni mindezek miatt”. *Hamann, B.: Rudolf i. m. 28–29., 525.*

sem volt hajlandó fogadni.³⁵ Az audienciakérések ténye arra enged következtetni, hogy a nagykárolyi uradalom tulajdonosa kétgyermekes családapaként normalizált nexusra törekedett az uralkodóval. Ebbéli igyekezete sikeresnek nevezhető, hiszen 1892-ben a Ferenc József magyar királlyá koronázásának negyedszázados évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen bandériumgenerálisként vezette a díszlovasságot. Ez a jelenet volt a jubileumi ceremónia leglátványosabb eleme.³⁶

A Károlyira oly jellemző mágnesi öntudat kifejeződéseként értékelhető az első képviselőházi ciklusának idején történt eset, amikor arisztokratikus göggel utasította vissza egyik polgári identitású, lapszerkesztőként tevékenykedő képviselőtársának, Grecsák Károlynak a tegeződését, felrúgva ezzel a népképviseleti országgyűlésben többek mellett Deák Ferenc, Kossuth Lajos által bevezetett szokást.³⁷

A főúri (és úri) ethosz egyik látványos ismertetőjeleként értelmezhető párbajt Károlyi István annak ellenére alkalmazta becsületbeli ügyeinek rendezésére, hogy nagyapja, Károlyi József (1786–1803) 35 évesen egy duellum során szerzett sebesülés következtében vesztette életét, hat kiskorú gyermeket hagyva maga után.³⁸ Pista gróf párbajai közül legnevezetesebbé – tragikus kimenetele miatt – az 1880. május 24-én Zichy-Ferrais Viktor gróffal vívott duellum vált. A szintén nagy „Don Juan” hírében álló Zichy tetemes adósságainak felhalmozása után olyan kétes üzletekbe bonyolódott, melyek szépen jövedelmeztek számára, de aláásták jó hírét. A többszörös korrupcióval megvádolt Zichy tisztességtelen üzemeire Asbóth János országgyűlési képviselő bizonyítékokkal is szolgált. Az országos közvélemény egyöntetűen elítélte a gróft, még politikai elvarátai is elfordultak tőle. A botrány kirobbanásakor megkapta felmentését a belügyi államtitkári pozícióból, majd lemondott képviselői állásáról és kilépett a budapesti Jockey Clubból. Károlyi István mozgalmat indított a Nemzeti Kaszinóban Zichy-Ferrais Viktor kizárásáért. Erre 1879. december 28-án (26 igen, 7 nem szavazattal) sor is került. Károlyi először nem reagált Zichy provokációira, mert kétes ügyletei miatt nem tartotta méltónak a párbajra. Amikor azonban Zichy szervezkedésbe kezdett Károlynak az osztrák Jockey Clubból való kizáratásáért, mégis hajlandónak mutatkozott a pisztolypárbajra. Súlyos feltételekben állapodtak meg a felek megbízottai: három golyóváltással először 15, másodszor 10, harmadszor pedig 5 lépés távolságról. Zichyt híres céllövő ellenfele a második golyóváltásnál sebesítette meg halálosan.³⁹

³⁵ Justh Zsigmond naplója. i. m. 361. (1889. április 28-ai bejegyzés).

³⁶ Pesti Hírlap, 1892. június 7. 1–3.

³⁷ Pesti Hírlap, 1888. október 3. 6.

³⁸ *Buda Attila*: Gróf Károlyi István élete. Újpest 1997. 76.

³⁹ Clair Vilmos párbajgyűjteményében részletekbe nem bocsátkozott. Magyar párbaj. Szerk. Ságvári György. Bp. 2002. 282–284. Mivel ez a becsületbeli ügy a mágnesok üzenetváltásainak témájával is

Károlyi István politikai identitásának egyik meghatározó eleme a nemzetiségi kérdésben elfoglalt erősen nacionalista álláspontja. A dualizmus kori politikai elit döntő többségéhez hasonlóan az egy politikai nemzet elvét tette magáévá, és következésképpen csak a nemzetiségi lakosság elmagyarosodása jelentett számára elfogadható opciót. Ezért lépett fel kezdeményezőként a nagykárolyi uradalmát magába foglaló Szatmár vármegyében egy magyarosító közművelődési egyesület, a Széchenyi Társulat megalapítása érdekében.⁴⁰ A Széchenyi Társulat természetesen kapcsolatban állt az ország többi, magyarosítást célul kitűző kultúregyesületével, így a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesülettel is, mely 1893-ban Károlyi Istvánt választotta elnökévé.

Károlyi István érdekérvényesítésének legmeghatározóbb színtereként talán a Nemzeti Kaszinó jelölhető meg. Az a magas presztízsű, szinte kizárólag arisztokratákat tömörítő társaskör, melynek megálmodói és megteremtői között találjuk nagy tekintélyű édesapját. Károlyi Györgyöt elsőként 1841-ben választották be a vezetőségbe. 1842-ben és 1843-ban szintén bizalmat szavaztak neki. 1852-től 1877-ben bekövetkezett haláláig minden évben bekerült a háromfős igazgatóságba.⁴¹

1878-ban Károlyi István tulajdonképpen „átvette” György gróf helyét, és 1894-ig minden esztendőben beválasztották a nívós társaskör irányító szervébe. Arisztokrata körökben véleményformáló tényezőnek tekinthető elsősorban vagyoni helyzete, érdekérvényesítő képessége, továbbá karizmatikus személyisége miatt. Apjával ellentétben ő jó szónok volt, igazi vezéregyenység, bár nyilvános beszédei alapján azt valószínűsíthetjük, hogy komoly szakpolitikai kérdések fejtegetésébe – nem teljesen kielégítő felkészültsége miatt – nem bocsátkozott. A dualizmus korának egyik vezető sajtóorgánuma, a *Pesti Hírlap* a magyar anyagi függetlenség és gavalléria szimbólumaként tekintett a népszerűség-kereső magatartásformáktól nem idegenkedő Károlyi grófra, aki „egy közbeszólással is nagyobb hatást ér el, mint más a nagyszabású beszédekkel”.⁴²

szolgált, Vécsey László is írt róla nővéreinek. A báró információi szerint „a tavaly nyáron oly sok port felverő” Zichyt haslövés érte, amibe negyednapra halt bele. Lásd A szatmári Vécseyek a 19–20. században. Szerk. Zsoldos Ildikó. Nyíregyháza 2011. 93–94.

⁴⁰ Az 1900-as népszámlálás adatai szerint Szatmár vármegye 340 689 fős összlakosságának (Szatmárnémetivel együtt 367 570 fő) 61,62%-a vallotta magát magyarnak, 34,59%-a románnak. Szatmárnémeti törvényhatósági joggal rendelkező várossal együtt ez az arány 63,94%-os magyar és 32,31%-os román lakosságra módosult. Lásd Magyar statisztikai közlemények 1. kötet. A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása községenként. Bp. 1902. 310–321. A vármegye lakosságának 3,75%-a német, szlovák, rutén, horvát, cigány, cseh-morva, lengyel, olasz, angol és vend anyanyelvű volt.

⁴¹ Az első évben, 1827-ben egy 11 tagú bizottság állt a Nemzeti Kaszinó élén, a későbbiekben pedig háromtagú igazgatóság irányította. A Nemzeti Casino Évkönyve 1927. Bp. 1928. 79–85.

⁴² Pesti Hírlap, 1893. március 9. 2.

Két Károlyi – két platform

Károlyi István az 1905-ös választási kampányban szisztematikusan hangsúlyozta, hogy ő Apponyi Albert magatartását követve csatlakozott a Függetlenségi és 48-as Párthoz. Ennek ellenére nem jelenthetjük ki, hogy Károlyi következetesen azonosult volna Apponyi nézeteivel, hiszen csak a századelőtől találjuk őket nyíltan egy politikai platformon. A Nemzeti Párt 1904-es újjászervezésekor határozottan állást foglalt Apponyi mellett.⁴³ 1887-ben párton kívüli politikusként szerzett mandátumot, az 1892-es választáson – Tibor testvéréhez hasonlóan – a kormánypárt színeiben szállt ringbe a nagykárolyi képviselőségért. 1894-ben azonban kilépett a Szabadelvű Pártból.⁴⁴ A csalásai és erőszakba torkolló eseményei miatt hírhedtté vált 1896-os országgyűlési képviselő-választáskor ismét párton kívülként került be a képviselőházba a nagykárolyi kerület választópolgárainak bizalmából. Ennek ellenére a Nemzeti Párt vezetőjének az agrárius vezérhez, gróf Károlyi Sándorhoz intézett leveléből az derül ki, hogy a nagykárolyi uradalom birtokosa képviselői tiszteletdíját Apponyi pártformációjának működtetésére ajánlotta fel. „Téged, Lászlót és Pistát, valamint Wenckheim és Zichy Jenő barátainkat arra kérünk, hogy képviselői illetményeiteket – úgy mint eddig – erre a célra áldozzátok”⁴⁵ – fogalmazta meg óhaját Apponyi egy 1892-es kampányidőszakból fennmaradt hitel törlesztésén fáradozva.⁴⁶

Károlyi István ellenzékiiségének legfőbb motívumát a századfordulótól kezdődően Tisza István-ellenessége jelentette, de az 1901-es képviselő-választáson nem indult. Vélelmezhetően betegsége miatt, ugyanis gyomorrákban szenvedett.

⁴³ Apponyi Albert a Széll-kormány idején belépett a kormánypártba, de Tisza István miniszterelnöki kinevezésekor a volt Nemzeti pártiak egy részével távozott a Szabadelvű Pártból. Dolmányos István kutatásai rámutattak, hogy az Apponyival tartó csoport létszáma folyamatosan változott. 1903 végén például az agráriusok többsége Károlyi Sándor véleményét magáévá téve nem követte Apponyi Albertet, aki csak néhány hónappal később jutott el a pártalakításig. *Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*. Bp. 1963. 281–283.; *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp. 2003. 185–188.

⁴⁴ Az 1890-es évek első felében zajló, a konzervativizmus-liberalizmus választóvonalává váló egyházpolitikai vitákban Károlyi István kiállt a körelező polgári házasság bevezetése mellett. Álláspontjának kialakításában talán szerepet játszott fia rangon aluli házasságkötése, melyet a későbbiekben tárgyalunk. A többi törvényjavaslatot azonban elutasította.

⁴⁵ Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhhoz. Bp., 1897. okt. 25. In: Apponyi Albert válogatott levelezése. Szerk. Anka László. Bp. 2016. 207.; Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhhoz. Bp., 1897. okt. 25.

⁴⁶ Az 1887-es választás után Apponyi Albert Desseffy Aurélhoz, Károlyi István sógorához írt levelében felsorolta azokat az arisztokratákat, akiket akkor megbízható elvbáratáinak tartott: „Te, Károlyi Sándor, Wenckheim Frigyes, Zselénzky Róbert, Sztáray Antal, egy pár erdélyi – első helyen Bánffy György gróf – a kik mélyen éreztek és következetesen lelkesültek egy általános politikai célért.” Apponyi Albert levele Desseffy Aurél grófhhoz. Ems, 1887. júl. 30. In: Apponyi Albert válogatott i. m. 124–125.; Károlyi István nem volt köztük.

Így az 1905–1906-os kormányzati krízist eredményező – már említett – 1904. november 18-ai zsebkendőszavazáskor nem volt tagja a képviselőháznak. A nagykárolyi választókerületet ekkor fia, a pártonkívüliként mandátumot szerzett, de egyre erőteljesebben a Szabadelvű Párthoz kötődő Károlyi György képviselte.

A világlátott Károlyi István 1869 szeptemberében vette feleségül zombolyai és janovai Csekonics Margitot.⁴⁷ Házasságukból két gyermek született: 1871-ben György és 1872-ben Melinda. György gróf nem váltotta be szülei hozzá fűzött reményeit. Sok gondot okozó ifjú volt, a család fekete báránya, akárcsak nagybátyja, Károlyi Gábor.⁴⁸ 1891-ben azzal irányította magára az ország figyelmét, hogy Amerikába szökött rangon aluli választottjával, a budai színikör, majd a Népszínház egyik soubrette-dívájával, Frank Boriskával. 1891. február 2-án házasodtak össze a kaliforniai Oaklandban.⁴⁹ Károlyi István fia után utazott az amerikai kontinensre, de detektívek segítségét igénybe véve sem sikerült kapcsolatba kerülnie a fiatal párral.⁵⁰ Az ifjú ara ellen polgári származásán túl izraelita vallása kifogásként merült fel. A katolikus arisztokrata család társadalmi és kulturális előítéletén túlmenően jogi akadály is nehezítette a szerelmespár helyzetét, hiszen zsidó és keresztény vallású személy között a vegyesházasság az 1894. évi XXXI. tc. meghozatala előtt Magyarországon kivitelezhetetlen volt.

A házaspár 1893-ban hazatért, kapcsolatuk azonban megromlott, és válással végződött. A sajtó már 1903-ban arról cikkezett, hogy az exfeleség pert indított Károlyi György ellen, mert az nem fizetett részére gyermek- és asszonytartást, de a követelés a gróf vagyontalanságából adódóan behajthatatlan volt. Az egykori primadonna a számára megítélt 12 000 koronához Károlyi 24 000 koronát kitevő – szülei által folyósított – életjáradékából szeretett volna hozzájutni. Mivel Károlyi Istvánék a letiltást figyelmen kívül hagyták, Frank Boriska őket

⁴⁷ Éble G.: A Nagy-Károlyi i. m. (Leszármazási tábla); MNL OL P 395 VIII. No. 6/1. Nagykárolyi Károlyi István gróf és zombolyai és janovai Csekonics Margit grófnő házassági szerződése, Pest 1869. Szent Mihály hava 26-án

⁴⁸ A jelentős adósságokat felhalmozó, az 1870-es évek közepén a londoni adósok börtönéi is megjárt Károlyi Gábor (1841–1895) 1869-ben titokban mésalliance-ot kötött Párizsban a polgári származású, vagyontalan, komáromi születésű Major Amáliával. Családja nem bocsátotta meg neki – ahogyan ő fogalmazott – „házi boldogságát”, feleségével nem érintkeztek. Édesapja kitagadta, és csak a köteles részre szorította. Azonban amikor anyagilag nehéz helyzetbe került, kérésére édesanyja segítségére sietett. 1883. február 22-én 27 670 forint 90 krajcárt, 1894. március 6-án 80 000 forintot juttatott vagyonából Gábor grófnak „örökrészilletményként”. MNL OL, Károlyi levéltár P 416 Károlyi Gyula Lad. 203 No. 87. Károlyi Györgyné Zichy Karolina végrendelete és hagyatéki ügye 1896–1903.; Károlyi Gábor 1887-től haláláig függetlenségi párti képviselőként – annak szélsőbal irányzatát erősítve – tagja volt a képviselőháznak. Gudenus János József genealógiai munkájában Károlyi Gábort nem említi. Lásd *Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* II. Bp. 1993. 34–40.

⁴⁹ A házasságból két leány született. 1891-ben Oaklandban Melinda (aki 1894-ben elhalálozott) és az USA-ból történt hazaköltözésük után 1894-ben Budapesten Georgina. Lásd Éble G. A Nagy-Károlyi i. m. (Leszármazási tábla).

⁵⁰ Pesti Hírlap, 1891. május 9. 6.

is beperelte. Lapinformációk szerint a bírósági tárgyaláson a grófi pár a fiuknak juttatott pénzbeli segílyt alkalmi ajándék jelleggel bírónak titulálta, s így megakadályozta a felperesi törekvést a behajtásra.⁵¹ 1904-től azonban Károlyi György új bevételi forrásra tett szert. Politikai pályára állva képviselői tiszteletdíj illette meg, mely azonban csak részben fedezte a volt feleségének fizetendő összegét. Mivel a gróft felháborították a magánéletét feszegető újságcikkek, előfordult, hogy a törvényi tiltás ellenére sűrűn alkalmazott párbaj útján vett elégtételt az őt ért becsületsértésért.⁵²

Károlyi György 1904-ben kezdett politikai karrierbe. Nagykárolyban azért került sor időközi képviselő-választásra, mert az 1901-ben megválasztott kormánypárti honatya, Domahidy Elemér főispáni megbízást kapott.⁵³ Károlyi István ekkor még nem állta útját fia ambícióinak. A függetlenségi párti lokális ellenzék azonban elvárásként fogalmazta meg, hogy a jelölt párton kívülként induljon. Ezt a feltételt az ifjú gróf ugyan teljesítette, de 1904. január 3-ai programbeszéde Tisza István és kormánya iránti szimpátiájáról árulkodik.⁵⁴ Ezért állított mégis jelöltet a nagykárolyi választókerület Függetlenségi és 48-as Pártja dr. Varságh Zoltán budapesti hírlapíró és gyógyszerész személyében.

Károlyi György programbeszédének kiemelt részét képezte a székhelykérdés. Családja „ösi fészke”, Nagykároly pozícionövelését tűzte ki célként, ezáltal tartva Szatmár vármegye székhelyét a Károlyiak birtokközpontjában. A „hosszú 19. század” folyamán ugyanis Nagykároly és a nála sokkal dinamikusabban fejlődő és jóval polgárosultabb Szatmárnémeti között több ízben is fellángolt a harc. Károlyi István birtoklása idején a törvényhatósági bizottság 1890. december 4-ei határozatában az igazgatási szempontból kedvezőbb fekvésű Szatmárnémeti

⁵¹ Pesti Hírlap, 1904. december 8. 19–20.

⁵² Ilyen esetre került sor például 1904 januárjában a Független Magyarország című lapban megjelent közlemény miatt. Fényes László szerkesztőt Károlyi György megbízásából Dániel Gábor és a beiktatására készülő szatmári főispán, Kristóffy József keresték fel. Fényes László Sebes Dénes és Horváth Gyula országgyűlési képviselőket nevezte meg szekundánsaiul a harcképtelenségívándó kardpárbajban. A hatalmas termetű Károlyi György érthetett a kardforgatáshoz, mert ellenfelének homlokán a bal szem feletti vágás az arc jobb felén áthaladva siklott le, továbbá a szerkesztő három ujjja is megsebesült. A felek nem békültek ki. Szatmármegyei Közlöny, 1904. január 31. 2.; Az 1944. október 6-án a Svéd Vöröskereszt által kiállított oltalomlevél szerint a gróf magassága 196 cm volt. MNL OL, Károlyi levéltár P 2226 Károlyi II. György iratai 1902–1946. (a továbbiakban: P 2226) Lad. I. No. 1/a Személyi iratok.

⁵³ Domahidy Elemért a Tisza-kormány megalakulása után nevezte ki az uralkodó Hajdu vármegye és Debrecen törvényhatósági joggal rendelkező város főispánjává. Az országgyűlési almanach helytelenül jelöli meg az 1902-es évet a nagykárolyi időközi választás időpontjául. Sturm-féle Országgyűlési Almanach 1905–1910. Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József. Bp. 1905. 301.

⁵⁴ MNL OL P 2226 Lad. I. No. 1/a Személyi iratok Gróf Károlyi György a nagykárolyi választókerület pártonkívüli képviselő-jelöltjének programbeszéde 1904. január hó 3-án.; A programadást közölte a Szatmármegyei Közlöny is. Szatmármegyei Közlöny, 1904. január 10. 1–2.

mellett tette le a voksát. Pista gróf azonban több színtéren is sikeresen küzdött a megyeszékhelyi státus megtartásáért.⁵⁵

A nagykarolyi választókerületben megtartott időközi országgyűlési képviselő-választás alkalmával Károlyi György 1088, dr. Varságh Zoltán 1004 szavazatot kapott, tehát a gróft egy idegen jelölttel szemben csupán 84 szótöbbséggel választották meg a nagykarolyi kerület képviselőjének.⁵⁶

Kristóffy Józsefet nagykarolyi beiktatásán Károlyi György gróf országgyűlési képviselői minőségében köszöntötte, a szatmárnémeti installáción pedig a főispán kíséretének tagjaként jelent meg.⁵⁷ Kristóffy rövid szatmári főispáni tevékenységére visszaemlékezve György gróft hathatós arisztokrata támogatói között említette. Az apát, „az országszerte ismert oligarchát” viszont legerősebb politikai ellenfelének titulálta.⁵⁸

Károlyi István és fia között a politikai véleménykülönbség Szatmár vármegye 1904. december 6-ai rendkívüli közgyűlésén kapott nyilvánosságot. Ez az esemény apa és fia konfliktusának csúcspontja, bár mindketten pusztán politikai véleményüket nyilvánították ki, diszkusszióra, szócsatára, egymás ellen irányuló személyeskedésre nem került sor. György gróf Tisza István híveként a Szabadelvű Párt bizalmi indítványa mellett foglalt állást, vagyis azt javasolta, hogy legitimálják a kormányfő november 18-ai eljárását.

A közgyűlés már tartott, amikor belépett a terembe a karizmatikus Károlyi István, akit az ellenzék percekig éljenzett, tapsolt, és amikor a viharos lefolyású ülésen szót kért, még ellenfelei is nagy tisztelettel hallgatták. István gróf a Tisza-kormány magatartását elítélő bizalmatlansági indítvány támogatása tárgyában tartott nagyhatású beszédet. „Beteg vagyok, ágyamból jöttem ide, de felkeltem volna félholtan is, nehogy feltehesse felőlem egyetlenegy polgártársam is azt, hogy megjelenésem esetén hajlandó lettem volna a miniszterelnök és a kormány »alkotmánytiprását« beadandó szavazatommal támogatni”⁵⁹ – tette világossá álláspontját a megyebizottsági tagok előtt, hatáskeltésre használva egyre

⁵⁵ A vármegye ellen indított peranyagokat lásd MNL OL P 395 IV.-No. 28/1-12.

⁵⁶ A szavazati jogokkal élt nagykarolyi választópolgárok többsége (446-an a 792-ből) a függetlenségi jelöltet preferálta. A kerülethez tartozó községekben azonban Károlyi behozta hátrányát, és csekély többségre tett szert. Valószínűsíthető, hogy egy népszerű, helyi jelölt fellépése esetén másként alakul az arány. Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj Prefectura Județului Satu Mare (a továbbiakban: ANDJC PJSM) 2183. cutia Administrative; P.v. sedinte comite; Comitet admin.; Acte comitet 1904. Választási jegyzőkönyv Nagykaroly, 1904. jan. 13.

⁵⁷ Az installációról a Vasárnapi Ujság fényképes beszámolót készített olvasóinak, lásd 51. (1904) 11. sz. 176. Kristóffy József karrierútjának, kiemelten 1904 februárjától 1905 júniusáig tartó szatmári főispáni tevékenységének értékeléséhez lásd *Zsoldos I.*: Az 1905–1906-os i. m. 170–172.

⁵⁸ *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926. Bp. 1927. 110.

⁵⁹ Szatmármegyei Közlöny, 1904. december 11. 2.

romló egészségi állapotát. A tenor hangú szónok a dinasztia iránti lojalitásának kinyilvánítását követően Szatmár vármegye dicső ellenzéki múltjának felidézésével kívánt hatást gyakorolni hallgatóságára. Ezt követően pedig szülei hazafiasságára utalva így folytatta: „Őseim mind egytől-egyig csakis a hazának és a hazáért éltek, védői voltak szabadságuk, vagyonuk kockáztatásával hazánk alkotmányának: kérдем tehát önöket, hogy lehessenek ma én – kinek ereiben az ő vérük folyik – részese egy alkotmánytipró kormány dicsőítésének!? Nem uraim, ezt nem teszem! Megérdemelném, hogy összeomoljanak felettem az öreg Károlyi-vár tornyai, melyeket a kegyelet érzésétől indítva, csak nemrég építettem újjá, ha erre képes lennék!”⁶⁰ – irányította rá a hallgatóság figyelmét arra a tényre, hogy ő elődeitől eltérően vidéki rezidenciául használja a nagykárolyi kastélyt. Ez természetesen azt az üzenetet is magában hordozta, hogy számára a családja ősi fészket is magába foglaló Szatmár vármegye jelentősége a Károlyiak őt megelőző generációihoz képest jóval nagyobb.⁶¹

Nagy László alispán Károlyi István beszédének hatását azzal igyekezett tompítani, hogy a szatmári békét tető alá hozó, a Rákóczi-szabadságharcot lezáró, máig vitatott megítélésű Károlyi Sándort idézte fel, aki „eltitkolva, eltagadva az uralkodó halálát”, a békekötéssel „a magyar nemzet alkotmányát megmentette”. Majd a szabadelvű pártiakat Károlyi Sándor politikájának letéteményeseként aposztrofálta. Károlyi István visszautasította az alispán támadását, mire Nagy László tiszteletteljesen igazította helyre a szerinte téves értelmezést.⁶² A bizalmi és bizalmatlansági indítványokról szóló hosszúra nyúlt vita végén a fiatalabb Károlyi ismét nyomatékot kívánt adni álláspontjának, mire apja távozott a teremről. Az ellenzéki megyebizottsági tagok „abzugoltak”, „elűzte az apját, hozza vissza” és ehhez hasonló közbeszólásokkal csaptak óriási lármát. A kormánypártiak kísérletet tettek a zajongók lecsillapítására, ami majdnem tettlegességhez vezetett. Károlyi György az apja által mondottakra nem reagált, de a kormány iránti bizalmának ismét hangot adott. „A parlament becsületének, a haza jövőjének s az alkotmány megmentésének érdekében, ez egyszer, egyetlen egyszer, tul kellett tennünk magunkat az alakiságon, mely tettért a felelősséget én és a jobboldalon

⁶⁰ Uo. 3.

⁶¹ A nagykárolyi kastély és a szatmári birtokok Károlyi István nagyapja és édesapja birtoklása idején veszítettek súlyukból. István gróf 1894–96 folyamán építtette újjá az ország elmaradottabb részén található kastélyt, melyhez az édesapa halálát követő családi osztozkodáskor minden bizonnyal hagyománytiszteltből is ragaszkodott. A kastély 19. század végi metamorfózisához lásd *Éble G.: A Nagy-Károlyi i. m. 69–70.*

⁶² Károlyi István és Nagy László konfliktusa 1890-ig nyúlik vissza. Nagy az alispánságra pályázva – eléggé rutintalanul – merész programot fogalmazott meg, amikor a már említett székhelykérdés kapcsán Szatmárnémeti mellett sorakoztatta fel argumentumait. Bár a lokális fórumon sikerült keresztülvinnie elképzelését, a kormány – a Károlyiak érdekérvényesítő képessége miatt – a törvényhatóságok általános rendezésének idejére prolongálta, hogy a problémafelvetéssel foglalkozzanak.

ülő képviselőtársaim, az ország színe előtt, az ellenzékkel szemben mindenkor magunkra vállaljuk”⁶³ – próbálta igazolni Tisza november 18-ai akciójának szükségességét Károlyi György.

Heves, már-már tettelegességig fajuló viták után a főispán elrendelte a névszerinti szavazást. 190 megyebizottsági tag szavazott bizalmat az „erős kéz” politikáját felvállaló Tisza-kormánynak, mintegy legitimálva a miniszterelnök szabálysértését, és hatvanan támogatták az ellenzék bizalmatlansági kezdeményezését.⁶⁴ Ez a szavazati arány azt mutatja, hogy Kristóffy József személyes jelenléte még bírt bizonyos kohéziós erővel, de forrásaink tanúsága szerint a Szabadelvű Párt országos bomlási folyamata Szatmárban is kezdetét vette.⁶⁵

Az újságolvasó közönség a Nemzeti Kaszinóban 1904 decemberének utolsó napjaiban lezajlott társas vacsoráról megjelent tudósításokból értesülhetett először arról, hogy Károlyi István kacérkodik a Függetlenségi és 48-as Párthoz való csatlakozás gondolatával. A Szemere Miklós által kezdeményezett összejövetelen harminchatan voltak jelen, köztük az ellenzéki koalíciót alkotó pártok vezetői. Károlyi gróf ekképpen vetítette előre 48-as alapra helyezkedését: „Az életben – ugymond – semminek sincs oly kiegyenlítőbb hatása, mint a halálos beteg ágyának. Megszűnik ott minden ellenségeskedés, rokoni civódás. Ilyen beteg most hazánk”⁶⁶ – vont párhuzamot Magyarország és saját sorsa között. „Törhetetlen híve voltam mindig Apponyinak, még törhetetlenebb híve a 67-es alapnak. De ez az alap megingott! Közel látom – fájdalom – a jövőt, mikor Magyarország boldogulását egyes-egyedül a függetlenségi alapon láthatom csak biztosítva. Ez az utolsó stáció. Ha most nem aratunk teljes diadalt, akkor oda kell hagynunk a 67-es alapot nekünk is.”⁶⁷ Az Apponyit hivatkozási alapként emlegető mágnást természetesen a politikai haszonszerzés vezérelte. Az 1904-ben újraalakított Nemzeti Párt vezetője választástaktikai okokból még az 1905-ös választások előtt csatlakozott a Függetlenségi és 48-as Párthoz, ami az agrárius csoport politikai dominanciájának további növekedését eredményezte Kossuth Ferenc pártjában.⁶⁸

⁶³ Szatmármegyei Közlöny, 1904. december 11. 4.

⁶⁴ MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára (a továbbiakban: SZSZBML) IV. B. 757. Szatmár vármegye alispánjának iratai 19. d. Jegyzőkönyv az 1904. dec. 6-ai rendkívüli vármegyei közgyűlésről

⁶⁵ A kilépésekhez részletesebben lásd *Zsoldos Ildikó*: Három választókerület képviselője: egy függetlenségi 48-as pártelnöki portré a dualizmus válságperiódusából: Luby Géza. Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle 51. (2016) 3. sz. 80–91.

⁶⁶ Pesti Hírlap, 1904. december 29. 10.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ A Függetlenségi és 48-as Párt közjogi radikalizmusa fokozatosan veszített erejéből, mely folyamat Kossuth Ferenc pártelnöksége idején, elsősorban a századfordulótól gyorsult fel. A párt jobb oldalán elhelyezkedő, mind konzervatívabbá váló Kossuth Ferenc körül csoportosulók és az egyre inkább a közjogi nemzeti kérdéseket hangsúlyozó Apponyi elképzelései így jelentősen közeledtek egymáshoz, bázisukat hasonló vagy esetenként azonos társadalmi rétegek alkották.

Apponyi az 1934-ben publikált visszaemlékezésében, melyben bizonyos problémakörök értékelése kapcsán számos önkritikus megállapítást is tett, vallott a Függetlenségi és 48-as Pártba való belépése előtt felmerülő aggályairól is. „Ezek főleg arra vonatkoztak, hogy a külügyeknek különválasztását ugyanazon uralkodó alatt álló országok közt nem tartottam keresztülvihetőnek, [...] ezen a ponton a függetlenségi párt programjával szemben fenntartással kell élnem. Kossuth Ferenc és vezértársai megnyugtattak [...] hogy ezen a téren, ha a függetlenségi párt kormányra jutna, valami megoldást találni szükséges lenne; ha tehát csak ennyi a nehézségem, kértek, hogy ezen ne akadjak fenn; nehogy azonban [...] az ellenzéki küzdelem elszántsága ezáltal esetleg gyengüljön, a kérdés ezidőszertinti fölvetését mellőzni kérték, amibe én belenyugodtam”⁶⁹ – idézte fel a gróf a transzigen Kossuthal kötött alkut. Azt sem hallgatta el, hogy az általa vezetett „éppen csak életre galvanizált” Nemzeti Párt alkalmatlannak bizonyult jelentős választási eredmény produkálására. Persze csak az agrárius nagybirtokosoknak egy csoportja követte Apponyi Albert és Károlyi István magatartásformáját. Voltak, akik ifj. Andrássy Gyula köré csoportosultak, s olyanok is, akik kitartottak Tisza mellett. Károlyi István unokabátyja, az agrárius vezér Károlyi Sándor ugyan nem tett eleget Apponyi invitálásának,⁷⁰ de beszállt a gróf függetlenségi táborba tartozó bizalmasai kampányának finanszírozásába, továbbá a szintén függetlenségi párti színekben induló unokaöccse, Károlyi Mihály választási költségeinek fedezésébe is.⁷¹

Szemere Miklós vacsoráján Károlyi István a fentebb idézett, nagy sikert aratott felszólalást megelőzően egy teátrális jelenetet is eljátszott báró Bánffy Dezsővel, az 1903-ban életre hívott Új Párt vezetőjével.⁷² Kézszerítése a volt miniszterelnökkel azt az üzenetet közvetítette, hogy még halálos ellenségével is kész az összefogásra a haza megmentése, azaz Tisza István kormányfő hatalomból való kiütése érdekében.

⁶⁹ *Apponyi Albert*: Dr Gróf Apponyi Albert emlékiratai 1899–1906. II. Bp. 1934. 141. Apponyi Albert 1922-ben adta ki először memoárját Ötven év, ifjúkorom, huszonöt év az ellenzékben címmel, melynek időkerete a Bánffy-kormány bukásáig terjedt. Az opusz több kiadást is megért. A gróf tervei között szerepelt az ezt követő időszak politikai emlékeinek papírra vetése is, amire 85. születésnapja alkalmából 1931-ben a magyar országgyűlés képviselőházától felkérést is kapott. A politikus 1933. február 7-ei elhunytáig a koalíciós Wekerle-kormány működéséig készült el. Sőt, sajnálatos módon a gróf özvegye által a képviselőház elnökének átadott kéziratból oldalak hiányoztak. A házelnök a Magyar Tudományos Akadémiát bízta meg, hogy gondoskodjon a közzétételről. A kéziratot dr. Nagy Miklós rendezte sajtó alá s látta el jegyzetekkel.

⁷⁰ Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhhoz. Éberhard, 1905. jan. 12. Lásd Apponyi Albert válogatott i. m. 222.

⁷¹ Apponyi Albert levele Károlyi Sándor grófhhoz. Éberhard, 1905. jan. 30. lásd Apponyi Albert válogatott i. m. 223.; Károlyi Mihály levele Károlyi Sándorhoz. Bp., 1905. márc. 16. lásd Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerk. Litván György. Bp. 1978. 28–30.

⁷² Pesti Hirlap, 1904. december 29. 10.

Károlyi gróf ugyanis 1898-ban elszántan dolgozott Bánffy megbuktatásán, s nem elégedett meg annak politikai megsemmisítésével, a Nemzeti Kaszinó véleményformáló tagjaként társadalmi bojkottot hirdetett az erdélyi báró ellen.⁷³

A fővárosi lapok az 1905-ös országgyűlési képviselő-választás előtt Károlyi István Arad vármegyei jelöltállításáról cikkeztek,⁷⁴ ami nem bizonyult helytálló információnak, ugyanis az uradalmi központját is magába foglaló nagykárolyi választókerületben állt csatasorba, nem engedve teret fiának a család „ösi fészékében”. A Kristóffy főispán szövetségesének tekinthető Károlyi Györgyöt Szatmár vármegye egyik vegyes etnikai összetételű kerületében, a krassóiban indította a Szabadelvű Párt. Az 1905-ös jelöltállítási periódusban Szatmárban egy harmadik Károlyi gróf neve is felmerült. A jelölésben meghatározó szerepet játszó országos pártvezetés Károlyi István vejét, Károlyi Gyulát kívánta kandidálni Szatmárnémetiben a Tisza-kormány kereskedelemügyi minisztere, Hieronymi Károly ellenében. Ez a törekvés Kossuth Ferencék tájékozatlanságát vagy tapintatlanságát jelzi, ugyanis a megyeszékhely Szatmárnémetibe helyezését a Szapáry-kormány idején éppen a Károlyi grófok torpedózták meg. A jelölőgyűlésen az egyik párttag kategorikusan ki is jelentette: „A Károlyiak neve ellenszenves Szatmáron. Ilyen jelölt nem kell.”⁷⁵ Ennek ellenére egy csoport késznek mutatkozott a központi jelölt támogatására. A nyilvános szereplésektől ódzkodó Károlyi Gyula azonban nem fogadta el a felkérést.⁷⁶

Gróf Károlyi Györgynek 1905. január 10-én, Erdődön elmondott programbeszédét nem közölte a sajtó, de választóihoz szóló nyílt levele megtalálható mind a családi archívumban, mind a kormánypárti hangvételt megütő *Szatmármegyei Közlöny*ben. Ebben Károlyi György hangsúlyozta a királyhűség fontosságát, Ferenc Józsefet „a legalkotmányosabb és legmagyarabb fejedelemnek” nevezte, majd utalt a II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai földi maradványainak hazahozatalára rábólintó bécsi engedélyre, amit a Tisza-kormány ért el 1904-ben.⁷⁷ Kényszermegoldásként értékelte a kormányfő által sürgetett házszabály-módosítást, elismerte azonban, hogy 1904. november 18-án Tisza szabálysértést követett el.

Rámutatott továbbá az ellenzék ellentmondásos, következetlen viselkedésére, arra, hogy különböző szituációkban másként értékeli Tisza keménykezü magatartását és nem alkalmaz egyenlő elbírálást. Utalt arra, hogy az 1904-es

⁷³ Pesti Hirlap, 1899. január 2. 7.

⁷⁴ Pesti Hirlap, 1904. december 31. 4.

⁷⁵ Szatmári Napló, 1905. január 6. 3.

⁷⁶ Nagy valószínűséggel habitusából adódóan utasított vissza későbbi pályája során is minden országgyűlési képviselőségre való kandidatúrát. *Püski L.*: A Horthy-korszak i. m. 27.

⁷⁷ A hamvak hazahozatala alkalmából 1906. október 28–29-én rendezett gyázpompás ünnepségek viszont az 1906 tavaszán hatalomra kerülő koalíció kezdeti népszerűségének emeléséhez járultak hozzá.

vasutassztrájk idején az ellenzéki politikusok is helyeselték a miniszterelnök határozott fellépését. Tisza István katonai téren eddig elért eredményeit is méltatta. Új programként, választási ígéretként csupán az adóreformot tartalmazta a nyílt levél, de csak az általánosság szintjén, részletekbe egyáltalán nem bocsátkozva.

Károlyi György mélységesen elítélte a parlamenti ellenzék december 13-ai magatartását, melyet „a magyar hősi erény szégyenfoltjának” nevezett.⁷⁸ Végezetül ki nyilatkozta, hogy szerinte az 1905-ös országgyűlési képviselő-választás a nemzet ítélete lesz arról, hogy szükségesnek tartja-e a házszabály-revíziót, aminek érdekében hajlandó jóváhagyni a kormánypárt egyszeri szabálysértését vagy sem.⁷⁹

Az apja támogatását nélkülöző, ezáltal annak tekintélyétől, társadalmi befolyásától megfosztott Károlyi Györgyöt az 1905-ös kampányidőszakban a krassói választókerület képviselőjelöltjeként az ellenzék erőteljesen és szisztematikusan támadta. Ő is megkapta a nagybátyjától, a szarkasztikus Károlyi Gábortól származó „Herbert” titulust. Ezt az elnevezést Eötvös Károly szerint az 1889-es véderőtörvény vitájakor a Függetlenségi Párt szélsőbalján elhelyezkedő Károlyi Gábor használta először a politikai karrierjüket abban a parlamenti ciklusban kezdő ifjabb Andrassy Gyulára és Tisza Istvánra, Otto von Bismarck német kancellár és William Gladstone brit liberális miniszterelnök tehetségtelennek tartott, Herbert nevű fiaira utalva.⁸⁰

Károlyi István a nagykárolyi kerület választópolgárainak az 1905. január 12-ei jelölőértekezleten jelentette be politikai platformváltását. A kiváló szónoki kvalitásokkal rendelkező gróf a nagykárolyi függetlenségi párti rendezvényen a kormánypárti kritika általános fegyverét használva így vallott politikai hovatartozásáról: „a nov. 18-án elkövetett merénylet folytatása, az országgyűlés törvénytelen feloszlatása által a 67-nek erkölcsi és politikai bázisa összedőlt. Mi tehát, kik eddig a nemzeti párt tagjai voltunk az 1867. évi kiegyezés további védelméről lemondunk. Hűségben a királyhoz és a *pragmatica sanctio*hoz, de tiszta personal unióban!”⁸¹ Majd megjelölte a szövetkezett ellenzék két legfőbb célkitűzését: egyrészt az alkotmányvédelmet, másrészt a Tisza-kormány hatalomból való eltávolítását. Az ellenzéki pártszövetséget „az alkotmány védegyletének” nevezte, majd ki nyilatkozta a függetlenségi pártiak által előszeretettel hangoztatott „két tábor elmeletet”, miszerint „ma tehát csakis két párt van az országban: Az alkotmányt,

⁷⁸ 1904. december 13-án az egyesült ellenzék egy – extrémebb véleménynyilvánításra hajlamos – csoportja úgy tartotta helyesnek, ha a november 18-ai erőszakot erőszakkal torolja meg. Óriási pusztítást vittek végbe a nemrég használatba vett ülésteremben, szétverték az elnöki emelvényt, ezt követően pedig diadalittasan pózolva az összetört darabokon fotóztatták magukat.

⁷⁹ Szatmármegyei Közlöny, 1905. január 15. 4.

⁸⁰ Eötvös K.: Gróf Károlyi Gábor i. m. 119.

⁸¹ Szatmármegyei Közlöny, 1905. január 15. 3.

törvényt tipró, semmibe sem vevő, de azért magát »szabadelvű« kormánypártnak nevező és az alkotmányt, törvényeket védő és a jogfolytonosságot fenntartani akaró egyesült ellenzék”.⁸²

Már ebben a programbeszédben megjelenik az igény a nők választási kampányban való szerepvállalására. „E honszerem adjon erőt, bátorságot, kitartást a szövetkezett ellenzéknek és minden egyes honpolgárnak, de a honleányoknak is! Mert ezeknek is ki kell venni részüket e létért való küzdelmünkben, serkentve férjeiket, gyermekeiket, rokonaikat a velünk tartásra, hisz Isten után a nő a legnagyobb hatalom a földön!”⁸³ – emelte ki Pista gróf a szebbik nem mozgósításának fontosságát talán édesanyja reformkori példájától vezérelve.⁸⁴ Az ellenzéki koalíció kormányra jutásáért folyó harcba feltételezhetően azért is tartotta kíváncsúnak a hölgyek bevonását, mert fiával kialakult konfliktusa miatt leányának szerepe felértékelődött. Már ekkor örököséként tekintett Károlyi Melindára.

Az 1905-ös képviselő-választások a dualizmus történetében példátlan eredményt produkálva az ellenzéki koalíció győzelmével végződtek. A három évtizede kormányzó Szabadelvű Párt megbukott, csak 159 mandátumot szerzett. Az egyik Károlyi György, a krassói választókerület képviselőjéé volt.⁸⁵ A Függetlenségi és 48-as Párt színeiben induló Károlyi Istvánnak a nagykarolyi választókerületben akadt egy abszolút esélytelen ellenjelöltje a Magyarországi Szociáldemokrata Párt által indított Barcs Károly személyében, aki azonban egyetlen szavazatot sem kapott. A szavazási procedúra közben jelentette be visszalépését.⁸⁶ A győztes gróftot küldöttség hívta meg a lokális politizálást szimbolizáló városháza dísztermébe. Fogadásakor a díszterem karzatán helyet foglaló „honleányok” élén ott találjuk feleségét, Csekonics Margit grófnőt, aki a későbbiek folyamán fokozottabb szerepet vállalt az ellenzéki koalíció kampányában. Károlyi gróf ismerve az ünneplő tömeg természetét, nem is számított arra, hogy szóhoz juthat, ezért ügyes fogással élve egy, az asztalra helyezett csomagból szedte elő választóinak szánt, kinyomtatott beszédét, melyet saját kezűleg osztott szét mintegy választási szuvenírként.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ A reformkorban a Károlyiak szalonvilágában a politizálás a hölgyekre is kiterjedő társasági cselekmény volt. *Velkey F.*: Este társaság i. m. 89.

⁸⁵ Károlyi grófnak 1213 választópolgár szavazott bizalmat, függetlenségi párti vetélytársára, Miklóssy Gyulára 970-en adták le voksukat. MNL OL K 26 1905 – XLI – 1330 648. cs. 3936/11. Az 1905. évi január 26. – február 4. közt megtartott általános, illetve pótválasztás alkalmával megválasztott országgyűlési képviselők jegyzéke; MNL SZSZBML IV. B. 757. 23. d. 8200/1905. sz.

⁸⁶ Az 1905-ös országgyűlési képviselő-választások eredményeit tartalmazó kimutatás nem tesz említést Barcs Károly szocialista képviselőjelöltéről, gróf Károlyi Istvánt egyhangúlag megválasztott függetlenségi képviselőjelöltként tünteti fel, ugyanakkor adatolja az ellenjelöltje visszalépéséig kapott 554 szavazatot. MNL OL K 26 1905 – XLI – 1330 648. cs. 3936/11.; ANDJC Prefectura Județului Satu Mare 2185. cutia

Károlyi Istvánnak a jelölése után elhangzott felszólalásában a függetlenségi pártprogram egyetlen eleme sem jelent meg. 1905. január 29-én Szatmárnémetiben, már a választás utáni beszédében első és legfőbb kérdésnek a katonai követeléseket nyilvánította,⁸⁷ de részletekbe nem bocsátkozva annyit jelentett ki, hogy „csakis annyi terhet vállalunk el – a katonai terheket illetően, amennyit a nemzet ereje megbírhát.”⁸⁸ Az agrárius Károlyi határozottan állást foglalt az önálló vámterület minél előbbi életbe léptetése mellett. Ez a kijelentés bázisszélesítő választási frázisként értelmezhető, hiszen tisztában volt vele, hogy ennek bevezetése egykönnyen nem lett volna kivitelezhető. Idézve Apponyi Albertet: „csak abban találtam megnyugvást, hogy az önálló vámterületre való átmenetel közben, előkészítő intézkedések és így átmeneti idő közébejötté nélkül nem eszközölhető.”⁸⁹ Apponyi az 1930-as években azt is bevallotta, hogy 1904-ben a Nemzeti Párt újjászervezésekor az önálló magyar vámterületre való célzást inkább taktikai okokból vette fel a programba. „Elég hibásan [...] mely azonban mostani meggyőződésemmel teljes ellentétben áll”⁹⁰ – írta a gróf az első világháborút követően.

1905-ös választási beszédeiben Károlyi István a Függetlenségi és 48-as Párt programjában szereplő választójogi reformot meg sem említette. A választójogi problematika a koalíciós politikusok programbeszédeiben azért került periférikus helyre, sok esetben szóba sem került, mert a választójog reformjának kérdésében nemhogy a koalíció pártjai nem tudtak volna azonos álláspontra helyezkedni, de még a heterogén Függetlenségi és 48-as Párton belül sem rendelkeztek egységes elképzeléssel. A választójoggal kapcsolatos véleménykülönbség egyébként Tisza István platformjára is jellemző volt. Ám mivel a kezdeti közvetítő szerepkörén túlépő Fejérváry-kormány⁹¹ belügyminisztere társadalmi támogatás megszerzésére

⁸⁷ Azért, mert az ún. ellenzéki koalíció politikai csoportjait csupán a Tisza-ellenes szerepkör kapcsolta össze. Társadalom és gazdaságpolitikai elképzeléseik, érdekeik között óriási ellentét feszült. A katonapolitikai elképzelések ugyanakkor alkalmasnak bizonyultak mind az ellenzéki áramlatok összefogására, mind a kormánypárt bizonyos csoportjainak leválasztására, sőt a Függetlenségi és 48-as Párt különböző frakcióinak egyetlen közös nevezőjét is ezek a nemzeti követelések képezték. Ebből adódóan az 1905-ös választási kampányban a szövetkezett ellenzék programjában a katonapolitikai követelések élveztek prioritást.

⁸⁸ Gróf Károlyi István második beszéde a szatmári választókhoz. Elmondta 1905. január 29-én. Ujvárosi Sámuel Könyvnyomdája. Szatmár 1905.; Károlyi gróf dr. Kelemen Samu függetlenségi és 48-as párti képviselő népszerűsítése céljából érkezett Szatmárnémetibe.

⁸⁹ Apponyi A.: Dr Gróf Apponyi i. m. 141–142.

⁹⁰ Uo. 67.

⁹¹ Bár az ellenzéki koalíció nyerte meg az 1905-ös választásokat, Ferenc József csaknem fél évig a kisebbségbe került, Tisza István által vezetett Szabadelvű Párt kezében hagyta a kormányzást, majd 1905. június 18-án a hozzá lojális, parlamenten kívüli, párthoz nem kötődő Fejérváry Géza bárónak, a darabonttestőrség parancsnokának adott miniszterelnöki megbízást. A kormányban Kristóffy József belügyminiszterként kapott helyet.

törekedve elkészítette általános és titkos választójogot hirdető törvényjavaslat-tervezetét,⁹² a választójogi kérdés 1905. végétől a politikai élet egyik központi témájává vált, s a politikusok, így Károlyi gróf sem zárkozhatott el a véleménynyilvánítás elől. 1906. március 15-ei ünnepi beszédében kijelentette, hogy az általános választójog megadását „még a magyarul irni-olvasni tudás feltételéhez kötve sem látja időszerűnek, de azért mégsem ellenzi”.⁹³ A Magyarországi Szociáldemokrata Párt sajtóorgánuma elítélte az agráriusok választástaktikai okokból történő belépését a Függetlenségi és 48-as Pártba. „Beállanak a függetlenségi-pártba ezek a derék arisztokraták, kapnak kész politikai gunyát, amit kötelességük magukra ölteni s mikor arra kerül a sor, hogy belebujjanak, kijelentik, hogy ebbe ugyan bujjon bele az ördög. [...] A függetlenségi párt programjában követeli az általános választói jogot, egyik legutóbbi pártértekezletén egyhangulag állt a követelés mellé. Ha gróf Károlyi csak türi, hogy az általános, titkos választói jog megvalósuljon, de érette küzdeni nem kész, akkor keressen magának új pártot, de függetlenségi gunyában ne fitogtassa a maga reakciós rongyait.”⁹⁴ Kossuth Ferenc 1906 áprilisában Budapesten ceglédi választói előtt meglehetősen szűkszavúan nyilatkozva ezt mondta: „Az átmeneti kormánynak első feladata lesz, hogy megvalósítsa a 48-nak azt az elvét, hogy jogot kell adni a népnek, ami az általános választói jogot jelenti. De ez a magyarság érdekében fog megalkottatni.”⁹⁵ Apponyi Albert is hasonlóan nyilatkozott jászberényi beszédében, melyben a koalíciós kormány céljaként az általános szavazati jog alapjára fektetett reformot jelölte meg, amit „a magyar nemzeti állam megerősödésére irányuló szándékkal” kell keresztülvinni.⁹⁶

Károlyi István a nagykárolyi városháza nagytermében 1906. április 19-ei programbeszédében már nem tartotta taktikusnak, hogy az általános választójog időszerűtlenségét hangoztassa, annál is inkább, mert tisztában volt annak kormányzati prolongálásával. A választási kampánybeszédben „a magyar állameszme nemzeti jellegének sérelme nélküli” általános szavazati jogot hirdetett „minden hivatott tényező jogosultságának s különösen a munkáselem jogosultságának érvényesülése mellett”.⁹⁷ Majd kijelentette, hogy ő a választójogi kérdés tekintetében teljes mértékben a Függetlenségi Párt programját tette magáévá.

⁹² Kristóffy József törvényjavaslat-tervezetének értékeléséhez lásd *Zsoldos I.*: Az 1905–1906-os i. m. 174.

⁹³ Szatmár-Németi, 1906. március 25. 2.

⁹⁴ Népszava, 1906. március 18. 5.

⁹⁵ Szatmár-Németi, 1906. április 11. 3.; Kossuth Ferenc későbbi választójogi elképzeléséhez lásd *Szendrei Ákos*: Liberális politikai útkeresés Magyarországon a XIX–XX. század fordulóján. *Mediárium* 3. (2009) 3–4. sz. 131.

⁹⁶ Szatmárvármegye, 1906. szeptember 15. 3–4.

⁹⁷ Szatmárvármegye, 1906. április 21. 2.

„Ünnepélyesen ki kell azonban jelentenem és pedig hangsúlyozva, hogy én a magyar állameszme nemzeti jellegének sérelme nélkül, mindig s így ma is az általános szavazati jog behozatala mellett voltam és vagyok! Ezt azért tartom szükségesnek ma kijelenteni, mert már több ízben az ellenkezőt hiesztelték felőlem kedves jóakaró barátaim”⁹⁸ – utalt az őt ért politikai támadásokra. A szavazás titkosságáról szó sem esett.

Károlyi György a krassói választókerület képviselőjeként 1905. július 8-án, a képviselőházban a Fejérváry-kormány ellen megszavazott bizalmatlansági indítványt követően, nyílt levelet intézett választóihoz. A krassói honatya mind a szövetkezett ellenzék álláspontját, mind a Bánffy javaslatára hozott határozatot törvénytelennek nyilvánította. Ezt azzal indokolta, hogy ekkor a képviselőház ülését már elnapolták.⁹⁹ Az 1905-ös választások óta függetlenségi és 48-as politikai lapként megjelenő *Szatmár-Németi* gúnyos stílusban kritizálta Károlyi György nyílt levelét, mely írás nem mentes a személyeskedéstől sem: „A gróf urról már eddig is sokat tudott a világ, mert multját elég szenzációssá tudta tenni.”¹⁰⁰ Az újság Károlyi gróf magánéletére a későbbiekben is tett epés megjegyzéseket. „Károlyi György gróf vármegyénk szülötte, országos képviselő, akin a törvényes felesége ma sem tudja a saját és gyermeke részére megítélt tartásdíjat behajtani [...] elég neki a szálnalmas megvetés. Az édes apja kijuttatta ezt már neki és szegény anyja, ha tudta volna, dehogy szülte volna őt”¹⁰¹ – olvasható az 1905. október 1-jei számban. A megyei sajtóban az ilyen típusú támadások egyedülállónak minősíthetők vizsgált időszakunkban, ugyanis Károlyi Györgyön kívül nem találunk mást, akinek politikai tevékenységét magánéleti botrányainak felhasználásával támadták volna.

A jogvégzett Károlyi Györgyöt alkotmányjogi tudatlansággal vádolta a *Szatmár-Németi* gyakorló ügyvédekből álló szerkesztősege. A nyilvánosság előtt kapott kioktatást arról, hogy a képviselőház ülései csak akkor tekinthetők elnapoltnak, ha az erre vonatkozó királyi kézirat felolvasásra került, és az elnök az ülést berekesztette. A cikkíró keményen ostromozta a gróf azon felfogását, miszerint az uralkodói akarat felette áll nemzetének, a Tisza-csoport és az ellenzék konfliktusainak interpretációjakor pedig a függetlenségek retorikájára jellemző kuruc-labanc szóhasználatot élt.¹⁰²

Károlyi György 1905 decemberében kilépett a Szabadelvű Pártból, mert nehezményezte, hogy a pártvezetés egyre inkább közeledik a koalíció programjához.¹⁰³ E

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ MNL OL P 2226 Lad. I. No. 1/a Nyílt levél a krassói kerület választóihoz! Bp., 1905. júl. 8-án.

¹⁰⁰ *Szatmár-Németi*, 1905. július 16. 1.

¹⁰¹ *Szatmár-Németi*, 1905. október 1. 2.

¹⁰² *Szatmár-Németi*, 1905. július 19. 1.

¹⁰³ *Pesti Hírlap*, 1905. december 19. 4.

lépéséből arra következtethetünk, hogy Kristóffy József csekély támogatottsággal bíró platformjához tartozott. Sajnálatos módon Károlyi Györgyre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre olyan „én-dokumentumok”, melyekből megtudhatnánk, hogy Kristóffynak csupán a személyével, vagy inkább a programjával, kiemelten választójogi reformtervezetével (esetleg mind a kettővel) szimpatizált. Tisza István a Fejérváry-kormányt annak első négy hónapjában – a konspiráció módszerét alkalmazva – elszántságra, határozottságra, erődemonstrációra sarkallta. Amikor azonban a „darabontkormány” túllépve kezdeti közvetítő szerepkörén kísérletet tett saját pártjának megalakítására, központi programponntá téve a Kristóffy által szorgalmazott választójogi reformelképzelést, szembefordult vele. A választásra jogosultak körének jelentős kiterjesztése ugyanis veszélyeztette a politikai hatalmat birtokló társadalmi csoportok érdekeit.¹⁰⁴

Károlyi György és Kristóffy politikai szövetségét bizonyítja az a tény is, hogy a grófot 1906. április 4-én az uralkodó fiumei és magyar–horvát tengerparti kormányzóvá nevezte ki, ráruházva a fiumei tengerészeti hatóság elnökségét is.¹⁰⁵ Mivel e megbízását a Fejérváry-kormány végnapjaiban kapta, hivatalát már nem foglalhatta el.¹⁰⁶

Károlyi István az 1905. június 18-án hivatalba lépő Fejérváry Gézával nyilvános szintéren elsőként képviselőházi szűzbeszédekor konfrontálódott. Az 1889-es véderőtörvény-javaslatot bíráló – politikai értékét tekintve jelentősnek nem mondható – felszólalásában gúnyos megjegyzéseket tett az akkor honvédelmi miniszterként tevékenykedő katonatisztre. „Hogy a honvédelmi minister urtól, a ki Magyarországon született talán, mert nem tudom bizonyosan, hogy itt született-e?... (Derűlség.) Engedelmet kérek, de én nem akarok tréfálni, mert az ügy igen komoly. (Helyeslés.) A honvédelmi minister urtól – mondom – ki életének legnagyobb részét, mint katona, a hadseregnél töltötte, ép úgy, mint attól a diplomatától, a ki 30–40 évet a külföldön töltött s a ki e miatt nem ismerkedhetett meg a magyar viszonyokkal s a magyar nemzet aspiratioival, nem kívánhatom, hogy az itteni viszonyokat úgy ismerje s tudja, mint az olyan ember, a ki e hazában lakik; ezért vele szemben türelemmel kell lenni”¹⁰⁷ – tett kísérletet Károlyi a miniszter nevetéssé tételeire. Fejérváry azzal vágott vissza, hogy Károlyitól ugyan nem lehetne tapintatot tanulni. A gróf – folytatva a személyeskedő

¹⁰⁴ Ehhez részletesebben lásd *Pölskei F.*: A Szabadelvű Párt i. m. 194–197.

¹⁰⁵ MNL OL P 2226 Lad. I. No. 1/b Hivatali működéssel kapcsolatos iratok 1834/ME I. Miniszterelnöki értesítés a kinevezésről, 1906. ápr. 5.; Budapesti Közlöny, 1906. április 6. 1.

¹⁰⁶ Szatmár-Németi, 1906. április 12. 3.

¹⁰⁷ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. kötet. Bp. 1889. 141.

diskurzust – sajnálatát fejezte ki, amiért a katonatisztnak nem volt még alkalma olyan körökben megfordulni, ahol jó modort sajátíthatott volna el.

A politikai elit többsége által illegitimnek tartott „darabontkormány” iránt mind a képviselőház, mind a főrendiház kinyilvánította bizalmatlanságát. A képviselőház felhívására a vármegyék jelentős részében „nemzeti ellenállás” bontakozott ki.¹⁰⁸ Szatmár vármegye törvényhatósági bizottsága az 1905. augusztus 3-án tartott rendkívüli közgyűlésén emelte fel elsőként tiltakozó szavát.¹⁰⁹ A vármegye legtekintélyesebb és legvagyonosabb családjának feje, a jelentős politikai és gazdasági súllyal rendelkező Károlyi István az ellenállási akciókat koordináló 60-as bizottság vezetőjeként aktivizálta magát. Az országban a legkitartóbbak közé tartoztak a szatmári protestálók, akik eszközként alkotmányvédő bizottságot alakítottak, alkotmányvédő határozatokat hoztak, ellenállási alapot létesítettek, helyenként bojkottot alkalmaztak. Kemény hatalmi harc folyt a Fejérváry-kormányt támogató Nagy László alispán, 1905 októberétől „darabont főispán” nevével fémjelvezhető csoport és az ellenállók között. A törvényhatóság dotációját a kormány 1905. december 1-jei hatállyal szüntette meg. 1905. december 28-ára a protestálók közgyűlést hívtak össze, amit a „darabont főispán” a csendőrség kirendelésével akadályozott meg. Károlyi Istvánnak sikerült kiprovokálnia, hogy szuronyokat szegezzenek rá. Az erről szóló híradás tovább növelte népszerűségi indexét.

A 60-as bizottság a törvényhatóság javadalmazásának megvonását követően gróf Károlyi István nevére a Nagykárolyi Önségélyező Népbanknál egy folyószámlát nyitott, s a megye adófizetőit felszólította állami egyenes adójuk 30%-ának megfelelő pénzüsszeg befizetésére, hogy az ellenálló tisztviselők fizetését biztosítani tudják.¹¹⁰ Az „adózási hajlandóság” azonban hamar alábbhagyott. 1906. január végére kb. 80 000 koronára rúgtak a befizetések, amiből a decemberi, januári és februári illetmények folyósítása 60 000 koronát emésztett fel.¹¹¹ A 60-as bizottság február 24-ei ülésén már a bomlás kezdeti jelei mutatkoztak. Károlyi István gróf ezt megakadályozandó kijelentette, hogy az 1907. január 1-jéig elegendő tisztviselői fizetések felét magára vállalja. Az alkotmányvédő bizottság tagjai pedig kötelezték magukat, hogy augusztus 1-jéig állami egyenes

¹⁰⁸ A „nemzeti ellenállás” gyakorlatilag a törvényhatósági (elsősorban vármegyei) tisztviselők és a kormányhatalom csatája volt. Szabó Dániel: Századfordulós azonosulásformák. Valóság 34. (1991) 11. sz. 23.

¹⁰⁹ A szatmári protestálás értékeléséhez részletesebben lásd Zsoldos I.: Az 1905–1906-os i. m. 169–177.

¹¹⁰ ANDJC PJSM 2207. cutia. Szatmár vármegye Nemzeti Ellenállást Intéző Hatvanas Bizottsága nevében gróf Károlyi István elnök felhívása.

¹¹¹ A tisztviselők közül többen hitelekkel rendelkeztek. A fizetésüket folyósító Nagykárolyi Önségélyező Népbank azonban nem adta ki a hitelezőknek járó fizetési hányadot, a tisztviselők pedig nem mutattak törlesztési hajlandóságot. Ezért a hitelezők pereket indítottak a vármegye ellen. Szatmár és Vidéke, 1905. december 24. 3.

adójuk arányához mért összeggel gyarapítják az ellenállási alapot. Leszögezhetjük tehát, hogy Szatmár nem tartozott a legjobban felkészült törvényhatóságok közé, hiszen a vármegyék közül a két év múlva esedékes tisztújításig csupán Abaújtorna, Békés, Csanád és Szabolcs tudta biztosítani tisztségviselői fizetését.¹¹²

Szatmár vármegyében az 1906-os év a harc eszközeinek és módszereinek eldurvulását hozta. Nagy László februárban hozzalátott az ellenálló tisztségviselők felüggesztéséhez vagy elmozdításához, akiket hozzá lojális emberekre cserélt ki.¹¹³ A protestálóknak 1906 márciusára sikerült elérniük a közigazgatás menetének jelentős mértékű akadályozását, de teljesen megbénítani a kiegyenlített erőviszonyok miatt nem tudták.

Erre az időszakra tehető a nők egy részének átmeneti jellegű bekapcsolódása a politikába a tulipán mozgalom keretében. Országszerte nagy visszhangot váltott ki Károlyi István húgának, Dessewffy Aurélné Károlyi Pálmának a kezdeményezése 1906. március elején, gróf Batthyány Lajosné Andrássy Ilona budapesti szalonjának egyik estélyén, miszerint gyűjtést kell indítani a vármegyei ellenállás anyagi támogatására, amit igazgyöngy nyakláncával nyomban el is kezdett. Példáját követve az estély mánás hölgyei a rajtuk lévő ékszereket szintén felajánlották.¹¹⁴ Tulajdonképpen ezzel a céllal indult útjára a tulipán mozgalom, a „küzdelem áldozatainak” a tulipán jelvényekből – melyek a Fejérváry-kormánnyal szembeni ellenállás szervezettségét, összetartozását voltak hivatottak reprezentálni – befolyó jövedelemmel való támogatására.¹¹⁵

Károlyi Istvánné elsősorban a fővárosi tulipán-rendezvényeken vett részt.¹¹⁶ Károlyi Melinda elsőként Arad megyében szervezte a Tulipánkertet, ahol férje főispáni kinevezést kapott, de a szomszédos Temes megyében is szerepet vállalt. A nagykárolyi fiók megalakítására a kormányválság megszűntét követően, az 1906-os választási kampány finisében, 1906. április 22-én került sor. A dátumválasztás

¹¹² Dr. Horváth József: Az 1905/6. évi vármegyei ellenállás története. Bp. 1907. 36–76.

¹¹³ ANDJC PJSM 2185. cutia.

¹¹⁴ Zsoldos Ildikó: Hatalom és pártstruktúra a századelő Szabolcsában. Nyíregyháza 2009. 146. Dessewffy Aurél gróf nyújtotta be a főrendiházban a „darabontkormány” elleni bizalmatlansági indítványt, majd a Szabolcs megyei ellenállásban vállalt főszerepet.

¹¹⁵ A „nemzeti ellenállás” utolsó fázisában indult tulipán mozgalom deklarált céljait illetően, majd strukturálisan is összekapcsolódott az 1844-es Védegyelet megalapításának 60. évfordulója alkalmából életre hívott Magyar Védő Egyesülettel. A Magyar Védő Egyesület célkitűzéseivel, strukturális felépítéséhez, továbbá a tulipán mozgalommal történt fúziójához lásd Zsoldos I.: Hatalom és pártstruktúra i. m. 146–161.

¹¹⁶ Károlyi Istvánné Csekonics Margit palotahölgy a koalíciós Wekerle-kormány idején kitüntetésben részesült. 1907. július 7-én a közjótékonság terén szerzett érdemeit elismerve az uralkodó az első osztályú Erzsébet-rendet adományozta részére. MNL SZSZBML IV. B. 751. Szatmár vármegye és Szatmárnémeti törvényhatósági joggal felruházott város főispánjának iratai 4. d. 4556 sz./Eln. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter értesítése Szatmár vármegye főispánjához. Bp., 1907. júl. 11.; Csekonics grófnő 1908. jan. 23-án vette át a kitüntetéséről szóló oklevelet.

is rámutat, hogy a rendezvény elsősorban politikai reklámfogásként értelmezhető. Az alakuló ülésen a Károlyi család 1848–49-es múltjának folyamatos hangoztatása a koalíció népszerűsítését szolgálta. Károlyi Melinda „a Nagyasszonyhoz”, azaz Károlyi Györgyné Zichy Karolinához méltó unokaként öltötte magára a vezér szerepét, s nem hiányoztak a család mácsai kastélyának történelmi nevezetességét hangsúlyozó, a hallgatóságra mély érzelmi hatást gyakorló hazafias történetek sem. Pista gróf a tulipánestélyen elhangzott pohárköszöntőjében lányát a nagykárolyi kastély leendő úrnőjeként ajánlotta a résztvevők figyelmébe.¹¹⁷

A tulipán bokréta a koalíciós politikusok nélkülözhetetlen kampánykellékeként funkcionáltak az 1906-os képviselőválasztásokat megelőzően. Károlyi István 1906-ban – életének utolsó politikai szerepvállalásaként – ellenjelölt hiányában szerezte meg a nagykárolyi mandátumot.

Epilógus

Az 1905-ös országgyűlési képviselőválasztáson mindkét Károlyi mandátumot szerzett, de míg az idősebb gróf a Függetlenségi és 48-as Párt színeiben indult, addig fia a Szabadelvű Párt képviselőinek számát gyarapította. A köztük feszülő – elsőként a privátszférában, majd politikai szintén is jelentkező – ellentétek kibékíthetetlennek bizonyultak. Károlyi István szuggesztív és konfrontatív személyiség volt. A hatásos szónoktól nem álltak távol a népszerűség-kereső magatartásformák, ám nyilvános beszédeinek tanúsága szerint szakpolitikai kérdésekben nem mélyedt el. Igazi vezéregyéniség lévén elszántan és sikeresen tudott küzdeni akarátának, érdekeinek érvényesítéséért, nem riadva vissza a társadalmi bojkott eszközétől sem. Kíméletlenül törekedett a politikai ellenfél megsemmisítésére, amit mai kifejezéssel élve karaktergyilkosságnak nevezhetnénk. Károlyi Pista gróf nem tartozott a legjelentősebb közszereplők közé, de kétségtelen tény, hogy korának jellegzetes közéleti személyisége volt.

Az erősen hazafias érzelmű beteg gróftól minden valószínűség szerint megterhelte a kormányválság alatti politikai küzdelem irányításában vállalt aktív szerep, mégis nagy lelkesedéssel vett részt mind az ellenzéki koalícióhoz tartozó politikusok kampányában, mind az ellenállási akciók koordinálását végző 60-as bizottság munkájában. Minden bizonnyal felismerte azt a számára utolsóként kínálkozó lehetőséget, hogy látványos szerepvállalásaival beírja magát a történelembe, hozzájárulva ezzel családja hírnevének öregbítéséhez.

Károlyi István feleségének és leányának a tulipán mozgalomban való részvételét minden valószínűség szerint a férj, illetve az apa elvárásainak való megfelelés

¹¹⁷ Szatmárvármegye, 1906. április 28. 4.

motiválta, tehát nem autonóm döntésként értelmezhető. Ezzel együtt bizonyosak lehetünk abban, hogy neveltetéséből, gondolkodásmódjából fakadóan mind Csekonics Margit, mind a harmonikus házasságban élő Károlyi Melinda helyeselte, hogy a nők figyelemfelkeltő véleménynyilvánításukkal bekapcsolódjanak a politikába, ami ebben a korszakban egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek. A hölgyek átmeneti jellegű bevonása a politikába, illetve szerepeltetése politikai célok érdekében, azt az üzenetet is magában hordozhatta, hogy a szövetkezett ellenzék politikusainak nagyon is komoly krízisszituációból kell kivezetnie Magyarországot, ha már a nőknek is a tettek mezejére kell lépniük. Azoknak a nőknek, akiknek az emancipációját a politizáló férfitársadalom döntő többsége – párthovatartozástól függetlenül – mind az oktatási, mind a munkavállalási, mind a politikai dimenzióban határozottan elutasította. Ez a konzervatív nőkép a dualizmus kori férfiközpontú hatalom fenntartását szolgálta.

Az esetenként magyar virágnak kikiáltott piros tulipán a „nemzeti ellenállás” utolsó fázisában az összetartozást szimbolizálta. Ugyanakkor – élve a manicheus opposíció eszközével, s a Függetlenségi és 48-as Párt kurucos retorikáját alkalmazva – a tulipán mozgalom kibontakozása során kibocsátott felhívásokban tetten érhető a társadalom felosztása hazafiakra és hazaárulókra, utóbbiakkal szemben pedig a buzdítás a kirekesztő magatartásra. Tehát az eszköztárban az ellenségképzés is megtalálható. A jó hazafiságot szimbolizáló virág a kormányzati válság lezárulását követően politikai bosszúállási situációkban is felbukkant, ami jelzi a társadalomban jelen lévő igényt a felelősségre vonásra, hiszen ez a krízis alatti harc egyik fontos elemét alkotta. Az elszámoltatás lehetőségét azonban a politikai válságot megszüntető 1906. áprilisi megállapodás zárta ki, melynek tartalmáról azonban csupán az „ellenzéki koalíció” vezetőivel legbizalmasabb viszonyban álló politikusok – mint például Károlyi Pista gróf – rendelkeztek információval.

Károlyi Istvánt 1907. július 31-én ragadta el a gyilkos kór az élők sorából. Halála a nyilvánosság színterein nagy hatást váltott ki. Származását, társadalmi pozícióját híven reprezentáló temetésére augusztus 2-án került sor. Koporsóját nyolc fogatú díszkocsira helyezték, mely a kastélypark keleti kapuján át indult a tízezer főnyire becsült menettel a család ősi temetkezési helyéül szolgáló Kaplonyba.¹¹⁸

Károlyi István birtoklása idején a nagykárolyi kastély ismét vidéki rezidenciaként funkcionált, amire már generációk óta nem volt példa a Károlyi családban. István gróf ragaszkodása a nagykárolyi kastélyhoz és a hozzá tartozó földbirtokokhoz minden bizonnyal elsősorban a hagyománytisztelettel magyarázható, ugyanakkor az is tény, hogy a dualizmus válságperiódusára az ország kevésbé

¹¹⁸ Szatmármegyei Közlöny, 1907. augusztus 4. 1–2.

fejlett régiójában található „ösi fészket” és a szatmári birtokokat a vasútvonalak kiépülésének köszönhetően könnyebben és gyorsabban meg lehetett közelíteni, mint az előző generációk idején.

Károlyi István a lányát tette meg általános örökösévé. Ménesét és versenylovait vejére hagyta, ami Károlyi Gyula iránti bizalomnyilvánításának gesztusaként értékelhető.¹¹⁹ Özvegye számára élete végéig biztosította a nagykárolyi várkastély használati jogát és 40 000 korona évi járadékot. György grófot a törvényes köteles részre szorította, ami azt jelentette, hogy fiát a 18 millió koronában megállapított hagyatéki érték egynegyed része illette meg.¹²⁰ György gróf a Nemzeti Kaszinó évkönyveinek tanúsága szerint az édesanyja tulajdonát képező Reviczky úti Károlyi-palota lakója maradt.

Az ifjabb Károlyi egy krízisszituációban kezdett bele politikai karrierjének építésébe. Sikertelenségének legfőbb magyarázata abban rejlik, hogy csatlakozott Kristóffy József csekély támogatottsággal rendelkező köréhez. A legitimitáshiánnyal küszködő Fejérváry-kormány iránti elkötelezettségének bizonyítéka fumei és magyar–horvát tengerparti kormányzóvá történt kinevezése, s bár hivatalát nem foglalta el, tulajdonképpen ő is „darabont-tisztviselővé” vált, amit édesapja nem bocsátott meg neki. Azzal, hogy felsorakozott Kristóffy mögé, megfosztotta magát attól a lehetőségtől, hogy a koalíciós Wekerle-kormány bukását követően Tisza István újjászervezett pártjának keretein belül folytassa néhány éve elkezdett politikai pályafutását.

THE ACTIVITIES OF THE KÁROLYI FAMILY DURING THE GOVERNMENT CRISIS OF 1905–1906

by Ildikó Zsoldos

SUMMARY

The Károlyis descended from one of the oldest Hungarian families, called Kaplony or Kaplyon. The article explores the part played by Count István Károlyi (1845–1907) and his family during the government crisis of 1905–1906. First focussing on the diverging opinions of the head of the family and his son, György Károlyi (1871–1954), both prominent public personalities of their age, the article explores the reasons for their political opposition, which was also publicly exposed, and its consequences. Second, the involvement of female family members in ‘national resistance’ is examined. The main question to which an answer is sought is what was the motivation that drove György Károlyi to join Prime Minister István Tisza’s platform despite the determined oppositional stance of his father.

¹¹⁹ *Püski L.*: A Horthy-korszak i. m. 22.

¹²⁰ MNL OL, Károlyi levéltár P 416 Károlyi Gyula Lad. 60 No. 10/1b. Károlyi István hagyatéki ügye.

Urbán Aladár

AZ ÖZVEGY ÉS A TÖRTÉNELEM

130 éve halt meg gróf Zichy Antónia,
Batthyány Lajos miniszterelnök özvegye*

1849 után a szabadságharc leverését követő megtorlások következtében hazánkban sok asszony maradt özvegyen. Ez a sors jutott osztályrészül az első felelős magyar kormányfő feleségének is. Batthyány Lajosné gróf Zichy Antónia harminchárom évesen, három kisgyerekekkel maradt egyedül 1849. október 6-án. Férje végakarátának megfelelően a kivégzést követő hónapokban külföldre távozott. Hosszabb távollét után, 1855-ben kapott engedélyt, hogy családjával hazatérhessen. Az emigráció éveiben látványos politikai aktivitás nélkül külföldre menekült neves politikusok kis csoportja alakult ki körülötte.

Írásunk egyfelől áttekinti Batthyáyné közéleti tevékenységét 1849-ig, illetve életútját a forradalom bukása után, másrészt ismerteti azokat a dokumentumokat, amelyeket az özvegy az utókorra hagyott: férje búcsúlevelét és saját emlékezéseit, amelyekben megrázó részletességgel számol be Batthyány elfogásáról és a kivégzéséig eltelt, fogságban töltött kilenc hónapról.

Batthyány Lajosné a közéletben

1848 előtt

Gróf Zichy Antóniát nem csak férje halála után tüntette ki figyelmével a nemzet. Ekkor csupán a részvét tiszteletével egészítette ki azt a népszerűséget, amelyet a grófnő 1848-ig élvezett. Zichy Antónia 1834-ben, tizennyolc éves korában ment férjhez Batthyány Lajoshoz. Férje oldalán 1839-ben, a pozsonyi diéta idején ismerkedett meg az országos szintű, politikával átszőtt társadalmi élettel. 1840-ben, az országgyűlés befejezésekor Batthyány a főrendi ellenzék vezetőjeként úgy döntött, hogy a központból folytatja politikai tevékenységét: 1841 tavaszán Pesten kibérelte a Cziráky-palotát (a mai Kossuth Lajos és Szép utca sarkán), ahol felesége a különböző rendezvényeken szépségével és kedvességével

* A tanulmány a gróf Batthyány Lajos újratemetésének 145. évfordulója alkalmából „Hajtsátok meg a zászlókat, le a földig” címmel rendezett emlékező tudományos konferencián (2015. június 15.) elhangzott előadás bővített szövege.

támogatta férje törekvéseit. Egyidejűleg hasonló szerepet töltött be a fővárosi előkelő társasági életben a közeli Károlyi-palota háziasszonya, Batthyányné húga: Károlyi Györgyné Zichy Karolina is. Így ők voltak a reformkor utolsó éveiben a legnépszerűbb arisztokrata hölgyek. A kortárs Horváth Mihály írt arról, hogy ők viseltek estélyeiken elsőként hazai anyagokból készült ruhákat. „Honi kelmékbe öltözködtek; s ha azok nem is voltak olyan finomak, mint a külföldi áru, nem volt szégyen viselni azokat.” Példájukat sokan követték. Mindketten lelkes hívei voltak a Védegyelet mozgalomnak, s jelentős szerepük volt abban, hogy a külföldi divat és termék helyébe a *hazai* lépett.¹ Egy másik történetíró szerint a Zichy-nővérek a nemzeti szellem ébresztésében nagy szerepet játszottak s példájukkal egész sereg mágnás asszonyt térítettek a nemzeti oldalra. „Ők voltak az első, kik termeikben a nemzeti nyelvet, társalgásukban a nemzeti szellemet divatosá tették.”² Splény Béla idéz emlékirataiban egy németül író hazai szerzőt, aki elítélően szól arról, hogy a két grófnő „politikai női szerepet” játszott. Elismerte viszont, hogy jelentős hatással voltak a közszellemre „különösen az arisztokrácia férfi világára”.³ Friedreich Endre, Batthyány tragikus sorsának kutatója szerint is a két grófnő vett fel először hazai kartonból készült ruhát, hozta divatba a hazai termékek és készítmények vásárlását, „s meghonosították az eddig elzárt főúri termekben a hazafias szellemet, megteremtették a magyar szalonéletet”.⁴ A Zichy-nővérek nemcsak saját társadalmi közegükben váltak példaképpé, de népszerűek voltak azon kívül is. Így a védegyeleti bálon vagy a hagyományos jogászbálokon, ahol védnöki (bálynai) szerepet vállaltak. Fellépésüket a nyilvánosság is lelkesen fogadta. Ilyen alkalom volt 1844. augusztus 15-én a pesti polgári őrhad eskütétele a Rákoson, ahol Batthyányné és Károlyné voltak a zászlóanyák.⁵ Az arisztokráciától a későbbiekben magát hangsúlyozottan távol tartó Petőfi Sándorra is olyan hatást gyakorolt a két főrangú hölgy fellépése, hogy rögtön megírta a *Batthyányi és Károlyi grófnék* című lelkes költeményét. Ennek utolsó versszaka így kezdődik: Ragyogjatok ti ébredő hazámban / Hajnalsugárral, testvércsillagok. ⁶

¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből 1825-től 1848-ig. III. Bp. 1886. 121.

² Takács Sándor: Asszonyaink a nemzeti eszme szolgálatában. In: *Üő: Emlékezzünk eleinkről*. Bp. É. n. 491. Idéz egy titkosrendőri jelentést, amely szerint „A magyar divat mód nélkül magyarosítja a középosztályt.” Uo. 492.

³ Splény Béla emlékiratai I. S. a. r. Fábri Anna. Bp. 1984. 429.; A pesti Károlyi-palota és a Batthyány által bérelt Cziráky-palota estélyeiről lásd Uo. 443.

⁴ Friedreich Endre: Gróf Batthyány Lajosné. Vigilia 63. (1998) 754. A titkosrendőrség jelentéseiről uo. 755. (A szöveg egy 1937-ben elhangzott előadás nyomtatott változata.)

⁵ Jelenkor, 1844. augusztus 18.; Társalkodó, 1844. augusztus 18.

⁶ Pesti Divatlap, 1844. november 24.

1848-ban

Batthyány Lajosné 1848-ig a főrendi ellenzék vezetőjének feleségeként a társadalmi életben maga is ellenzéki politikai szerepet játszott. 1848 áprilisától a miniszterelnök hitveseként többnyire ünnepi eseményeken és rendezvényeken vett részt. A pozsonyi országgyűlés befejezését követő napon, április 12-én Kossuth Lajos feleségével, Meszlényi Terézzel együtt vezette azt a társadalom minden rétegét képviselő asszonyküldöttséget, amely díszes emlékalbumot adott át István nádornak.⁷ Nem a férje által betöltött miniszterelnöki pozíciónak, hanem saját korábbi népszerűségének köszönhető, hogy Garay János a frissen megjelent verseskötetét Batthyánné Zichy Antóniának ajánlotta, aki azt nyilvánosságra hozott levélben köszönte meg.⁸ Széchenyi István naplója szerint az április 19-én Pesten kitört zsidóellenes zavargásoktól megijedve az asszony április 29-én Ikervárra utazott.⁹ Ott június 13-án a megszerveződött nemzetőrség zászlószentelésére ő ajándékozta az „Alkotmányos hazánk védelmére” feliratú lobogót.¹⁰

Rövidesen Pesten is hasonló eseményen vett részt. Június 24-dikén sor került az öt hét alatt toborzott és kiállított 1. és 2. honvédszászlóaljok ünnepélyes eskütételére. A zászlóanyák Batthyánné és Károlyiné voltak.¹¹ Július 5-én megnyílt az országgyűlés. A miniszterelnök feleségének jelenlétéről nincsen tételes tudósítás. A *Marczius Tizenötödike* azonban augusztus 11-én megemlítette, hogy az asszony kalapja leesett az országgyűlés karzatáról.¹² Batthyánnénak a főváros társadalmi-politikai életébe is be kellett kapcsolódnia. Széchenyi szűkszavú utalásából tudjuk, hogy amíg férje Bécsben Jellačićcsal tárgyalt, Batthyány Tony (Antónia) július 25-én és 28-án estélyt adott.¹³ Batthyány visszatérése után folytatódtak a politikai jelentőségű alkalmak. Széchenyi augusztus 8-án, 15-én és 18-án jegyezte fel, hogy Batthyányéknál estély volt, és 22-én szintén erről tett említést.¹⁴ Augusztus 13-án Batthyánné volt a pesti lovas nemzetőrség

⁷ Budapesti Híradó (Pozsony), 1848. április 16. A küldöttségnek tizenkét mágnásasszony, tizenkét követné, néhány polgár- és jobbágyasszony volt a tagja. A köszöntő szövegét lásd Hazánk (Győr), 1848. április 19.

⁸ Pesti Divatlap, 1848. április 22.

⁹ *Széchenyi István*: Napló. Vál., szerk., jegyz. Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 1238.

¹⁰ Pesti Hírlap, 1848. június 23. A tudósítás szerint Zichy Antónia lelkesítő beszédet tartott, majd az ünnepség utáni táncmulatságon részt vett nagyobbik lányával, Emmával (Emmyvel).

¹¹ *Marczius Tizenötödike*, 1848. június 24.; Pesti Hírlap, 1848. június 25.

¹² Az újság a Figyelmező című lap hírére hivatkozott.

¹³ Batthyány július 24–30. között tartózkodott Bécsben, felesége nyilván az ő kívánságára adott estélyt. Lásd *Széchenyi I.*: Napló i. m. 1292., 1295.

¹⁴ Uo. 1301., 1306., 1308., 1310.; A szenvedélyes naplóíró, gr. Gyulay Lajos, Hunyad vármegye képviselője részt vett az augusztus 15-ei estélyen, ahol bemutatták Batthyánnénak. Elégedetten jegyezte fel, hogy a háziasszony jól beszél magyarul „átaljános magyar conversatio foly”. Lásd Gyulay Lajos naplói. A forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. II. S. a. r. V. András János – Csetri Elek – Miskolczy Ambrus. Bp. 2003. 117., 119.

zászlóanyja a Rákoson tartott eskütételen.¹⁵ Augusztus 18-án a honvéd tüzérek a Rákos mezején tartották bemutatójukat. Ezen Batthyányné részt vett férje kíséretében.¹⁶ Egy hónap múlva a miniszterelnökséget újra elvállaló férje egyik rendelkezésében fontos szerepet játszott. A 34. Porosz herceg gyalogezred 2. zászlóaljának parancsnoka Pestre érkezésük után megszökött az egység csapatzászlajával. Batthyány – egyéb intézkedései mellett – a zászlóaljnak magyar zászlót adott, s ennek zászlóanyja felesége volt.¹⁷ A horvát sereg közeledése miatt Budán elkezdtek a sáncolást. A *Marczius Tizenötödike* szeptember 23-án arról tudósított, hogy a földmunkáknál a Zichy-nővérek talicskát raktak.¹⁸ Két nap múlva, szeptember 25-én Trefort Ágoston, Klauzál Gábor államtitkára arról értesítette Bécsben lévő feleségét, hogy Batthyányné aznap gyermekeivel gőzhajón elutazott.¹⁹

Emigrációban

Batthyány Lajosné az 1849 utáni emigrációban nem játszott aktív szerepet. Mint a hamis vádak alapján kivégzett első felelős magyar miniszterelnök özvegye, szimbólummá vált az európai magyar emigráció számára. Ez magyarázza az osztrák politikai rendőrség folyamatos érdeklődését, amely csak egy évtizeddel hazatérése után szűnt meg.

Férje halála után gyermekeivel elhagyta az országot. Minden bizonnyal szabályosan, útlevéllel, tudniillik a hatóságok számára ez kívánatos volt. Emlékezései szerint utolsó találkozásuk alkalmával férje azt ajánlotta, hogy menjen Pozsonyba atyjához, Zichy Károlyhoz. Ő azt felelte, hogy sógornőjéhez, Amáliához (gróf Karol Westerholt feleségéhez) készül Bajorországba. Podmaniczky Frigyes 1849 novemberében feljegyezte, hogy „szegény Batthyány Lajos özvegye, Toni (tudniillik Antónia) Bajorországba vonul vissza”.²⁰ Megvalósult-e ez, pontosan nem tudjuk. 1849 őszén már Franciaországban, Párizs közelében, Montmorencyben volt. Ekkor az ottani magyaroknak az emigrációba kimenekült Horváth Mihály püspök (volt miniszter) október 7-én gyászmisét mutatott be a kivégzett hősök és mártírok emlékére, egyben megemlékezett Batthyány Lajosról.²¹ Az özvegy

¹⁵ Népelem, 1848. augusztus 15.

¹⁶ Figyelmező, 1848. augusztus 20.; Kossuth Hírlapja, 1848. augusztus 22.; A rendezvényt Károlyi Györgyné Széchenyi kíséretében látogatta meg, lásd *Széchenyi I.*: Napló i. m. 1308.

¹⁷ Kossuth Hírlapja, 1848. szeptember 21.

¹⁸ Marczius Tizenötödike, 1848. szeptember 23. Lásd még Gyulay Lajos naplói i. m. 160.

¹⁹ *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára II. Bp. 1952. 98.

²⁰ *Podmaniczky Frigyes*: Naplótörödékek (1824–1887). II. Bp. 1887. 316.

²¹ *Márki Sándor*: Horváth Mihály (1809–1879). Bp. 1917. 154–155.; *Klapka György*: Emlékeimből. Szerk., jegyz. Katona Tamás. Bp. 1996.; Előzetes tájékoztató: Teleki László Klapka Györgynek. Montmorency, 1850. okt. 2. 466–467.; A hazai sajtó a Franciaországról szóló hírek között megemlítette: „A szerencsétlen Batthyány Lajos gróf özvegye Párisba érkezett.” Magyar Hírlap, 1850. december 3.

1850-ben a Zürich melletti Rorschachba költözött. Gyermekei nevelőjeként vele tartott a vagyontalan és jövedelem nélküli Horváth Mihály.²² Batthyány vagyonát elkobozták, de felesége saját vagyonából gond nélkül élhetett. Így 1851-ben kibérelte a falkenburgi kastélyt, ahol rendszeres látogatói voltak az emigráció közelben élő, kiemelkedő tagjai: Szalay László, a Batthyány-kormány küldötte a frankfurti parlamenthez és Almásy Pál, a debreceni képviselőház alelnöke.²³ 1851 őszén hosszú ideig volt vendége a beteg, kiábrándult Teleki László.²⁴ Az özvegy 1852 őszén gyermekeivel és nevelőjükkal Genfbe költözött át. Mint Klapka György megjegyezte emlékezéseiben: „Batthyányné a gyönyörű Boissiere-villát vette bérbe, hol [...] gyermekei nevelésének élt.”²⁵ Rövidesen Teleki László is oda érkezett, „s igen kellemes társaság” alakult ki Horváth Mihály, Almásy Pál és Teleki László részvételével.²⁶ Almásy Pál bevezette Puky Miklós 1849. évi kormánybiztost Batthyányné társaságába. Puky emlékezéseiben az özvegyet komoly magaviseletűnek és kedvesnek jellemezte, aki iránt mint Batthyány Lajos özvegye iránt „oly tiszteletet éreztem, mint hasonlót soha”.²⁷ A Párizsban élő Szemere Bertalan levélben kereste meg és kérte fel Batthyánynét, hogy legyen születendő gyermekének keresztanyja.²⁸ A beleegyező választ követően rövidesen, 1852. november 20-án megküldte az özvegynek Batthyányról, Görgeyről

²² Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I. Bp. 1923. 395–396.; Márki S.: Horváth Mihály i. m. 154.

²³ Friedreich E.: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 760.

²⁴ Márki S.: Horváth Mihály i. m. 163.; Horváth Zoltán: Teleki László. I. Bp. 1964. 350. Batthyányné segélyezte is a birtokaitól megfosztott, jövedelem nélküli Teleki Lászlót. Lásd Márki S.: Horváth Mihály i. m. 178.; Horváth Z.: Teleki László i. m. 341. Batthyányné a segélyeket a gyermekei mellett nevelősködő Horváth Mihály útján juttatta el. 1852. márc. 21-én Horváth Mihály Vukovics Sebőhöz intézett levelében közölte, hogy a 32 fontról szóló váltó összege Batthyány grófnő adománya a menekülteknek. Ebből 12 fontot Vukovics tartson meg magának. Jánosy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. 1851–1852. II. Bp. 1948. 735–736.

²⁵ Márki S.: Horváth Mihály i. m. 174.; Klapka Gy.: Emlékeimből i. m. 353. Megjegyezte, hogy rövidesen megérkezett Károlyi Györgyné is két gyermekével. Uo. 353.

²⁶ Jósika Miklós Fejérváry Miklóshoz. Brüsszel, 1852. dec. 1. Lásd Jósika Miklós: Idegen, de szabad hazában. Összeáll., bev. Kokas Károly – Szajbély Mihály. Bp. 1988. 59. A jól értesült Jósika 1853. január 1-jén arról tudósította levelező partnerét, hogy Batthyányné „egészen kiépült és igen jókedvű”. Uo. 61. Egy hónap múlva pedig azt írta, hogy Károlyi Györgyné is ott van. Uo. 69.

²⁷ Varga Zoltán: Egy bujdosó naplója. Részletek Bizáki Puky Miklós 1848/9-es kormánybiztos életéből. Budapesti Szemle 230. kötet (1933) 868. sz. 22–24. Puky megjegyezte, hogy Batthyánynénak mintegy 14 éves leánykája van.

²⁸ Szemere Bertalan Batthyány Lajosnéhoz. Párizs, 1852. jún. 11. Lásd Hermann Róbert: Batthyány Lajos(né) és Szemere Bertalan. Adatok Batthyány Lajos utóéletének történetéhez. In: Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves. Szerk. Háda Béla et al. Bp. 2009. 206–207. Hermann feltételezi, Szemerét az bátorította fel a kérésre, hogy arról értesült, miszerint egy 1852-ben Teleki Lászlóhoz intézett levélben ő megbecsüléssel nyilatkozott Batthyányról, s azokat Teleki közölte az asszonnyal, aki ezt férje emléke iránti ragaszkodásnak tekintette. Uo. 206. Batthyányné elfogadta a felkérést. A kereszteléskor az ugyancsak Párizsban élő Batthyány Kázmérné képviselte a keresztanyát és nyújtotta át az ilyenkor szokásos ajándékot. Uo. 207.

és Kossuthról készített „jellemrajzának” frissen megjelent kötetét.²⁹ Batthyányné az emigrációban férje kabinetjének még egy miniszterével volt segélyező kapcsolatban: Mészáros Lázárral, aki Törökországon át Angliába, majd az Egyesült Államokba távozott. Még Jersey szigetén tartózkodott, amikor 1852. május 8-án, majd 29-én köszönte meg „az áldott grófnő” jótékonyágát.³⁰ Az Államokba hajózva Mészáros Batthyányné támogatásával New Jersey államban 23,5 acre földet vásárolt, mint beszámolt arról 1853. december végén Vukovics Sebőnek.³¹ A bal-szerencse azonban üldözte Mészároost. Háza leégett, a szélsőséges időjárás tönkretette gazdaságát. Batthyányné újabb, 100 talléros segélyéről 1856 februárjában már a New York melletti Long Islandról tájékoztatta Vukovicsot.³²

Batthyányné gyermekeivel és azok nevelőjével 1853 telét Nizzában töltötte. Erről számolt be a Brüsszelben élő Jósika Miklós december 1-jén Amerikában élő barátjának, Fejérváry Miklósnak.³³ Pár nap múlva Teleki László tudósította arról Klapkát, hogy „Tony” ott van, s a várossal meg van elégedve. Megjegyzése, miszerint az özvegy „késül leányát a világba vinni”, azt mutatja, hogy az özvegy úrrá lett mélységes fájdalom, és leányának jövője foglalkoztatta.³⁴ A fáradhatatlan levelező Jósika Miklós már 1854 nyarán tudni vélte, hogy Batthyányné a jövő telet Brüsszelben tölti. Az anyagi gondokkal küzdő Jósika erre a hírre így reagált: „Mi, úgy hiszem, nem sokat élvezendjük közellétét, mivel a nagyvilágban fog járni.”³⁵ A tapasztaltak alapján azonban megváltozott Jósika véleménye. 1855. január 1-jén – megemlítve, hogy a grófnő társasága: Horváth Mihály, Teleki László kedves emberek – így írt: „Batthyány grófnő is, közelebbről ismerve, kedves, vidám nő [...], kivel kellemesen lehet társalogni.”³⁶ Az ismeretség családi kapcsolattá bővült. Jósika március 4-én így írt barátjának: „Batthyányné és családja sokat van nálunk, mi is nála töltjük az estét, tegnap ő volt itt.”³⁷ Az özvegy brüsszeli jelenléte sok gondot okozott a belga külügyminisztériumnak és a rendőrségnek. Az ottani osztrák követ ugyanis több jelenlévő neves magyar emigráns: Horváth Mihály, Teleki László, Vukovics Sebő, Jósika Miklós ottlétéről jelentett. „Batthyányné is ott tartózkodik és élénk társadalmi életet él Emma lányával együtt, akit most

²⁹ Hermann R.: Batthyány Lajos(né) és Szemere Bertalan i. m. 212–214. Szemere az esetleges félreértések korrigálását kérte, vagy adatokat a gróf magánéletéről. Ezt a kérést az özvegy nem teljesítette. *Szemere Bertalan: Napló (1849–1861)*. S. a. r., bev., jegyz. Albert Gábor. Miskolc 2005. 141., 147–148.

³⁰ Mészáros Lázár külföldi levelei és életirata. S. a. r. Szokoly Viktor. 2. kiadás. Bp. 1881. 11–12.

³¹ Uo. 40–41.

³² Mészáros Lázár külföldi levelei i. m. 94–96. Batthyánynéhoz intézett köszönő levelei uo. 96–97.

³³ Jósika M.: Idegen, de szabad hazában i. m. 112.

³⁴ Klapka Gy.: Emlékeimből i. m. 404. Batthyányné nagyobbik lánya, Emma ekkor tizenhat éves volt.

³⁵ Jósika M.: Idegen, de szabad hazában i. m. 139.

³⁶ Uo. 146.

³⁷ Uo. 152.

vezet be a világba; a legelőkelőbb körökben is szívesen látják. Chrepkovicz gróf orosz követ mindenütt tüntető szívességgel foglalkozik velük.”³⁸

Itthon

Batthyányné a kapott engedéllyel élve 1856-ban hazatérhetett gyermekeivel.³⁹ Jósika 1856 decemberében így tudósított: a hír szerint az özvegy és övéi a telet Pesten töltik, ahol hallatlanul unják magukat, s nehezen tudnak beleszokni az otthoni „boldogságba”.⁴⁰ A beilleszkedés azonban gyorsan ment. Batthyányné és leánya, Emma részt vettek az 1857. évi jogászbálon. Almásy Pálhoz intézett, a rendőrség által elfogott levelében így írt: „Nemcsak táncmulatság volt ez, hanem emlékezés is a múltra és reménykedés a jobb jövőben. A báli bizottság ünnepélyesen fogadott bennünket, a mulatság után pedig kikísért a kocsihoz. A megtiszteltetés nem nekünk szólt, hanem szegény jó férjem emlékének akartak hódolni. Nem szeretem a zajos mulatságokat, de mégsem bántam meg, hogy lányomat elvittem [...] vagy 1000 ember volt, de egyetlen német szót sem lehetett hallani. Megvallom, jól esett a kegyelet is férjem emléke iránt.”⁴¹ Batthyányné a fővárosban élt addig, amíg leányai vele voltak. Emma 1859-ben ment férjhez gróf Batthyány Gézához, Ilona pedig a következő évben gróf Keglevich Bélához.⁴² A hazai viszonyokról jól tájékozott Jósika Miklós 1858. február 1-jén azt közölte barátjával, hogy Batthyányné Festetich Leótól 350 000 forintért megvásárolta a Pápa melletti Dákát, „hol ezek után lakni fog”.⁴³ Nyilván nem költözött azonnal, de 1860-ban bizonyosan a dákai kastélyban lakott.⁴⁴ A nyilvánosság az új otthonról akkor szerzett tudomást, amikor a „hosszú távollét után” hazatért Teleki László ünnepélyes keretek között meglátogatta az özvegyet. A *Vasárnapi Ujság* 1861. március 14-én a címdalalon Teleki arcképével közölt hazatéréséről tudósítást, míg a következő oldalon a dákai kastély leírása és rajza található.⁴⁵

³⁸ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 761.

³⁹ *Márki S.*: Horváth Mihály i. m. 180.; *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 175. A Hölgyfutár már 1856. márc. 28-án jelentette, hogy az özvegy itthon van. Lásd *Tóth Dezső*: A Batthyány család Dákán. Veszprém 1989. 23. A kérdésről újabban lásd *Hernády Zsolt Géza*: „Nődnek jelentsd szíves tiszteletemet”. Gróf Batthyány Lajosné Zichy Antónia és Deák Ferenc kapcsolata. In: „Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében. Szerk. Kiss Gábor. Zalaegerszeg 2015. 101–109.

⁴⁰ *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 207.

⁴¹ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 761–762.

⁴² Uo. 762.

⁴³ *Jósika M.*: Idegen, de szabad hazában i. m. 239.

⁴⁴ *Tóth D.*: A Batthyány család i. m. 23–24.

⁴⁵ Teleki modern életrajzírója az esetet a politikus „első nyilvános látogatásának” nevezi. *Horváth Z.*: Teleki László i. m. 454. Lásd még *Tóth D.*: A Batthyány család i. m. 24–26.

Vidékre költözve Batthyányné nem vonult vissza a közélettől, attól, amit az adott politikai viszonyok engedtek. 1861. március 15-én részt vett a „Nemzet Gazdasszonyai” egyesület alakuló ülésén. A szervezet az országgyűlés feloszlatása után a „Magyar Gazdasszonyok Egylete” néven folytatta munkáját. 1862-ben megkapta a működési engedélyt. Az első közgyűlésen Damjanich Jánosnét, a másik köztisztviselőben álló özvegyet választották elnöknek, Batthyányné a választmány tagja lett. Folyamatosan részt vett a szervezet munkájában. 1877–1886 között alelnök volt, illetve az egyesület által létrehozott árvaház tanügyi bizottságának elnöki tisztségét töltötte be.⁴⁶ Batthyányné jótékonykodásának ismerjük egyedi eseteit is. 1863-ban a Magyar Írók Segélyegylete megjelentette a *Részvét könyve* című kötetet. Ez a kortársak írásait tartalmazza, egyébként azonban sem előszót, sem bármiféle információt a kiadványról nem közölt. A kötet belső címlapja előtt található Batthyányné fényképe, ez jelzi kétségtelen támogatását.⁴⁷ Az özvegy segítőkészsége olyan nyilvánvaló volt, hogy amikor a vagyon nélkül maradt Szalay László árváinak segélyezésére gyűjtöttek, Eötvös József 1864 nyarán teljes bizalommal fordult hozzá.⁴⁸ 1863-ban és 1866-ban az országos ínség idején Batthyányné részt vett a rászorulókat segélyezésére rendezett bazárokon és más rendezvényeken.⁴⁹ Utolsó ismert nyilvános szereplése 1870 júniusában férje ünnepélyes újratemetése volt, ahol lányaival, azok férjével és Elemér fiával vett részt. A *Vasárnapi Ujság* július 5–19. között három számban foglalkozott az országos politikai rendezvénnyel. A lap június 19-én Batthyányné életútjának fontosabb eseményeit tekintette át. A címlapon közölte gyászruhás arcképét, amely mintegy sugallta, hogy ő a „nemzet özvegye”.⁵⁰ Az 1870-es években folytatott tevékenységéről keveset tudunk. Friedreich Endre szépen foglalja össze a nyilvánosságot kerülő jótékonykodását.⁵¹ A gyászruhát férje halála után lélekben sohasem vetette le. Emlékezéseiben gyermekeihez intézett előszavában így írt: „Ezen gyásznap (ti. 1849. október 6.) szívemben egy mély sebet ejtett, mely azóta sohasem hegedett be, és ha családom és barátaim körében jól is éreztem magamat, víg is voltam, nem múlt el egy nap sem, amelyben nem emlékeztem volna azon óráról,

⁴⁶ Uo. 26. Az egyesület munkájával, a címloldalon Damjanichné arcképével a *Vasárnapi Ujság* 1864. szeptember 18-án foglalkozott.

⁴⁷ *Részvét könyve*. Szerk. Gyulai Pál. Pest 1863. Batthyányné fotóját „fényírta” Simonyi (Antal).

⁴⁸ *Hermann Róbert*: Eötvös József öt levele 1849-ből és 1864-ből. *Századok* 142. (2008) 215–217.

⁴⁹ *Friedreich E.*: Gróf Batthyányné i. m. 762.

⁵⁰ A rajz reprodukcióját lásd *Tóth D.*: A Batthyány család i. m. 33. Az özvegy arcképét 1865-ben Az Ország Tükre, 1870-ben a Magyarország és a Nagyvilág közölte. A *Vasárnapi Ujság* 1867. febr. 27-én Barabás Miklóstól négy női arcképet jelentetett meg, közöttük Batthyányné és Károlyi Györgyné ábrázolását.

⁵¹ *Friedreich E.*: Gróf Batthyány Lajosné i. m. 759., 763.

mely engem özvegyé és titeket árvákká tett.”⁵² Batthyányné 1888. szeptember 29-én, a pákozdi csata 40. évfordulóján a dácai kastélyban hunyt el.

A búcsúlevél és az Emlékezések

A két irat az 19. századi magyar történelemben kiemelkedő szerepet játszó főrangú házaspár életének drámai dokumentuma. Az egyik a kivégzés előtt álló férj búcsúja szeretett feleségétől, gyermekei anyjától, egyben visszatekintő politikai hitvallás. A másik az özvegy emlékezése a hatalom bosszújából elítélt és kivégzett férjére, valamint arra a hősiek erőfeszítésre, amelyet kilenc hónap alatt fogsága enyhítéséért és élete megmentéséért tett. A tragikus napok emlékét gyermekei számára kívánta örökölni hagyni.

A búcsúlevél

Batthyány Lajos 1849. október 5-én este fél tízkor lefeküdt, papírt és tintát kért, amit a főporkoláb engedélye alapján megkapott. Az ágyban írta meg búcsúlevelét feleségéhez, amelyhez segítségként az egyik foglár a tintát, a másik a gyertyát tartotta.⁵³ Egy négyrétre hajtott ívpapírt kapott, annak egyik oldalára írt, majd azt letépte. Az üres papírt a foglár az asztalra tette, a levél Batthyánynál maradt. A nyomozás megállapította, hogy azt Hasenteufel profosz átvette azzal, hogy juttassa el Károlyi grófnőhöz, Batthyány sógornőjéhez. A levelet a foglár október 6-án az elítéltet a vesztőhelyre kísérő Ungváry György tábori káplánnak adta át, hogy juttassa el a kívánt személyhez.⁵⁴

Batthyányné a német nyelvű búcsúlevelet hűgától, Karolintól kapta meg. Mint emlékezéseiben írta, magyarra fordítva többször lemásolta, de az volt a kívánsága, hogy az eredetit mint ereklyét helyezték koporsójába. A szöveg magyar fordítását elsőként Horváth Mihály a szabadságharcról szóló munkája harmadik kötetében jelentette meg. Közölte a levél megszólítását és az első mondatot: „Drága, kedves nőm! Hasztalan reméltünk az emberiség, [így!] utolsó szikrájában, midőn egymást látók, – ezt is megtagadták tőled.” Ezt követően a levél felesége szerint meg nem érdemelt tiszta szerelméről szól. Horváth közlése itt pontokkal jelölte az özvegy által kihagyott személyes részeket. A közlésből továbbá kihagyta Batthyány nyilatkozatát következetes politikai magatartásáról, amely meggyőződése szerint

⁵² *Urbán Aladár*: Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára. Századok 115. (1981) 591.

⁵³ *Friedreich Endre*: Batthyány Lajos utolsó napjai. Századok 61–62. (1927–1928) 113–148.

⁵⁴ *Urbán Aladár*: Vizsgálat Batthyány Lajos gróf öngyilkossági kísérlete ügyében. Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 777., 781.; *Friedreich E.*: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 605.

halálának okozója lett.⁵⁵ 1870-ben, Batthyány újratemetését követően két kiadvány is megjelent, ezek azonos szöveggel publikálták a levelet, pótolva azokat a részeket, amelyeket Horváth Mihály hagyott ki. Horváth közleményéhez hasonlóan azonban ezek is kipontozással jelölték az első bekezdés végén azt, amit Batthyánné kihagyni szándékozott.⁵⁶ Az özvegy hagyatékában fennmaradt az eredeti levél német másolata, ebből ismerjük a kihagyott sorokat, amelyek a következőt tartalmazzák: mint fentebb szó volt róla, férje arról írt, hogy hálás az asszony tiszta szerelméért, amelyet sohasem érdemelt meg. A halál küszöbén ez az egyetlen vétek, amelynek tudatát a sírba viszi. Ezt követően az özvegy által kihagyott részek magyarul így szólnak: „Istennek még örömet és kárpótlást kell adnia neked, te Angyal, és ha akad férfi, ki méltó a te szívedre, ó! akkor az önfeláldozásnak rád oly jellemző túlzásával ne taszítsd el őt magadtól!”⁵⁷ Batthyánné ezt érthetően nem kívánta nyilvánosságra hozni.

A továbbiakban Batthyány arról írt, hogy gyermekeinek nem kell őt szégyellniük, halálának gyalázata a „hálátlan és igazságtalan” gyilkosokra hullik vissza. Ünnepelesen esküszik, hogy a királyt és a monarchiát nem árulta el, de ugyanilyen hű volt hazájához is. A törvény és a király esküje volt vezérfonala, ettől se jobbra, se balra nem hagyta magát eltéríteni, ezért ölik meg. Felesége a gyerekekkel menjen külföldre. Az asszony vagyona elég lesz számukra, abból szerényen megélhetnek. A továbbiakban a levélben ez áll: „az én szegény, jó kedves nővérem! Menj mindjárt hozzá, szükségetek lesz egymásra, hogy egymást támogatásotok.” Batthyány nővére, Amália gróf Westerholt udvari tanácsos feleségeként Bajorországban élt. Nem valószínű, hogy a halál küszöbén ez lett volna a kívánsága. A levél eredeti szövegében az „én nővérem” helyett a „te nővéred” állhatott. Ez Batthyánné húgára, Károlyiné Zichy Karolinára vonatkozhatott, amit az emlékezések egyértelművé tesznek.⁵⁸ A családi viszonyokkal ismerős kortársak ezt a módosítást kegyeleti okokból nyilván tudomásul vették. A levél szép búcsúsorai

⁵⁵ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. III. Genf 1855. 564–565.

⁵⁶ A kiadványok: Gróf Batthyány Lajos, az első magyar miniszterelnök élete és halála. Hiteles kútfőkből és a kortársak emlékezéseiből összeállítva. Kiadja Heckenast Gusztáv. Pest 1870. 138–139. (A név nélküli terjedelmes kiadványt Batthyánné támogatta. Abban ugyanis csak így jelenhetett meg a Batthyány iratai között fennmaradt, Laibachban a városparancsnoksághoz intézett beadványa, amelyben pörének befejezését kérte.); Az első magyar miniszterelnök élet- és jellemrajza, s a Pest város által rendezett, országos, ünnepélyes temetésnek leírása. A leghitelesebb források után kidolgozva kiadta Nagy Lajos. Rudnyánszky A. nyomdájából. Pest É. n. 68. (A kiadványt minden bizonnyal Károlyi Györgyné támogatta, ezt a bonyolult szövegű ajánlás bizonyítja.)

⁵⁷ A fordítás szövegét lásd Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre. S. a. r. Urbán Aladár 1991. 382–383. A levél német szövege: Friedreich E.: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 28–29.

⁵⁸ Az idézet az eredeti szöveg fordítása szerint: „Az én szeretett szegény, jó nővérem! menj mindjárt hozzá, kölcsönösen szükségetek lesz egymásra.” Batthyány Lajos főbenjáró pöre i. m. 382.

fontos információkat tartalmaztak az előző órákban a felesége által számára oda-csúsztatott törre vonatkozóan. Az eredeti alapján készült fordítás szerint: „Azt a gonosz gyalázatot, amelyet ezek nekem szántak, remélem, elkerülöm, erre a célra már régóta egy mentőeszközt tartok magamnál! És még egyszer a búcsúcsókot. Isten veled. Úgy halok meg, hogy csak a Te képed van a szívemben, a Te neved az ajkamon. Viszontlátásra!”⁵⁹

Az Emlékezések

1849 szomorú eseményeiről számos emlékezést ismerünk, köztük női szerzőktől is. Ezek közül kétségtelenül a legdrámaibb Batthyány Lajosné visszaemlékezése férje fogságáról és a halála előtti kilenc hónapról.⁶⁰

A grófnő 1850-ben, a svájci Rorschachban kezdte írni emlékezéseit. Az előszó-ban említi, hogy férje halála után leírt minden szót, amit korábban hozzá intézett.⁶¹ Feltételezhetően ez ösztönözte, hogy a kezében lévő dokumentumok segítségével időrendbe foglalja össze az eseményeket. A munka három részre oszlik: az első 1849. január 2-től április 23-ig, a második április 23-tól szeptember 1-ig, a harmadik szeptember 9-től október 6-ig. A feljegyzések elevenen idézik fel az egyes események izgalmait és fájdalmait, a gyötrelmes utazásokat, hogy fogságban lévő férjét láthassa, az aggodalmat, ha gyermekeivel utazik vagy azok nélkül indul útnak. Meggyőző erővel idézi fel a férjével való találkozás többnyire fájdalmas örömet.

Batthyányné január 20-án Karolina nővérétől értesült, hogy férjét, amikor a békeküldöttséggel Windisch-Grätz táborából visszatért Pestre, január 8-án a Károlyi-palotában elfogták. Azonnal útnak indult nagyobbik lányával, Emmával. Megérkezve rendszeresen látogathatta férjét, akit Budán a Helytartótanács épületében tartottak fogva. Többször ott ebédelt a gyerekekkel, mert az asszony időközben visszatért a két kisebb gyerekért. A közvélemény ekkoriban a Batthyány esetében csak rövid fogva tartásra számított, és a fogoly is abban bízott, hogy esetleg szabaddal várhatja meg ítéletét.⁶² A magyar sereg előnyomulásakor megvonták a korábbi általános engedélyt, s naponta kellett jegyet váltani a Lánchídon való átkeléshez. Mikor az asszony megtudta, hogy az osztrákok a vár kiürítésére törekednek, Pesten férjének búvóhelyet biztosított. Azt javasolta, hogy öltözzön át,

⁵⁹ Batthyány főbenjáró pöre i. m. 383.

⁶⁰ Urbán A.: Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 591–620.

⁶¹ Uo. 591. Az eredetileg német szöveget az özvegy gyermekei számára magyarra fordította. Ezt 1882-ben fejezte be.

⁶² A hangulatra jellemzőek a Batthyány budai őrizetét ellenőrző őrnagy szavai: „Készítse a gróf szobáját, grófné, hogy én magam elhozzam, ezen örömet nem szeretném másnak átengedni.” Urbán A.: Batthyány Lajosné visszaemlékezései i. m. 557.

s mint inasa távozhat vele. Batthyány azonban ezt visszautasította mondván: „Jó lovon, karddal a kézben szívesen, de asszony mögé bújva nem tudom elhatározni.”⁶³ A Budán őrzött foglyokat április 23-án fogatokon Laibachba szállították.

Batthyánné Pesten maradt, s megvárta a magyar csapatok bevonulását. Feljegyezte, hogy az általános örvendezés közepette ő szomorú maradt. Emma lánya megkérdezte, hogy ő miért nem örül. „A magyarok Pesten vannak, a németek elhagyták a várost kora reggel már, minden ember örül és Te sírsz?”⁶⁴ Ezt követően visszatértek Ikervárra. Az asszonynak nem engedték meg, hogy férjét Laibachban meglátogassa. Amikor a városparancsnokság által ellenőrzött levelet kapott, hogy a foglyokat Pozsonyba szállítják, nagyobbik lányával azonnal elindult. Drámai annak leírása, hogy sötétben utazva csak a kocsi felborulása mentette meg őket attól, hogy a Fertő mocsarába süllyedjenek. Batthyányt a pozsonyi várban tartották fogva, ahol a kezdeti nehézségek után felesége és leánya rendszeresen látogathatták. A lojális magyar miniszterelnök elleni eljárást az osztrák tisztek egy része nem tartotta fenyegetőnek. Jól jellemzik ezt a pozsonyi várparancsnok szavai: „Ne búsuljon, grófnő. Talán még eljön az idő, amelyben nevetni fogunk mindenem, mi most történik. Még minden jóra fog fordulni.”⁶⁵ Férjével megbeszélve az asszony lement két kisebb gyermekéért Ikervárra. Mire visszatért Pozsonyba, a foglyokat augusztus 11-én Olmützbe szállították. Batthyánné férje után akart menni, kapott útlevelet, de Bécsnél tovább nem engedték. A császárvárosban maradván kapott értesítést férjétől, hogy az olmützi foglyokat Pestre fogják szállítani. Ekkor visszatért Pozsonyba. Szeptember 9-én meglepetve értesült arról, hogy Batthyányt és a többi foglyot a városba hozták, és onnan hajón szállítják őket tovább. Engedélyt kapva, a gyerekek kíséretében a hajófülkében beszélhetett férjével. Megígérte neki, hogy ő is azonnal utána megy. Ez nem volt könnyű, mert a Komárom körüli ostromzár miatt két katonai táboron kellett átmennie, és csak Gönyűig lehetett hajózni.⁶⁶

Pesten az Újépületben naponta látogathatta férjét, gyakran a gyerekekkel együtt. Október 4-én Batthyány megkérdezte, hogy szerzett-e mérget. Ő nemmel felelt, mert a híresztelések csak több évi fogságról szólnak. Megbeszélték, hogy asszony a következő napon a gyerekekkel jön, s ott ebédelnek. Másnap, 5-én reggel kihirdették Batthyány halálos ítéletét, a kötél általi kivégzést. Az asszony erről hamar értesült. Szívszorító olvasni tanácsalanságát és döbbenetét, s azt, hogy miként rohant a börtönbe. Férjét azonban már nem találta szobájában, mert rögtön a siralomházba vitték. Nem sikerült bejutnia Johann Kempen von Fichtenstamm

⁶³ Uo. 598.

⁶⁴ Uo. 601.

⁶⁵ Uo. 603.

⁶⁶ Uo. 606.

altábornagyhoz, kerületi parancsnokhoz, hogy a kegyelem reményében az ítélet elhalasztását kérje. Haynauhoz akart menni Komáromba vagy Bécsbe a császárhoz. Közben megjött a válasz Kempentől, hogy az ítéletet nem lehet elhalasztani. Rokoni közbenjárásra azonban kapott engedélyt, hogy öt percre láthassa férjét. Indulás előtt eszébe jutott, hogy férje mérget kért tőle, s ekkor egy kis tört vett magához (feltehetően az íróasztaláról). A látogatás szomorú perceit az özvegy döbbenetes részletességgel idézi fel. Férje a gyerekek jövőjéről és a külföldi letelepedés lehetőségéről beszélt, s helyeselte, hogy nem kért kegyelmet. Megköszönte felesége jószágát, s bocsánatot kért a szomorúságért, amit neki okozott. Ez a szövegrész így folytatódik: „és békül ki C....vel is. Bocsásd meg neki is”.⁶⁷ A rövid látogatás szinte hihetetlen eseménye, hogy Batthyánné kihasználta a pillanatot, amikor a profosz a jelenlévő hadbíróhoz fordult, és férje kezébe tudta csúsztatni a kis tört. Lakásába visszatérve az esetleges kegyelmezésről hallott, s ekkor sietve levelet írt férjének, hogy nehogyan megölje magát. (A levelet Batthyány nem kapta meg.) A kivégzés előtti órákban az asszonyt rokonai Főtra vitték, ahol, mint emlékezésében írja, szörnyű éjszakát töltött azon aggódva, hogy férjének talán kegyelmet akartak adni, s az öngyilkos lett a törrel. Az emlékezés így foglalta össze vívódásait: „Azt hittem, hogy megőrülök, egész éjjel lázban voltam!”⁶⁸ A visszaemlékezések utolsó lapjai arról szólnak, hogy mit tudott meg férje öngyilkossági kísérletéről, valamint arról, hogy Pestet a katonai hatóságok utasítására el kellett hagynia. Rokonai ekkor Csurgóra, sógorának, Károlyi Györgynek a birtokára vitték.

Az Emlékezés befejezésül összefoglalja, hogy férje miként vélekedett az 1848. évi átalakulás esélyeiről: „Fogsága alatt egyszer azt mondta nekem, hogy ő nem tartotta kivihetőnek Magyarország elszakadását Ausztriától, mert nem hitte, hogy a többi államok ismerik el mint független országot. Hogy az első perctől fogva az orosz intervenciótól tartott, és azért is a kiegyenlítés mellett volt, de nem hitte volna, mi szerint a nemzet anyi erőt fog kifejteni, és anyira lelkesedni, hogy ebben a tekintetben Kossuth jól ismerte a nemzetet, jobban, mint ő.”⁶⁹

A történeteket azzal kell kiegészítenünk, hogy az öngyilkossági kísérlet, pontosabban a tör ügyében alapos vizsgálat folyt. Mindenkit kihallgattak, aki Batthyány, valamint felesége közelében volt: az őrszemélyzetet, Batthyány inasát, felesége

⁶⁷ Uo. 612. C...: Karolin, Batthyánné húga. Batthyány és Zichy Karolin kapcsolatáról lásd *Velkey Ferenc*: „Este társaság hozzánk. Batthyányval sokat beszélünk.” Széchenyi és Batthyány közös-közélete társas- és magánszíntereken. *Aetas* 24. (2009) 1. sz. 84–85.

⁶⁸ Uo. 613–614.

⁶⁹ Uo. 616.

komornáját, a Cziráky-palota kapusát stb. Mivel a nyomozás eredménytelen volt, megkísérelték az özvegy kihallgatását is. Meghagyták a székesfehérvári osztrák városparancsnoknak, hogy intézkedjék a Csurgón tartózkodó Batthyányné megjelenéséről Pesten a hadbíróság megfelelő osztályán. (A kihallgatás célját ne közöljék vele.)⁷⁰ Ezt azonban az özvegy környezete megakadályozta. Lemásoltatták vele férje levelének kezdősorait és a „szabadítóra” vonatkozó mondatot. Ezt két tanú hitelesítette. Károlyi Györgyné kemény hangú levél kíséretében megküldte azt Kempen altábornagynak. Közölte, hogy nővére nem adja ki kezéből férje búcsúlevelét, mert az gyermekei egyetlen öröksége. Ha kétség merül fel a másolat hitelessége kapcsán, az özvegy a Csurgóra kiszálló hiteles személynek hajlandó az eredetit megmutatni.⁷¹ Kempen ezt követően végül eltekintett a kihallgatástól.

THE WIDOW AND HISTORY

On the 130th Anniversary of the Death of Countess Antónia Zichy,
Widow of Prime Minister Lajos Batthyány

by Aladár Urbán

SUMMARY

Countess Antónia Zichy is one of the most outstanding female figures of nineteenth century Hungary. Her destiny is symbolically intertwined with some of the decisive events of Hungarian history. As the consort of Count Lajos Batthyány, leader of the aristocratic opposition, she played a considerable role in awakening national consciousness prior to 1848, and had an equally active political life during the war of independence by the side of her husband, at that time prime minister of Hungary. After the execution of her husband in 1849, she remained faithful to her ideals as the ‘widow of the nation’, both as an émigré and after her return to Hungary. The present paper surveys the public activities of Countess Zichy until 1849 and her life after the fall of the Hungarian revolution. It also describes those documents that the widow passed on to posterity: her husband’s farewell letter, and her own memoirs.

⁷⁰ Urbán A.: Vizsgálat i. m. 787.

⁷¹ Uo. 787. Kempen reagálását lásd Friedreich E.: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 36. A tűr leírása Farkas Emőd: Magyarország nagyasszonyai II. Bp. 1911. 204., 205.; Friedreich E.: Batthyány Lajos utolsó napjai i. m. 23. Leírása és fényképe a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. A bűnjelként lefoglalt tűr leírása: „egy tűr formájú kis papírvágó kés”. Lásd Urbán A.: Vizsgálat i. m. 794.

A DALMÁCIAI EGYHÁZAK SZEREPE IMRE ÉS ANDRÁS TRÓNHARCA IDEJÉN (1197–1204)*

Amikor 1196 tavaszán III. Béla király elhunyt, trónját elsőszülött fiára, Imrére hagyta, míg kisebbik fia, András az apja által megígért, ám meg nem valósított keresztes hadjárat vezetését és a hadjárat háttérét megteremtő javakat kapta örökségül. András azonban 1197-ben hatalmi igényekkel és fegyverrel lépett fel bátyjával szemben, és miután a szlavóniai Macskinál legyőzte az uralkodót, 1198-ra Horvátország és Dalmácia ura lett.¹ Így a fivérek 1204-ig tartó viszályának egyik fő színterévé vált a Tengeremellék. Bár a két testvér konfliktusáról számos tudományos értekezés született, eddig nem került sor annak részletes elemzésére, hogy a dalmáciai egyházszervezet ebben az összeütközésben milyen szerepet játszott, milyen kapcsolat fűzte a szembenálló felekhez. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a dalmáciai egyházak Imre király és András herceg harca idején betöltött szerepét, valamint az uralkodóval és testvérével való kapcsolatát elemezzem, annak helyi egyházi és társadalmi kontextusában. Elsőként a 12. század második felének – a dalmáciai egyháztörténet szempontjából – meghatározó eseményeit vizsgálom, majd az András és Imre harca idejére eső püspök- és érsekválasztásokkal foglalkozom, végül azt elemzem, hogy milyen politikát folytattak az egyházak az uralkodó és a herceg viszálya során.

A dalmáciai egyházszervezet belső viszonyai a 12. század második felében

A 12. század második felében Észak- és Közép-Dalmácia egyházi viszonyait – vagyis azokat a területeket, amelyek hosszabb-rövidebb ideig magyar kézen voltak a korszakban – a zárai püspökség érseki rangra emelkedése, valamint ennek következményeként a farói püspökség hovatartozása körül, a zárai és spalatói

* A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 115896. számú pályázata, valamint a Horvát Tudományos Alap (Hrvatska zaklada za znanost) Izvori, priručnici i studije za hrvatsku povijest od srednjeg vijeka do dugog 19. stoljeća – Sources, Manuals and Studies for Croatian History from the Middle Ages to the End of the Long Nineteenth Century (IP-2014-09-6547) című projektje és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

¹ Szabados György: Imre és András. Századok 133. (1999) 85–95.

érsekségek között kialakult ellentét határozta meg. A zárai érsekség megalapítása, majd a gradói pátriárka fennhatósága alá rendelése nem csupán egyházjogi vitákat váltott ki, hanem részben előidézte Zára lázadását Velence ellen, valamint a Dalmáciáért folytatott magyar–velencei vetélkedést is érintette. A farói püspökség hovatartozásának kérdése miatt a spalatói és zárai érsekség között kialakult, csaknem harmincéves vita lezárása pedig éppen a tanulmány által vizsgált időszakra esett.

A zárai püspökség már a 4–6. század során jelentős, befolyásos egyházi központ volt.² Noha politikai értelemben Zára volt Dalmácia legjelentősebb városa,³ mégis mindössze a 12. század közepén, velencei nyomásra emelkedett érseki rangra.⁴ A zárai püspökség történetének kezdetén a salonai metropólia fennhatósága alá tartozott, majd amikor a szláv betelepülés következtében elpusztuló Salona helyét Spalato vette át az egyházi hierarchiában, a spalatói érsek joghatósága alá került egészen a 12. század közepéig.⁵ A zárai egyház történetét a 12. században elsősorban a magyar és velencei fennhatóság közötti ingadozás határozta meg. 1105-ben Könyves Kálmán révén magyar fennhatóság alá került, amikor a magyar uralkodó Zára mellett valamennyi jelentős észak- és közép-dalmáciai, valamint fontosabb szigetet – többek között Farót és Brazzárt – a fennhatósága alá vonta. A Zára feletti magyar uralom azonban csak időszakosnak bizonyult, ugyanis Kálmán halálát követően, 1116-ban Velence újra megszerezte a korábban magyar kézen lévő területeket.⁶ Zára és Spalato 12. századi története 1136 körül vált el egymástól, amikor II. Béla magyar király az utóbbit, valamint Közép-Dalmáciát szinte teljesen visszafoglalta, míg Zára egészen 1181-ig velencei kézen maradt.⁷ Miközben tehát Spalato és Zára két különböző birodalom uralma alá tartozott, az egyházszervezeti határok egységesek maradtak a 12. század közepéig: a magyar kézen lévő Spalato érsekének fennhatósága alá tartozott a velencei hatalom alatt álló Zára püspöksége is. Valószínűleg már az 1130-as, de legkésőbb az 1140-es években Zára arra

² A zárai püspökség kezdeteiről lásd *Zvezdzan Strika*: Kada i gdje se prvi put spominje zadarski biskup? Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 46. (2004) 31–64.

³ *Nada Klaić*: Zadar, dalmatinska metropola do XII. stoljeća. Zadarska revija 16. (1967) 111–128.

⁴ *Gál Judit*: A világi hatalomgyakorlás és az egyház az Adriai-tenger keleti partvidékén a 12–13. században: a magyar, a velencei és a szerb egyházpolitika összehasonlítása. In: *Micae Mediaevales V. Fiala történetek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Fábián Laura et al. Bp. 2016. 56.

⁵ *Gál Judit*: A dalmáciai egyházszervezet jellemzői és 11–13. századi átalakulása. In: *Micae Mediaevales III. Fiala történetek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Gál Judit et al. Bp. 2013. 100.

⁶ *Ferenc Makk*: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the Twelfth Century. Bp. 1988. 14–21.

⁷ *Nada Klaić – Ivo Petricoli*: Zadar u srednjem vijeku do 1409. Zadar 1976. 161–167.

törekedett, hogy Spalatótól függetlenül érseki rangra emelkedjen.⁸ Ebben a törekvésében Velencétől is kapott támogatást. A folyamat végül 1154-ben vezetett eredményre, amikor velencei nyomásra IV. Anasztáz pápa (1153–1154) október 17-én kelt oklevelében érseki rangra emelte a várost, és az osserói, vegliai, arbei és farói püspökséget egyházi fennhatósága alá rendelte. Ezzel a lépéssel a velencei uralom alatt lévő dalmáciai egyházak egy érsekség alá kerültek, az egyházi és világi határok közötti ellentmondások szinte teljesen megszűntek a térségben.⁹ Ez a siker azonban a város szempontjából csak látszólagos volt, mivel 1155 februárjában¹⁰ IV. Adorján pápa (1154–1159), a velencei egyház vezetője a gradói pátriárka fennhatósága alá rendelte a várost.¹¹ A zárai érsekeknek ezt követően megválasztásuk után Velencébe, a pátriárka elé kellett járulniuk, majd a pátriárkának tett esküjük után érsekké szentelték őket. Az 1155. évi döntéssel szemben Lampród zárai érsek Rómában tiltakozott az egyházfőnél, ám sem tiltakozása, sem Zára többszöri lázadása a velencei uralom ellen – 1159-ben, 1164-ben, 1168-ban és 1170-ben – nem vezetett eredményre.¹² 1181-ben III. Béla visszafoglalta Zárát, aminek következtében részben megszűnt a gradói pátriárkának a zárai egyházra nehezedő nyomása. A magyar fennhatóság idején, a magyar uralkodó támogatását élvezve, 1181-től egészen Zára – a negyedik keresztes hadjárat során történt – újbóli velencei kézre kerüléséig a zárai érsekek nem járultak a gradói pátriárka elé, hogy annak jóváhagyását kérjék az érsekválasztásra, így ezen időszak alatt egyetlen zárai érseket sem szenteltek fel.¹³

Az észak- és közép-dalmáciai egyházszerkezetet meghatározó, a fentiekhez kapcsolódó vita a farói püspökség hovatartozásának kérdése miatt alakult ki. A korábban magyar kézen lévő Faro, Brazza és Lissa szigetei valamikor 1135 és 1146 között velencei uralom alá kerültek.¹⁴ Mindhárom sziget a spalatói érsekség területéhez tartozott, velencei nyomásra 1150 körül önálló püspökséggé

⁸ Gál J.: Világi hatalomgyakorlás i. m. 58.

⁹ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XVII. Főszerk. Tadeus Smičiklas. Zagrabiae 1904–1984. (Továbbiakban: CDCr) II. 76–79.

¹⁰ CDCr II. 79–80.

¹¹ CDCr II. 76–79. A Trieszti-öbölben fekvő Grado a Velencéhez tartozó területek metropolíája volt, és az úgynevezett kisebb pátriárkákhoz tartozott a 12. század közepéig, mivel más érsekség felett nem volt hatalma, de a metropolitánál magasabb hierarchikus címet viselt. 1155-öt követően, IV. Adorján pápa döntése következtében valódi tartalmat kapott a címe, és ezt követően a Velence által elfoglalt területek, érsekségek feletti egyházi joghatóságot gyakorolta. Lásd *Robert Lee Wolff*: Politics in the Latin Patriarchate of Constantinople (1204–1261). *Dumbarton Oaks Papers* 8. (1954) 234–235.; *Erdő Péter*: A „nagyobb és kisebb pátriárkák” megkülönböztetésének gyökerei a középkori egyházi szöveznél. In: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Szerk. Uő. Bp. 2001. 214–219.

¹² *Klaić, N. – Petricolić, I.*: Zadar i. m. 165–169.

¹³ Uo. 171.

¹⁴ *Zvezdan Strika*: Zadar – Novo nadbiskupsko i metropoljsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća. *Croatia Christiana periodica* 27. (2003) 14.

alakultak,¹⁵ amelynek központja Faro szigetére került, majd a zárai érsekség megalakulásakor a város egyházi joghatósága alá rendelték.¹⁶ A farói püspökség már története kezdetétől a zárai elithez kötődött: első püspöke, a korábban sikertelenül a zárai érseki címre pályázó Manzavini Márton lett.¹⁷ A farói egyházmegye hovatartozásának kérdése azonban ezzel a döntéssel még nem zárult le, a spalatói érsekség ugyanis ragaszkodott a három sziget fölötti korábbi jogaihoz. A két érsekség vitájának fontos állomása volt az 1177. év, amikor III. Sándor pápa (1159–1181) Velencébe igyekezve, a rossz időjárás miatt, egy rövid ideig Dalmáciában tartózkodott. Vis szigetén Rainerius spalatói érsek, míg Zárában Lampréd zárai érsek találkozott vele, és próbálta meggyőzni, hogy egyháza javára döntsön az egyháztartományi kérdésekben. A pápa ebben az évben Rajmund pápai legátust küldte Dalmáciába, ahol a zárai érsek részvétele nélkül zajló egyházi zsinat – a farói püspök jelenlétében – a spalatói érsek javára döntött.¹⁸ A kérdést véglegesen az 1185. évi spalatói zsinat zárta le, amely újra megerősítette az érsekség jogait a zárai igényekkel szemben.¹⁹

A dalmáciai főpapok választása András herceg és Imre király harca idején

András és Imre harcának a kezdetén mindkét magyar kézen lévő dalmáciai érseki szék üresen állt. A vizsgált időszakban a spalatói érseki székbe előbb egy bizonyos A., majd 1200 körül a perugiai Bernát, míg a zárai érsekség élére az akkori farói püspök, Manzavini Miklós került. A két érsekség mellett ekkor került új főpap a Manzavini Miklós távozása után megüresedett farói püspökség élére is, Micha spalatói kanonok személyében. Az András és Imre párharcával foglalkozó korábbi szakirodalom nem szentelt kiemelt figyelmet a dalmáciai egyházak szerepének, közülük legrészletesebben Vjekoslav Klaić és Szabados György a trónharcokat és András herceg uralmát feldolgozó tanulmányai

¹⁵ *Slavko Kovačić*: Koje je godine osnovana Hvarska biskupija? *Croatica christiana periodica* 15. (1991) 53–58.; *Uő*: Splitska metropolija u dvanestom stoljeću. In: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23–24. travnja 1986.* Szerk. Mile Bogović. Rijeka–Zagreb 1988. 14–15., 30.

¹⁶ *CDCr* 76–79.

¹⁷ *Thomae archidiaconi Spalatensis / Archdeacon Thomas of Split: Historia Salonitana Salonitanorum atque Spalatinorum Pontificum / History of the Bishops of Salona and Split.* Szerk. Damir Karbić – Mirjana Matijević-Sokol – James Ross Sweeney. Bp. 2006. (Továbbiakban: *Historia Salonitana*) 109.

¹⁸ *Strika, Z.*: Zadar – Novo i. m. 34–36.

¹⁹ *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). Paderborn 1987. 154.

érintették a dalmáciai egyházi kérdéseket.²⁰ Szabados véleménye szerint 1197-ben, III. Celesztin (1191–1198) pápasága idején helyezte érseki székre András az A. monogramú spalatói és Manzavini Miklós zárai érsekeket, akiket a pápa még abban az évben ki is közösített. III. Celesztin halálát követően csaknem egy évvel III. Ince egy 1198. december 30-án kelt levelében arra utasította Saul kalocsai érseket, illetve Ugrin győri és Domonkos zágrábi püspököket, hogy a két érsek ügyét kivizsgálva semmisítsék meg beiktatásukat. Továbbá a szerző szerint még 1198-ban, a kiközösítést követően a spalatói káptalan megválasztotta Imre király egykori nevelőjét, a perugiai Bernátot a város új érsekének. Szabados véleménye szerint Miklós zárai érsek kapcsán is meglelt III. Ince parancsának az eredménye, ugyanis az érsek utolsó említése hivatalában – Szabados szerint – 1199. október 3-ra tehető.²¹ Vjekoslav Klaić András és Imre harca kapcsán a spalatói és zárai érsekekről óvatosabb véleményt fogalmazott meg. A. választott spalatói érsek letételét 1198. december 30-a, tehát (logikusan) III. Ince levelének kelte és perugiai Bernát 1200. évi megválasztása közé teszi. Miklós kapcsán pedig kiemeli, hogy 1198 és 1200 között több alkalommal szerepel az érsek a herceg kíséretében, valamikor 1200 során vagy 1201 elején léphetett vissza az érseki hivatalból. Klaić emellett Micha farói püspök választása kapcsán megjegyezte, hogy András humi hadjáratát vezetve Spalatóban vagy a várostól délre helyezhette Michát az egyház élére.²²

A 12–13. század fordulójának forrásait, különös tekintettel III. Ince már többször emlegetett, 1198. december 30-án kelt levelét megvizsgálva a zárai és spalatói érsekválasztások idejét és körülményeit a korábbiaknál pontosabban meg tudjuk határozni. Először is érdemes tisztázni, hogy mit tartalmaz ez a bizonyos levél a két érsek megválasztásával és letételével kapcsolatban. Ahogy fentebb volt róla szó, a korábbi szakirodalomban felmerült az a vélemény, hogy III. Ince levele szerint a két, András által a hivatalukba helyezett érseket III. Celesztin pápa kiközösítette, az érsekválasztásokra tehát 1197 során, de mindenképp a pápa 1198. január 8-án bekövetkezett halála előtt került sor.²³ Ezzel szemben III. Ince levele valójában említést sem tesz arról, hogy III. Celesztin közösítette volna ki a két főpapot. Abban ugyanis a következők olvashatók: III. Celesztin határozata alapján mindazok, akik András herceget bármilyen módon segítik, a továbbiakban egyházi kiközösítés alá esnek. Továbbá mivel e pápai döntést követően A. és Miklós támogatták és segítették a herceget – noha ezáltal ők kiközösítés alá estek –, a herceg pedig előmozdította

²⁰ Szabados Gy.: Imre i. m. 85–111.; Vjekoslav Klaić: O hercegu Andriji. RAD 136. (1898) 200–222.

²¹ Szabados Gy.: Imre i. m. 100.

²² Klaić, V.: Herceg i. m. 207–210.

²³ Szabados Gy.: Imre i. m. 98.

a megválasztásukat a királyi hatalom kárára, a három említett főpapot – Saul kalocsai érseket, illetve Ugrin győri és Domonkos zágrábi püspököket – a pápa az érsekválasztások kivizsgálására, illetve a vádak beigazolódása esetén a két érsek, Miklós és A., letételére és kiközösítésére szólította fel.²⁴ Amellett, hogy a fenti levél nem szól arról, hogy a két érseket III. Celesztin közösisette volna ki, ezzel a felvetéssel szemben a legfontosabb ellenérvként az hozható fel – amint a későbbiekben látható lesz –, hogy 1197-ben a spalatói érseki szék bizonyosan, míg a zárai érseki szék szinte biztosan betöltetlen volt, így a pápa nem is fogatosíthatott intézkedéseket a két főpappal szemben.

A zárai érsekség hosszú ideig főpap nélkül állt Manzavini Miklós megválasztása előtt. Miklós elődje Péter választott érsek volt, aki 1187-től valószínűleg 1193 végéig volt hivatalában.²⁵ Péter, akit már III. Béla város feletti hatalma idején választottak érsekké, sohasem kapott palliumot, mivel a magyar kézen lévő Zára érsekei nem járultak engedélyért a gradói pátriárka elé, ahol a velen-cei főpapnak hűséget kellett volna esküdniük. A zárai dokumentumok egészen 1198 februárjáig az érseki szék üresedéséről számoltak be,²⁶ az új érsek első említése 1198. február 14-hez köthető.²⁷ Manzavini Miklós választásának idejét hozzávetőleges pontossággal be tudjuk határolni, ugyanis 1197. december közepén még bizonyos, hogy nem volt új érseke a városnak, így Miklós legkorábban december végén – tehát nem sokkal Celesztin pápa halála előtt – vagy legkésőbb február elején kerülhetett az érseki székbe.²⁸ Az érsekválasztáson, bár

²⁴ „Ad nostram noveritis audientiam pervenisse, quod cum omnes communicantes in aliquo A(ndree) fratri karissimi in Christo filii nostri Ungarorum regis illustris, qui scilicet vel litteras sibi dirigerent aut ab eo reciperent destinatas vel eidem aliquod consilium vel auxilium exhiberent vel ei in aliquo communicare presumerent, de mandato bone memorie C(oelestini) pape predecessoris nostri excommunicationis fuerint vinculo innodati, N(icolaus) et A(?) post excommunicationem et inhibitionem apostolicam eidem communicare scienter, consilium et auxilium impertiri et divina presumpserant etiam celebrare, unde propter hoc in Jadertinum et Spalatinum archiepiscopos, quamvis et illi excommunicationi subiaceant, ab eodem loco remunerationis contra iuris ordinem in regie dignitatis preiudicium sunt promoti. Quia vero tante presumptionis audaciam in iniuriam dei et contemptum sedis apostolice attemptatam impunitam relinquere nee possumus nee debemus, fraternitati vestre per apostolica scripta districte precipiendo mandamus, quatenus super premissis inquirentes diligentius veritatem, si rem ita noveritis se habere, prefatos N(icolaum) et A(?), eorum electionibus imo verius intrusionibus penitus irritatis, excommunicatos publice nuntietis et usque ad condignam satisfactionem faciatis ab omnibus artius evitari, districtius inhibentes, ne quis eis obtentu electionum fidelitatem, obedientiam vel reverentiam audeat exhibere, nullis litteris obstantibus, harum mentione non habita; a sede apostolica impetratis.” – CDCr II. 307.

²⁵ CDCr II. 211., 261.

²⁶ Például 1197. dec. 15.; CDCr II. 286–287.

²⁷ CDCr II. 290–291.

²⁸ A horvát historiográfiában általánosan elfogadott vélemény, hogy III. Ince egy 1198. február 6-án kelt levele, amelyet *Capitulum Sancte Anastasie* címzett, és amelyben a káptalant arra inti, hogy a világi befolyást mellőzze az érsekválasztás során, az a zárai Szent Anasztázia székesegyház káptalanjának küldött levél volt. Ahogy azonban arra előbb Ludwig Steindorff, majd legújabbban Marko Petrak, a Horvát

arról részletes forrással nem rendelkezünk, szinte bizonyos, hogy a klérus mellett a zárai polgárság is részt vett és érvényesítette akaratát. Ez az eljárás nemcsak Zárára, hanem a legfejlettebb dalmáciai városokra általában is jellemző volt, és legkorábban a 13. század végére vált csak az érsek- vagy püspökválasztás az egyház belügyévé.²⁹ Addig általában a városi nagygyűléseken a papság és a laikusok együtt döntöttek a város főpapjának személyéről.³⁰ Ennek okát a dalmáciai érsek és püspökök összetett szerepében kell keresni, akiket a világi vezetőkkel szemben nem egy évre, hanem egész életükre választottak meg, a városok világi életében is jelentős szerepet játszottak, a helyi diplomáciai élet vezetői közé tartoztak.³¹

Miklós, az újonnan választott érsek, aki megválasztásakor a farói püspöki címet viselte, a szűk zárai elit tagja volt, az első farói püspököknek, Manzavini Mártonnak az unokaöccse. A zárai Manzavini család példája, a vezető egyházi tisztségek több generáción keresztül tudatosan egy családon belül tartása nem volt egyedi jelenség, a zárai elit tagjai hasonlóan jártak el a 12–14. század során.³² A Manzavini család esetében is ez figyelhető meg: Miklóst, Mártonhoz hasonlóan, farói püspökké választották, majd megpróbálkozott a zárai érseki cím megszerzésével, s nagybátyjával ellentétben sikerrel járt. András herceg támogatását élvezte az új érsek, mindamellett ki kell emelni, hogy a hivatalát nem pusztán András döntésének, hanem a helyi elitben elfoglalt helyének és kapcsolatainak is köszönhette.

Miklós esetében a korábbi kutatás felvetette, hogy III. Ince Andrással való kapcsolata miatt nem szentelte fel a zárai érseket,³³ nevével csak választott érsekként találkozhatunk a korabeli iratokban.³⁴ Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a zárai főpapok 1181, vagyis Zára újbóli magyar kézre kerülése utáni sorsát, akkor látható, hogy Miklós elődjei Damján és Péter is csak választott érsekként szerepeltek a zárai iratokban. Ennek a jelenségnek az oka a gradói

történések ötödik nemzeti kongresszusán tartott előadásában felhívta a figyelmet, ez a levél valójában a calabriai Santa Severina hasonló nevű káptalanjának címzett levél volt. Mindezek alapján az említett levelet a zárai érsekválasztás vizsgálatába nem lehet bevonni. Lásd erre CDCr II. 289–290. Vö. *Ludwig Steindorff*: Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung. Wien 1984. 123. 17. jegyz.; *Marko Petrak*: Sukobi oko izbora biskupa. Povijesnopravni aspekti pisma pape Inocenta III. kaptolu sv. Anastazije (6. II. 1198) (előadás: V. kongres hrvatskih povjesničara. Zadar, 2016. okt. 6.)

²⁹ *Grga Novak*: Povijest Splita I. Split 1957. 373.

³⁰ *Steindorff, L.*: Die dalmatinischen Städte i. m. 157–159.

³¹ *Ivan Stroh*: Pravna povijest dalmatinskih gradova. Zagreb 1913. 305–310

³² *Zrinka Nikolić Jakus*: Obitelj dalmatinskog plemstva od 12. do 14. stoljeća. Acta Histriae 16. (2008) 59–88.

³³ *Szabados Gy.*: Imre i. m. 100.

³⁴ Például CDCr II. 290–291., 353.

pátriárka és a zárai érsekség kapcsolatában keresendő: a megválasztott zárai érsekeknek, IV. Adorján pápa 1155. évi döntése értelmében, a felszentelésükért a gradói pátriárka elé kellett járulniuk, ahol egyben hűséget kellett esküdniük. A magyar uralom visszaállítása után értelemszerűen erre a választást követő útra és eskütételre nem került sor, és emiatt fel sem szentelték a zárai érsekeket. Ez történt Damján választott érsekkel (1183–1187),³⁵ Péter választott érsekkel (1187–1193)³⁶ és Manzavini Miklóssal is. Utóbbival kapcsolatban fontos kiemelni, hogy nem az András herceggel való kapcsolata miatt indult vizsgálat volt az egyetlen ügy, amely miatt III. Ince egyházi szankciókkal fenyegette, majd végül sújtotta is őt. A pápa 1198. december 3-án levelet intézett Miklóshoz, amelyben felrótta az érseknek, hogy engedély nélkül és jogtalanul hagyta el farói püspöki székét, hogy zárai érsek legyen, és azt is, hogy, mint választott érsek elmulasztott megjelenni a gradói pátriárka előtt.³⁷ A már említett 1198. december végi pápai oklevél András herceggel való kapcsolatát rótta fel Miklósnak, míg 1200. október 14-én Bernát spalatói érseknek írt levelében Miklós egyházi kiközösítését jelentette be. Ebben az esetben Miklóssal szemben az volt a vád, hogy a spalatói egyház fennhatósága alá tartozó két püspökség élére önhatalmulag nevezett ki kisebb egyházi rendekből főpapokat.³⁸ A fent felsorolt ügyek és iratok alapján Miklós hivatalviselésének a végét és a kiközösítését 1200 októberére tehetjük, ezt követően már a zárai egyház üresedéséről tájékoztatnak a források.³⁹

A spalatói érseki szék betöltéséről kevesebb információval rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy 1196-ban elhunyt Péter spalatói érsek, korábbi pannonthalmi apát, és halálát követően hosszú ideig érsek nélkül maradt Spalato.⁴⁰ III. Ince 1198. december végi levele alapján ítélve az A. monogramú spalatói érsek a levél írása idején hivatalban volt, és mivel még 1198 márciusából fennmaradt egy spalatói oklevél, amely az érseki szék üresedésére utal,⁴¹ megállapíthatjuk, hogy A. megválasztására valamikor március után kerülhetett sor. Az A. monogramú érsekről nevének kezdőbetűjén kívül más adattal nem rendelkezünk, így arról sem, hogy milyen eredménnyel zárult az ominózus vizsgálat. Források hiányában csak feltételezhetjük, hogy A. érseket a vizsgálat után letették egyházi hivatalából. Miután az érseki szék újra megüresedett,

³⁵ *Daniele Farlati*: *Illyricum sacrum I–VIII. Venetiis 1751–1819. V. 64.*

³⁶ CDCr II. 211., 261.

³⁷ CDCr II. 304–305.

³⁸ CDCr II. 352.

³⁹ CDCr III. 2–3.

⁴⁰ *Historia Salonitana* 132.

⁴¹ CDCr II. 292.

a spalatói papság és a laikusok 1200 körül Imre király egykori nevelőjét, a perugiai Bernátot választották a város érsekévé. Bernát választását, amellyel a város azt remélte, hogy a királyi udvarnál előnyökre tehet szert, III. Ince végül 1200-ban meg is erősítette.⁴² Bernát személye nemcsak Spalato számára kecsgetett előnyökkel az udvarban, hanem a trónharcok idején Imre számára is fontos volt, hogy a város egyházának az élén egy hozzá kötődő személy állt. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy Bernát – ahogy ennek a részleteire a későbbiekben még kitérek – András herceggel szemben sem ápolott ellenséges viszonyt.⁴³

A tanulmány által vizsgált harmadik főpapválasztásra, a farói püspökség betöltésére azért volt szükség, mert Manzavini Miklós farói széke megüresedett. Az egyház élére Micha korábbi spalatói kanonok került, akinek megválasztására András herceg humi hadjárata körül, tehát 1198 áprilisában vagy májusában kerülhetett sor.⁴⁴ András herceg ugyanis Spalatóban tartózkodva megerősítette a farói egyház alárendelését a spalatói érsekségnek és az egyház élére Michát helyezte. A püspök személye nem jelentett meglepetést a korban, hiszen a spalatói egyház kanonokjainak a megválasztása a *suffraganeus* egyházak élére igen gyakori jelenség volt. Micha megválasztása azonban mégsem volt zökkenőmentes, hiszen azt a választás körülményeinek és Manzavini Miklós kétes egyházi jogi helyzetének kivizsgálásáig III. Ince sem hagyta jóvá. Micha végül 1199-ben kapta meg az áldást a Szentszéktől.⁴⁵ Micha választását a dalmáciai egyházszervezet belső viszonyai és a rendelkezésre álló források tükrében – véleményem szerint – nem szerencsés pusztán András herceg magánakciójának tekinteni. Ha ugyanis csak András személyes döntésén múlt volna a farói püspöki cím, erősen kétséges, hogy III. Ince jóváhagyta volna végül a választást, miközben 1198 végén ő maga indított vizsgálatot A. és Miklós érsekekkel szemben, kifogásolva a herceggel való kapcsolatukat. A herceg jóváhagyása és annak egy oklevélben említése a spalatói–farói viszony megerősítésével a spalatói–zárai egyházi ellentét tükrében nyer igazán értelmet. Ahogy fentebb látható volt, már a 12. század közepétől egyházi viták tárgya Faro hovatartozása Zára és Spalato között. Bár az 1185. évi egyházi zsinat Spalatóban elvileg végleg lezárta a konfliktust az utóbbi érsekség javára döntve, a zárai elithez számos ponton kötődő egyház feletti fennhatóság megszerzésére Manzavini Miklós egy újabb kísérletet tett megválasztása után. III. Ince levele arról számolt be, hogy miután a pápa engedélye nélkül

⁴² Historia Salonitana 136.

⁴³ Uo. 140.

⁴⁴ Klaić, V.: Herceg i. m. 206–207.

⁴⁵ CDCr II. 325.

elhagyta püspöki székét a zárai érseki címért cserébe, saját emberét szerette volna megválasztatni farói püspöknek.⁴⁶ Miklós zárai érsek nem csupán a farói püspökség felé szerette volna kiterjeszteni az egyháza hatalmát, hanem ezt megpróbálta a spalatói érsekség alá tartozó két másik püspökség, Nona és Scardona esetében is.⁴⁷ 1198-ban Imre király a zárai érsek kérésére megerősítette a zárai egyház – egyébként sohasem létező – jogait a két egyház fölött, majd azt a spalatói káptalan tiltakozására visszavonta, és megerősítette Spalato egyházi fennhatóságát a két *suffraganeus* egyháza fölött.⁴⁸ Miklós ennél valószínűleg tovább is mehetett, ugyanis III. Ince 1200. október 14-én kelt oklevele szerint Miklós két, meg nem nevezett, a spalatói érsekség alá tartozó egyházmegye élére is új püspököt nevezett ki.⁴⁹ Nem lehet pontosan tudni, hogy melyik lehetett a két ominózus egyház; lehetséges, hogy ebben az esetben is a nonai és scardonai püspökségről volt szó. András herceg döntése, amellyel megerősítette Micha püspökké választását, ebben a kontextusban egészen más megvilágítást kap. Faro szigete politikai szempontból nem volt annyira jelentős András számára, hogy a saját emberét kelljen a püspöki székbe ültetnie, ellenben a spalatói–farói viszony megerősítésével és a püspök személye általi szorosabbra fűzésével a herceg a pápa és a magyar uralkodók álláspontját képviselte, egyben teljesíthette a spalatói egyház kérését.⁵⁰ Az érsekek és a farói püspök választása kapcsán a rendelkezésre álló ismeretek alapján az mondható el, hogy András herceg ezen a területen is úgy járt el, ahogy korábban a magyar királyok tették. A herceg támogatót egy jelöltet, illetve a farói egyház esetén az is tudható, hogy a püspökválasztást meg is erősítette. A 12–13. században a dalmáciai, elsősorban a spalatói érsekek választása kapcsán a magyar királyi politika szempontjából két jelenség is megfigyelhető volt: egyrészt már a 12. század közepére kialakult az a szokás, hogy az uralkodó jóváhagyására volt szükség az érsekek és püspökök megválasztásához, másrészt a 12. század elejétől megfigyelhető az is, hogy az uralkodók hozzájuk közel álló személyeket ajánlottak az érseki székbe.⁵¹ András herceg esetében ugyanennek a királyi gyakorlatnak az alkalmazását figyelhetjük meg.

⁴⁶ CDCr II. 322–323.

⁴⁷ CDCr II. 310–311.

⁴⁸ CDCr II. 311.

⁴⁹ CDCr II. 352.

⁵⁰ CDCr II. 309–310.

⁵¹ A dalmáciai főpapok és a magyar uralkodók kapcsolatáról lásd *Judit Gál*: The Roles and Loyalties of the Bishops and Archbishops of Dalmatia (1102–1301). *Hungarian Historical Review* 3. (2015) 471–493.

Az egyházak viszonya András herceggel és Imre királlyal

A vizsgált időszak során az Andrásához kötődő főpapok közül A. spalatói érsekről és Micha farói püspökről nem rendelkezünk a már ismertetetteken túl más forrással, így annak megítélése, hogy milyen kapcsolatot áptak a királyi udvarral, nem lehetséges. Ezzel szemben Manzavini Miklós zárai érsekkel kapcsolatban szerencsésebb helyzetben vagyunk. Amellett, hogy a zárai érsek megválasztásának idejét szinte pontosan ismerjük, számos, egyházi szempontból aggályos lépése miatt a szentszéki iratokban is jóval nagyobb figyelmet kapott. A korábbi kutatás Miklóst András herceg saját emberének tekintette, árnyalja azonban a róla alkotott képet, hogy a korabeli források tanúsága szerint Imre király kegyeit is kereste az érsek. 1198-ból három olyan irat is fennmaradt, amely arról tanúskodik, hogy a zárai érsek Imre királynál akarta elérni, hogy erősítse meg a zárai egyház fennhatóságát Nona és Scardona püspöksége felett.⁵² Imre előbb teljesítette a zárai egyház kérését, majd a spalatói káptalan tiltakozására döntését visszavonta, és Spalato jogait erősítette meg.⁵³ Miklós András herceg dalmáciai tartózkodása során a hercegi kíséret már-már állandó tagjának számított 1198-ban és 1200-ban is.⁵⁴

A korszak – tanulmányunkban vizsgált – főpapjai közül Miklós mellett a legtöbb ismerettel Bernát spalatói érsekről rendelkezünk, aki Imre király korábbi nevelője volt.⁵⁵ Megválasztása a király számára fontos segítség lehetett a testvére által uralt területen, ám hiába kötődött a főpap Imréhez, az uralkodó és testvére közötti harc során nem volt ellenséges Andrással szemben sem. Ezt jól bizonyítja egyrészt, hogy Bernát érseksége idején mind Imrétől, mind Andrástól kapott adományokat az érsekség,⁵⁶ másrészt pedig Bernátot 1200-ban, amikor András herceg hosszabb ideig Dalmáciában tartózkodott, a herceg kíséretében találjuk.⁵⁷ A herceg kíséretének Bernát és Miklós érsekek mellett más dalmáciai főpapok is folyamatosan tagjai voltak a vizsgált időszakban.⁵⁸

A dalmáciai egyházak a herceg és a király harcában semlegességre törekedtek, saját érdekük is azt diktálta, hogy az uralkodójuk és Dalmácia valódi ura, a herceg kegyét egyaránt élvezzék. Így ami a dalmáciai főpapokat illeti, többszörös elvárásnak kellett megfelelniük. Az érsekek és püspökök ugyanis

⁵² CDCr II. 288., 310., 311.

⁵³ CDCr II. 288. (Tévesen 1197-re datálva.)

⁵⁴ CDCr II. 293–294., 296–297., 353–354., 355., 357.

⁵⁵ Historia Salonitana 136.

⁵⁶ CDCr III. 16.

⁵⁷ CDCr II. 357.; CDCr Suppl. I. 60–61.

⁵⁸ Pl. CDCr II. 357.

az Adriai-tenger keleti partvidékén található városokban nem pusztán vallási vezetők voltak, hanem részt vettek a városok világi irányításában is. Mivel ők látták el a városok diplomáciai feladatait is, összeköttetést jelentettek a királyi és a hercegi udvarral. Emellett az Árpádok dalmáciai uralma alatt, így a vizsgált időszakban az érsekek a magyar külpolitikai érdekeket is hivatottak voltak képviselni.⁵⁹ Például Bernát érsek a negyedik keresztes hadjárat során hajókat bérelt Zára védelmére Velencével szemben.⁶⁰

A 12–13. század fordulója az egyházaknak juttatott uralkodói és hercegi adományok mennyiségében a korábbiakhoz viszonyítva rendkívül gazdag időszaknak számított, köszönhetően a király és a herceg harcának. Számos alkalommal az egymással szembenálló felek ugyanazt az adományt tették az adott egyháznak, és ezekben az esetekben nem a hercegi adományok királyi megerősítéséről volt szó. Ide sorolható a Biačra és Gradacra vonatkozó adomány a spalatói érsekségnek, a tengerfehérvári Szent János monostor jogainak, a spalatói érsekség kiváltságainak a megerősítése, és valószínűleg a zárai érsekséggel szemben is hasonlóan járhattak el.⁶¹ Az azonos és nagyszámú adományok egyik oka az uralkodó és a herceg konfliktusában keresendő, utóbbi ugyanis saját birodalmaként tekintett a hercegségére, így az uralkodóhoz hasonló módon járt el nemcsak világi, hanem egyházi ügyekben is. A másik magyarázat a jelenségre a dalmáciai városok és egyházak semlegessége lehet, amelyek jogaik biztosítása érdekében mind az uralkodó, mind Dalmácia tényleges ura, vagyis András herceg megerősítését fontosnak tartották.⁶²

Összegzés

A dalmáciai egyházaknak a 12. század végi, 13. század eleji magyar trónharcokban betöltött szerepét összegezve két területre érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt a vizsgált időszakban megválasztott főpapok korábbi kapcsolataik révén vagy a megválasztásukhoz nyert támogatás által szorosabban kötődtek a szembenálló felek egyikéhez. Manzavini Miklós zárai érsek, A. spalatói érsek és Micha farói püspök András herceg támogatásának is köszönhették választásukat, míg Bernát spalatói érsek Imre királlyal, egykori

⁵⁹ *Gál Judit*: Qui erat gratus apud eum. A spliti érsekek szerepe az Árpádok királyságában (1113–1248). In: *Magister Historiae*. Szerk. Belucz Mónika et al. Bp. 2014. 53–71.

⁶⁰ *Historia Salonitana* 148.

⁶¹ CDCr II. 293., 358.; III. 16.

⁶² *Judit Gál*: The Social Context of the Royal Grants to the Church in Dalmatia (1102–1301). *Annual of Medieval Studies at CEU* 21. (2015) 54–55.; *Judit Gál*: Ugarski horizonti u povijesti Crkve u Dalmaciji: Analiza kraljevskih darovnica Crkvi. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 33. (2015) 5.

tanítványával ápolt szoros kapcsolatot. A rendelkezésre álló forrásokat megvizsgálva azonban kijelenthető, hogy a dalmáciai főpapok, kötődjenek akár az egyik vagy másik félhez, alapvetően jó viszonyra törekedtek mind a herceggel, mind a királlyal. Az András által segített Manzávin Miklós a király kegyeit is sikerrel kereste, míg Bernát a hercegi kíséret tagjaként Andrással tartott dalmáciai tartózkodása idején. A dalmáciai főpapokat elsősorban saját egyházuk és városuk érdeke motiválhatta, hiszen sokrétű szerepükből fakadóan a városaik diplomáciai életében is számos feladatuk volt. Képviselték a városukat a királyi udvarban és a Dalmácia feletti tényleges hatalmat birtokló hercegnél is. Ugyanez a fajta semlegesség figyelhető meg a herceg és a király egyházaknak juttatott adományait illetően is. Amellett, hogy a harcoló felek rivalizálását is figyelembe kell vennünk az adományok elemzésekor, megállapítható: az egyházak és a városok igyekeztek mind a herceg, mind a király részéről bebiztosítani a kapott privilégiumokat. A vizsgálat tanulságaként emellett kijelenthető az is, hogy András herceg dalmáciai egyházpolitikája a helyi egyháztörténeti kontextus figyelembevételével árnyaltabb képet mutat annál, mint amit a korábbi kutatás rekonstruált. A zárai érsekség és a gradói pátriárka viszonyának, valamint a Faro fölött kialakult egyházi ellentétnek a fényében a vizsgálat megmutatta, hogy Manzávin Miklós esetében az érsek későbbi, 1200 októberében történt kiközösítésében nem pusztán a herceggel való kapcsolata játszott szerepet, hanem az a számos egyházjogi szempontból aggályos lépés is, amelyet a választott érsek saját becsvágya beteljesítéséért és a zárai egyház fennhatóságának a növeléséért tett.

THE ROLE OF THE DALMATIAN CHURCHES
DURING THE STRUGGLE FOR THE THRONE BETWEEN
KING IMRE (EMERIC) AND PRINCE ANDRÁS (ANDREW) (1197–1204)

by Judit Gál

SUMMARY

The study explores the role of the Dalmatian churches in the struggle for the Hungarian throne between the end of the twelfth century and the beginning of the thirteenth. At first, it focusses on the internal relations of the Dalmatian ecclesiastical organisation. The canonical elections that took place during the Croatian-Dalmatian Dukedom of Prince Andrew are then examined, and finally the relations between the Dalmatian prelates and the Hungarian ruler. To summarize the results of the research, it can be

stated that the ecclesiastical policy of Prince Andrew was less clear cut than hitherto supposed by scholarly research. While some prelates did receive support from either the prince or the king for their election, they then remained on good terms with both of them despite the war that set King Emeric in opposition to Prince Andrew. Quite naturally, the Dalmatian prelates must have been led by the interests of their own church and city, in which they played a leading diplomatic role on account of their multiple positions.

A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREG MAGYAR TÁBORNOKAINAK KUTATÁSÁRÓL (1787–1815)*

Bő egy évtizede kezdődött az Osztrák Állami Levéltár Hadilevéltárában a Habsburg Monarchia katonai elitjének, tábornoki karának a vizsgálatát célzó projekt,¹ amelynek programadó tanulmányában² Michael Hochedlinger a téma addigi feldolgozását – legalábbis az 1500 és 1800 közötti időszak tekintetében – „teljesen elmaradt”-nak nevezte. Minősítése egy évtized múltán is megállja a helyét, annak ellenére, hogy éppen e projekt keretében látott napvilágot Antonio Schmidt-Brentano névjegyzéke az 1618 és 1815 között tábornoki rangot viselt tisztekről.³ A mintegy háromezer tábornok jelentette a projekt alapját, amelyet az ambiciózus tervek szerint rendkívül széleskörű adatok felkutatásával egy nagy létszámú, vegyes összetételű kutatócsoport dolgozott volna fel életrajzi lexikon formájában. Sajnos azonban ezt a rendkívüli eredménnyel kecsegtető tervet nem sikerült realizálni.

A Habsburg Monarchia katonai elitjének, vagyis tábornoki karának kutatása tehát még várat magára. Az említett példából azonban több tanulságot is le lehet szűrni. A háromezer tábornok csaknem három évszázadon átnyúló története még egy jelentős kutatócsoport lehetőségeit is meghaladja, főként, ha az adatgyűjtés túl széles terepen zajlik.

A kutató tábornokok körét tehát szűkebbre kell szabni. Ehhez kézenfekvő megoldás az időkorlátok csökkentése. A francia háborúk korának 23 éve (1792–1815) az ezt megelőző utolsó török háború négy évével (1787–1791⁴) együtt a hadsereg története szempontjából indokolt és optimális időkorlátot képez.⁵ Ez

* A tanulmány az NKFIH FK 123779 azonosítójú pályázat keretében készült.

¹ <https://bit.ly/2ztPqdp> (letöltés 2018. aug. 23.).

² *Michael Hochedlinger*: Des Kaisers Generale. Bibliographische und quellenkundliche Anmerkungen zur Erforschung militärischer Eliten in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. <https://bit.ly/2Ty0LS6> (letöltés 2018. aug. 23. 20.) lásd még *Michael Hochedlinger*: Quellen zum kaiserlichen bzw. k. k. Kriegswesen. In: *Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert)*. Hrsg. Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien–München 2004. 162–181., illetve *Michael Hochedlinger*: Kleine Quellenkunde zur österreichischen Militärgeschichte 1800–1914. <https://bit.ly/2QahrYz> (letöltés 2018. aug. 23.).

³ *Antonio Schmidt-Brantano*: Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815). <https://bit.ly/2OV4vsY> (letöltés 2018. okt. 20.), illetve *Uő*: Die k. k. bzw. k. u. k. Generalität 1816–1918. <https://bit.ly/2Tv0W0h> (letöltés 2018. okt. 20.).

⁴ A hadüzenetet hivatalosan csak 1788-ban nyújtották át, de a hadsereg mobilizációja már 1787 őszén, a hadművelet pedig decemberben elkezdődtek.

⁵ Az egyszerűség és a félreértések elkerülése miatt a továbbiakban az 1787 és 1815 közötti időszakot francia háborúk korának nevezem. Ezzel a szöveg stilisztikai könnyítésén túl szeretném elkerülni a török háború elnevezésből adódó téves asszociációt is.

azonban csak részmegoldás, a csökkentett időtartam nem arányosan csökkenti a tábornokok számát, mivel a nyugalmazott tábornokok gyakran évtizedeket töltöttek el szolgálaton kívül, ráadásul egy részük e rangját csak címként kapta, anélkül, hogy akár egyetlen nap tényleges szolgálatot teljesített volna. Kézenfekvő tehát az adott időszakban valódi szolgálatot nem viselt tábornokok kiszűrése. Mert hogyan tekinthetnénk a Habsburg Monarchia katonai elitjébe tartozónak azokat a francia tábornokokat, akik 1793-ban Charles François Dumouriez vezetésével dezertáltak, a Habsburg uralkodó pedig nyugalmazott tábornoki címet – és kegydíjként ezzel járó fizetést – adományozott nekik? Hozzájuk hasonlóképpen vélekedhetünk azokról az itáliai tábornokokról, akik egészen 1814-ig az osztrákok ellen harcoltak, majd az Itáliai Királyság feloszlásakor I. Ferencről nyugalmazott tábornoki címet és fizetést kaptak. De az uralkodóház összes férfitagja is viselt katonai rangot, közülük azonban korántsem mindenki teljesített szolgálatot. Ugyanígy a nyugdíjazáskor (vagy esetleg azt követően) címzetes (*ad honores, titulär*) tábornoki rangot kapott ezredeseket sem tekinthetjük a felső katonai elit tagjának, ha tábornokként valójában egyetlen napot sem szolgáltak.

A másik fontos tanulság, hogy a vizsgálandó adatok körét jól kell kiválasztani. Ehhez azonban pontosan meg kell fogalmazni a kutatás célját. A tábornoki kar olyannyira szerteágazóan összetett – tagjainak születési helye Martinique-től Oroszországig szóródik –, hogy lehetetlen a minden részletre kiterjedő életrajzi adathalmaz összegyűjtése akár még néhány tucat tábornok esetében is.

Bármennyire szűkítjük is a vizsgálandó tábornokok és adatok körét, az még mindig nehezen belátható mennyiségű kutatómunkát igényel. Célszerű tehát meghatározni néhány alapadatot, amelyet teljes körre vonatkoztatva vizsgálunk, majd egy jellemző tulajdonságot kiválasztva szakaszolni a célként megjelölt csoportot. Ez a jellemző adat – kézenfekvő módon – a honosság, nemzetiség. Ez ugyan anakronisztikusnak tűnhet, hiszen a korszakban kevésbé számított a nemzetiség, sokkal inkább dominált a vallás és az uralkodóhoz való hűség, viszont a többszörösen összetett Habsburg Monarchia egyes területei – a Magyar Szent Korona országai, a Vencel Korona országai, osztrák tartományok, Németalföld, Itália – valós identitást jelentettek, tehát kiváló alapot nyújtanak a vizsgálatra.

A továbbiakban érdemes részletesebben megvizsgálni a korábbi, kifejezetten a Habsburg Monarchia tábornoki karára összpontosító és a francia háborúk bő negyedszázadát magába foglaló kutatásokat, ezek magyar és nemzetközi párhuzamait, majd a tanulságok segítségével pontosan meghatározni az elérendő célt és a vizsgálandó adatok körét. A cél pontos megjelöléséhez elkerülhetetlen a kutatásba bevonandó szakirodalom és források áttekintése is, legalább a legfontosabbak számba vételével.

Előzmények

Az első, számunkra fontos munka a Kriegsarchiv segédleteként nyilvántartott úgynevezett *Generalsbuch*.⁶ A kézzel írott kötet anyagát a Kriegsarchiv munkatársai állították össze feltehetően még 1918 előtt, azonban számos későbbi (részben kézzel beleírt) javítást és újabb adatot is tartalmaz. A kötetben megtalálható a tábornok neve, a tábornokká való előléptetés előtti utolsó szolgálati helye, valamint az egyes tábornoki előléptetései, vörössel pedig az esetleg ettől eltérő rangnapok. Fontos jellemzője, hogy a névalak a forrásokban leggyakrabban előforduló alakban található meg benne, ami esetenként még keresztnévet sem tartalmaz. A nevet gyakran javították, kiegészítették, illetve néha beírták a születési, sokkal gyakrabban a halálozási dátumot is. Ritkán egyéb adatok is szerepelnek a megjegyzések oszlopában (kilépés, nyugdíjazás stb.). A *Generalsbuch* adatai nagyrészt megbízhatóak, ugyanakkor a benne található személyek azonosítása nem problémamentes. Előfordulnak tévedések, ugyanolyan vezetéknévű tábornokok adatai keveredhetnek (így például Palásty Ferenc és Mihály), elírások, következetlenségek, illetve korántsem teljes adatsorok nehezítik a használatát.

A lista a nevek szerint ábécébe rendezett, az egyes kezdőbetűkön belül a sorrend az első tábornoki rang elérésének időpontja szerint alakul.

A *Generalsbuch* keletkezéstörténetéről nincsenek adataink, feltehetően többen dolgoztak rajta hosszabb időn keresztül. Nem ismerjük a pontos forrásbázisát sem, inkább néhány fontos forrás adatainak hiányát fedezhetjük fel.⁷ Nem találkoztam viszont hiányzó tábornokkal a francia háborúk időszakát tekintve. A *Generalsbuch* összeállítói teljességre törekedtek, és a 16. század még korántsem megszilárdult vezényleti viszonyai és tábornoki rangjai mellett is megpróbálkoztak a tábornokok összegyűjtésével,⁸ s már 1501-ből hoznak adatot. Összességében számunkra a *Generalsbuch* rendkívül fontos és nélkülözhetetlen forrás, minden benne rejlő adat segítséget és alapot jelent a tábornokok azonosítására, előmenetelük meghatározására. Különösen a tábornoki szolgálat előtti pályafutásukra vonatkozó bejegyzés tekinthető kulcsfontosságúnak.

A Kriegsarchivban a két világhégest követően sem szűntek meg a Habsburg Monarchia tábornoki karát illető kutatások. Georg Zivkovic két munkájában is alpművet tisztelhetünk. Az elsőben⁹ összegyűjtötte a hadsereg adminisztrá-

⁶ Verzeichnis der kaiserlichen Generale bis zum Jahre 1815. Alphabetisch ab 1741. Jelzete: Archiv-Behef 339-3-39. A kutatóteremben található másolat jelzete: Leesesaalbehef 10/1.

⁷ Biztosan nem használták a Stabsbücher sorozatot.

⁸ A listában megtalálható Dobó István, Jurisics Miklós, Török Ferenc és id. Zrínyi Miklós is.

⁹ *Georg Zivkovic: Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr u. Kriegsmarine 1541 bis 1918.* Kézirat. H. é. n. [Wien 1976.]

tív és részben hadműveleti vezetésének névsorait, ezeket a pozíciók szerint csoportosítva, kronologikus rendben, év és hónap megjelölésével közli. A másik munkájában¹⁰ rangok szerint a tábornoszernagy/lovassági tábornok szintig lemenően a kinevezés sorrendjében, 1600 és 1918 közötti időhatárokkal közli a tábornokok nevét. Utóbbi munkában a kinevezés napját, rangnapot, a teljes névalakot, a születés és a halálozás évét hozza.

Zivkovic munkái adattárként hasznosíthatók kutatásunkban, ugyanakkor a *Stabsbücher* feldolgozása sok tekintetben pontosabb adatokhoz juttatja a kutatót. A korlátozott célú munka ennek ellenére jól használható a hiányok pótlására, illetve az adatok ellenőrzésére.

Antonio Schmidt-Brentano fentebb említett munkája¹¹ a *Generalsbuch* feldolgozásán alapul. A szerző kezdőévnél 1618-at határozta meg. A névlista a rekonstruált nevet, a születési és halálozási dátumot, a tábornoki előléptetés dátumait (rangnappal együtt), valamint több esetben a katonai szolgálat végét (nyugdíjazás, kilépés, kizárás stb.) tartalmazza. Schmidt-Brentano nem tesz mást, mint hogy a *Generalsbuch* adatainak egy részét átveszi, valamint pontosan meghatározza a tábornokok nevét. Utóbbival az a probléma, hogy ez egy rekonstruált név, semmi nem utal arra, hogy a forrásokban és a szakirodalomban milyen név alatt találjuk a tábornokot, így több esetben a pontos azonosítás nehéz. Schmidt-Brentano listája nem váltja ki a *Generalsbuchot* sem, mivel nem tartalmazza a tábornoki szolgálat előtti utolsó állomást, ami a kutatás szempontjából kulcsfontosságú lenne, segítené ugyanis az azonosítást, jelen formájában azonban a karrier kutatásának jelentős részét elfedi. Mindezek ellenére Schmidt-Brentano munkája megkerülhetetlen, mivel tartalmaz olyan adatot, amit a *Generalsbuch* nem, s annak néhány pontatlanságát kiigazítja, illetve a szerző széles körű genealógiai ismereteinek és kutatásának hála, a személyek genealógiai azonosítása, valamint a keresztnevek tisztázása fontos előrelépés a tábornoki kar kutatásában.

Más jellegű Leopold Kudrna és Digby Smith 2008-ban napvilágot látott munkája.¹² Az első és mindezidáig legnépszerűbb, Napóleon korának hadtörténetével foglalkozó weboldalon életrajzi adattárként létező kiváló gyűjtemény azt az ambíciós célt tűzte ki maga elé, hogy az összes, 1792. január 1. és 1815. december 15. között szolgáló tábornok szócikkét tartalmazza. A tábornokok száma végül 1152 főre duzzadt. A bevezető szerint az életrajzi adattár célja, hogy kiindulási pontot nyújtson a Habsburg Monarchia katonai elitjének további tanulmányozásához.

¹⁰ Georg Zivkovic: Die kaiserliche, ab 1806 österreichische, ab 1868 österreichisch-ungarische höhere Generalität und Admiralität 1600 bis 1918. Kézirat. Wien 1985.

¹¹ Schmidt-Brentano, A.: Kaiserliche i. m.

¹² Leopold Kudrna – Digby Smith: Biographical Dictionary of all Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815. <https://bit.ly/2TNo4Hm> (letöltés 2017. okt. 20.)

Az adattár egységes szerkezetű, az alábbi adatokat tartalmazza:

- Azonosító jel, így minden egyes szócikk pontosan hivatkozható.
- Név: több névalakot ad meg, az esetleges rangemelkedések, keresztnév-változatok is szerepelnek.
- Személyes adatok: születési és halálozási hely, időpont.
- Névvariánsok: a vezetéknév forrásokban előforduló alakváltozatai.
- Családi helyzet: kapcsolat más tábornokokkal, tisztekkel, esetleg politikusokkal, illetve a családi állapot, feleség neve, gyermekek.
- Előléptetések: minden fellelhető előléptetés időpontja törzstisztól fölfelé, a tábornoki előléptetés előtti időből is.
- Társadalmi emelkedés: nemesítés, arisztokratává emelés adatai.
- Betöltött funkció: hadseregben, udvarnál, más intézményben, szervezetben.
- Tábori szolgálat: önálló parancsnokságok, fontosabb egyéb szolgálatok.
- Lovagrendi tagság.
- Kitüntetések belföldön: a Habsburg Monarchia kitüntetései, ezredtulajdonosság, tanácsosi, kamarási tisztség.
- Kitüntetések külföldről: államok szerint rendezve.
- Életrajzi leírás: a tábornok élettörténetének rövid leírása.
- Nyomtatott források.
- Internetes források.

Az adatokat Leopold Kudrna gyűjtötte össze, az életrajzi leírásokat Digby Smith készítette. Az adatbázis elkészítéséhez a szerzők szinte kizárólag nyomtatott vagy internetes, tehát leginkább másodlagos szakirodalmi forrásokat használtak. A használt forrásokról pontos listát találhatunk, a jegyzetelés is teljes körű és megbízható. A vizsgálatba bevont szakirodalom köre rendkívül széles, magába foglalja a szóba jöhető kézikönyvek legfontosabbjait, genealógiákat, a korszak hadtörténeti irodalmát, illetve a császári-királyi ezredekről szóló szakirodalom, az úgynevezett ezredtörténetek egy részét. A legfontosabb forrás, amelyet Kudrna bevont a feldolgozásába, a nyomtatásban megjelent katonai Schematizmusok 1790-től kiadott sorozata.

Az interneten fellelhető források közül Kudrna gyűjtése alapvetően Schmidt-Brentano listájára támaszkodik, de azt nagyon sok helyen kiegészíti, pontosítja. Fontos, hogy – kifogástalan hivatkozással – használ több kiváló internetes genealógiai oldalt is.

Digby Smith rövid életrajzai a meglévő szakirodalmon alapulnak, ugyanakkor remekül kiegészítik a száraz adatokat.

Kudrna és Smith munkája a legjobban használható a napvilágot látott életrajzi adattárak közül. Az adatolási rendszere logikus, jól felépített, nagyon sok

adatot tartalmaz. Némi túlzással élve lényegében „semmi más” feladata nincsen a további kutatásnak, mint az ő adataik kiegészítése néhány újabb szempont bevonásával. A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy munkájukat a további kutatások kiindulási pontjának szánják, de ezt bőven túl is teljesítették. Mivel nem volt céljuk a teljes körű adatgyűjtés, nem is lehet felróni nekik, hogy a vizsgálatba bevont források köre közel sem elégséges, mivel levéltárban fekvő egykorú forrásokat egyáltalán nem használtak. Kudrna és Smith adattára összességében kiváló segítség a francia háborúk korának császári-királyi tábornoki karát kutatók számára.

Mindhárom előzménymunka közös jellemzője, hogy alig foglalkozott a nevek anyanyelvi írásmódjával, de próbálkozásait sem sok siker koronázta. Magyar szempontból különösen fontos ez a kérdés, hiszen a német írásmódú magyar nevek azonosítása több esetben nem egyszerű feladat. A legszembeütőbb hiba Dévay Pál nevének értelmezése, hiszen mindegyik említett munka Vay de Vaya családnevet ad meg.¹³ A gyakorlati kutatást ez a tényező nagyon megnehezíti, mivel a magyar genealógiai szakirodalomban magyar írásmód szerint találhatóak a nevek.

Végezetül foglalkozni kell a bevezetőben említett – meg nem valósult – monumentális projekttel is, amelynek tématervét Michael Hochedlinger, kiváló osztrák történész készítette el. Hochedlinger úttörő kutatásokat folytat Ausztriában az „új hadtörténetírás” osztrák honosítása érdekében, miközben rámutat a Habsburg Monarchiával kapcsolatos legelterjedtebb sztereotípiára, a békés területi kolosszus és a „Tu, felix Austria, nube” hamisságára.¹⁴ Hangsúlyozza a Habsburg Monarchia katonai jellegét, amelyben egyébként semmiben sem különbözött az akkori európai államoktól. Ezzel önmagában jelentősen felértékeli a hadviselés és a hadsereg szerepét a birodalom történetében. A felértékelés azonban relatív, hiszen ezzel a korábban a történelmi hitelesség sérelmére háttérbe szorított hadügy ismét elfoglalhatja valós helyét a Habsburg Monarchia történetében. Hochedlinger rámutat az osztrák historiográfia azon jelenségére, hogy a második világháború után a Habsburg Monarchia kiegyezés előtti időszaka, illetve a hadtörténet tanulmányozása is háttérbe szorult, így az erről alkotott kép erősen torzult, s jelentős fehér foltok találhatóak benne, különösen hadtörténeti vonatkozásban. Ilyen fehér foltként említi a katonai elit kutatását is.¹⁵

Hochedlinger életrajzi lexikonban gondolkodott, ennek megfelelően jelölte ki a vizsgálandó adatok körét, illetve pontos szerkesztési elveket határozott meg az egyes szócikkek szerkezetének tekintetében is. Csak sajnálni lehet, hogy mintaként nem dolgozott ki legalább egy szócikket, hiszen abból kiderülhetett volna, vajon folyó szöveg vagy adattár lett volna a végeredmény.

¹³ Schmidt-Brentano, A.: Kaiserliche i. m. 105.; Kudrna, L.: Biographical i. m. V7 azonosító.

¹⁴ Hochedlinger, M.: Des Kaisers Generale i. m. 2.

¹⁵ Uo. 2–3.

Hochedlinger az alábbi adatcsoportok vizsgálatát határozta meg:¹⁶

- Személyes alapadatok: születés ideje, helye; halál ideje, helye; halálozás oka (különösen a nem természetes halál esetében); temetés helye, síremlék jellemzői (ha elérhető); vallás (ha rekonstruálható).
- Család: a család története; szülők (az életesemények pontos adatai: hely, időpont, házasságkötés ideje); nagyszülők csak akkor, ha jelentősek; testvérek (az életesemények pontos adatai: hely, időpont, legmagasabb tisztség, részletes adatok a testvérekről, feleségükről, férjükről, leszármazottaikról, ha különösen fontos vagy érdekes); családi állapot, feleség pontos életadatai, családjának története (összefoglalóan, szüleinek életadatai, legalább év szerinti); leszármazottak (életadatok, foglalkozás, gyermekek, a család későbbi története), egyéb örökösök; más családokhoz, tábornokokhoz, tisztekhez, híres rokonokhoz fűződő családi kapcsolatok (későbbi korokban is), kivéve a nagy nemesi családokat, ahol számtalan híres családtag lehet.
- Karrier: neveltetés, iskolai képzettség; katonai karrier a lehető legpontosabb adatokkal az előléptetésekről és a parancsnoki beosztásokról (részvétel hadjáratokban, csatákban, parancsnoki posztok mezei seregekben, várparancsnokság, területi parancsnokság, sebesülések, különleges haditettek); nemesítés, társadalmi rangemelkedés; civil karrier és kinevezések (diplomáciai pozíciók, miniszterségek, kamarási, titkos tanácsosi címek stb.); katonai kitüntetések; civil kitüntetések, rendjelek; jelentős birtokok; tagság szervezetekben, klubokban, társaságokban, tudományos megtiszteltetés.
- Dokumentáció: portrék – képi ábrázolások lelőhellyel, könyvillusztrációként; emlékek – szobrok, utcaelnevezések, fegyver- vagy egyenruharészek elnevezése, egyéb tárgyi emlékek; kiadott és kiadatlan írásművek; irathagyaték, családi levéltár tartalmi ismertetéssel – különös tekintettel az életrajzra, családtörténetre, iratok őrzési helye; levéltári és nyomtatott források, irodalom.

Hochedlinger szerkezete minden igényt kielégítően részletes, társadalom- és hadtörténeti vizsgálatra is alkalmas, művelődéstörténeti, művészeti, levéltár-tudományi vonatkozásokat is magába foglaló professzionális munka. Véleményem szerint azonban – éppen a minden részletre kiterjedő aprólékossága miatt – a kivitelezhetetlenség határát súrolja. Valóban örömteli lenne, ha egy helyen megtalálhatnánk egy tábornok teljes pályafutását, családi hátterét, kapcsolati hálóját, képi ábrázolásait, de még iratanyagát is, ám ezen adatok háromezer tábornokra vonatkozó összegyűjtéséhez többtucat történész, hadtörténész, művészettörténész,

¹⁶ Uo. 6–8.

irodalomtörténész, genealógus, levéltáros és muzeológus sokéves, végletekig összehangolt munkájára lenne szükség, ami egyszerűen nem kivitelezhető.

A terv tehát etalonként szolgál, lényegében az összegyűjtendő adatok legszélesebb spektrumát tartalmazza, és teljes mértékben alkalmas a szerző által feltett kérdések megválaszolására.

Az összegyűjtendő adatok szerkezetének bemutatását követően Hochedlinger röviden összefoglalja azokat a forrásmunkákat, illetve levéltári anyagokat, amelyek feldolgozását szükségesnek látja a tábornoki életrajzi lexikon összeállításához.¹⁷ Ez a rendkívül gazdag anyag hatalmas értéket képvisel, hiszen tartalmazza mindazokat a kézikönyveket, életrajzi lexikonokat, részterületi lexikonokat, kiadatlan munkákat, amelyek kézikönyvként használhatók, illetve bemutatja a levéltári fondokat és állagokat, amelyek a kutatást szolgálhatják. Meg sem kísérel azonban számba venni a katonai szakirodalmat, ami érthető, hiszen – főként a 19. század folyamán – annyi hadtörténeti munka keletkezett, hogy ezeket valóban reménytelen még vázlatosan is bemutatni, s változó minőségük ezt nem is indokolná. Mindezekből kitűnik, hogy sajnos nem rendelkezünk a korszak egészére megbízható hadtörténeti – legalább hadműveleti szintű – összefoglalókkal.

Még két összeállítást kell megemlítenünk, amely hasznos adatokat szolgáltat. Az első Jens-Florian Ebert készítette *Die Österreichischen Generale 1792–1815* elnevezéssel.¹⁸ A sokat mondó címmel ellentétben a kötetben nem szerepel az összes tábornok, csupán válogatás. A legismertebb, legtöbbet említett 97 tábornok rövidebb-hosszabb életrajzát hozza, több esetben képpel. A szövegek ismert szakirodalom alapján készültek, ennek ellenére használható, rövid összefoglalók. A másik, hasonló vállalkozás Lars-Holger Thümmeler munkája,¹⁹ amely 54 életrajzot tartalmaz a 18–19. századi osztrák hadtörténetből. Többnyire ő is ismert szakirodalmakból dolgozott, viszont néhány esetben ezeken túlmutató, kevésbé ismert szakirodalmat is használt, ami kiemeli a tengernyi amatőr munka közül.

Magyar és nemzetközi párhuzamok

A Habsburg Monarchia katonai elitjének kutatása korántsem párhuzamok nélküli sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalomban. Érdemes tehát számba venni, hogy milyen munkák születtek a magyar történettudományban a katonai elitekről, illetve nemzetközi szinten a francia háborúk korabeli idegen hadseregek vezénylőiről.

¹⁷ Hochedlinger, M.: Des Kaisers Generale i. m. 11–25.

¹⁸ Jens-Florian Ebert: *Die Österreichischen Generale 1792–1815*. <https://bit.ly/2OV9U3y> (letöltés 2018. aug. 23.).

¹⁹ Biographien von österreichischen Militärs aus dem 18. Jahrhundert. Biographien von österreichischen Militärs aus dem 19. Jahrhundert. Hrsg. Lars-Holger Thümmeler. (letöltés 2017. okt. 20.)

Magyarországon az első modern, prozopográfiai vizsgálatot is végző kutatás Bona Gábor hatalmas vállalkozása az 1848–1849-es magyar hadsereg tisztikaráról. A szerző három kategóriába sorolva vizsgálja a teljes tisztikart, a legmagasabb elért katonai rang alapján: 1. tábornokok és törzstisztek, 2. századosok, 3. hadnagyok és főhadnagyok. A mintegy 12 ezer személy adatait tartalmazó munka hét kötetet foglal magában, közülük a legmagasabb rangúakat tartalmazó rész már a negyedik kiadást élte meg,²⁰ folyamatosan bővülő és egyre részletesebb tartalommal, illetve hivatkozásokkal. Az adatok főként a szabadságharc időszakára összpontosulnak, de egyre több azt megelőző vagy követő adat is beépült az életrajzokba, ami további elemzési lehetőségeket jelent.

Már az első kiadások rendkívül fontos vizsgálatokat tartalmaztak. Az elemzés első része a tisztikar történetével foglalkozik az események kronologikus rendje szerint. A szerző felismerte és nagyon pontosan, világos szempontok alapján be is mutatja a törzstiszti és tábornoki kar változásának mozgatórugóit, azokat a dilemmákat, amelyek egyéni, csoportos vagy akár állami szinten merültek fel a tisztikarral kapcsolatban. Az elemzés második részében a szerző a tisztikar társadalmi összetételét vizsgálja nemzetiség, társadalmi helyzet és foglalkozás alapján, az egyes csoportokat részletesen is elemzi. Bona Gábor vállalkozásának sok kiadása és egyre bővülő tartalma mutatja, hogy egy ilyen jellegű kutatást nem lehet befejezni, csak időlegesen berekeszteni.

Szakály Sándor az 1938 és 1945 közötti magyar katonai elitet vette górcső alá két kötetében. Az első, 1987-ben megjelent munkájában²¹ az általa pontosan meghatározott, beosztás és rendfokozat által kijelölt elit-fogalom alapján 414 tisztet vizsgált meg több szempontból. Életrajzi vázlatokat nem, csak nevet, legmagasabb rendfokozatot, születési helyet és időpontot, illetve vallást tartalmazó listát közölt. Az elemzés viszont rendkívül részletes, a származás, iskolázottság, katonai pályafutás, a nyilas fordulathoz fűződő viszony, család, vagyon, valamint az 1945 utáni sors szinte minden részletre kiterjedő aspektusai szerint rendszerezett, példaszzerű, minden szempontból tanulságos munka.

A 2001-ben megjelent *Lexikon és Adattár*²² több mint félezer szócikkben mutatja be a katonai felső vezetés tagjait és életpályájukat. Ez esetben is jól szerkesztett, feszes ívű belső felépítést figyelhetünk meg. A név (névváltozások rögzítésével), születési és halálozási hely, időpont, apa és anya neve (apa esetében a foglalkozás is), valamint a vallása tartozik a személyes adatok körébe. Ezt követi

²⁰ *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp. 1983.; *Uő*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 4. bővített kiadás. Miskolc 2015.

²¹ *Szakály Sándor*: A magyar katonai elit 1938–1945. Bp. 1987.

²² *Uő*: A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. *Lexikon és Adattár*. Bp. 2001. (2. jav., kieg. kiadás. Bp. 2003.)

az iskolák teljes listája, majd a nyelvismeret, az ismeret szintjének megadásával. A katonai rendfokozatok külön szakaszt alkotnak, végül az életút vázlatos ismertetése zárja a szócikkeket. Az utóbbi két adatsort lehetőleg napra pontosan rögzíti. Több esetben fotót is közöl. Az életrajzi lexikont egy adattár követi, amelyben a szerző a legfontosabb katonai pozíciók betöltőinek névsorait publikálja.

A kötethez nem készült elemzés, a szerző hangsúlyozottan kézikönyvet alkotott.²³ Hasonlóan jár el a források közlésénél is, hiszen lexikon esetében nem elvárás a pontos forráshivatkozás megadása, így ez esetben is megelégszik a felhasznált forrásokról és irodalomról szóló rövid tájékoztatóval.²⁴ Összességében a Lexikon és Adattár kiválóan használható, módszertanilag is tanulságos, modern munka.

Hasonlóképpen tanulságos a Rákóczi-szabadságharc életrajzi adattárának,²⁵ illetve a tábornokokról és brigádérosokról szóló kötetének²⁶ elemzése. Az előbbit Heckenast Gusztáv hagyatékából saját kutatásaival kiegészítve Mészáros Kálmán rendezte sajtó alá, az utóbbi teljes egészében Mészáros munkája.

Heckenast Gusztáv több előtanulmányban foglalkozott az adattár tematikájával, szerkezetével, ami Mészáros Kálmán munkája nyomán vált véglegessé. Az adatsor mintaszerűen szerkesztett, részletesen kitér a személy nevére, névvariánsaira, vallására, házasságkötésre, családi kapcsolataira, egészen a feleség születésének szintjéig. Ezt követi időrendben az életpálya részletes adatsora a születéssel, iskolákkal, beosztásokkal, rangokkal, tisztségekkel, végül a halálozás dátumával. Az adattárban minden egyes adatot külön hivatkozással látott el a szerző. A felbecsülhetetlen értékű adattár – a benne rejlő tartalmi értékén túl – munkám módszertani megalapozásában kiemelt helyen szerepel, hiszen magam is e két szerzőhöz hasonló problémákkal szembesültem.

Mészáros Kálmán önálló kötete II. Rákóczi Ferenc tábornokait és brigádérosait, tehát a kuruc hadsereg, egyben Rákóczi államának katonai elitjét vizsgálja. Ez a munka más felépítésű, mint a fenti adattár. A 63 katonai vezető életrajzi adatait tartalmazó kötet az egyszerűsített névalakot, a születési és halálozási adatokat, valamint a katonai pályafutásra koncentráló, folyó szöveges leírást tartalmazza, majd Heckenast munkájához irányítja az olvasót részletesebb adatokért. A kötetnek azonban csak kisebb részét teszi ki az adattár, a hangsúly a kuruc hadsereg vezetésének történetén, egyenesen az archontológiai kérdéseken van. Ez érthető, hiszen a 18. század elején még nem rögzültek a katonai rangok és funkciók,

²³ Szakály S.: A magyar katonai felső vezetés i. m. 7.

²⁴ Uo. 11–13.

²⁵ Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., előszó Mészáros Kálmán. Bp. 2005.

²⁶ Mészáros Kálmán: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája, 1703–1711. H. n. [Bp.] 2006.

illetve ezek részben eltértek a később rögzültektől, érzékelhetően francia hatásra. A kuruc állam működése szempontjából fontos megérteni a hadsereg vezetésének rendszerét, logikáját, motivációit. A könyvet a kuruc katonai felsővezetők előléptetéseire vonatkozó okmánytár zárja.

Az 1848-tól 1914-ig terjedő időszak tisztikaráról Deák István és Hajdu Tibor adott közre egy-egy fontos kötetet. Deák István az összmonarchiát,²⁷ Hajdu Tibor viszont a horvát területek nélküli Magyarországot²⁸ vizsgálta. A széles forrásbázisra, kiterjedt forráskutatásra, illetve a korban már nyomtatásban megjelent statisztikai adatokra támaszkodva széles spektrumban vizsgálják a hadsereg tisztikarának és a birodalom társadalmának kapcsolatrendszerét. A két munka közös jellemzője, hogy nem a katonaság, hanem a társadalom szemszögéből közelít a kérdéshez, szerzőik érdekes és példaértékű módszereket használva pontos, aprólékos módon fejtik ki a kutatások eredményét.²⁹

Balla Tibor nagyléptékű vállalkozása az első világháború osztrák–magyar tábornoki karát vizsgálja. Az eddig napvilágot látott kötet³⁰ a tábornoki kar legfelsőbb elitjével, az öt tábornoki rendfokozat közül a három legmagasabbal (tábornagy, vezérezredes, illetve a fegyvernemenként eltérő nevű, de azonos szintű gyalogsági, lovassági tábornok, táborszernagy) foglalkozik. Vizsgálati idejének a Nagy Háborút választó elemzés 178 fő életrajzi adatait tartalmazza. A kutatás tovább folyik az altábornagyok és a vezérőrnagyok szintjén.

Balla Tibor széles nemzetközi szakirodalmi ismereteire alapozva végezte el munkáját. Rendkívül alaposan szerkesztette meg a vizsgálandó adatok körét, amelyeket adattárszerűen közöl. Figyel a magyar név, illetve a katonai adminisztrációban használt németesített névalak közötti különbségekre, feltárja a társadalmi hátteret, képzettséget, nyelvismeretet, katonai előmenetelt, beosztásokat, írásműveiket, illetve rendkívül alapos forráslistát és lehetőleg fényképet is közöl. A szerző példaértékű munkát végzett, és a nemzetközi történetírás élvonalába

²⁷ *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Bp. 1993.

²⁸ *Hajdu Tibor*: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. Bp. 1999.

²⁹ Nagyon óvatosan kell kezelniünk Hajdu Tibor 1850 előtti időszakra vonatkozó adatait, mivel maga is kijelenti, hogy az „1815 és 1847 közti idősokra nem rendelkezünk összefoglaló adatokkal”. Lásd *Hajdu T.*: Tisztikar i. m. 43., a hiányzó adatokat rövid esettanulmányok alapján vázolja fel. Egyetlen példa: az 1837-es Schematismusra vonatkozó adatai tévesek. A 17 aktív tábornagy valójában táborszernagyot és lovassági tábornokot jelent, akik közül kettő tekinthető magyarnak (Splényi és Klebelsberg), a 91 altábornagy között viszont nyolc helyett legalább 14 magyarral találkozunk (Vécsey, Martonitz, Vlassits, Chollich, Bakonyi, Geramb, Mihálievits, Récsey, Zichy Ferdinánd, Tazza, Zichy-Ferraris Ferenc, Rukavina, Wöber). Lásd *Hajdu T.*: Tisztikar i. m. 46. Ennek alapján Hajdu következtetéseit is némileg módosítanunk kell.

³⁰ *Balla Tibor*: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredesek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok. Bp. 2010.

tartozó kötetet bocsátott közre. Nem csupán tartalma és ismeretanyaga értékes, a fenti munkákhoz hasonlóan módszertanilag is jelentős tanulságokat hordoz, s követendő példaként áll minden hasonló jellegű vállalkozás számára.

A legújabb, katonai felsővezetést feldolgozó munka Kiss Gábor tollából született, a dualizmus kori honvédség tábornokait mutatja be.³¹ A kötet törzsét a 185 tábornoki életrajz jelenti, amelyek kiválóan szerkesztettek, egységes, pontos adatokat tartalmaznak. A szerző a személyes és családi, az iskolai, a katonai pályafutásra, hadjáratokra, kitüntetésekre és beosztásaira vonatkozó adatokat hozza – lehetőség szerint fotóval együtt. Az összegyűjtött adatokat típusonként, összefüggésekre rámutatva részletesen elemzi, valamint mellékletben a honvédség legfontosabb szervezeti kérdéseit, a területi beosztást is közli két érdekes, hangulatfestő panaszos levéllel együtt.

Kiss Gábor kötete a magyar és nemzetközi előzmények tapasztalatát hasznosítva, széles szakirodalmi és forrásbázisra építő mű, s egyben iránymutatója is a hasonló vállalkozásoknak.

A magyar történeti kutatás több évtizedes szünetet követően az 1980-as évektől kezdte ismét vizsgálni kezdte a francia háborúk korának katonai vonatkozásait.³² Zachar József programadó munkájában³³ kísérletet tett a 18. századi császári-királyi hadsereg magyar tábornoki karának³⁴ összeállítására. A listán lévő katonák jelentős számban harcoltak a francia háborúban is. Zachar munkájának kiemelkedő értéke, hogy több ismert tábornok esetében mutatta ki a magyar származást, amely eddig rejtve maradt a kutatás előtt, vagy nem kapott figyelmet. A szerzőt talán éppen a Kriegsarchiv nagy tábornoki projektje tartotta vissza attól, hogy részletesebben megvizsgálja a kérdést, mindenesetre az alapokat a 18. századi magyar tábornoki kar fölmérésében lefektette.

Az elmúlt néhány évben a francia háborúk törzstiszti karát illetően Réfi Attila végzett úttörőjellegű kutatást a lovasság törzstisztszjeinek vizsgálatával.³⁵ Ez is elit-kutatásnak tekinthető, mivel a törzstisztek aránya meg sem közelíti a teljes állomány egy százalékát. A szerző teljes körű vizsgálatra törekszik, a lovasság csapatonemei szerint haladva. A huszártörzstisztekről szóló, már kiadott kötet 282,

³¹ Kiss Gábor: Tábornokok a Magyar Királyi Honvédségben 1768–1814. Bp. 2016.

³² A legutóbbi időkig a kutatások eredményeinek összefoglalásához, bibliográfiájához lásd *Vizi László Tamás*: Magyarország és a francia háborúk. In: Franciák Magyarországon, 1809. Konferencia II. Szerk. Bana József – Katona Csaba. Bp.–Győr 2012. 261–277.; *Uő*: „Kövesd példájokat vitéz eleidnek...” A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye szerepére. Székesfehérvár 2014.

³³ *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Bp. 2004.

³⁴ *Uo.* 279–295.

³⁵ *Réfi Attila*: A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Bp.–Sárvár 2014.; *Uő*: A császári-királyi ulánusezredek törzstisztszjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. Pépa 2014.; *Uő*: Császári-királyi karabélyos és vértess törzstisztek a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon I. Pépa 2015.

az ulánusokról szóló 84, a vértesekről és karabélyosokról szóló első kötet 80 fő adatait tartalmazza (néhány átfedéssel). A vizsgált adatok köre Réfinél is remekül felépített, egységes szerkezetű, társadalom- és hadtörténeti elemzésre kiválóan alkalmas. Eredményeit folyó szöveggént közli. A huszárok esetében a szerző el is végezte ezeket az elemzéseket, a vértések, karabélyosok és ulánusok esetében még nem. A huszártörzstiszteknél kapott adatok a tábornoki kar esetében kiváló összehasonlító vizsgálatra adnak alkalmat. A széles forrásbázisra és szakirodalomra támaszkodó vizsgálat jelen szempontból azért is fontos, mert a vizsgált mintegy 400 törzstiszt nagy része elérte a tábornoki rangot, így nem csupán korszerű módszerekkel feltárt adatok állnak rendelkezésre, hanem a forrásbázis jelentős része már a kutatói tapasztalat tárgya, ami a forrásfeltárás egy részét megkönnyíti.

Réfi Attila munkája elsőrangú adatokat szolgáltat a tábornoki vizsgálatokhoz, az összehasonlító elemzéshez, és egyben módszertanilag fontos.

Áttérve a nemzetközi történettudományi eredményekre, az első fontos munka Georges Six 1934-ben megjelent, kétkötetes életrajzi lexikona,³⁶ amely a francia forradalom és a napóleoni császárság tábornokait és admirálisait veszi számba a teljesség igényével. A klasszikus életrajzi lexikon formájában megírt, rendkívül értékes munka közli a tábornokok születési és halálozási helyét, időpontját, kiter a családra, részletezi a katonai pályafutást, előléptetéseket, kiemelkedő haditetteket, kitüntetéseket. Nem találhatunk sem társadalom-, sem hadtörténeti elemzést az adatokhoz kapcsolódóan, de ez egy 1934-ben megjelent könyv esetében nem is várható el. Six munkája azonban már messze túllépett a korábbi lexikonok színvonalán, adataiban egységes szerkezetű, így már alkalmas lehetne az elemzések elvégzésére. Forrásait sem közli részletesen, viszont adatai kiállták az idő próbáját, így teljes mértékben hitelesnek tekinthetők.

Kurt von Priesdorff monumentális, tíz kötetre rúgó munkájában vizsgálta Poroszország tábornoki karát a kezdetektől 1867-ig.³⁷ A német történelemvésztes időszakában napvilágot munka ideológiai befolyásoltságtól sajnos nem mentes, mindezek mellett akkoriban meglepően korszerűnek számító, egységes elvek alapján felépülő, hihetetlenül adatgazdag alkotás. Egy rövid, általános bevezetőt követően tíz részre tagolva hozza a tábornoki életrajzokat. Az egyes részek (korszakok, *Teil* elnevezéssel) nem illeszkednek a kötetekhez, hivatalos kötetszámozás sincs. Minden korszak kapott egy általános bevezetőt, amelyben a korszak hadművészetének, illetve a porosz hadsereg történetének háttérét rajzolta meg a szerző.

³⁶ *Georges Six*: Dictionnaire biographique des généraux et amiraux français de la Révolution et de l'Empire: 1792–1814. Paris 1934.

³⁷ *Kurt von Priesdorff*: Soldatisches Führertum I–X. Teil. Hamburg 1937–1942.

Az általunk tárgyalt időszak a második, harmadik és negyedik kötetben található. A 4. rész II. Frigyes 1786-os halálától 1797-ig, az 5. rész 1798-tól az 1806-os összeomlásig, a 6. rész 1807-től és 1812-ig, a 7. rész 1813-tól és 1820-ig tart. A sorszámozott szócikkek tartalmazzák a nevet, a személyi (születési hely, idő, szülők neve, születési és halálozási helye, ideje, foglalkozása), illetve a pályafutásra vonatkozó részletes adatokat (napra pontos kinevezések, hadjáratok, csaták), a halál helyét, időpontját, a család (feleség, gyerekek) adatait, végül közlik a tábornok irathagyatékára vonatkozó adatot. Az adattárhoz sok esetben egy nagyon változó hosszúságú szöveges életrajz kapcsolódik. A szerző lehetőleg képet is közöl.

Priesdorff munkája szerkezetében példát mutat a korszerű életrajzi adattárak készítői számára. Azt már csak sajnálni lehet, hogy a hatalmas összegyűjtött adatmennyiséget meg sem próbálja társadalomtörténeti szempontból feldolgozni, csupán a katonai vonatkozások bemutatására szorítkozott. Ennek ellenére az általa kidolgozott szerkezet messzemenőig alkalmas arra, hogy a legalapvetőbb társadalomtörténeti vizsgálatot elvégezzük, így Priesdorff kézikönyve fontos példaként szolgál a későbbi kutatások számára.

Az orosz tisztikarról kiváló modern feldolgozással rendelkezünk Alexander Mikaberidze tollából.³⁸ A vaskos kötet 758 orosz tiszt életrajzát tartalmazza egy rendkívül részletes és érdekes elemzéssel. A vizsgálandók körét nem határozza meg pontosabban, így azt sem tudjuk meg, hogy miért éppen azt a 758 tisztest vizsgálta a szerző. Az életrajzi adatok terjedelme rendkívül változó, egyetlen rövid bekezdéstől több oldalig terjed. A személyi adatok mindössze a születési és halálozási időre terjednek ki, de gyakran ezek is hiányoznak. A szöveges életrajz a katonai szolgálatra összpontosít, a tábornoki előléptetés előtti időszakot tekintve vázlatos. A tábornoki előléptetéseket napra pontosan megadja, a szolgálati helyet azonban gyakran csak nagyvonalakban (például „1812-ben a Dunai hadseregben szolgált”³⁹), nem tér ki a hátországi, illetve békebeli szolgálatra sem. Közli viszont a kitüntetéseket, sebesüléseket, illetve a legfontosabb csatákat. Az elemző rész Mikaberidze munkájának különlegesen tanulságos része. Megjelenik benne a nemzetiségi megoszlás, társadalmi státusz, a hadseregbe kerülés mikéntje, képzettség (írni-olvasni tudás), katonai pályafutás elemzése.

A kötet nem tartalmaz részletes forráshivatkozásokat az egyes szócikkek esetében, forrásait a kötet végén sorolja fel. Az elemzések esetében szinte sohasem közli, hogy adatai teljes feldolgozáson vagy csak mintán alapulnak-e. Ez elsősorban abból adódik, hogy a szerző a szorosan vett tudományosság helyett inkább az olvasmányosságra,

³⁸ *Alexander Mikaberidze: The Russian Officer Corps of the Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815. New York 2005.*

³⁹ Uo. 366.

közérthetőségre törekedett, amivel illeszkedik az angolszász trendbe, ám adatainak tudományos alátámasztottsága e kötet alapján korántsem tekinthető teljesnek. Mindemellett Mikaberidze könyve hiánypótló jellegű, és különösen az elemzés tekintetében fontos referenciaként szolgál a további kutatás számára.

A legkevésbé kiforrott, kezdő lépésnek szánt munkát Ron McGuigan készítette a francia háborúk angol tábornokairól.⁴⁰ A lista 259 tisztből áll, a szerző szerint sem teljes, illetve szerepeltet néhány olyan tiszte is, aki nem érte el a tábornoki rangot, de fontos pozíciót töltött be. A szócikkek tartalmazzák a nevet (olykor névváriánst), a születési és halálozási időpontot, az elért katonai rangokat év szerint, a szolgálati adatokat, valamint az ezredparancsnokságokat. Kitér a főrendi információkra, kapcsolatokra, közli a brit kitüntetésekkel. A munka szakirodalmat, illetve korabeli sajtót használ, levéltári forrásokat nem hasznosít, egyedi hivatkozásokat sem tartalmaz. McGuigan adattára korlátozott célt tűzött maga elé, kevés adatot vizsgál, viszont még ebben a formájában is informatív.

Kissé talán meglepő módon a legjobban feldolgozott és jelen kutatás szempontjából legjobban hasznosítható eredmények egy német középhatalomról, Bajorországról születtek. Uta Lerche⁴¹ és Tobias Friedrich Kroeger doktori értekezései – utóbbi könyv formájában⁴² is megjelent – tematika, módszertan, tartalom és olvasmányosság szempontjából is példaértékű munkák.

Lerche értekezése egy hatalmas adatbázisra építő, minden lehetséges szempontot integráló alkotás. A függelékben közölt tábornoki életrajzokban részletesen vizsgálja a személyek családi és társadalmi hátterét, kapcsolatrendszerét egy rövid családtörténet – egészen a nagyszülőkhöz, illetve a feleség szüleiig nyúló adatolás – formájában, valamint a testvérek, gyermekek katonai szolgálatát és kapcsolatait. Ezt követi a katonai szolgálat vázlatos ismertetése, az elnyert katonai kitüntetések felsorolása. Az utolsó pontban (Egyéb) polgári beosztásokat, illetve bármilyen fontos további adatot sorol. Különösen érdekesek a szabadkőművességgel kapcsolatos adatok. Lerche társadalomtörténeti elemzései rendkívül pontosak és példaértékűek.

Kroeger a teljes bajor tisztikart vizsgálja egy szűkebb időintervallumban. Munkájának módszertana némileg eltér Lercheétől, mivel sokkal inkább érezni rajta az angolszász iskola hatását. Elemzése olvasmányos, szemléletes, ugyanakkor jól követhető, kiváló stilisztikai munka.

⁴⁰ Ron McGuigan: *British Generals of the Napoleonic Wars 1793–1815*. <https://bit.ly/2QaBRJ7> (letöltés 2018. okt. 20.).

⁴¹ Uta Lerche: *Frühneuzeitlicher Staat und militärische Führung. Die pfälzbayerische Generalität unter Karl Theodor und Max IV. (I.) Joseph 1778–1815*. Doktori (PhD) értekezés. Regensburg 2013.

⁴² Tobias Friedrich Kroeger: *Zwischen eigenstaatlicher Souveränität und napoleonischem Imperialismus. Das bayerische Offizierskorps 1799–1815*. München 2013.

A magyar és nemzetközi kitekintés a módszertani kérdések pontos meghatározásában és eldöntésében elengedhetetlen. Az említett művek alapján mérlegelhető a vizsgálandó, közreadandó adatok köre, ezek mélysége. Nézzünk ezekre néhány példát!

A név írásának problémája a 19. század második feléig komoly, megoldandó feladata az adattár összeállításának. A még nem teljesen rögzült írásmódú családnevek, a több keresztnév, a tisztségekhez kapcsolódó név miatt a személyek azonosítása nehéz, így számunkra is elengedhetetlen a névalakok összegyűjtése. A soknemzetiségű birodalom katonai elitjében is tükröződik a nemzetiségek sokfélesége, miközben a Habsburg Monarchia katonai ügyeit német nyelven intézték. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a tábornokok nemzeti identitásvagy saját nyelvüket elvesztették volna, így indokolt a tábornok nemzetiségének nyelvén közölni a névalakot. Ezt azonban csak a megjelenő kötet anyanyelvén látom valóban indokoltnak, mivel ez elsősorban az adott nyelvű szakirodalom és források értelmezéséhez szükséges, összességében azonban túlterhelné a kötetet az összes nemzetiségi variáns közlése.

Az iskolázottság felmérése különösen nagy nehézségekbe ütközik. Az elmúlt években több adatbázis és feldolgozás látott napvilágot, viszont ezek többsége az egyetemi szintre összpontosít, így ugyancsak távolinak tűnik, hogy rendszeres kutatásokat lehessen végezni egy ekkora, heterogén tömeggel kapcsolatban. A forrásadottságok sem segítik az iskolázottság felmérését. Ennek alapján egyelőre le kell mondanunk a tábornoki kar polgári iskolázottságának adatairól, hiszen rendkívül töredékes képet lehetne csak alkotni a kérdésről. A katonai iskolákat viszont feltétlenül be kell emelni a vizsgálódás körébe, részben a témából adódóan, másrészt azért, mert a három katonai nevelő intézmény növendékeiről megbízható hallgatói lista és rövid, olykor rendkívül hiányos életrajz készült.

Hasonló problémával állunk szemben a kitüntetések tekintetében is. Itt viszont a nyomtatásban megjelent katonai sematizmusok, különösen a korszak végén, nagy hangsúlyt fektettek a kitüntetések közlésére. Mivel a korszak elején nagyságrenddel kisebb kitüntetést osztottak ki, az adatok döntő, elemzésre már lehetőséget adó hányadát össze lehet gyűjteni.

A pályafutás és a viselt beosztások kronologikus közlése nagyban hozzájárul az egész életrajz jó áttekintéséhez, azonban az elért tisztségeket, rangokat ki kell ebből emelni, mert a 18. század utolsó harmadára már rögzült katonai rangok beépítése túlterhelné a szöveget. A kronologikus rendet még hadjáratok évenként sem érdemes különválasztani, célszerűbb háborúk szerint csoportosítani.

Különböző példákat látunk a források hivatkozására. A spektrum széles, egészen a minden egyes adatot jegyzetelőtől a csak átfogó forrásbázist közlő munkáig.

Ezeket elemezve, illetve a rendelkezésre álló forrásbázist és szakirodalmat felmérve lehetségesnek és szükségesnek látom minden tábornokra nézve egyedileg elkészíteni a források jegyzékét, pontos hivatkozásokkal együtt. Egyes adatokra csak akkor kell külön hivatkozni, ha a szakirodalomban jellemzően tévesen szerepel.

Az összehasonlító elemzés módszere az elitek kutatásában különösen nagy jelentőségű és szemléletes eredményeket hozhat, viszont ahhoz még nem rendelkezünk elegendő hozadékkal, hogy az összehasonlító vizsgálat nagy előnyei kidomboríthatók legyenek, így egyelőre meg kell elégednünk részeredményekkel. Az összehasonlító elemzéshez horizontális és vertikális virtuális térben is sokkal több adatra lenne szükség. Tehát mind a császári-királyi (előbb császári, később császári és királyi) hadsereg más korszakainak tábornoki, mind a francia háborúk kora teljes törzstiszti karának vizsgálatára szükség lenne egy nagyobb léptékű történelmi paletta megrajzolásához. Ezzel rávilágíthatnánk a tábornoki kar összetételének időbeli, társadalmi vetületű változásaira a 17. századi zsoldosvezérektől a 18. századi felsőbb arisztokrácián át egészen a birodalmi szemléletű, de eredetében már korántsem csak a társadalom felsőbb rétegeiből származó, a dualista korszakot jellemző tábornoki karig. Érdekes lehet a tábornokok vallási, életkor szerinti, illetve a beosztásokat elemző vizsgálata mellett sok egyéb aspektus is.

A Habsburg Monarchia hadseregének vizsgálatán túl kézenfekvő lehetőség annak összehasonlító vizsgálata is más európai államok hadseregeivel. A hadseregek karaktere mellett jól kimutatható lenne ebből a birodalom katonai (és részben politikai) vezetésének a hadsereghez, illetve a birodalmak lakosságához, társadalmához való viszonya, felvázolva az eltérő modelleket. A hasonlóságok felderítése jelentős új eredményeket hozhatna egyetemes történeti szempontból is, de az egyes államok jellemzése is sokkal szélesebb, rendszerezőbb keretet kaphatna.

A francia háborúk korabeli császári-királyi hadsereg tábornoki karának kutatását a fenti szempontok szerint alaposan megfontolt és pontosan leírt szempontrendszer alapján kell vizsgálni. Illeszkedni kell a korábbi vizsgálatok szempontjaihoz, de a korszakra és a hadseregre jellemző tulajdonságok megjelenítésének is lehetőséget kell adni.

Hasonló szemléletű párhuzamos kutatási eredmények hiányában egyelőre ezek a vizsgálatok csak a császári-királyi hadsereg korlátozódnak, de remélhetőleg a jövőben a porosz, orosz, angol tábornoki kar mellett kisebb államok, területi egységek tekintetében is elvégezhetők lesznek. Az eredmények segítségével a korszak államainak és társadalmainak fontos karakterisztikájával gazdagodhat majd a történettudomány.

A források

Szakirodalom

A téma szakirodalma meglehetősen gazdag, ezért itt csak a legfontosabbakat emelhetjük ki, így ízelítőt nyújthatunk abból a könyvtáryi irodalomból, ami a kutatáshoz használható. Sorra vesszük azokat a specifikus forrásokat is, amelyek a korábbi kutatások figyelmét elkerülték, de fontosak lehetnek a kutatás során. Nem érintjük mindazokat az alapvetően nem hadtörténeti kézikönyveket, életrajzi lexikonokat, illetve általános történeti és genealógiai munkákat, amelyeket említett tanulmányában Hochedlinger részben már számba vett.⁴³

Katonai életrajzi lexikonok

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai hagyományaiban nagy szerepet töltött be a Mária Terézia Katonai-rend. A Rend alapításának centenáriuma Jaromir Hirtenfeld 1850-ig összegyűjtötte és kiadta a Rend történetét, sorra vette tagjait, tehát a bármely fokozatot elnyert tiszteket, akikről változatos hosszúságú életrajzokat közölt,⁴⁴ kiemelve azt a haditettét, amellyel kiérdemelték a Rend valamely fokozatát. Az életrajzok adatai többnyire pontosak, de hiányosak. Természetesen nagyon sok tábornok megtalálható a kötetben.

A bécsi helyi Katonai Akadémia, vagy amint a korban gyakran nevezték, a Kadétház történetét és hallgatóit Johann Svoboda gyűjtötte össze és adta ki 1894-ben.⁴⁵ Nagyon jól használható munka, sok adatot tartalmaz, ám gyakran nem követi végig a teljes életművet. Az egyes szócikkek adatai megbízhatóak, de elég szűkszavúak. Különösen értékesek a családokra, szülőkre, leszármazottakra történő utalások, illetve a szolgálati életutak leírásai.

Az előbbiekhöz nagyon hasonló intézménytörténeti feldolgozást és életrajzi adattárat tartalmazó munkát adott közre Friedrich Gatti 1901-ben a bécsi Mérnöki Akadémiáról.⁴⁶ A jól bevált módszert alkalmazva számba veszi az akadémia hallgatóit, és külön előnye, hogy minden esetben kitér az apa foglalkozására.

⁴³ Hochedlinger, M.: Des Kaisers Generale i. m. 11–25.

⁴⁴ [Jaromir] Hirtenfeld: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder I–IV. Wien 1857.

⁴⁵ Johann Svoboda: Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Neustadt und ihre Zöglinge von der Gründung der Anstalt bis auf unsere Tage. Bd. 1–2. Wien 1894. Előzménymunkája: Th[eodor] Ig[naz] Leitner von Leitentreu: Geschichte der Wiener-Neustädter Militär-Akademie. Erster Theil. Hermannstadt 1852. Zweiter Theil. Kronstadt 1853.

⁴⁶ Friedrich Gatti: Geschichte der k. und k. Technischen Militär-Akademie. Erster Theil: Geschichte der k. k. Ingenieur- und k. k. Genie-Akademie. 1717–1869. Wien 1901.

Az életrajzok hossza itt is változó, minőségét tekintve azonban az előbbi két munkához viszonyítva kicsit egyenletesebb.

A negyedik intézménytörténeti munka, amely a nem szorosan tisztképzéssel összekapcsolt, de valójában katonai képzést is nyújtó, sok tisztet kibocsátó Magyar Nemes Testőrség állományát dolgozza fel, már a Monarchia megszűnését követően, 1939-ben került kiadásra Hellebronth Kálmán tollából.⁴⁷ A kötet az előbbieken annyival mutat túl, hogy archontológiai szempontból is feldolgozza a Testőrséget, tehát sorra veszi az egyes tisztségek betöltőit, de főként a gárdatisztek életrajzaira helyezi a hangsúlyt. Nagy gondot fordít a személyes adatokra, a család nemességére, viszont a katonai szolgálat leírása gyakran rendkívül hiányos és pontatlan maradt. Ennek ellenére is alpműként használható a mai napig.

Sajátos színfoltot képvisel e csoportban Heinrich Blasek és Franz Rieger munkája a hadsereg műszaki alakulatairól.⁴⁸ A Mérnök-, Árkász- és Aknászkart bemutató munka mellékleteként közli a tisztek listáit az adott karban betöltött szerepekkel együtt. Életrajzokról így ebben az esetben nem beszélhetünk, csupán pályaképekről, de ezek is rendkívül megkönnyítik a nehezen kutatható csapatnevek tisztjeiből kiemelkedő tábornokok vizsgálatát.

Kiadott gyűjtemények, jegyzékek: a Sematizmusok és a „Wrede”

A katonai vezetés 1790-től minden évben egyre gyarapodó tartalommal nyomtatásban is kiadta a hadseregbe vonatkozó rangsorokat, az úgynevezett sematizmusokat.⁴⁹ A sematizmusok így elvben elsődleges forrásnak számítanak, azonban korántsem mentesek a pontatlanságoktól, illetve sokáig csak ritkán jelöltek keresztnevet, így a személyeket is néha nehéz beazonosítani. Ráadásul nem tudjuk, hogy az adott éven belül mikori adatokat tükröznek. A Kriegersarchivban megtalálhatóak azok a kolligátumok, amelyek feltehetően alapul szolgáltak a sematizmusok kiadásához. Használatukat azonban mégsem mellőzhetjük, mert néhány esetben fontos adatokat közölnek (például 1790 és 1797 közötti tábornoki halálozások), illetve már az 1800-as években olyannyira kibővült a közölt adatok köre (például ezredek, műszaki alakulatok teljes tisztikara), hogy jól használható kézikönyvekké váltak.

⁴⁷ *Hellebronth Kálmán: A magyar testőrségek névkönyve. 1760–1918. Bp. É. n. [1939.]*

⁴⁸ *Heinrich Blasek – Franz Rieger: Beiträge zur Geschichte der k. u. k. Genie-Waffe. I./1–2. Wien 1898.*

⁴⁹ *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1790–1803. Militär-Almanach Nro. I–XIV. Wien 1790–1803.; Schematismus der Kais. Königl. Armée, für das Jahr 1804–1808. Militär-Almanach Nro. XV–XIX. Wien 1804–1808.; Schematismus der Oesterreichisch-Kaiserlichen Armee: für das Jahr 1810–1814. Militär-Almanach Nro. XX–XXIV. Wien 1810–1814.; Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Wien 1815.*

A kutatás menetében fontos helyet foglal el a tábornok csapatszolgálatának felderítése, aminek elengedhetetlen kelléke Wrede monumentális, sajnos befejezetlenül maradt alkotása,⁵⁰ melyben a hadsereg minden egységének a parancsnoka szerepel, így a csapatszolgálatból tábornokká emelkedett tisztek kivétel nélkül megtalálhatóak benne. Segítségével a szakirodalmi, de különösen a levéltári kutatás sokkal célirányosabban és pontosabban hajtható végre. Wrede egységparancsnoki rovatai így a levéltári kutatás kiváló segédleteiként és adatforrásaiként használhatók. Természetesen a „Wrede”-t hagyományos módon, az egységek pontos azonosítása szempontjából is használjuk.

Ezredtörténetek

A felhasználandó irodalom különleges csoportját alkotják a császári-királyi hadsereg egyes alakulatainak, ezredeinek történetét feldolgozó könyvek tucatjai.⁵¹ A jellemzően a dualizmus korában a csapatszellem erősítésére, illetve az egyes egységek tradícióinak őrzéséhez készült ezredtörténetek többségükben olyan forrásokat is hasznosítottak, amelyek jelentős része mára már elveszett. Számunkra kiemelten fontosak azok a munkák, amelyek részletes életrajzokat közölnek az ezred tisztikaráról, különösen az ezredtulajdonosokról és ezredparancsnokokról. Sajnos ez korántsem mondható el minden munkáról, de még ezek nélkül is nagyon hasznosak az ezredtörténetek, mert sok olyan részletet tartalmaznak, melyek máshonnan nehezen megismerhetők.

Az ezredtörténetek számtalan adatot tartalmaznak a tisztek előléptetéséről. Ezek egy része azonban nem pontos, így minden esetben primer források által ellenőrizendő, s csak abban az esetben használható, ha primer forrás nem áll rendelkezésre. Az ezredtörténetekben előforduló számtalan adat hivatkozása rendkívüli mértékben megterhelné az adatbázist, így csak a teljes életrajzokat, valamint azokat a szövegekben előforduló előléptetéseket érdemes kiemelni, amelyekre az az egyetlen adat létezik.

Hadjárat-történetek

A tábornokok katonai pályájának vázlatához elengedhetetlen adatforrásként használhatók az egyes háborúk, hadjáratok történetét feldolgozó munkák. Ezek közül ki kell emelnünk a „hivatalos”, *Generalstabswerke* összefoglaló névvel illetett köteteket, amelyek a *Geschichte der Kämpfe Österreichs* folyamnév alatt, uralkodónként és háborúnként csoportosítva, *Kriege unter der Regierung des Kaisers...*

⁵⁰ *Alphons Freiherr von Wrede: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. I–V. Bd. Wien 1898–1905.*

⁵¹ A korszakra vonatkozó mintegy bő kétszáz könyv bibliográfiai adatainak sorjázása messze túlfeszítené a tanulmány kereteit.

sorozattal jelentek meg. Sajnos csak a török háborúról,⁵² az 1792-es, 1809-es és az 1813–1814-es évekről⁵³ készült kiadás, s az 1809-es év is csonkán maradt. A háborúkat osztrák szemszögből mutatják be, így nem mentesek némi elfogultságtól, de kiváló hadtörténeti munkák, amelyek hatalmas mennyiségű – részben idegen levéltárakból⁵⁴ származó – forrást hasznosítottak, és szinte a teljes, addig megjelent memoár- és szakirodalmat felhasználták.

A hivatalos köteteken kívül sajnos viszonylag kevés, a tábornoki kar történetének kutatásához igazán jól használható feldolgozás született a francia háborúkról. Az átfogó munkák közül Moriz Edler von Angeli,⁵⁵ Antoine Henri Baron de Jomini⁵⁶ és Adolphe Thiers⁵⁷ kötetei emelhetők ki. Ez a tény rávilágít arra, hogy bármilyen nagy is a francia háborúk történetéről szóló szakirodalom, egy jó, egységes szerkezetű, hadművelleti szintű összefoglaló mű fájó hiánya rányomja a bélyegét az ezirányú kutatásokra.

Levéltári források

A tábornokokról szóló levéltári források alapja az úgynevezett *Stabsbücher*.⁵⁸ Ezt a 252 *Protokollumból* és a hozzájuk kapcsolódó 30 *Indexből* álló sorozatot az Udvari Haditanácsnál vezették az összes, nem csapatkötelékben alkalmazott tisztséget és tisztségviselő fizetésének nyilvántartására 1753 és 1819 között, az adminisztráció teljes átszervezésének 1820-as időpontjáig. Eredetileg az Udvari Haditanács fondjában helyezték el a *Sonderreihe* sorozatban, de az ezredelön a mesterségesen létrehozott *Versorgungsunterlagen* fondfőcsoportba helyezték át. A *Stabsbücherben* találhatók a teljes tábornoki kar mellett a Főszállásmesteri Törzs, a Mérnökkar, az erőd- és térparancsnokságok parancsnokai, az egészségügyi és állategészségügyi vezetés, illetve még több kisebb terület tisztí állománya. A *Protokollumokban* megtalálható a személy adott időintervallumra megállapított fizetése, pótlékai, levonásai, illetve a kifizetések részletes adatai a kasszakönyv bejegyzéseire való hivatkozással.

⁵² Oskar Criste: *Kriege unter Josef II.* Wien 1904.

⁵³ *Kriege unter der Regierung des Kaisers Franz. Krieg gegen die französische Revolution 1792–1797.* Bd. I–II. Wien 1905.; *Krieg 1809.* Bd. I–IV. Wien 1907–1910.; *Befreiungskrieg 1813 und 1814.* Einzeldarstellungen der entscheidenden Kriegereignisse. Bd. I–V. Wien 1913.

⁵⁴ Az 1809-es háborúhoz a francia és a badeni levéltárakból származó iratmásolatok és jegyzetek fekszenek a Kriegsarchiv Alte Feldakten fondjában.

⁵⁵ Moriz Edler von Angeli: *Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator.* Bd. I–V. Wien–Leipzig 1896–1897.

⁵⁶ [Antoine Henri Baron de] Jomini: *Histoire critique et militaire des guerres de la Revolution.* Tome 1–15. Paris 1819–1838.

⁵⁷ Adolphe Thiers: *Histoire du Consulat et de l'Empire.* Tome 1–20. Paris 1845–1862.

⁵⁸ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: ÖStA KA) *Versorgungsunterlagen, Stabsbücher* (StbB).

A felületes szemlélésre érdektelennek és repetitívnek tűnő adathalmaz alaposabb átvizsgálást követően az egyik legértékesebb forrássá nemesedik. A *Protokoll*umba az összes, fizetésben részesülő tábornok bekerült, tehát a nyugalmazott és aktív tábornokok is, így a munka a szolgálatot teljesítők elsőrangú forrása. Az uralkodó ugyanis tucatjával fogadta be a francia emigránsokat, akik közül többeket tábornoknak nevezett ki, de valójában többségük nem teljesített szolgálatot, a tábornoki cím egyfajta megtiszteltetés volt, a nyugdíj pedig inkább kegydíjként működött. Hasonló a helyzet az 1814-ben megszűnt Itáliai Királyság több tábornokával is. Kiszűrhetők az ezredesként, címzetes, tiszteletbeli vezérőrnagyként nyugalmazott vagy nyugalmazás után e címet elnyert tábornokok is. Mindezek mellett a *Stabsbücher* tartalmazza az előléptetéseket, a halálozási adatokat, illetve jelzi a szolgálati helyet.

A hadsereg 1820-as adminisztratív reformja eredményeként a nyugdíjat húzó tiszteket egy külön sorozatként vezetett *Protocoll*umban tartották nyilván. Ez a sorozat *Versorgungsunterlagen* fondfőcsoport *Pensionsprotokolle Jüngere Reihe*⁵⁹ nevet viseli. A rangonként laza időrendbe rendezett bejegyzések részletes információt adnak a tábornokok személyi adatairól (születési év, hely, családi állapot, gyermekek), szolgálatukról (rangok, szolgálati helyek több-kevesebb pontossággal), a szolgálat lezárultáról, végül a halálról (időpont, hely). A jegyzőkönyv adatai főként a szolgálatot illetően meglehetősen pontatlanok, így a pályafutás pontos idejét tekintve más források felkutatása is szükséges, ám a szolgálati helyek nagy segítséget jelentenek a mustralisták fellelésében.

Az Udvari Haditanács segédkönyveinek sorába tartozik az *Armee-Schemata* elnevezésű állag.⁶⁰ A rendkívül vegyes képet mutató iratanyagból számunkra a tábornoki, tiszti rangnapokat is tartalmazó rangsorolások (*Rangschema*, *Rangliste*), minősítési anyagok (*Conduite*), a tábornoki halálozások kötetei, a kiadott sematizmusok kiegészítő anyaga, illetve egyéb más, kisebb iratok fontosak. Az *Armee-Schemata* elsőrendű használhatósága abban rejlik, hogy az eredeti, nyilvántartásokhoz, illetve döntésekhez kapcsolódó segédanyagokat tartalmazza.

Szintén a segédkönyvek közé tartozik a *Bestellungen* elnevezésű sorozat,⁶¹ amelynek egyes kötetekben az előléptetésekre vonatkozó adatokat találhatjuk meg. A *Vormerkprotokolle* alsorozat négy kötete tartalmazza az 1770 és 1815 közötti előléptetéseket.

A tábornokok – néhány kivétellel – csapatszolgálatot is teljesítettek. Az 1820-as adminisztratív reformig a hadsereg összes egységét folyamatosan mustrálták,

⁵⁹ ÖStA KA, Pensionsprotokolle der Offiziere, Beamten, Parteien, Witwen und Waisen, Jüngere Reihe (a továbbiakban: PenspRot JR). Ugyanezen név alatt az Ältere Reihe elnevezés alatt az 1820 előtti sorozatban csak az alezredesig bezárólag található meg a nyugalmazott tisztek, mivel az alezredesnél magasabb rangúak nyilvántartására a Stabsbücher szolgált.

⁶⁰ ÖStA KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Armee-Schemata (a továbbiakban: AS).

⁶¹ ÖStA KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Bestellungen und Vormerkprotokolle (a továbbiakban: Best).

az 1770-es évekig évente kétszer háború idején is, azt követően évente egyszer, háborúban hadszíntéren harcoló csapatok esetében viszont csak névlistákat eredményező revíziót hajtottak végre. Az ezredek külön állomásozó részeit külön mustrálták, revíziózták, ráadásul 1800 előtt a fennmaradásuk is esetleges, így ez az anyag meglehetősen fragmentált. A mustrák, revíziók, felosztási dokumentumok, havi létszámjelentések, belépési, áthelyezési listák *Musterlisten und Standestabellen* név alatt a *Personalunterlagen* fondfőcsoportba kerültek.⁶²

A mustrák és állománytáblázatok egységenként év szerint rendezettek, és jól használható mutatóval látták el őket. A mutató azonban nem annyira részletes, hogy kitérjen az ezred egyes egységeinek irattípusaira, így különösen az 1790-es évek első felében érheti meglepetés a kutatót, amikor az ezred tábori zászlóaljainak csak a revíziója található a mutatóban mustrával jelzett dobozban, vagy ha egy évszámmal jelzett dobozban több hónap anyaga is hiányzik.

A tábornoki kar kutatása szempontjából a mustralisták és az áthelyezési táblák nagyon fontosak, mivel ezek tartalmazzák a legtöbb adatot a tisztek személyéről, valamint a szolgálati történetükről. A tábornokokról ilyen részletességű iratok nem készültek, a szolgálati adataikat szorosan nem tartották nyilván,⁶³ így az ő esetükben a tábornoki előléptetésükhöz legközelebbi mustralistával vagy áthelyezési táblával egészíthetők ki a pályafutásuk hiányzó adatai. A személyi adatok tekintetében szintén elengedhetetlen a személyi anyag használata, mivel sok tábornok esetében a születési helyre ez az egyetlen forrás áll rendelkezésre. A kutatást nagyban megkönnyíti az *Offizierskartei*⁶⁴ elnevezésű belső segédlet, amely a mustrákban és esetlegesen a havi jelentésekben előforduló tisztek cédulakatalógusaként tartalmazza az illető tiszt nevét, rangját, a mustra évét és az egységet, amelyekben megjelent. Minden hiányossága (pontatlan nevek, olykor nehezen azonosítható rövidítések) ellenére ez a mutató az egyik legnagyobb segítség a kutatás során. Fontos megjegyezni, hogy ez a cédulakatalógus nem tér ki az áthelyezési listákra, holott azok is tartalmazzák a mustrákba felvett adatokat, így egyenértékűnek számítanak. Mivel az áthelyezési listák a havi jelentések mellékleteiként szolgálnak, a *Standestabellen*⁶⁵ sorozatban kell keresnünk őket.

A tábornoki szolgálatot tekintve a leghasznosabb forrás az *Alte Feldakten* fond tábori iratanyaga.⁶⁶ A fősorozatban fekvő tábori iratok között nagyon sok hadrend

⁶² ÖStA KA, Personalunterlagen, Musterlisten und Standestabellen der k. k. Armee (a továbbiakban: MLST).

⁶³ Ez alól kivételt képeznek az ezredtulajdonos tábornokok, aki a mustralistákban szerepelnek, de esetükben az adatokat gyakran nem töltötték ki.

⁶⁴ KA MLST Musterlisten-Kartei für Offiziere (a továbbiakban: Zettelkatalog).

⁶⁵ Ha egy év iratai nem fértek el egy dobozban, akkor külön dobozban Assent/Transferlisten, AL, TL név alatt találhatók.

⁶⁶ ÖStA KA, Feldakten, Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA).

rejlík, elsősorban ezek alapján térképezhető fel a tábornokok szolgálati helye háború idején. A *Dislokationstabellen* sorozat segítségével a tábornokok békebeli, illetve háború idején a hátszói szolgálati viszonyait deríthetjük fel. A *Stand-und Dienstabellen* sorozat jelen esetben sokkal kisebb hangsúlyt kap, de kiegészítőként használható.

A kutatandó iratanyag leginkább összetett részét az Udvari Haditanács iratai jelentik.⁶⁷ A központi katonai igazgatási szerv adta ki az előléptetésekről szóló okiratot, de itt találhatóak a nyugdíjazásokra, áthelyezésekre, beosztásokra vonatkozó parancsok, illetve a tábornokok pályafutásáról szóló legkülönbözőbb iratok. A változatos anyag hatalmas segítség a kutatáshoz, de mérete egyben hátránya is. A tábornokokra annyi hivatkozás található a mutatókban, hogy az összeset ellenőrizni aránytalanul nagy feladatot jelent. Ráadásul, mivel a Haditanács a legkülönbözőbb ügyekkel foglalkozott, az iratanyag rendkívül heterogén, a jelentéktelen dolgoktól birodalmat befolyásoló ügyekig bezárólag mindenféle előfordul. Problémát jelent az iratok fennmaradása is, mivel az eredeti iratanyagot erősen selejtezték, csak a *Protocollumok* maradtak meg teljesen, amelyek ugyan tartalmazzák az iratok tartalmi összefoglalóját, de a részletekre általában nem térnek ki. Az Udvari Haditanács iratai ezek alapján leginkább egyfajta „tartalék” állományt jelentenek, ahol sokkal inkább egyes nyitva maradt kérdésekre érdemes keresni a választ, mintsem szisztematikusan feldolgozni az egészet.

A *Kriegsarchiv* állományában több olyan kisebb-nagyobb fond is található még, ahonnan célzott kutatással kiegészítő információk szerezhetők. Sok gondot okoz a hadseregben műszaki vonalon tábornoki rangot elnyert tisztek pályafutása, mivel a Műszaki Kar nem számított önálló egységnek, így a *Musterlisten und Standestabellen* fondban nem találhatóak meg a személyi iratok. A *Mittelbehörden* fondfőcsoport *Geniewesen* fondcsoportjában a *Geniehauptamt* iratanyagában végzett célzott kutatások segíthetnek a műszaki tisztek esetében.⁶⁸ A katonai előmenetel részletei ugyan a *Stabsbücherből* rekonstruálhatóak, de az 1783 előtti pályafutás, illetve a személyi adatok ezekből hiányoznak.

Szintén kiegészítő jelleggel használhatóak az egyes katonai iskolák anyagai, amelyek a *Militärerziehungs- und Bildungsanstalten* fondfőcsoportban találhatóak. A bécsújhelyi Kadétház⁶⁹ és a bécsi Hadmérnöki Iskola⁷⁰ iratai egy-egy fondot alkotnak. A hallgatókon felül az oktatókra vonatkozó iratok is érdekesek lehetnek a kutatás számára.

⁶⁷ ÖStA KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe (a továbbiakban: HR); ÖStA KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Präsidialreihe (a továbbiakban: Präs).

⁶⁸ ÖStA KA, Mittelbehörden, Geniewesen, Geniehauptamt (a továbbiakban: GHA).

⁶⁹ ÖStA KA, Militärerziehungs- und Bildungsanstalten, Theresianische Militärakademie Wiener Neustadt (a továbbiakban: MilAk Wiener Neustadt).

⁷⁰ ÖStA KA, Militärerziehungs- und Bildungsanstalten, Technische Militärakademie Wien bzw. Mödling (Ingenieurakademie, Genie- und Artillerieakademie) (a továbbiakban: TechnMilAk Wien bzw. Mödling).

A Habsburg Monarchia első katonai kitüntetése a Mária Terézia Katonai Rend kiváló monográfiával rendelkezik, ennek ellenére a Rend iratanyagában számtalan hasznos információ rejtőzik még a katonai elitről. A Rend levéltárában⁷¹ megőrizték a sikeres kandidációkat, de a sikerteleneket is. Ezekben a beadványokban a haditettek mellett a jelölt addigi életpályájához is elsőrendű adatokat találhatunk.

A középszintű, területi igazgatási egységek, a főhadparancsnokságok iratanyagai az utódállamok levéltáraiban fekszenek. Mivel főként a 19. század első évtizedének második felétől jellemző módon a Főhadparancsnokságon keresztül körlevélben adták ki a tábornoki előléptetést, ezekben is hasznos információkat találhatunk. Az egyes főhadparancsnokságok iratait azonban nem könnyű feladat azonosítani a sok utódállam megannyi levéltárában, mivel ezekről nem készült még összefoglaló ismertető.

A kutatás célja

A fenti munkák számos példát szolgáltatnak a katonai elit kutatásához az egyszerű életrajzi lexikontól a korszerű, prozopográfiai vizsgálatokon alapuló társadalomtörténeti elemzésig. A császári-királyi hadsereg 1787 és 1815 közötti tábornoki karára vonatkozó kutatás célját fontos rögzíteni, mert így célzottan lehet kutatni az adatokat úgy, hogy a lehető legtöbb ismeretet szerezzük belőlük.

A kutatás által szeretnénk megismerni a Habsburg Monarchia katonai elitjének társadalmi, nemzeti, valamint életkor és katonai képzettség szerinti összetételét, szeretnénk felvázolni az egyes tábornokok szolgálati útját, ezeket elemezve leszűrni annak a tanulságait, vajon a birodalom vezetésének a katonai elit formálásában milyen kimondott és kimondatlan szempontrendszere működött. A Habsburg Monarchia létének letéteményese az uralkodó személyéhez kötődő hadsereg, amely egyben nagyon sokáig az egyetlen, valóban összbirodalmi jogkörrel rendelkező intézmény volt. A pusztán létezésén túl a nagyhatalmi lét, illetve az ehhez szükséges külpolitika mögött mindig ott állt a hadsereg ereje, amely a 18. század folyamán a világ négy legerősebb szárazföldi hadereje egyikének számított. Így korántsem túlzás kijelenteni, hogy a Habsburg Monarchia létének szempontjából kulcsfontosságú kérdésként kell kezelnünk a katonai elit kérdését.

A korszak érdekessége, hogy a francia változások hatására a hadügy is jelentős átalakuláson esett át, a 17–18. századi zsoldoseregek lassan elindultak a nemzeti haderővé válás útján. A folyamat a katonai elitben is nyomon követhető a Habsburg Monarchián kívülről származó tábornokok számának változásával, a katonai elit utánpótlásának vizsgálatával. A francia háborúk korára már nagyrészt területi

⁷¹ ÖStA KA, Belohnungsakten, Archiv des Militär-Maria Theresien-Ordens.

alapúvá váló, az osztrák, cseh és galíciai birodalomrészben korszerű összeírással hadkiegészítéssel rendelkező, míg a magyar Szent Korona területén, az itáliai és németalföldi területeken rendi kiegészítésű hadseregben a Habsburg Monarchián kívülről származó, jellemzően német birodalmi zsoldosok száma lassan csökkent. Ez a folyamat a tiszt-, illetve tábornoki karban is lejátszódik némi időbeli csúszással, aminek rendkívül fontos következménye a katonai elit identitásának változása, az összbirodalmi és a részbirodalmi (magyar, cseh, osztrák, itáliai, németalföldi stb.) származás arányával együtt. Ennek valódi próbakövet jelentették az 1848–1849-es forradalmi események és a magyar szabadságharc kibontakozása. Mindezeket a folyamatokat szeretnénk megvizsgálni a katonai eliten keresztül.

Kutatásunk másik fontos vonala a tábornokok katonai pályafutásának, teljesítményének vizsgálata. Az egyes életrajzok összeállításánál lényeges szempont az előléptetések, beosztások, csatákban való részvételek, sebesülések tisztázása. A magyar történeti köztudatból a magyar tábornokok kiestek, az egyedüli Alvinczy Józsefen kívül alig-alig található közismert tábornok, vagy a magyar (hungarus) származás nem rögzült a köztudatban, mint Michael Melas, Anton Zach, Joseph Zechenter, Kray Pál vagy éppen Schneller András esetében.

A vizsgálandó adatok pontos meghatározása, ahol szükséges, ott definíciószerű pontos leírása kulcsfontosságú a kutatásban, mivel az adatgyűjtésnek releváns, összehasonlításra alkalmas adatokat kell produkálnia. Ehhez pedig az egységes szempontrendszer megléte elengedhetetlen.

A vizsgálandó adatok

1. Név

a.) A szócikk címe. A tábornok alapvető azonosítására, egyben a szócikk címeként a nevet használjuk. Ez a teljes, rekonstruált névalakot, keresztnéveket jelenti, az összes fellelhető vagy geneológiailag igazolt bővítményekkel. Az első tagcsoport a vezetéknév. Amennyiben ez több tagból áll, az általánosan használt aláhúzással jelöljük (például Baillet-Latour). A második tagcsoport a keresztnév. A leggyakrabban használt(ak)at itt is aláhúzás jelöli. A név harmadik csoportja a nemesi előnevet, a negyedik pedig a nemesi, arisztokrata címet jelenti. Ha a címet életében kapta, ennek évszámát zárójelbe téve (például 1779-től gróf) közöljük.

A kiemelt névalak csak a magyar honosságúak esetében lehet magyar nyelvű. A magyarországi nemzetiségek közül a németek (erdélyi szász, cipszer, városi német stb.) esetében csak akkor lehet magyar névalak, ha a tábornok maga is a magyar alakot használta a német helyett. A többi nemzetiség (horvát, szlovák,

szerb, román, ruszin) esetében viszont – egyedi mérlegelés mellett – a német vagy magyar névalakot részesítjük előnyben. Idegen nyelvű kiadás esetén a megjelenés nyelvére kell vonatkoztatni a kiemelt névalak alkalmazását.

Ismert arisztokrata családok esetében a leggyakrabban használt névalakot használjuk (így Esterházy – Eszterházy, Gyulay – Gyulai).

b.) Német nyelvű névalak. Nem német nyelvű szócikk-cím esetén, mivel a nevek főként német nyelvű forrásokban és szakirodalomban fordulnak elő, praktikus okból meg kell adni a rekonstruált név német alakját is.

c.) Névvariánsok. A forrásokban gyakran több alakban fordulnak elő a nevek. Ezek adódhatnak nyelvi okból (például Dunoyer – du Noyer; Gyulay – Giulay), de egyszerű félreértésből, félreértelmezésből (Dévay – De Vay), vagy éppen még nem teljesen rögzült névhasználatból (Gyulay – Gyulai, Esterházy – Eszterházy). Itt össze kell gyűjteni az leggyakrabban előforduló névalakokat, és külön figyelni az esetleges keresztnévvariánsokra is.

Személyes adatok

2. Születési hely, időpont. Amennyiben valamelyik adat nem állapítható meg pontosan, azt egyértelműen jelezni kell. A helyet eredeti, a korban használt névalakkal, szükség esetén több nyelven (például erdélyi szász városok), a születéskori államalakulattal, a mai névalakkal és mai országgal együtt adjuk meg. Jelezni kell, ha az adott település más(ok)ba olvadt. Ha a születési időt mustralista alapján hozzávetőlegesen lehet csak meghatározni, akkor a „körül” kifejezéssel kell élni.

3. Halálozási hely, időpont. Amennyiben harcban vagy harc következtében halt meg a tábornok, a körülményeket itt tüntetjük fel (így: a Marengo mellett 1800. június 14-én szerzett sebesülésébe halt bele.)

4. Halálozás oka. Nem természetes halál esetén fontos és szükséges adat, hogy például: csatatéren halt meg, sebesülésébe halt bele, öngyilkos, baleset következtében halt meg stb.

5. Nemzetiség. Lehetőség szerint megállapítjuk, hogy a soknemzetiségű birodalom melyik nemzetiségéhez tartozott, vagy honnan érkezett a császári-királyi hadseregbe.

6. Vallás. Az esetleges változás feltüntetésével.

7. Társadalmi állapot: jobbágy, polgár, nemes, lovag, arisztokrata stb., a változások rögzítésével, a társadalmi mobilitás említésével. Az egyes birodalomrészekben szerzett címek (például magyar nemesség) és azok megszerzésének időpontja.

8. Családja: származás, rövid családtörténet, a szülők alapadatai (születési halálozási hely, időpont évszám szerint), fontos tisztséget betöltő nagyszülők, esetleg

rendkívül fontos távolabbi felmenők, a család kapcsolatai. Különösen a kiterjedt családok esetében lehetőség szerint azonosítva a család ágát, ágazatát.

9. Gyermek, leszármazottak. A gyermekek alapvető személyes adatai, fontos tisztséget betöltő leszármazottak.

A pályafutás adatai

10. Képzettség. A tábornok katonai képzettsége, katonai iskolái. A polgári végzettségre, alap-, illetve középiskolai, ritkán egyetemi tanulmányokra vonatkozó adatok összegyűjtése a rendkívül szerteágazó tábornoki kar esetében egyelőre beláthatatlan, azonban ha elszórt adat fellelhető, itt közöljük.

11. Katonai rangok. A tábornok által betöltött összes katonai rang felsorolása a kinevezés, illetve ettől eltérő esetben a rang napjával.

12. Katonai, civil (diplomáciai, politikai, gazdasági stb.) pályafutás, beosztások. A tábornok által ellátott katonai, illetve egyéb (így diplomáciai, politikai) szolgálatok. A katonai pályafutásnál térünk ki a részvételre az egyes hadjáratokban, valamint a nagyobb csatákban, amennyiben fellelhető, úgy a békebeli szolgálatra, sebesülésekre, fogságba esésre, szabadulásra. Itt részletezzük az idegen hadseregekben vállalt szolgálatot is.

13. Szolgálat vége. Amennyiben a tábornok nem aktív szolgálat teljesítése idejében halt meg, a szolgálat befejezésének körülményeit (például nyugdíjazás, kilépés, kizárás) világítjuk meg.

14. Kitüntetések, rendjelek, címek. A kapott hazai, illetve külföldi kitüntetések, rendjelek, rendi tagságok, címek (például kamarás), esetlegesen a nagyobb megtiszteltetések kronologikus sorrendben. A katonai kitüntetéseket ki kell emelni.

15. Források. A tábornoki életrajz összeállításához használt források és szakirodalom listája pontos hivatkozásokkal.

A kutatás menete

A vizsgálandó téma és a forrásadottságok belső logikája szükségessé teszi a kutatás menetének pontos rögzítését, amit jól szemléltet az alábbi példa: a vizsgálandó tábornoki kar ezer fölötti száma a vizsgált 27 éves időtartamot jelentősen bővíti, hiszen a legkorábbi születési és a legkésőbbi halálozási időpont között bő másfél évszázad telt el. Alaposan fel kell tehát építeni a kutatást a szakirodalom eddigi eredményeire alapozva, majd célzott primer forráskutatást kell folytatni.

Az első feladat a tábornokok pontos listájának összeállítása. Ezt a munkát Antonio Schmidt-Brentano és Leopold Kudrna látszólag elvégezte. Ennek

ellenére, ha összevetjük kettejük listáját, találunk eltéréseket, még ha ezek első látásra nem is lényegesek. Egy-egy elírt adat, pontatlan névalak vagy tévesen azonosított keresztnév mind-mind hibalehetőséget hordoz magában. A fenti szerzők által használt források hibái is hozzájárulnak a pontatlanságokhoz, mint például Eugen Thurn gróf esetében, ahol a Kurdna által fő forrásként használt Schematismus – tévesen – 1795-ös halálozási évet ír, majd néhány év kihagyás után a nyugalmazott tábornok ismét megjelenik a listában, akit Kudrna új személyként azonosított. Ki kell szűrni azokat is, akik még éltek ugyan 1788-ban, de már korábban elhagyták a császári-királyi hadsereget. Ezáltal megkapjuk azon tábornokok listáját, akik 1788 és 1815 között éltek és a császári-királyi hadseregben 1815 vége előtt emelkedtek tábornoki rangra.

A következő lépésben meg kell határoznunk azoknak a körét, akik valóban szolgálatot teljesítettek a vizsgált időszakban, tehát ki kell szűrni azokat a címzetes vezérőrnagyokat, akik ezredesként vonultak nyugdíjba, de pályafutásuk elismeréseként vezérőrnagyi rangot kaptak, valójában azonban egyetlen nap tábornoki szolgálatot sem teljesítettek. Hasonló módon kell eljárni azokkal, akiket más hadseregekből vett át az uralkodó nyugalmazott állományba, valójában azonban nem szolgáltak aktívan. Két nagyobb ilyen csoportot lehet kimutatni: a Dumouriez-vel dezertáló franciákat, valamint az Itáliai Királyság hadseregéből átvetteket. Rajtuk kívül még néhány francia és itáliai emigráns említhető, illetve néhány olyan tábornok, aki más jellegű szolgálataiért (például udvari nevelő) kapta nyugdíjazásakor a tábornoki címet. Ez a lépés a Stabsbücher adatainak feldolgozását jelenti, mivel a fizetési lista a valós szolgálat alapja. Végül kialakul a vizsgálatba bevonandó tábornokok végleges listája.

A végleges tábornoki listából a következő lépésben a hungarus értelemben vett magyarokat kell megtalálni. A komparativitás szükségével indokolva a születési hely, illetve a származás teljes körű tisztázását az egész tábornoki karra ki kell terjesztenünk, hiszen csak így lehet értelme, hogy a magyarok számarányát vizsgáljuk. A kutatási módszer ez esetben meglehetősen összetett. Első körben Kudrna eredményeinek felhasználásával, azok ellenőrzésével kezdve a rendelkezésre álló szakirodalmat kell felhasználni. Ezt követően azonban már a primer forrásokhoz kell fordulnunk, nevezetesen a mustra- és az áthelyezési listákhoz. Ezekben a születési helyet szinte minden esetben feltüntették. Néhány esetben ebben a rovatban csak annyi szerepel, hogy „*Soldatenkind*”. Ez a nemzetek feletti katonadinasztiák megjelenésének egyértelmű jele. Nyilván nem zárhatjuk ki, hogy a katonadinasztiáknak maradt nemzeti kötődésük is, viszont az eredetük kiderítésére legtöbb esetben találhatunk utalást. Amennyiben ilyen nincsen, kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy egyszerűen katonacsaládról van szó.

Az adatok rögzítésénél ügyelnünk kell arra, hogy a születési hely nem minden esetben jelent valós kapcsolatot a szülőfölddel. Splényi Gábor (1734–1818)⁷² két fia apja szolgálati helyén, Itáliában született, de a magyar arisztokrácia sarjainak bécsi születése is megszokott már a korszakban. Ugyanez igaz lehet Magyarországon szolgáló idegen katonák esetében is. Más a helyzet az indigenákkal, mivel az ő identitásuk változhatott, és változott is az idők folyamán. Jó példák erre a Zala megyében új otthonra lelt Althann grófok, a Felvidéken berendezkedő Mittrowskyak, a Fejér megyében megtelepedő, Luzsinszky-családba benősülő Lambergekek, vagy éppen a Teleki-családba benősülő Wartenslebenek. Nagyon fontos, hogy a magyar identitást korántsem azonosíthatjuk a magyar nemesség rendi nemzeti identitásával, hiszen akkor az ezeken kívül álló, egyébként évszázadok óta Magyarországon lakókat (például a német városi polgárság) ki kellene zárnunk.

A kutatás végső fázisa már csak az azonosított, hungarus értelemben vett magyarokra vonatkozik, és a teljes adatfeltárást öleli magába. A fázis két párhuzamos szál mentén fonódik. Az egyik a katonai iratok és szakirodalom alapján a katonai pályafutásra vonatkozik. Az első feladat, hogy megtaláljuk a tábornoki előléptetés előtti, ahhoz legközelebb eső mustra- vagy áthelyezési listát, lehetőleg már az ezredesi rang idejéből. Ennek segítségével a tábornoki rang elérése előtti teljes katonai pályafutás feltárul. Az esetleges adathiányokat és tisztázatlan vagy kérdéses adatokat korábbi iratokból lehet pótolni. Amennyiben korábbi listát sikerül csak találni, vagy egyáltalán nincs ilyen, akkor a kiegészítő adatokat más, fentebb említett forrásokból kell összeszedni. A tábornoki működés adatai közül az előléptetésekre a *Generalsbuch*, az *Armee-Schemata*, illetve a *Bestellungen* anyagait, a szolgálatra az *Alte Feldakten* és a *Dislokationstabellen* anyagait kell feldolgozni. A másik szál a genealógiai kutatást jelenti, a családtörténeti szakirodalomban kell azonosítani, illetve a magyar társadalom közegében elhelyezni a tábornokokat. Korábbi kutatási tapasztalataink szerint ez meglehetősen nehéz feladat, mivel a régebbi, átfogó genealógiák a katonákat általában pontatlanul jelölik, ha egyáltalán megemlítik, az újabb szakirodalom viszont még korántsem eléggé kiterjedt. Ennek ellenére minden erőfeszítést meg kell tenni, mert különösen lényeges kérdés, hogy a katonai elit mennyire maradt része korábbi társadalmi közegének, mennyire változott az attitűdjük ehhez, hogyan viszonyultak a rendi társadalomhoz, esetlegesen létrejött-e egy sajátos csoportjuk.

⁷² Schmidt-Brentano, A.: Kaiserliche i. m.

Összegzés

A császári-királyi hadsereg tábornoki karának kutatásához az 1787 és 1815 közötti időszakban minden feltétel adott. Vannak rendkívül komoly előzetes munkálatok, hatalmas forrásanyag, jól használható szakirodalom. Minden nehézség ellenére megfelelő kutatási és értékelési módszereket választva a cél elérhető. A várható eredmények a nyilvánvaló hadtörténeti vonatkozásokon túl rendkívül hasznos és értékes társadalomtörténeti ismeretekkel is szolgálnak. A Habsburg Monarchia korának kutatása során nem szabad megfélekedezni az összbírodalmi látószög beemeléséről, mivel az egyes nemzeti nézőpontok nem engedik látni azokat a motívációkat, jellegzetességeket, amelyek a birodalom majdnem minden tekintetben nemzetek fölött álló irányító elitjét létrehozták, majd mozgatták. A katonai elit a politikai, adminisztratív és egyházi elitek mellett, ezekkel egybeforrvá irányította a Habsburg Monarchia életét. Ebbe az elitbe a 18. század második felében már tömegével kerültek be magyar származásúak, megkerülhetetlen tényezővé váltak a magyar arisztokrata családok, de az alsóbb társadalmi rétegekből felemelkedett, az elitben megragadt vagy abból kiesett személyek, családok is fontos szerepet töltek be az egész Habsburg Monarchia sorsának alakításában.

RESEARCHING HUNGARIAN GENERALS OF THE IMPERIAL-ROYAL ARMY (1787–1815)

by István Nagy-L.

SUMMARY

Together with the preceding four years of the Ottoman war (1787–1791), the period of the French wars (1792–1815) was of crucial importance in the history of the Habsburg Monarchy. Thus, an exploration of the generalship, the army elite, is exceptionally important in any analysis of the development of the empire itself. Moreover, in this period Hungarian participation in this important corps was already significant. Accordingly, the paper examines previous research into the generalship and the results hitherto achieved, enumerates possible international and domestic parallels, analyses the features of the individual pieces of work and the data they use, and assesses the methodological characteristics of the research. Next, the sources and scholarly literature that were relied on are surveyed. The closing section defines the precise aims of the former research, the circle of persons and data that were targeted, and the exact process of the research described in the paper.

SZOKÁS ÉS TÖRVÉNY

A Magyar Történelmi Társulat konferenciája

2018. december 7-én

A Magyar Történelmi Társulat *Szokás és törvény* című konferenciáját 2018. december 7-én tartották az Eötvös Loránd Tudományegyetem Gombocz Zoltán termében. Homoki Nagy Mária levezető elnök üdvözlő szavaiban kiemelte, hogy a jogtörténeti és a köztörténeti korszakhatárok nem azonosak, ezért fontos, hogy a középkori joggal foglalkozó kutatók ne tekintsenek merev határként 1526-ra.

A kezdő, gazdag diaanyaggal illusztrált előadást Mikó Gábor (MTA-HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) tartotta *A Corpus Juris Hungarici megszületése* címmel. Az első ízben 1584-ben megjelent művet Mossóczy Zakariás nyitrai és Telegdi Miklós pécsi püspök állította össze, a szorosan vett törvények mellett nem törvényjellegű szövegek (például uralkodók rövid életrajzai, az ország püspökségeinek és megyéinek felsorolása stb.) is szerepelnek benne. A törvényszövegeket kronologikus sorba rendezték I. (Szent) Istvántól kezdve egészen I. Rudolf 1583-as törvényéig, de nagy hiátusokkal. Az előadó kiemelte, hogy a kiadott anyaghoz már Kovachich Márton György is kritikai megjegyzéseket fűzött, felhívva a figyelmet a szöveg pontatlanságaira, ezeket azonban a Corpus Juris nagy tekintélye miatt nem javították. Bizonyos, hogy a Corpus Juris forrásai nem eredeti oklevelek, noha az összeállítók tudatában voltak fontosságuknak. Ám ezek szétszórta, különböző megyei, városi, egyházi és családi levéltárakban rejtőztek, sokszor elfelejtve. A Jagelló-korban országgyűlési határozatokat hoztak a régi törvények összegyűjtéséről, de csak egyetlen olyan kódexről tudunk, amelyben szerepelnek ilyen szövegek. Az előadó elmondta, hogy az 1540 és 1580 közötti évekből már több olyan munkát ismerünk, melyekben régi törvényeket gyűjtöttek össze, egy részük az akkori közelmúlt törvényeit, mások teljességre törekedve I. István törvényeitől kezdve tartalmazznak szövegeket. Ezek közül bemutatta a Nádasdy-kódexet, amelyben a Corpus Jurishoz hasonlóan az időbeli hiátusokkal szereplő törvények mellett helyet kaptak más jellegű szövegek is. Az éveken keresztül, több szálon futó gyűjtőmunka eredményeit végül a Coprus Juris szerkesztői rendezték, összehasonlítottak több kéziratot, a kronológiai hibákat kiküszöbölték, és végül egységes kéziratot alkottak. Az előadó szerint a hazai régi joganyag összegyűjtése a 16. században vált fontossá, mert a Habsburg-államba való betagozódás során ez lett a szuverenitás egyik pillére.

Szőcs Tibor (MTA-HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) *Eskü és földeskü a peres bizonyítás során* című előadásában a Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós által összeállított Corpus Juris Hungariciben a nem törvényjellegű

szövegek között felsorolt 17 eskütípus egyikével, a határjárások során alkalmazott esküvel foglalkozott. A Corpus Juris ebben az esetben nemcsak a szöveget, hanem az eskü során követendő szertartásrendet is közli. Ez utóbbit az előadó részletesen ismertette: a vitatott birtokon (nem megszentelt helyen!) leteendő földeskü előtt a birtokot felbecsültették, és az esküre kötelezettnek annyi eskütárral kellett eskü tennie, ahány márkát ért a birtok. A kijelölt napon a királyi ember és káptalani tanúságtevő jelenlétében a határ egy pontján gödröt ástak, amelybe egy ember belefért derékig, abba az esküre kötelezett mezítláb, övét megoldva, fedetlen fővel beleállt, egy marék földet tartva a feje felett szóról szóra elismételte az eskü szövegét, amelyet a hiteleshelyi ember előmondott. Ha végzett, akkor az eskütársak következtek. Az előadó elmondta, hogy a forrásokban a földeskü 1236-ban jelenik meg, a kezdetben csak pár szavas formula a 15. század elejéig folyamatosan bővül, a szertartás többi elemét csak szórványosan említik. Adódik a kérdés, hogy ha a földeskü használata a 16. század közepére megszakad a Magyar Királyságban, akkor annak leírása hogyan került bele a Corpus Jurisba? A forrást az előadó a *Quadrupartitum*ban találta meg, de kiemelte, hogy az ott olvashatóaknak az oklevelek néhány ponton ellentmondanak: például a Négyeskönyv szerint csak a peres félnek kellett nekivetköznie, míg a középkori szövegek hangsúlyozzák, hogy az eskütársaknak is ugyanazon külsőségeknek kellett megfelelniük. Az ismert 14. századi földeskü-mintákkal sem mutat párhuzamot a Négyeskönyv szövege. Az előadó arra a következtetésre jutott, hogy akkor jegyezhatték le, amikor az már nem volt az élő jog része, de még nagyjából emlékeztek rá. A leírás felkeltette az esküformulákat is gyűjtő Mossóczy figyelmét, s így került be a Corpus Jurisba.

C. Tóth Norbert (MTA-HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) *Szokásból (?) törvény: a nádori cikkelyek* címmel tartott előadásában a nádori hivatal betöltésével, illetve a nádor jogkörével foglalkozó, hagyományosan 1486-ra datált nádori cikkelyek körüli problémákról beszélt. A cikkelyeket első ízben az 1553-ra elkészült *Quadrupartitum* jegyzi le, de az 1540-es években is ismertek lehettek, szövegük több kéziratot törvénygyűjteményben is szerepel. Hivatkozott rájuk I. Ferdinánd 1561-ben, törvénytörvény először 1681-ben. Az előadó elmondta, hogy a 12 nádori cikkelyt három nagyobb csoportra lehet bontani: a szokásjogot rögzítő (1., 3., 8., 9. és 10.), az igényeket megfogalmazó (2., 4., 5. és 6.), valamint a „fantázia-szülte” cikkelyekre (7., 11. és 12.). A középkorban a nádori hivatal kereteit az 1222-es *Aranybulla* és annak 1231-es megújítása rögzítette, átfogó és rendszeres szabályozása nem volt. Ferdinánd és Szapolyai János megbízottainak olmtüzi tárgyalásain Ferdinánd követi részletesen ismertették a nádornak az ország életében és az új király választásakor betöltött szerepét, s ennek kritériumai alapján Szapolyai választása nem volt törvényes. Érveik egyeztek a nádori cikkek szokásjogi részével és az 1526-os rákosi országgyűlés 2. és 22. cikkelyével;

de nem konkrét törvényhelyekre hivatkoznak, hanem általánosan az „ország régi szabadságára”, összefoglalják a korábbi gyakorlatot. Az előadó kiemelte, hogy a nádori cikkelyekben megjelenő kérdéskörök együtt csak I. Ferdinánd király és a Habsburg-dinasztia berendezkedésének első szakaszában voltak egyszerre aktuálisak. A nádori cikkelyek szerepét pedig abban látja, hogy a királlyal szemben bővíteni hivatottak a Batori István 1530. évi halála óta üresedésben lévő tisztségre választandó új nádor jogkörét. Az 1530 és 1554 között tartott országgyűléseken nem választottak nádort, mivel a rendek a szokásjog alapján igyekeztek biztosítani számára az országos főkapitányi jogkört, ennek jogalapját pedig a nádori cikkelyek adták. A király végül beleegyezett a nádorválasztásba, majd a nádori cikkelyek szövege belekerült a Corpus Jurisba, az 1608. évi országgyűlés pedig törvényerőre emelte azokat. C. Tóth hangsúlyozta, hogy a nádori jogkör részletes és átfogó szabályozására csak az 1526 után berendezkedő Habsburg-dinasztia hivatali rendszerén belül került sor, középkori alapokon. Mátyás főherceg 1608-as koronázása előtt hozott törvényének 3. cikkelyében szabályozták a nádorválasztás módját, de hatáskörét részletesen nem. Ekkortól kezdve a nádori méltóság összeforrt a helytartói tisztséggel, de elveszítette katonai feladatait. Wesselényi Ferenc halála után nem választottak nádort, majd a nevével fémjelzett összeesküvés felszámolása után rövid ideig tartó reformkísérletet (Gubernium) követően I. Lipót rákényszerült a nádori tisztség betöltésére. Az Eszterházy Pál megválasztásáról és kinevezéséről szóló 1681. évi 1. tc. az első, mely nem csak általánosságban szól a nádor hatásköréről, rendelkezései pedig a nádori cikkelyekre vezethetők vissza.

Tringli István (MTA BTK Történettudományi Intézet) *A szokás megváltozása. Mátyás nagy törvénykönyve a hatalmaskodások felbujtóiról* címmel tartott előadást. A középkori jogban a „szokás” több dolgot jelentett: 1. amit ma jogszabálynak mondunk; 2. a gesztusokat, mozdulatokat, amelyeket egy jogi cselekmény során eljátszottak; 3. az akkor élő jogra vonatkozó, az oklevelekben olvasható formulákat. Az előadó elmondta, hogy a középkori felfogás szerint a földesúrnak joga volt bármilyen módon megvédeni a birtokát és behajtani jogos követeléseit. Ha mindezeknek az elszenvedője az eljárást nem érezte jogosnak, akkor hatalmaskodás miatt panaszt tehetett. Az oklevelek kezdetben csak 1-2 személyt (rendszerint a földesurat) említik hatalmaskodóként, ő(k) ver(nek) meg teljes falvakat, hajt(anak) el állatokat stb. Az Anjou-kor elejétől már úgy fogalmazzuk, hogy a hatalmaskodást az úr tanácsára hajtják végre (ő a felbujtó). A 14. század közepétől kerülnek bele a formulába először összefoglalóan a segítők, és ekkor kezdik elválasztani, hogy pontosan ki és mit cselekedett; majd a század végéről hosszú névsorok maradnak fenn, melyek részletesen közlik, hogy ki volt a felbujtó (kinek a tanácsára cselekedtek) és ki vett részt a hatalmaskodásban tevőlegesen. Tringli kiemelte, hogy I. Mátyás 1486-os, perjogot rögzítő törvénykönyve szerint

a hatalmaskodásokat vissza kell szorítani és szigorúan kell büntetni, de az egyszerű és a nagy ügyeket elválasztja egymástól. Az egyszerű hatalmaskodásokat a jobbágyságok hajtják végre, uruk sokszor csak később értesül róla. Elrendelik, hogy ilyen esetben a földesurat felbujtóként említő panaszokat többé nem lehet beadni, az indoklás szerint azért, mert nem lehet tudni, hogy tényleg a megnevezett földesúr tudtával és parancsára történt-e, ami – ahogyan az előadó hangsúlyozta – kánonjogi alapokra megy vissza. I. Ulászló 1492-es törvénye a fentiekhez hozzászította, hogy ha valaki más tanácsára igazgatja a birtokát, akkor vele szemben lehet ilyen panasszal élni. Innentől ismét megjelennek az oklevelekben a felbujtó földesurak elleni panaszok. A középkorban a jogszokás nem változatlan intézmény volt, hanem gyakran módosult.

A konferencián az elhangzott előadások után a közönség élt a kérdésfeltevés, hozzászólás lehetőségével. Bak János kiemelte, hogy meglátása szerint is van a nádori cikkelyeknek középkori alapjuk, ezekhez a későbbiekhez mindig hozzászítottak egy kicsit, majd általánosan azt kérdezte az előadóktól, vajon miért nem gyűjtötték össze a 16. században az összes törvényt? C. Tóth Norbert válaszában kifejtette, hogy ha a regnáló király nem erősíti meg a korábbi uralkodók törvényeit, akkor azok semmissé válnak. Azokat a törvényeket írták át, amelyeket valamely okból fontosnak tartottak. Annyi törvényt ismertek, amennyi a Corpus Jurisban szerepel. Nógrádi Árpád Szócs Tibornak feltett kérdésével arra kereste a választ, hogy mi történt, ha elrontották az eskü szövegét. Az előadó szerint az elrontott eskü érvénytelen volt. Feltehetően sokat hibáztak, valamint emiatt vitatkozhattak is, ugyanis I. Károly dekrétuma szerint már háromszor meg lehetett ismételni a szöveget. Homoki Nagy Mária hozzászólásában hangsúlyozta, hogy bár fontosak a római jogi hatások, legalább ennyire fontos minden országban a jog nemzeti fejlődése. Tringli István hozzáfűzte, szerinte több római jogi hatás érte a magyar jogot, mint amennyit ki tudunk ma mutatni; C. Tóth Norbert pedig az élő jogot rögzítő formuláskönyvek fontosságát emelte ki.

B. Halász Éva

Bagi Dániel

DIVISIO REGNI

Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században

Kronosz, Pécs 2017. 473 oldal

Bagi Dániel ugyan művében a magyar, lengyel és cseh tudományos kutatásban komoly hagyományokra visszatekintő témával foglalkozik, mégis számos ponton képes tisztázni, árnyalni, olykor meghaladni a korábbi történetírás nézeteit. Ennek oka, hogy a szerző új szempontból veszi górcső alá az Árpádok, Piastok és Přemyslidák 11., illetve kora 12. századi dinasztikus konfliktusait.

A mű két pólusa jól körvonalazódik a szerző érveléséhez kiindulópontot jelentő forrásrészletben: a 14. századi krónikakompozíció 88. fejezetében. Ebben olvasható, hogy I. András király és testvére, Béla az országot három részre osztották, két rész a király tulajdonában maradt, egy rész pedig a herceg (Béla) fennhatósága alá került. Az eseményről tudósító – minden bizonnyal Kálmán-korabeli – krónikás az ország felosztásán (*divisio regni*) kívül arról is beszámol, hogy ez az esemény a viszály (*discordia*) magvetése volt Magyarország hercegei és királyai között. A mű éppen a *divisio regni* és *discordia* mentén osztható két nagyobb részre: Bagi érdeklődésének homlokterében egyfelől az Árpádok, Piastok és Přemyslidák országmegosztásai, másfelől pedig – az ezzel csak részben összefüggő – dinasztikus konfliktusok állnak.

A mű eredményei nem kis részben Bagi Dániel újszerű megközelítésmódjának köszönhetőek: vizsgálatában a szerző a Gerd Althoff vezette münsteri iskola módszertani alapvetéseire is épít. Utóbbi egyrészt sikeresen kimutatta, hogy a 9–12. századi elbeszélő források történetei híven tükrözték azokat az elképzeléseket, melyeket a korabeli írástudó elit az őt körülvevő világrendről őrzött. E tekintetben Bagi munkája szempontjából a legfontosabb, hogy a középkor rendfelfogása szerint a szabadok közötti kapcsolatok alapja a barátság (*amicitia*) volt. Az Althoff-iskola továbbá a dinasztikus konfliktusok lefolyását új szempontok szerint vizsgálta, és megállapította, hogy a konfliktusok kezelése, pontosabban a megegyezés – mely során a cél mindig az *amicitia* helyreállítása volt – meghatározott forgatókönyvet írt elő a résztvevő felek számára. Ez a forgatókönyv számos kötelező rituális vagy ceremóniális elemet tartalmazott, amelyek fellelhetők a konfliktusokról beszámoló forrásokban is: például az eskü (*iuramentum*) vagy éppen az alávetés (*deditio*). Bagi műve tehát módszertani szempontból is igen értékes, hiszen a szerző rámutat arra, hogy a dinasztikus konfliktusok értelmezéséhez meg kell értenünk a 11–12. vagy a későbbi századok (elsősorban az elit) közfelfogását, a szabadok közötti személyes kapcsolatok működését, illetve azokat a fogalmakat, rituálékat és ceremóniális elemeket, amelyek felmerültek a konfliktusok során. Továbbá elengedhetetlen annak belátása, hogy a konfliktusokról beszámoló források is e szempontok szerint, meghatározott nyelvi-tartalmi eszközrendszerrel mutatták be a viszályok lefolyását.

A fenti szempontrendszer is érvényre juttatva Bagi Dániel fontos megállapításokra jut műve első részében, melyet főként a magyar, másodsorban a lengyel és cseh „dukátusok” kérdéskörének szentelt. Kiindulópontot jelent számára a 20. század két kiemelkedő történésze, Györffy György és Kristó Gyula, akik közül előbbi a 10. századra vezette vissza a magyar dukátus eredetét, utóbbi pedig a 11. század 40-es éveire datálta azt. Bagi – Kristóval egyetértve – maga is állást foglal a dukátus keletkezésének kérdésében, mégpedig egy igen érdekes szempont megfogalmazásával. Elsőként megvizsgálja a magyar, lengyel és cseh történelem összes olyan forráshelyét, amely a „dukátusok” létrejöttének idejére utalhat: a 14. századi krónikakompozíció 88. és 64. fejezetét, a Hildeshemi és az Altaichi Évkönyv vonatkozó

részleteit, Gallus Anonymus gesztáját, Wincenty Kadłubek 13. századi krónikáját, valamint Prágai Kozma művét. A korábban említett megközelítésmódra építve Bagi sikeresen talál közös motívumot az országfelosztásokról szóló forrásrészletek között: eszerint a megosztások a családtagok konszenzusán alapultak. Bagi úgy véli, a megegyezés megléte, illetve elmaradása alapján lehet megállapítani a kelet-közép-európai „dukátusok” keletkezési idejét: azaz a konszenzust magukban foglaló felosztások tekinthetők az egyes „dukátusok” kezdőpontjainak. Ennek alapján az országmegosztások kezdőpontja Magyarországon 1048 környékére, Csehországban 1055-re, Lengyelországban pedig 1097-re tehető. A konszenzust nem tartalmazó, a fentieknél korábbi eseményekről beszámoló forrásrészleteket pedig semmiképp sem lehet a legkorábbi felosztásoknak tekinteni.

Bagi másik következtetése a hercegség területi különállásával, illetve hatalmi funkcióival kapcsolatos. Leszögezi – egyetértve korunk egyik vezető történészével, Zsoldos Attilával –, hogy az András és Béla megállapodása révén a herceg birtokába került országrész mellett, illetve már korábban léteztek a dinasztia családtagjainak járó birtokok az ország különböző részein. Ennél fontosabb azonban, hogy mindhárom dinasztia különálló országrészeit hasonló szempontból vizsgálja meg: nevezetesen, hogy az országok legfontosabb központjaiból mennyi helyezkedett el a „dukátusok” területén (püspöki székhelyek, egyéb uralkodói székhelyek), valamint hogy rendelkeztek-e a hercegségek udvarral és udvartartással, katonai funkciókkal, pénzveréssel, birtokadományozási joggal vagy „saját szentekkel”. Mindezek alapján Bagi az alábbi konklúzióra jut. Míg a Přemyslidáknál teljesen elkülönült a cseh és morva területek kormányzása, és a Piastok esetében is jól kivehető határok és központok mentén valósult meg a hatalom területi megosztása, az Árpádok birodalmában alig érzékelhetők a területi különállás földrajzi kontúrjai. Indoklásképpen Bagi két megállapítást tesz. Az egyik, hogy a krónikakompozícióban fennmaradt utalás az ország egyharmad-kétharmad arányban történt megosztásáról általános érvényű elvnek tekinthető, a mindenkorai herceg hatalma elvileg az egész országra kiterjedt s egyharmad részben aránylott a királyéhoz; tehát elvont értelemben magát a hatalmat osztotta meg a király és a herceg. A másik, hogy a magyar, illetve a lengyel és cseh „dukátusok” közötti különbség oka az lehetett, hogy a Karoling-Ottoniánus társadalmi-hatalmi rend a térségben egyedül Magyarországon vert teljes mértékben gyökeret, így itt egy olyan súlyú, szakrális töltetű királyi hatalom jött létre, mely nem tette lehetővé az ország központi helyeinek kikerülését a királyi hatalom kezéből. Amellett, hogy Bagi megállapításai kétségkívül megállják a helyüket, ezen a ponton egy apró észrevételt szükséges tenni: a szerző roppant erős magyarországi központi hatalomról megfogalmazott állítása első pillantásra ellentmondani látszik azon tézisének, miszerint – ennek ellenére – a herceg mégis részesülhetett az egész országra kiterjedő hatalom egyharmad részéből, illetve, hogy a hercegi hatalom elvi értelemben az egész országra kiterjedt.

Bagi Dániel műve második felében a dinasztikus konfliktusok témakörével foglalkozik, illetve azok személyes aspektusaira összpontosít. A források közös motívumai (elsősorban az *amicitia*, a hűség és a hűségeskü fogalmai) segítségével Bagi találóan rajzolja meg azt a folyamatot, amelynek során a 11–12. században a három dinasztiában a családon belüli, egyenlőségre épülő barátságokat felváltotta az egyes konfliktusokban alulmaradt rokonok alávetése. A folyamat része volt, hogy az alávetés (*deditio*) jogintézménye, mely a vitázók közötti békét volt hivatott helyreállítani, működésképtelenné vált, így a megoldatlan konfliktusokat újak követték. Ehhez kapcsolódik Bagi másik megfigyelése, mely szerint a vizsgált korszak magyar dinasztikus történelme tulajdonképpen kölcsönös esküszegések sorozata: a viszályok során mind András és Béla, mind Géza, László, illetve Salamon, mind pedig Kálmán és Álmos esküt szegett, ahogy ezekre a 14. századi krónikakompozíció egyes fejezeteinek alapos elemzése fényt derít.

Nem kevésbé újszerűek azok a következtetések, amelyekre Bagi Dániel a forrásokban felbukkanó és a korabeli közfelfogást leképező azon érvelési stratégiák vizsgálatakor jut, amelyek a hatalomhoz való jogot próbálták meg érvekkel alátámasztani. A szeniorátus trónöröklési elvével kapcsolatban Bagi a magyar (Pauler Gyula, Timon Ákos, Bartoniek Emma, Eckhart Ferenc, Györfly György), lengyel, és cseh történeti kutatás általános véleményétől eltérő álláspontot fogalmaz meg. A források és a szakirodalom szembeállításával megállapítja: nincs nyoma annak, hogy a kelet-közép-európai dinasztiák körében a 11. században a szeniorátus általánosan elfogadott, ősi és autochton trónöröklési elv lett volna. Sokkal inkább beszélhetünk arról, hogy a szóba jöhető források (legfőképpen Ioannész Kinnamosz, Wincenty Kadłubek, illetve Prágai Kozma) általában későbbi (12–13. századi) trónvitákhoz kívántak érveket szolgáltatni, ezért ábrázolták a szeniorátust ősi jogelvéként. Ráadásul Bagi azt is leszögezi, hogy az életkori elsőbbségre alapozott örökjogi elképzelések útjában állt két fontos tényező: a kijelölés (*designatio*) és a környezet hozzájárulása (*consensus*). Bagi egyetlen olyan trónöröklési jogelvet ismer el, amely ténylegesen kimutatható a forrásokban: ez pedig a dinasztiához való kötődés.

Bagi másik, a források érvelési stratégiájához kapcsolódó következtetése talán a mű egyik leginkább előremutató eredménye. A szerző ezúttal a hazai medievisztikában – elsősorban Kristó Gyula és Gerics József vitája révén – nagy hangsúlyt kapó, a forrásokban előforduló legitimista és idoneista érvrendszereket vizsgálja meg. A vita lényege abban állt, hogy a Kálmán-kori krónikaszerkesztményben mindkét érvelés felbukkant-e, vagy két külön krónikával kell számolnunk, egy legitimistával és egy idoneistával, amelyek egyaránt a 11. század második felének trónviszályait ítélték meg. Bagi egyfelől – Veszprémy László eredményeit is hasznosítva – Kristó Gyulával ért egyet: a kétféle felfogás nem eltérő korszakban keletkezett, hanem egyaránt a Kálmán-kori mű egy-egy eleme. Még fontosabb azonban Bagi hitelt érdemlő bizonyítása arról, hogy a két fogalom nem választható el egymástól, nem abszolutizálható. Azaz, a Kálmán-kori gesztában a korabeli elit vitái tükröződnek a régmúlt eseményeiről, s ezekben a vitázók nem mereven az egyik vagy másik nézőpontot fogadták el, hanem legitimitás-konstrukciókkal érveltek: vagyis különböző szempontból próbálták alátámasztani a számukra kedvező személyek legitimitását. Mi több, gyakran a legitimitás meglétét éppen valamilyen alkalmassági tényezőhöz kötötték. Ehhez kapcsolódóan írása végén Bagi három ilyen érvet vizsgál meg tüzetesebben, melyek egyaránt gyakran fordulnak elő a három dinasztia forrásaiban: a genealógiai fikciókat és hamisításokat, a megkoronázottságra, illetve a megkoronázott ősökre való hivatkozást, valamint a haditettek véghezvitelének képességét. Bagi hangsúlyozza: a kérdés mindig az lehetett, hogy melyik érvelés tudta meggyőzni az adott történetet befogadó közönséget, melyikkel lehetett elnyerni az országnagyok beleegyezését.

A kötetben vizsgált viszályok megismeréséhez tehát a szerző szerint egyrészt meg kell érteni a korabeli szellemi elit szempontrendszerét, másrészt pedig látnunk kell, hogy a konfliktusokat fenntartó források e szempontrendszerek leképeződései. Bagi előremutató eredményei főként annak köszönhetőek, hogy a szerző e megközelítésmód alapján képes volt *modellezni* a dinasztikus konfliktusokat. Ily módon pedig számos olyan következtetésre jutott, amelyek meghaladják a magyar, lengyel és cseh medievisztika eddigi képét, valamint bizonyos kérdések újragondolására késztetnek.

Kis Iván

Adinel Ciprian Dincă
**INSTITUȚIA EPISCOPALĂ LATINĂ
 ÎN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ (SEC. XI/XII–XIV)**
 Argonaut–Mega, Cluj-Napoca 2017. 407 oldal

Adinel Dincă a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem adjunktusa, az utóbbi évtizedben számos egyház- és művelődéstörténeti tárgyú tanulmánya látott napvilágot román, német, angol és olasz nyelven. Az itt bemutatott, románul megjelent kötet (magyar címe: A latin püspöki intézmény a középkori Erdélyben [11/12–14. század]) a szerző 2008-ban megvédett doktori dolgozatának minimálisan módosított változata, amelynek egy javított és bővített angol kiadását tervezi.

Jelen munkájának hiánypótló jellege kétségtelen, ugyanis Temesváry János könyvét (Erdély középkori püspökei. Cluj–Kolozsvár 1922.) nem követték új kutatási eredményeken alapuló, monografikus igényű munkák. Marton József 2013-ban Csíkszeredán megjelent kötete (Az Erdélyi Egyházmegye a középkorban) egyetemi tankönyv, amely műfaji sajátosságaiból adódóan nem lép túl a már ismert szakirodalom eredményeinek összességén.

A forrásbázis legfontosabb részét a 11–14. század többnyire már kiadott oklevelei képezik. A szerző használja a releváns magyar, német és román forráskiadásokat, ugyanakkor az eredeti okleveleket is ismeri. A különböző témák tárgyalásából nem maradnak ki az elbeszélő források, a régészeti leletek vagy a képi ábrázolások. Bibliográfiája tartalmazza a legfontosabb, 2008 előtti szakirodalmat, külön ki kell emelnünk a magyar középkorászok munkáinak kiváló ismeretét.

A könyv központi fogalma a püspöki „hivatal” (*oficiul episcopal*), amely a szerző véleménye szerint kitűnően összefoglalja a középkori püspöki méltóság gyakorlásának sokfajta – spirituális és laikus – vonatkozását. A szerző fő céljai az erdélyi egyházmegye alapításának újratárgyalása, a püspökség intézményi szerkezetének rekonstruálása, helyének meghatározása a korabeli társadalomban, illetve a püspöki intézmény kulturális szerepének bemutatása. E célkitűzések mentén Dincă munkája négy fejezetre oszlik.

Az első az egyházmegye alapításának körülményeit tárgyalja, három kérdésre összpontosítva: az alapítás időpontja és kezdeményezője, az egyházmegye különös elnevezésének eredete, illetve az alapítás lezárásának időpontja. A nyugati szakirodalom alapján egy egyházmegye működésének több kritériumát határozza meg: az első püspök említése, az egyházi hierarchia kontinuitása, a püspöki székhely és a püspökség kiterjedésének meghatározása, a földbirtok (*dos*) kijelölése, az egyházi hierarchia többi részével való kapcsolat létrejötte, az alsópapság megjelenése és az egyházmegyei identitás kialakulása.

Talán az alapítás időpontja volt a legvitatottabb kérdés a korábbi szakirodalomban: a magyar historiográfia szinte egyöntetűen Szent István korára helyezi, néhány román szerző (például Ștefan Pascu, Gheorghe Anghel) az első püspök késői említése miatt inkább a 11. és 12. század fordulójára teszi. Fenti kritériumai alapján, Dincă arra a következtetésre jut, hogy a püspökség alapítását Szent István király kezdeményezhette 1003 körül, azonban tényleges és folyamatos működésről csak Szent László vagy Könyves Kálmán korától lehet szó. Véleménye szerint az egyházmegye alapítása inkább folyamat, mint esemény.

Elnevezésének legvalószínűbb magyarázata Dincă szerint az, hogy eredetileg stabil székhely nélküli missziós püspökség lehetett, mint a morva (olmützi), milikói, kun vagy boszniai egyházmegyék. A püspökség első székhelyét – Kristó Gyulával egyetértve – az egyházmegye északi részében feltételezi, a püspöki birtokok elhelyezkedésének és a főesperességek első említésének alapján. Azonban nem vette figyelembe a püspökség és a káptalan birtokainak

13. századi szétválását (egy későbbi fejezetben tárgyalja), amelynek következtében a káptalan tucatszámú Fehér megyei birtokhoz jutott. A fehérvári főesperesség a kolozsival, tordaival és dobokaival nagyjából egykorú. A 11. század végén kezdődött az első gyulafehérvári székes-egyház építése, mindez arra mutat, hogy a püspökség első stabil székhelye Gyulafehérváron lehetett. Az alapítás kérdésének tárgyalásából gyakorlatilag kimaradt a székesegyházról nyugatra feltárt templom bemutatása. Ennek oka valószínűleg az, hogy Radu Heitel pontatlan és megbízhatatlan leírását csak 2010 után követte újabb feltárás, amely kétségtelenné tette a templom létezését (lásd Daniela Marcu Istrate több tanulmányát a témával kapcsolatban).

A munka központi részét a második fejezet képezi, amely a püspökség működését mutatja be. A püspökök kinevezése kapcsán a szerző kitér mindegyik, befolyással bíró intézmény (pápaság, királyság, káptalan) szerepére és a korábbi szakirodalom következtetésére jut, miszerint a kinevezendő személy kilétéről a király döntött.

A szerző – Jakó Zsigmonddal egyetértve – két szakaszra osztja a püspöki földbirtok alakulását: az elsőben, amelyet Dincă mennyiséginek nevez (*etapa cantitativă*), a püspöki birtok gyarapodása királyi adományokon alapszik és szétszórt birtokszerkezetet eredményez, a másodikban pedig, amely a 13. század második felében kezdődött, a főurak és nemesek adományai, vásárlások vagy cserék által nőtt a püspöki birtokok száma, amelyek uradalmakba szerveződtek. Ez utóbbit a szerző minőségi szakasznak (*etapa calitativă*) nevezi. Az alfejezet végén található a püspöki birtokok felsorolása, amely számos új adattal egészíti ki eddigi, elsősorban Jakó Zsigmond tanulmányán (Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Kolozsvár 2001. 105–115.) alapuló ismereteinket. A püspöki jövedelmeket gyarapították a tizedek és vámok. Ez utóbbiak kapcsán a szerző tévesen feltételezi, hogy a püspökség Zilahon és Tasnádon birtokolt vámokat. Mentségére szolgálhat, hogy dolgozatának megírásakor nem ismerhette Weisz Boglárka erre vonatkozó, 2013-ban megjelent munkáját (A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Bp. 2013.).

A második fejezet harmadik alfejezete az erdélyi püspök bírói tevékenységéről szól: a főpapok világi bíróságok ülnökeiként, egyházi bírókként vagy a földesúri bíróság legfelsőbb fórumaként vehettek részt az igazságszolgáltatásban. A szerző kitér a püspöki vikáriátus intézményére is: nyugati analógiák és a helyi okleveles anyag vizsgálata alapján ítélté ez 1300 körül jöhetett létre. A vikáriusi oklevelek tanúsága szerint szerepe elsősorban az egyházi ügyekben való bírósági volt. Adinel Dincă későbbi kutatásokig nyitva hagyja a Meszesen túli vikáriátus kialakulásával és működésével kapcsolatos kérdéseket. Az alfejezet végén található a 14. századi püspöki vikáriusok névsora.

A következő két alfejezet az erdélyi püspök egyházi ügyekben született intézkedéseire és hadi potenciáljára vonatkozik, felsorakoztatva az erre vonatkozó – igen ritka – okleveles adatokat. A továbbiakban a püspöki kancelláriát mutatja be. A püspöki oklevelek vizsgálata alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a kancellária Monoszló nembeli Péter püspök idejében (1270–1307) élte fénykorát, amikor robbanásszerűen nőtt a kiadott dokumentumok száma. A kancellária valószínűleg két személyt foglalkoztatott, egy kancellárt és egy írnokot. Ezután a szerző a püspöki oklevelek paleográfiai sajátosságait, a főpapi pecséteket és a vikáriusi okleveleket vizsgálja. A fejezet végén következik az erdélyi püspök *familiájának* bemutatása.

A harmadik fejezet az erdélyi püspöki hivatal helyét igyekszik meghatározni a korabeli társadalomban, bemutatva a királysággal, a Szentszékkal, más egyházi intézményekkel, az erdélyi vajdasággal, a helyi nemességgel és a szász közösséggel kialakult kapcsolatait. A király és a püspök közötti kapcsolatot általában a kegyúri jogból adódó alá-fölérendeltségi viszony határozta meg, a szerző arra is kitér, hogy bizonyos körülmények között a püspökök szembeálltak az uralkodók akaratával.

A pápaság befolyása elsősorban az adózás és igazságszolgáltatás terén nyilvánult meg. A Szentszékkal való konfliktusok igen ritkák, ami a szerző szerint arra vall, hogy a Magyar Királyság egyházpolitikája egységes volt, meghaladta az egyes püspökségek hatáskörét. Dincă ezután a püspökség és a székeskáptalan, illetve a püspökök és a különböző szerzetesrendek kapcsolatát vizsgálja, majd részletesen tárgyalja a kerci ciszterci monostor és az erdélyi püspökség közötti viszonyt. Véleménye szerint a kerci kolostor, akárcsak a rend többi háza, *exemptiót* élvezett, azaz nem tartozott a helyi püspök joghatósága alá. Egyetlen forrás tanúsítja az erdélyi püspök bírói hatáskörét a kolostor egyik birtokán. Ennek magyarázata az lehetett, hogy a birtok a kerci ciszterciek privilégiumának kiadása után kerülhetett birtokukba, így egyházjogilag a püspöki fennhatóság alá tartozott.

Dincă szerint Erdély kormányzásának két pillére a vajdaság és a püspökség, mindkét hivatal birtokosa a magyar királytól kapta tisztségét, így a két intézmény kapcsolata általában harmonikus volt. Az időnként jelentkező konfliktusok a királyi tekintély gyengüléséből vagy a két hivatal hatáskörének interferenciájából adódtak.

A könyv külön alfejezete mutatja be a püspökség és az erdélyi szász telepesek közötti feszült kapcsolatot, amelynek legismertebb epizódja az 1277. évi gyulafehérvári vérengzés. Ennek keretében részletesen tárgyalja a szebeni prépostság létrejöttét és az erdélyi püspökséghez fűződő kapcsolatát, ezáltal érdekes meglátásokkal egészíti ki Thoroczkay Gábor (A szebeni prépostság. Fons 19. [2012] 1. sz. 37–55.) és Șerban Turcuș (Fondarea prepozituriî sașilor ca proiect transilvan al Sfântului Scaun. Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Seria Historica 49. [2010] 21–38.) tanulmányait. A szerző szerint a szebeni prépostság haszonélvezői elsősorban a királyi udvarban dolgozó klerikusok voltak, így az intézmény létrejötté valószínűleg egy uralkodói kezdeményezés eredménye. A források alapján elképzelhető, hogy a prépostság területe eredetileg az erdélyi püspökséghez tartozott. A püspökség és a szász közösségek közötti konfliktusok hozzájárulhattak egy közös szász identitás létrejöttéhez. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a konfliktus nem volt a püspökség és a telepesek kapcsolatainak egyetlen paradigmája, erre a bemutatott kötet bőséges példaanyagot szolgáltat.

A kötet kitér az erdélyi püspökség és a Kárpátokon túli latin püspökségek viszonyára is, különösen egy 1369-ben, Vladislav Vlaicu havasalföldi vajda által kiadott oklevél tükrében, amely a Havasalföldön tevékenykedő latin püspököt az erdélyi *suffraganeus*ának, alárendeltjének nevezi. Az oklevél diplomatikai vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy a dokumentum az erdélyi püspöki udvarban készült, a havasalföldi uralkodó szorult helyzetében jóváhagyta, azonban a szöveg nem tükrözi az ottani egyházi viszonyokat.

A negyedik fejezet az erdélyi püspökség kulturális tevékenységét elemzi. Az építészetre vonatkozó alfejezet röviden bemutatja a gyulafehérvári székesegyház Árpád- és Anjou-kori fejlődését, illetve az okleveles vagy régészeti források alapján ismert püspöki rezidenciákat. A püspöki várakról a hadi kapacitást tárgyaló alfejezetben esik szó röviden, a püspöki birtokokon épült templomok pedig kimaradtak az elemzésből. A továbbiakban a szerző felsorolja az említett korszak erdélyi püspökeivel kapcsolatba hozható néhány könyvet, illetve az ilyen könyvekre vonatkozó utalásokat. Az utolsó alfejezet a főpapi reprezentáció részének tekintett korai erdélyi püspök-ábrázolásokat elemzi.

A négy főfejezetet összegzés zárja. A könyv egyik legfontosabb következtetése az, hogy az erdélyi püspökség az intézményes uniformizáció egyik fontos tényezője volt a latin egyház keretében, azonban nem hagyta figyelmen kívül, hanem integrálta a helyi sajátosságokat.

Véleményem szerint a könyv fő erőssége az, hogy minden fejezetet a nyugati historiográfia alapján összeállított fogalomtisztázó és bevezető rész előzi meg, ezt azonban a szerző nem alkalmazza mechanikusan az erdélyi intézményekre, hanem összeveti azzal a képpel, amelyet a jelenleg elérhető okleveles források teljességének felhasználásával alakított ki. Mind

témaválasztása, mind a felhasznált irodalom révén az itt bemutatott kötet hidat képez a román és a magyar történetírás között: románul ismerteti a magyar szakirodalom legjelentősebb eredményeit, a források újszerű elemzése által pedig bőven tud újat mondani a magyar történéseknek is. Adinel Dincă munkája számos területen hoz új meglátásokat, ezek közül az egyházmegye alapításának folyamatként való bemutatása, a püspöki kancelláriára, a vikáriusi intézményre és az erdélyi szász telepesek egyházszervezetére vonatkozó megállapítások a legértékesebbek. Mindamellet, hogy a bemutatott könyv néhány pontja kétségtelenül tökéletesíthető, elsősorban az utóbbi évtized historiográfiájának feldolgozása révén, Adinel Dincă munkája megkerülhetetlen az erdélyi egyházmegye középkori története iránt érdeklődő szakemberek számára.

Kovács Mihai

Ольга Владимировна Хаванова

УСЕРДИЕ, ЧЕСТОЛЮБИЕ И КАРЬЕРА

Чиновничество в монархии Габсбургов в эпоху просвещенного абсолютизма

Indrik, Moszkva 2018. 360 oldal

A magyar historiográfia szempontjából különösen szerencsés, amikor a magyar történelmet is jól ismerő, külföldi szerző dolgozza fel a Habsburg Monarchia történetének egy időszakát. Jelen esetben a Habsburg Monarchia középszintű, központi, hivatali adminisztrációjának professzionalizálódása a téma a 18. század második felében, a szerző pedig a korszak magyar történelmét kiválóan ismerő orosz történész. Habár egy külföldi szerző külföldön megjelent munkáját választottuk ki (magyar címe: Szorgalom, ambíció és karrier. Hivatalnokok a felvilágosult abszolutista Habsburg Monarchiában), az Orosz Tudományos Akadémia professzorát, a Szlávstudományok Intézetének igazgatóhelyettesét, Olga Vlagyimirovna Khavanovát a magyar szakma számára nem kell különösebben bemutatni, hiszen munkásságával aktívan jelen van a 18. századi magyar történelem kutatásában. A monográfiában Olga Khavanova elsősorban nem egy-egy hivatalnok teljes karrierjét rekonstruálja, hanem sokkal szélesebb mezsgyén mozogva általános képet kíván adni a korabeli hivatali pályákról, kiemelt figyelmet szentelve például a mobilitásnak vagy a patrónus–kliens viszonyoknak úgy, hogy több tucat példából szemezget nagyszerű érzékkel. A munkához felhasznált források elsősorban bécsi és budapesti levéltárakból, kéziratárakból származnak (Österreichisches Staatsarchiv; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára). A hivatkozott szakirodalom német, angol, orosz és magyar nyelvű, ami érthető, hiszen a szerző az említett nyelvekben jártas.

A keményfedeles monográfia borítóján a sötétzöld szín dominál, fedőlapján pedig Martin van Meytens svéd festő képe látható, amely a Szent István-rend első, 1764-es beiktatási ceremóniáját ábrázolja. A könyv hátoldalán a Szent István-rend kiskeresztje kapott helyet, míg az előzéklapon egy ismeretlen hivatalnok feljegyzésének piszkozata látható. Tartalmát tekintve a könyv szerzői előszóból, bevezetőből, öt fejezetből, befejezésből és végül rövidítés-, helység- és névmutatóból áll. Külön említésre méltó az a néhány idézet, amely az egyes fejezetek vagy alfejezetek elején kapott helyet, a főszövegben eredeti nyelven (latinul, németül vagy éppen magyarul), orosz fordításuk a lábjegyzetek között található.

A szerzői előszó felütésében Heimito von Doderernek (akit a szerző tévesen Nobel-díjasnak nevezett, és bár ötször is jelölték, a díjat sosem nyerte el) *A slunji vízesés* című könyvéből való idézet erősítheti bennünk azt a meggyőződést, miszerint a kézbe vett munka a legkevésbé sem cizslajtán-központú. Bár a regény az 1867-es kiegyezés utáni Osztrák–Magyar Monarchiát mutatja be, nem pedig a felvilágosult abszolutizmus korabeli Habsburg Monarchiát, széles spektruma miatt mégis nagyon találó az indítás a belőle vett idézettel. Ahogy Heimito von Doderer a Monarchiát alkotó népeket társadalmi állásuktól függetlenül mutatja be, úgy Olga Khavanova könyvének tartalomjegyzéke is ezt vetíti elénk. A bevezető két alfejezete a *Habsburg Monarchia felvilágosult abszolutizmus korabeli adminisztrációját*, és *Az udvarhoz érkező petíciók alapján, a korabeli élet és karrier alakulását* tárja elénk. Az alapok lefektetését nagyban segítik a fogalommagyarázatok: a szerző olyan kulcsfogalmakat részletez az olvasók számára, mint például a bürokrácia, neoabszolutizmus vagy karrier, de a későbbiekben is lábjegyzetekben taglalja az előkerülő fogalmakat. Véleményünk szerint talán szerencsésebb lett volna a könyv végén, ábécé sorrendbe gyűjtve közölni ezeket a magyarázatokat, hiszen ha valaki céltudatosan csak egy-egy fejezetet néz meg, akkor könnyen lehet, hogy nem találkozik velük.

Az első fejezet a *Vertikális és horizontális mobilitás* címet kapta. Ennek az elején a szerző historiográfiai áttekintéssel tisztázza a patrónus–kliens viszonyának terminológiáját, majd korabeli forrásokból vett idézetekre alapozva mutatja be azt. Olyan jelentős magyar nemes családok tagjainak példái kerülnek elő, mint a Batthyányak, Károlyiak, Festeticsék vagy Pálffyak, de olvashatunk kevésbé jelentős életpályákról is, mint például Csergő Mihályéről, akinek apja csak egyszerű jegyző volt Abaúj vármegyében. Az apa korán meghalt, amikor fia még csak hároméves volt. Édesanyja és jóakarói taníttatták, így 22 éves kora után Bécsbe kerülhetett az uralkodó testőrségébe. Az ott eltöltött 11 évet tanulásra használta fel, aminek köszönhetően később a Magyar Kamarában kapott állást. A könyvben még sok ehhez hasonló példával ismerkedhetünk meg, amely bizonyítja a szorgalom és kitartás eredményességét a kora újkori hivatali életben. Külön alfejezet foglalkozik az apa-fiú kapcsolatokkal, azzal, hogy milyen előnyökkel és konfliktusokkal járhatott, ha az apa már életében pozícióhoz segítette fiát, illetve hogy ezek elérésére milyen folyamatok születtek. Egy másik alfejezet a szerencsevadászokkal, pillanatemberekkel és kívülről érkezőkkel foglalkozik, míg az utolsó kettő a tisztai karrieréről és a nemességről szól. Az összes alfejezet esetében az elméleti, historiográfiai fejtegetéseket konkrét példák követik, amelyek segítenek az olvasónak mélyebben betekinteni a 18. századi Habsburg Monarchia felsőbb köreibé.

A második fejezetben a meritokrácia (érdemből és nem származás folytán szerzett hivatal) és a filantropia (emberszeretet, általános jótekonyság) jelenlétét vizsgálja a szerző a karrieréről szóló diskurzusok tükrében. A fejezet rövid elméleti felütéssel kezdődik a diskurzusról, majd a szolgálatokhoz való eljutás, a hivatal-halmozás, a katolikus vallás hivatalviselésben játszott szerepe, a betegség, az öregség és az árvaság tárgyalásával folytatódik, végül pedig a kérelmekben fellelhető „martiológiai” elem vizsgálatával fejeződik be. Ez utóbbiban a főbb események, amelyek köré ezek a kérvények szerveződtek: a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharc, az osztrák örökösödési háború és a hétéves háború. Ezek közül a magyar lakosságot nyilvánvalóan az 1703–1711 közötti szabadságharc érintette a legmélyebben. Hiába tekinthető a szabadságharc története ma már alaposan kutatottnak, az Olga Khavanova nézőpontjából való vizsgálódások akár még új alfejezetet is nyithatnak a témában.

A könyv harmadik fejezete *A karrier felépítését* helyezi a vizsgálat tárgyává. Ezen belül az oktatásról, az előmenetel mérföldköveiről és a korrupcióról szól. Helyet kapott még egy biográfiai rekonstrukció is, amelynek főszereplője Koncsek Bernát. Hogy miért éppen Koncsek Bernát az egyetlen, akiről ilyen részletesen értekezik a szerző? Egyrészt a fennmaradt

gazdag ego-dokumentum hagyaték miatt. Ahogy Olga Khavanova írja, ennek első csoportjába az általa vagy róla, latinul vagy németül írt kérelmek, előterjesztések, javaslatok stb. tartoznak. A második csoportot a latinul és magyarul folytatott magánlevelezése, míg az utolsót, a Bécsben és Budapesten is meglévő, latin nyelvű végrendelete alkotja. Ezt a forrásgazdagságot jól illusztrálja az a tény is, hogy a könyvben idézett kérelmezők közül Koncsek Bernáté a leg hosszabb Mária Teréziának írt kérelem, amely összesen 2000 szóból áll. Amiért még érdemes egy egész alfejezetet neki szentelni, az az, hogy a patrónusa a 18. századi magyar történelem egyik meghatározó alakja, Batthyány Lajos nádor volt, így tehát Koncsek Bernáton keresztül a legfelsőbb körökbe is betekintést nyerhetünk.

Nők és a hivatali közeg a negyedik fejezet címe, amely már eleve önmagáért beszél, de a két alcím még inkább pontosítja, hogy miről van szó benne: *Özvegyek és özvegyesség*, illetve *Női kérelmezők*. Az özvegyesség kapcsán külön értekezik Mária Teréziáról, aki maga is sok gyermeket hozott világra, és 1765-ben váratlanul elvesztette férjét, Lotharingiai Ferencet. Mindezek hatására érthető, hogy Mária Teréziának a kor szokásához képest is nagyobb gondja volt az árvákra, özvegyekre. Ezt különböző özvegy sorsra jutott asszonyok példái követik, a királynőnek írt kérvényeiből vett idézetekkel. Megtudhatjuk például, hogy 1762-ben a hivatalnok özvegyeinek nyugdíját Mária Terézia 100 és 400 forint között határozta meg, függően attól, hogy az elhunyt férj milyen pozíciót töltött be. Igaz, ez az összeg elmarad a közép hivatalnokok átlagosan 4–5 ezer forintos fizetésétől. A fejezet második felében a legkülönbözőbb ügyekben eljáró női kérelmezők eseteiből hoz példákat a szerző.

Az ötödik fejezet a *Hivatali elit és a modern nemzetek létrejötte* közti kapcsolatot tárgyalja. Ezekben a fejezetekben szó esik arról, hogy a német nyelv mennyire kötötte meg a magyar hivatali életet, a hivatali központokban és a peremterületeken hogyan értékelték a német nyelvet, milyen módon próbálták azt bevezetni a Habsburgok. A levéltári források ebből a fejezetből sem hiányoznak, megismerhetünk több, négy-öt nyelven beszélő hivatalnokot is. A záró alfejezetben – amely az *Identitások kombinációja* címet viseli – a Habsburg Monarchia, azon belül is a Magyar Királyság nemzeti sokszínűségéről olvashatunk.

A *Befejezés*ben arra világít rá Olga Khavanova, hogy a 18. század második felében, különösen a végén, a hivatali elit már nagyfokú horizontális és vertikális mobilitással rendelkezett, emiatt a költözés és a foglalkozásváltás sem okozott már különösebb nehézséget, ami – napjainkhoz hasonlóan – a sikeres karrierépítésben előnyt jelentett. Mindezekben szinte nélkülözhetetlenek voltak a rokonai vagy patrónusi kapcsolatok, amelyek teljesen behálózták a korabeli udvart.

Olga Khavanova könyve a magyar történetírás számára is hordozhat újdonságokat, mélyfúrásai pedig a tudományos munkákban való hasznosíthatóságát segíthetik elő. A szövegben soha nem marad el a historiográfiai reflexió, de a fő érték – különösen a magyar történetírás számára – talán mégsem ez, hanem a levéltári források széles körének bevonása, amelyek által a hivatali elitről eddig alkotott képünk árnyaltabb, sőt sok esetben pontosabb lehet, nem beszélve az egyes személyek, családok biográfiájának gazdagodásáról. Az már csak külön örömdetes, hogy mivel a szerző jól tud magyarul, a cirill betűre való átirások is rendkívül alaposak és pontosak, referencia értékűek lehetnek mások számára is. Néhány helyen ugyan találtunk elütést, de ezek száma nem jelentős. Összességében elmondható, hogy a könyv a 18. századi magyar történelem alaposabb megismeréséhez színes adalékokat nyújt.

Dinnyés Patrik

*Joachim Bahlcke***ERINNERUNGSKONKURRENZ****Geschichtsschreibung in den Böhmischen Ländern****vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart**

Peter Lang, Frankfurt am Main 2016. 444 oldal

Joachim Bahlcke Közép-, illetve Kelet-Európa alkotmány- és társadalomtörténetével foglalkozik, ugyanakkor – mint kötete (magyar címe: Emlékezetkonkurencia. Történetírás a cseh tartományokban a 16. századtól napjainkig) mutatja – rendszeresen publikál a historiográfia témakörében is. A könyvben közölt tanulmányok döntően a Stuttgarti Egyetemen tartott előadásaira épülnek, a kézirat átnézésében pedig Thomas Winkelbauer (az Osztrák Történetkutató Intézet igazgatója) volt a szerző segítségére. A Köszönetnyilvánításból azonban az is kitűnik, hogy az osztrák mellett a szerző élénk cseh tudományos kapcsolatokkal is rendelkezik: munkája elején a cseh nemesség múltjával, historiográfiával és történeti segéd-tudományokkal foglalkozó Jaroslav Páneknek fejezi ki háláját az inspiráló eszmecserékért.

A tanulmánykötetnek már a címe is figyelemkeltő. Az Aleida Assmanntól kölcsönzött „emlékezetkonkurencia” kifejezés egymással versengő történetfelfogások bemutatását ígéri és egyben arra is utal, hogy a múlt különböző értelmezései között állandó feszültség van, amennyiben a domináns pozícióért folyamatos harc zajlik. Ebből a harcból pedig a történetírás bőven kivette, kiveszi a részét, így kínálkozó kérdés a történetírásnak és a történelemnek az emlékezethez való viszonya. Problematikus továbbá az is, pontosan milyen történetírásról beszélhetünk. Nem véletlen, hogy nem egyszerűen „cseh történetírás” szerepel a címben, hiszen a cseh területeken/tartományokban a legkülönbözőbb vallások, etnikumok alkották meg saját történeteiket, nem beszélve például a rendi és udvari történetírás szembenállásáról. Az előszóban Bahlcke leszögezi, hogy különösen az eltérő történetértelmezések konfliktusai, az ezek nyomán keletkezett frontvonalak érdeklik, írásaiban e folyamatok bemutatására törekedett. A német történész egyébként a történetírás jövőbeli irányait is igyekszik befolyásolni, érdeklődése tehát nem csak historiográfiai jellegű, alkotmány- és társadalomtörténészként foglalkozik a történetírás történetével. Az egyes fejezetek végén esetenként követendő elvek, módszerek is szerepelnek, például az összehasonlító történeti kutatások, valamint a kultúr- és mentalitástörténeti vizsgálatok beindításának kívánalma.

Első ránézésre is imponálóan hat a bemutatott kérdések tematikai sokszínűsége. Külön írások foglalkoznak azzal, miként váltak az idők során intézmények (Breslauer Egyetem), forráskiadványok (Acta Publica), régiók (Szilézia), birodalmak (Habsburg, Poroszország), vallások (református), történelmi személyek (Wallenstein) és persze maguk a történetírók (Kamil Krofta, Jan Kapras) is emlékezharc színhelyeivé, alakítóivá. A tág tematikai és időbeli kerethez az a rövid megjegyzés kínálkozik, hogy az egyes témákat eltérő részletességgel fejti ki a szerző, például a tárgyalta történeti életművek vizsgálatában kiemelkedik a szudétánémet Wilhelm Weizsäcker-ről írt tanulmány, amelyben Bahlcke kéziratoss forrásokra és előtanulmányokra is támaszkodott.

A témákat általában hasonló módon bontja ki, és eljárásával hű marad az emlékezetkutatások módszeréhez. Bahlcke kiindulópontja mindig egy történeti jelenség, személy vagy más entitás, választott tárgyát azonban diskurzussá oldja azáltal, hogy a különböző értelmezéseket és azok konfrontálódását helyezi a középpontba. Az értelmezések és az azokat megalkotó történészek bemutatásánál kivüláglik a német történész rendkívül széles látóköre és olvasottsága, ami nagyon informatív, egyszersmind kissé sűrűvé teszi művét. Az interpretációk sokaságának felsorakoztatása azt a célt szolgálja, hogy a történész gyakran szilárdnak gondolt

vizsgálati tárgyát dekonstruálja, olvasóját elbizonytalanítsa az olykor evidenciaként kezelt fogalmakkal kapcsolatban – így találkozunk azzal a figyelmeztetéssel, hogy még az ártatlannak látszó forráskiadások mögött is fellelhető valamilyen mögöttes tendencia, és a cseh–német rivalizálásban annak a kérdésnek is koncepcionális tétje volt/van, hogy a harmincéves háború hadvezérének neve Wallenstein, vagy inkább Waldstein?

Megközelítési módjának illusztrálásaképp egy először itt megjelenő tanulmányát ismerettem, amely a cseh területek történetírásának Habsburg-értelmezéseit taglalja. Fő kérdése, hogy milyen tapasztalati teret (Erfahrungsraum) jelentett a Habsburg Monarchia az értelmező (döntően) történetírók számára. A 19. század elején született műveiben Johann Andreas Demian statisztikus még olyan Vaterlandról beszélt, amely az uralkodó személye által összefűzött területekből áll. Ezzel szemben, különösen a század második felétől konstruálódott a birodalomtörténet kereteitől megszabadulni igyekvő felfogás (ország- vagy tartománytörténet formájában), amelynek olyan hívei voltak, mint Josef Kalousek, a közjogtörténetnek nyíltan aktuálpolitikai jelentőséget tulajdonító prágai történész. Az új ellentörténetek konstrukció helyébe konstrukciót állítottak: a különálló Cseh- és Morvaország, továbbá Szilázia közjogi egységét hirdették és igyekeztek a Habsburg-időszak szerepét minimalizálni. Bahlcke leírásában azonban ritkán marad történeti narratíva ellenpontok, alternatívák, rivalisok nélkül. Így részletesen megismerjük a szintén 19. században működő Václav Vladivoj Tomek történetírói munkásságát, aki a birodalmi (Gesamtstaatsgeschichte) és nemzeti szempontok egyedi ötvözőjeként tűnt ki kortársai közül. Tomek egyediségére vall még, hogy periodizációjában a cseh rendi ellenállás végét jelentő fehérhegyi csata nem kapott szerepet, helyette Habsburg-uralkodók halálához kötötte a fordulópontokat. Az eltérő felfogások vetélkedéséből az első világháború után a kizárólagos nemzeti szempontok kerültek ki győztesen, s a Habsburg-múlttal kapcsolatban egy bizonyos „Entösterreichung” figyelhető meg a cseh történetírásban, amennyiben 1918. után az osztrák „összállami” szempontok eltörlésére tett kísérlet volt a jellemző. A marxista történelemszemlélet sem jelentett komolyabb változást ebben a tekintetben (sokkal inkább a korábbi „polgári” történetírók elutasításában), azaz a politikai törek a történetírásban nagyságrendekkel lassabban érvényesültek. Ezzel a hosszú ideig érvényesülő beállítottsággal szemben egyfajta túlkompenzálás figyelhető meg napjainkban, hiszen a Habsburg-téma jelenleg felülprezentált a cseh könyvpiacra – állapítja meg összegzésében a szerző.

Mint arról szó esett, a kötet elméleti kerete emlékeztörténeti szempontból értelmezi Bahlcke korábban megjelent tanulmányait. Fontos kérdés tehát, vajon mindössze konkuráló emlékezetek, esetleg diskurzusok (re)konstrukciójáról van szó a szerzőnél, vagy megjelennek más fogalmi sémák is az életműben, különösen ami a történelem és emlékezet viszonyát illeti. A német történész tanulmányainak egyik visszatérő kulcsfogalma a forráskritikára építő történeti *professzionalizáció*, s ennek a jelenségnek a – minden ideologikussága ellenére – pozitív megítélése, az erre az eljárásra nézve káros folyamatok, az ezzel ellentétes felfogások kritikája. Bahlcke szerint hátrányos volt és különösen a medievisztikánál éreztette hatását a cseh és szlovák reformációkutatásokat megakasztó dogmatikus marxizmus, amihez képest a rendszerváltás után már egyre komolyabb tudományos eredmények születnek a diszciplínában. Többször említi a cseh rendi gyűlések anyagának (Acta Publica) a 19. század második felében induló kiadását, amelyet „áttörésnek” tart a rendiségkutatások tudománnyá válásának folyamatában. A romantikus-nacionalistának minősített František Palackýval szemben (az ő történetét „mesternarratívának” nevezi, amely kifejezés egyébként ritkán fordul elő a könyvben) inkább a nemzeti múltat tekintve jóval kritikusabb, európai szemléletű Jaroslav Goll iskoláját vagy a filológiában jártas, hamis forrásokat leleplező Josef Dobrovskýt tartja pozitívnak. Érdekes megállapítás, hogy a cseh professzionizmus a nyílt nemzetnevelői célok érvényesítése (például Habsburg-ellenesség) mellett gyakran magával

hozta az európai szempontokat és felkeltette az érdeklődést más országok történelme iránt, hiszen a legjelentősebb történészek Bécsben vagy Berlinben szerezték képesítésüket. Goll példája sokatmondó. Göttingenben és Berlinben tanult forráskritikát, megismerte többek között Gabriel Monod és Georg Waitz történészeket, ennek következtében pedig nyitottabban tekintett Németországra és Nyugat-Európára, mint a cseh nacionalisták. A professzionális történészi munka tisztelete viszont leginkább az olyan szélsőséges esetekben nyilvánul meg, mint a náciizmust kiszolgáló prágai jogtörténész, Weizsäcker értékelése. Bahlcke vitába száll azokkal a szerzőkkel (így Karel Hruzával, az osztrák történészek életútját bemutató újabb historiográfiai művek szerkesztőjével), akik elsősorban a történész politikai szerepvállalásának kritizálására koncentráltak és emellett kevésbé emelték ki tudományos érdemeit, például a várostörténet, jogtörténet terén. Úgy tűnik tehát, hogy az emlékezet versus történetírás kérdésben a szerző a professzionális történetírásnak általában is pozitív szerepet szán, és úgy véli, ideális esetben az európai szemléletű, tudományos diskurzust folytató történésznek kellene formálnia az emlékezetet, vagy legalábbis komolyabb szerepet vállalnia ebben a folyamatban.

Talán ebből következik, hogy Bahlcke alig burkoltan maga is beszáll az emlékezetharcokba, tehát végeredményben nemcsak emlékezeteket dekonstruál, hanem maga is emlékeztetni akar. A Sziléziáról szóló diskurzus áttekintése végén megjegyzi, hogy a cseh történeti tudatot érdemes lenne oly módon formálni, hogy helyet kapjanak benne korábban elhanyagolt témák és periódusok is, például a régió 14–18. századi, európai szemléletű története. Ilyen szempontból kap előnyös értékelést Jan Kapras jogtörténész munkássága, aki először szakított a cseh-központú történetírással és mutatott rá Szilézia, Oberlausitz és Niederlausitz történelmi szerepére, ezáltal relativizálva, tágítva a modern nemzetállami kereteket. A szerző visszatérő megfigyelése, hogy a morva történetírók (Jaromir Jan Hanel) kevésbé voltak elfogultak a Habsburg-kérdésben, s sokáig megfigyelhető a morva-cseh ellentét ilyen szempontból, amely tény szintén az egységes nemzeti mesternarratívák legitimitását ássa alá. Bahlcke előszeretettel említi meg a nemzeti kereteket meghaladó tudományos együttműködések ritka példáit. A Kamil Kroftáról szóló tanulmányból megtudhatjuk, hogy a cseh alkotmánytörténész és Eckhart Ferenc között nem mindennapi, kölcsönös tiszteletre építő kapcsolat szövődött, hiszen összekötötte őket a Timon Ákos-féle nacionalista felfogás bírálata.

A tanulmánykötetben tárgyalt vitás kérdések (rendiségről, európai horizontról, történészi szerepekről) és fogalmak (professzionizáció) ismerősen hangozhatnak a magyar historiográfiai viták ismerői számára, ezért a magyar történetírás európai kontextualizálásához Bahlcke műve nagyban hozzásegíthet, aminek jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni. Azonban nem csak a vallások, régiók és nemzetek közötti emlékezetharcokról van benne szó. Markánsan megjelenik a szupranacionális professzionizáció problematikája, bizonyos mértékben a pozíció felvállalása is, ezért a jelenség természetéhez, ellentmondásainak vizsgálatához legalább olyan fontos alapot nyújt. Emlékezet és történelem sok tekintetben összefonódik, de nem feltétlenül azonos, a kettő közötti feszültség pedig végigkövethető az írásokban. Mint említettük, a szerzői meggyőződés szerint a történelmet elvileg jól ismerő történész különös jelentőséggel bír az emlékezet formálásában – e szerep problémájára esetleg érdemes lett volna bővebben reflektálni.

Az értékelésnél figyelembe kell venni még a tanulmánykötet műfajából adódó nehézségeket. Előfordulnak ismétlődések a könyvben, többször esik szó például Jan Kapras politikai szerepvállalásáról vagy Josef Pekař Theodor Mommsennel folytatott 1897-es vitájáról. Az elmondottakkal együtt konklúzióként biztosan állítható, hogy kiemelkedően informatív, a bemutatott történészi életművek és viták változatossága miatt színes, továbbá a térség történetírásához fontos adalékokat, értékelői fogódzókat nyújtó kötet született.

Törő László Dávid

Lukács Anikó

NEMZETI DIVAT PESTEN A 19. SZÁZADBAN

Budapest Főváros Levéltára, Bp. 2017. 296 oldal

A 19. századi nemzeti öltözet nemcsak a szűken vett viselettörténet keretében tárgya a hazai történeti vizsgálatoknak, hanem művelődés-, mentalitás- és gondolkodástörténeti kutatások is jócskán irányultak a feldolgozására. Lukács Anikó is a „nemzeti divat” témájának különleges jelentőségével indokolja saját vizsgálatát, de természetesen a munka legfőbb eredményei a szakmai nézőpont újszerűségével hozhatók összefüggésbe. A kötet ugyanis – mely a történész 2011-ben megvédett doktori disszertációjára épül, és egyes részei külön tanulmányban is olvashatóak – csak közvetetten foglalkozik a nemzeti divat mibenlétével és történetével. A vizsgálat főként arra kérdez rá, vajon „miként lehet egy anyagi természetű tárgy az elvont közösség, a nemzet megtestesítője és építője” (52.), hogyan próbálták meg rávenni a korabelieket viselésére, s milyen üzleti érdekek húzódhattak meg a felöltése mellett szóló érvekben. A válaszokhoz különböző jellegű, különböző nézőpontból született szövegeket elemez a szerző.

A kötet elsődleges forrásait a pesti sajtótermékek azon divatról szóló írásai és ábrázolásai jelentik, melyek a nemzeti öltözetről szóló diskurzus megélénkülésének időszakában keletkeztek. Az elemzés tárgyát tehát egyrészt az 1830–1840-es években, másrészt az 1850–1860-as években főként a divatlapok hasábjain kibontakozó párbeszéd adja. A két disputa elkülönítése mindenképpen szükségesnek látszik, hiszen a 19. századi magyar nemzeti öltözet – melynek elemei férföltözték esetében „elsősorban a magyar nadrág-dolmány-mente összeállítás [...], az ékítmények közül leginkább a zsinórozás, amely önmagában is biztosíthatta bármely ruhadarab magyarosságát, továbbá az arany-ezüst csatok, prém, kard, nemzeti színek, a csizma és a sarkantyú”; női viselet esetében „a zsinóros selyem vagy bársony magyar derékon és fehér ingvállon kívül a kötény, a magyar fejkötő vagy párta, a jellegzetes zsinórozás, a kettős ujjak, a prém” (68–69.) – e két időszakban nem egyformán terjedhetett el az országban. A reformkorban a nemzeti öltözet divatként jelent meg a lapokban, ám a mindennapokban inkább óhaj, mintsem realitás lehetett. A cikkek száma és a képi világ alakulása alapján ítélve „a nemzeti” valódi divattá csak az 50-es években válhatott. A magyar divat története ekkor 10 évet ölelt fel (1859–68), ám a propagálók már azt szerették volna, „ha a nemzeti öltözet nem válik divattá, ha a magyarok nem divatból, utánzási vágyból, hanem meggyőződésből, az ősök iránti tiszteletből, a nemzethez való tartozásuk kifejezéseként öltöznek magyarba” (141.). Vizsgálatában tehát Lukács Anikó igyekszik a két időszak közötti változásra felhívni a figyelmet, miközben a két diskurzust önmagában is elemzés alá veszi, a vitás pontokra, visszatérő kérdésekre helyezve a hangsúlyt, melyek többek között az egyes ruhadarabok magyaros jellege, a nemzeti öltözet funkciója vagy éppen terjesztésének módja mentén alakultak ki. A diskurzusok feltérképezése során szövegek gondolatmenetét rekonstruálja, gondolati sémákat tár fel, ugyanakkor az írások egykor volt jelentésének is nyomába szegődik.

A nemzeti öltözet ugyanis materiális valójában „egy koncepció hordozására szolgált”, így a geertz-i értelemben vett szimbólumként tekinthetünk rá. Bár ez a fogalom a 19. századi magyar nyelv szótárában még nem szerepel, a „jelkép” szócikknél hasonló értelmezést találunk. A magyaros viselet – melynek többletjelentését a lapok is hangsúlyozták – tehát egy nemzeti jelkép volt a korban, a magyar nemzeti önállóság, az összetartozás, a nemzeti jelleg kifejezője. Ábrázolásával éppen ezért a magyar nemzetet jellemezni lehetett, ahogyan azt is ki lehetett fejteni általa, milyen szerepet szánunk neki a nemzetek sorában. A magyaros viselet tehát a nemzeti önkép kialakításának eszköze lett, így az öltözet kérdését a szerző elsősorban a nemzetépítésről szóló diskurzushoz köti, amit az is indokol, hogy a sajtóban megjelent írások a

szimbolikus beszédmódot alkalmazva nemcsak materiális dolgokkal foglalkozhattak, hanem a nemzetről kialakult kollektív képzetekkel is. A szövegekből így a nemzetiesítés és polgárosodás, a nemzet és haladás problémája szintén kiolvasható, ezáltal a sajtóban megjelenő írások egy eszmetörténeti vizsgálathoz is alkalmasnak tűnnek, különösen, hogy bennük a csinosodás politikai beszédmódja is megmutatkozik.

Lukács Anikó a hazai nacionalizmus kutatás új kérdésfelvetéseihez és szemléletéhez kapcsolódik munkájával. A kötet abba az irányba illeszkedik, amit *A 19. századi magyar nemzetépítés elemeinek értelmezése új szempontok és források alapján* című OTKA kutatócsoport jelölt ki. A csoport – melynek Lukács Anikó is tagja volt – a társadalom- és kultúrtörténet felől közelített tárgyhöz, azzal a céllal, hogy lebontsák az „egységnemzet” koncepciót, és a nemzetre mint szimbólumrendszerre tekintve kimutassák, hogy „a korabeli társadalmi környezet kifejezetten olyan heterogén (rendi, felekezeti, nyelvi, kulturális stb.) elemekből épült fel, amelyek nem, vagy csak részben feleltek meg a kánonban megfogalmazódó nemzetkép egyneműsítő elvárásainak”. (Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon. 19. századi nemzetépítő diskurzusok. Szerk. Albert Réka – Czoch Gábor – Erdősi Péter. Bp. 2010. 8.)

A történészeket tehát „egyre inkább érdekelni kezdte a szimbolikus formák szerepe az állam kialakulásában és működésében, ha úgy tetszik, konstrukciójában”. (*Clifford Geertz: Történelem és antropológia. In: Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok. Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. 117.*) A megközelítésnek ezt a lehetőségét a történettudomány és az antropológia együttműködése teremtette meg, melynek hatására Lukács Anikó tárgyhöz a jelentések felől közelít, vagyis célja „kifürkészni a dolgok nem szembezőkő értelmét...” – amit a „sűrű-leírás” segítségével tehet meg. Az így létrejött értelmezés tehát visszanyúlik a legközvetlenebb megfigyelés szintjére, vagyis a szerző a szimbólumok vizsgálatát a hétköznapi élethez köti, és úgy igyekszik bemutatni azokat, ahogyan a szereplők szemlélhették. Ezt szolgálhatja a szövegben annak az érzékelése is, hogy a nemzeti öltözet fogalma igen képlékeny volt a korban, hiszen az nemcsak időben változott, de a különböző társadalmi csoportok is eltérően értelmezték. Ugyanakkor a nemzeti öltözetnek mint jelképnek csoportonként vagy egyénenként a jelentése is változhatott. Mindez jól mutatja azt is, hogy a történész a nemzetépítéshez a korábban kijelölt kultúrtörténeti irányból közelít, hiszen annak egyik alapkérdése éppen az, „hogy milyen különböző módokon használják, értelmezik és sajátítják ki csoportok és egyének azokat az intellektuális motívumokat vagy kulturális formákat, amelyeken közösen osztoznak”. (*Roger Chartier: Szöveg, szimbólumok és franciaság. A szimbolikus antropológia használata a történetírásban. In: Történeti antropológia i. m. 80.*)

A kötetnek ugyanakkor fontos társadalomtörténeti vonatkozásai is vannak. A sajtó társadalomtörténeti szempontú elemzésének elméleti kereteit Gyáni Gábor összegezte vonatkozó írásában. Célja az analitikus sajtótörténet-írás megerősítése volt, hiszen a korábbi gyakorlat „alig követelt többet az egyes sajtótermékek, a lapok tartalmi leírásánál és jellemzésénél, formai bemutatásánál (rovatbeosztás, tipográfia), valamint a politikai és az irodalmi összefüggések felvillantásánál”. (*Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténet szempontjából. Média kutató 7. (2006) 1. sz. 63.*) A megfogalmazott új nézőpont többek között a sajtót mint a kommunikáció alakítóját, a véleményformálás intézményét kívánja vizsgálat alá venni. Ebbe az irányba illeszkedik a kötet azon része is, melyben a nemzeti öltözet viselésének népszerűsítése, annak módszerei kerülnek a vizsgálat körébe. A propaganda főként a nemzeti öltözet hétköznapi öltözetként való viselésére irányult, hiszen „ünnepi díszként” a korszakban és az előző évtizedekben is „felöltötték”. A sajtó terjesztési stratégiája ugyanakkor kétirányú volt, hiszen a lapok nemcsak eszmék hirdetői, hanem üzleti vállalkozások is, amelyek a hirdetőkből és előfizetőkből élnek, vagyis a nemzeti öltözet népszerűsítése mellett

az előfizetői szám növelése is a propagálók céljai között szerepelhetett. A kiadványok üzleti vállalkozásként való vizsgálata szintén a sajtó társadalomtörténetének megnevezett törekvései között szerepel, s részét képezi a hirdetések önálló elemzése is. Lukács Anikó ezt a feladatot is elvégezte a nemzeti divat összefüggésében.

A hirdető, vagyis a szabók esettanulmányokon keresztül jelennek meg a kötetben. Életútjuk rekonstruálása mellett tevékenységükről is beszámol a szerző, melyről – az üzleti stratégia részét képező képes, illetve a divattudósításokban elrejtett – hirdetések tanúskodnak. Célja az üzleti praktikák, reklámfogások s a szakmai-mentalitás változásán keresztül rámutatni a gazdaság és társadalom átalakulásra, mindemellett pedig arra a kérdésre is igyekszik választ találni, hogy a nemzeti öltözetben „tester öltött” eszme pusztán üzleti érdekeket szolgált-e. Miközben tehát feltárja a szerzők nemzetről, társadalomról alkotott képét, illetve a propaganda módszereit és változásait, a terjesztés és viselés szándékait is igyekszik megvilágítani. A sajtótermékek tükrében azonban a mozgatórugókról csak találgatni lehet, így „a finomabb mikroszintű elemzésekhez elengedhetetlen [...] a gazdasági-, társadalomtörténeti és kultúrtörténeti irányultságból eredően új vagy kellően ki nem aknázott levéltári és kéziratári forráscsoportok bevonása a kutatásba”. (*Lipták Dorottya: A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról. Paradigmaváltás – problémafeltárás – alapelvek – programok – feladatok. Magyar Tudomány* 172. [2011] 9. 1130.) Ezt a célt szolgálja a gyártók esetében a peres iratok, míg a „potenciális olvasók” vagyis a fogyasztók esetében a személyes dokumentumok – naplók, visszaemlékezések, önéletrások – elemzése.

Az autobiografikus forrásokat korábban leginkább illusztrációként használták, ám manapság a naplók önálló társadalomtörténeti, történeti antropológiai elemzések kútforrásai lettek, melyeket középpontba állítva a kutatók kapcsolatrendszerekre, életmódra, személyes terekre stb. kérdeznak rá. A szemlélet elméleti alapjait a hazai történeti irodalomban Gyáni Gábor fektette le bő két évtizeddel ezelőtt. Azóta hasonló munkák születtek Wesselényi Miklós, Bártfay László vagy Kállay Béni naplójának elemzéséből is. Ezekhez a vizsgálatokhoz kapcsolódik Lukács Anikó munkája is, ám az említett munkák pusztán egyetlen ember leírt tevékenységeinek minél pontosabb magyarázatát kívánják adni, míg a történész a gyakorlatban kevésbé alkalmazott mentalitástörténeti szemléletet működteti kötetében.

A mintaszerűen választott szövegeket úgy igyekszik megszólaltatni, hogy illeszkedjenek a divatlapok diskurzusához, vagyis a vizsgálat ezen részének alapvető kérdése, hogy mennyiben és hogyan jelent meg a mindennapi életben a „sajtó valósága”. A nemzeti az egyének szintjén szintén szimbólumként jelenik meg, a korszakban kommunikációs eszköz szerepét töltve be, általa tehát politikai véleményüket is kifejezhatték az emberek, hiszen lehetőséget adott arra, hogy képekben beszéljenek eszmékről. Sokak számára az „átöltözés” motivációja éppen ezért a politikai demonstráció lehetett, mások azonban társadalmi kényszerről beszélnek, amikor a változás okait nevezik meg.

„A divat alakulása többszereplős folyamat, amelyben [...] a ruhák készítői, terjesztői és megrendelői, viselői egyaránt szerepet játszanak” (132.). Az ő nézőpontjukból tekinthetünk Lukács Anikó kötetében a nemzeti divatra. „Mind egyedi nézőpontot jelöl, s mind csak egy lehetséges értelmezést adja a múltbeli eseményeknek.”

Vigh Barbara

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

B. Halász Éva PhD, tudományos munkatárs

MTA-HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport,
Budapest

Dinnyés Patrik PhD-hallgató

EKE Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

Gál Judit tudományos segédmunkatárs

ELTE BTK, Budapest

Jeszzenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár

Budapest

Kis Iván PhD-hallgató

ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Kovács Mihai dokumentarista

Babeş-Bolyai Tudományegyetem Trans.Script Diplomatikai és Középkori
Okleveles Paleográfiai Kutatóközpont, Kolozsvár

Nagy-L. István PhD, igazgató

Gróf Esterházy Károly Múzeum, Pápa

Pósán László PhD, egyetemi docens

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Shaul Stampfer PhD, Sandrow Professor

Hebrew University, Department of Jewish History, Jerusalem

Sudár Balázs PhD, tudományos főmunkatárs

MTA Történettudományi Intézet, Budapest

Törő László Dávid PhD, tudományos ösztöndíjas
Debrecen

Urbán Aladár az MTA doktora, professor emeritus
ELTE BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Vigh Barbara egyetemi hallgató
DE BTK, Debrecen

Zsoldos Ildikó PhD, egyetemi docens
NYE Történettudományi Intézet, Nyíregyháza

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

ARTICLES

- Géza Jeszenszky*: The Role of British Foreign Policy
in the Dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy 5
- László Pósn*: The Relationship between the Teutonic Order
and the Bishops of Transylvania in Burzenland (1211–1225) 41
- Balázs Sudár*: The Case of the Turbaned Moravians and the Early Hungarian
Settlements. The *Hudud al-'Alam* and Hungarian Prehistory 75
- Shaul Stampfer*: Did the Khazars Convert to Judaism? 101
- Ildikó Zsoldos*: The Activities of the Károlyi Family during
the Government Crisis of 1905–1906 123

PAPERS

- Aladár Urbán*: The Widow and History. On the 130th Anniversary of the Death of
Countess Antónia Zichy, Widow of Prime Minister Lajos Batthyány 151
- Judit Gál*: The Role of the Dalmatian Churches during the Struggle for the Throne
between King Imre (Emeric) and Prince András (Andrew) (1197–1204) 165
- István Nagy-L.*: Researching Hungarian Generals of the Imperial-Royal Army
(1787–1815) 179

CHRONICLE

- Éva B. Halász*: Custom and Law. Conference of the Hungarian Historical Association,
7 December, 2018. 211

BOOK REVIEWS

- Bagi Dániel*: *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás
az Árpádok, Piastok és Přemyslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*
(*Iván Kis*) 215

<i>Adinel Ciprian Dincă</i> : Instituția episcopală latină în Transilvania medievală (sec. XI/XII–XIV) (<i>Mihai Kovács</i>)	218
<i>Ольга Владимировна Хаванова</i> : Усердие, честолюбие и карьера. Чиновничество в монархии Габсбургов в эпоху просвещенного абсолютизма (<i>Patrik Dinnyés</i>)	221
<i>Joachim Bahlcke</i> : Erinnerungskonkurrenz. Geschichtsschreibung in den Böhmischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart (<i>László Dávid Törő</i>)	224
<i>Lukács Anikó</i> : Nemzeti divat Pesten a 19. században (<i>Barbara Vigh</i>)	227
AUTHORS OF THIS ISSUE	231